

№ 2 (39)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРАЛІГІ
М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М. КОЗЫБАЕВА

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
M. KOZYBAYEV NORTH KAZAKHSTAN
STATE UNIVERSITY

ISSN 2309-6977
ИНДЕКС 74935

М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СҚМУ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
СКГУ ИМЕНИ М. КОЗЫБАЕВА

BULLETIN
OF THE M. KOZYBAYEV NKSU

ПЕТРОПАВА, 2018

ISSN 2309-6977

Индексі 74935

Индекс 74935

М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СҚМУ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

СКГУ ИМЕНИ М. КОЗЫБАЕВА

BULLETIN

OF THE M. KOZYBAYEV NKSU

№ 2 (39)

Сәуір – мамыр - маусым

**Петропавл
2018**

М. Қозыбаев атындағы СҚМУ Хабаршысы

Вестник СКГУ имени М. Козыбаева

Bulletin of the M. Kozubayev NKSU

Басылымы II (XXXIX)

Выпуск II (XXXIX)

Volume II (XXXIX)

Жылына 4 рет басылып шығарылады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Бас редактор:

Өмірбаев С.М. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ-дың ректоры

Редакциялық алқа:

I. Жаратылыстану және ауылшаруашылық ғылымдар:

Шаяхметова Алтын Сейтахметовна – жауапты хатшы, а/ш.ғ.к., доцент;

Пашков Сергей Владимирович – г.ғ.к., доцент;

Искаков Аюп Рашитович – б.ғ.д., профессор;

Бегенова Бахыт Естекеновна – х.ғ.д., доцент;

Валеева Эмилия Рамзиевна – м.ғ.д., Казань федералды университетінің профессоры;

Сурлева Андриана Риск – химиядан PhD докторы, доцент;

Садоян Рузанна Робертовна – б.ғ.д., Х. Абовян атындағы Армян мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры;

Сабденов Қаныш Орақбаевич – ф-м.ғ.д, профессор (Россия);

Левыкин Сергей Вячеславович – г.ғ.д., РФА профессоры, РФА УрО дала институты.

II. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар:

Ибраева Ақмарал Ғосмановна – жауапты хатшы, т.ғ.д., профессор;

Туралина Жанар Анварбековна – э.ғ.к.;

Табакова Зинаида Петровна – ф.ғ.д., профессор;

Сорокин Юрий Алексеевич – т.ғ.д., Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университетінің профессоры;

Патласов Олег Юрьевич – э.ғ.д., Омбы гуманитарлық академиясының профессоры;

Мұсабаева Гүлбахша Нұрмұқановна – з.ғ.к., доцент;

Тайшыбай Зарқын Сыздықұлы – ф.ғ.к., профессор;

Легостаева Любовь Валентиновна – э.ғ.к., доцент;

Роберт Стодден – PhD, Гавай университетінің профессоры;

Какимова Майра Еренғаиповна – ф.ғ.к, доцент;

Водяной Олег Николаевич – т.ғ.к. (ОО «Әлеуметтік трансформация институты», Украина).

III. Педагогикалық ғылымдар:

Добровольская Лиана Валерьевна – жауапты хатшы, п.ғ.к.;

Крылова Людмила Анатольевна – п.ғ.д., профессор;

Иманов Амангелді Калкенович – п.ғ.к., доцент;

Рогова Антонина Викторовна – п.ғ.д, Забайкал мемлекеттік университетінің профессоры (Россия, Чита қ.);

Тастанбекова Қуаныш – PhD докторы, Цукуба университетінің (Япония) ассоцияландырылған профессоры;

Мурзалинова Алма Жакимовна – п.ғ.д., профессор;

Квасных Галина Сергеевна – п.ғ.к. доцент;

Колесникова Галина Афанасьевна – п.ғ.к., доцент;

Чемоданова Г.И. – п.ғ.к., доцент.

IV. Техникалық ғылымдар:

Демьяненко Александр Валентинович – жауапты хатшы, т.ғ.к.;

Ивель Виктор Петрович – т.ғ.д., профессор;

Косых Анатолий Владимирович – т.ғ.д., Омбы мемлекеттік техникалық университетінің профессоры;

Попов Андрей Юрьевич – т.ғ.д., Омбы мемлекеттік техникалық университетінің профессоры;

Машеков Серик Акимович – т.ғ.д., Қ.И. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры;

Кошеков Кайрат Темирбаевич – т.ғ.д., доцент;

Савинкин Виталий Владимирович – к.т.н.;

Dr.-Ing. Arnold Sterenharz – Managing Director, ECM space technologies GmbH, Berlin (Германия);

Кузнецова Виктория Николаевна – д.т.н., «Сібір мемлекеттік көлік-жол академиясының» доценті (Россия, Омбы қ.).

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы / Вестник Северо-Казакхстанского государственного университета им. М. Козыбаева / Bulletin of the M. Kozybayev North Kazakhstan State University. Шығарылым № 2 (39). – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. – 260 б.

ISSN 2309 – 6977

© М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті 2018 ж., Петропавл қ.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ / NATURAL AND AGRICULTURAL SCIENCES

<i>Solodovnik A.A., Sharipova F.</i> Significant variations of climate, effect of the cosmophysical factors and solar system dynamics.....	7
<i>Ақмағамбет Ш.Б.</i> Видовое разнообразие отряда чешуекрылых Есильского района Северо – Казахстанской области.....	11
<i>Аятов А.С., Орынбасар А.Е., Құрманбаева Д.Қ.</i> Еліміздегі суармалы егіншіліктің даму жағдайы мен топырақ – климаттық жағдайлары.....	16
<i>Байбеков Е., Әмзеева Ш.Ф.</i> Жоғары сыныптарда «Генетика және сұрыптау негіздері» тарауына оқытуда жаңа әдістерді пайдалану.....	23
<i>Бақтыбаев М.С., Байсеит Г.А., Муканова Ф.А.</i> Асыл тұқымның жақсы қасиеттерінің басын біріктіретін будан.....	28
<i>Белевцова В.И.</i> Фотопериодическая реакция <i>Fragaria ORIENTALIS</i> Los. в условиях Якутии.....	34
<i>Вилков В.С., Шеминг В.</i> Особенности формирования и состояния популяции сибирской косули в Северо – Казахстанской области	37
<i>Галактионова Е.В., Мадиева А.</i> Эффективность внесения удобрений в период посевов гуминта и биогумуса при возделывании суданской травы на семена в условиях СКО.....	43
<i>Левых А.Ю., Вилков В.С., Зубань И.А., Калашников М.Н.</i> Репродуктивный потенциал некоторых видов околоводных и водоплавающих птиц Северо-Казахстанской области в 2015 году.....	48
<i>Петрова Л.В., Платонова А.З.</i> Отличительные особенности роста подземного междоузлия овса у сортов Виленский и Покровский в Якутии.....	53
<i>Тайжанова М.М., Алиманова А.А.</i> ҚР «Жасыл экономиканы» іске асыру – тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесі.....	61

ІЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СОЦИАЛЬНО – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

<i>Akishev T.B., Moroz B.P.</i> Entrenchment of notional connections in a conceptual sphere.....	66
<i>Dronzina T.A., Musabayeva G.N.</i> Application of compulsory mediation in kazakhstan and foreign countries.....	71
<i>Legostaeva L.V., Balgabayeva S.B.</i> The factors influenceing on migration of labor resources in the republic of Kazakhstan.....	76
<i>Yessenova G., Uakhitzhanova A., Abdrakhmanova N.</i> Financial support for the development of agriculture in the prism of food security.....	82
<i>Абдрахманова Н.Б., Абдулова О.С., Баймульдин Ж.Б.</i> Қазақстан республикасында венчурлық қаржыландыру проблемалары.....	91
<i>Ахметжанова Г.А.</i> Шет тілі спецификалық оқу пәні барысында туындайтын қиындықтарға сипаттама.....	101

<i>Баекина Н.М., Таймуллина Қ.Қ.</i> Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудегі жаңа технологияларды ұтымды қолдану жолдары.....	113
<i>Ғабдулина М.Ғ.</i> Тұрақты сөз тіркестерінің грамматикалық ерекшеліктері....	119
<i>Кольева Н.С., Бурба В.И.</i> Историография развития проблемы формы и значения в трудах лингвистов и методистов.....	125
<i>Конырбаев Е.Г.</i> Человеческий капитал как основной фактор развития «Индустрия 4.0».....	132
<i>Копылова О.В., Чернецкий А.П.</i> Оценка экономической эффективности выращивания сельскохозяйственных культур.....	135
<i>Қошанова Ж.Т.</i> Тіл бірліктерін жағдаяттар арқылы үйретудің тиімділігі.....	140
<i>Оспанова И.В., Котова Ю.С.</i> Эмотивное содержание художественного портрета.....	145
<i>Синбаева Г.</i> Көркем шығарма тіліндегі эфемистік перифраздардың қолданысы.....	151

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PEDAGOGICAL SCIENCES**

<i>Dobrovolskaya L.V., Stoyanova G.I.</i> The role of kazakh musical traditions in school education of Kazakhstan.....	157
<i>Базалева Л.А.</i> Обоснование необходимости рассмотрения эмоционального «Выгорания» в аспекте материнства.....	161
<i>Волчкова Н.И., Федяева М.В.</i> Особенности развития коммуникативных навыков у младших школьников.....	167
<i>Гумель Е.Б., Долобаева А.Е.</i> Особенности формирования адекватной самооценки в подростковом возрасте.....	174
<i>Ералин Қ.Е., Ералина А.Қ., Ералина Ғ.Қ., Сабырова Ә.Қ.</i> Қазақ костюмдерінің дәстүрлі және қазіргі үлгілері	181
<i>Жамантаева К.К., Шадрина Е.Н.</i> Развитие педагога обязательное условие обучения в условиях обновления образования.....	186
<i>Мазурчук Н.И., Мазурчук Е.О., Хохлов А.А.</i> Правовая культура обучающихся как часть правовой культуры общества.....	189
<i>Сексембаева А.К., Жусупова М.К.</i> Инновационная деятельность педагогов дошкольных организаций.....	194
<i>Синягина Т.Н.</i> Особенности работы социального педагога колледжа с детьми – сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей.....	200
<i>Степаненко В.Г., Сырымбетова Д.С.</i> Психолого – педагогические проблемы обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей.....	205
<i>Усеинов Б.М., Нуржанова А.Э.</i> Усовершенствование методики преподавания физики в школе по обновленному содержанию.....	214

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ /
TECHNICAL SCIENCES**

<i>Tolstoguzov A., Gololobov G.P., Suvorov D.V.</i> Electrochemical deposition of crack – free coatings on base of NI – W binary alloy.....	222
---	-----

<i>Берикбаева М.А.</i> Құрылыс құрылымдарына өрттен түсетін әсерді бағалау...	236
<i>Усеинов Б.М., Бекжанова Р.Ж.</i> Анализ исследования электрических параметров плазменного фокуса в килоджоулевом диапазоне.....	249
Инструкция для авторов.....	259

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
ЕСТЕСТВЕННЫЕ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ /
NATURAL AND AGRICULTURAL SCIENCES

UDC 523.68

SIGNIFICANT VARIATIONS OF CLIMATE, EFFECT OF THE COSMOPHYSICAL
FACTORS AND SOLAR SYSTEM DYNAMICS

Solodovnik A.A.

*(c.ph–m.s., Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan state university,
Petropavlovsk, Kazakhstan)*

Sharipova Farida

*(graduate student, department of Physics M. Kozybayev North Kazakhstan state university,
Petropavlovsk, Kazakhstan, Farida_sharipova@mail.ru)*

Андапта

Осы мақалада космофизикалық факторларды есепке ала отырып, климаттың өзгеруін болжаудың қазіргі өзекті мәселелері қарастырылып, Солтүстік Қазақстан жағдайында экстремалды ауа – райының құбылыстарының көрінісі туралы зерттеулер циклын негіздеу қарастырылған.

Түйінді сөздер: күн – жердегі қосылыстар, климаттық сипаттамалары, атмосфералық айналымы, ауа райы, климат, болжамы.

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы прогнозирования климатических изменений с учетом космофизических факторов, также приведено обоснование постановки цикла исследований проявления экстремальных погодных явлений в условиях Северного Казахстана.

Ключевые слова: солнечно – земные связи, климатические характеристики, атмосферная циркуляция, погода, климат, прогнозы.

Annotation

In this article, the current problems of forecasting climate change taking into account cosmophysical factors are considered, as well as the rationale for establishing a cycle of studies of the manifestation of extreme weather events in the conditions of Northern Kazakhstan.

Key words: solar – terrestrial connections, climatic characteristics, atmospheric circulation, weather, climate, forecasts.

Introduction

Cycles. Processes in the Solar System should be viewed as a complex interdependent dynamic (oscillating) physical system. Naturally, they include the processes on Earth and the Sun as a component. Thus, there must be synchronous changes in these processes under the influence (control signals) that are generated in the Solar System. The best – known indicator of these oscillatory processes is cyclical changes in solar activity [1, 2].

In [3] data on three so – called ages cycles of solar activity, each formed of nine shorter 11–year cycles are presented. The global minimum among the minima of the transitions between the 11 – year cycles of transition from one age – old cycle to the next is taken as the beginning of the next age cycle time. Beginning of the first age cycle refers to 1712, i.e. the previous the age – old cycle (let's call it zero) includes the period from 1620 to the beginning

of the first cycle. This period is characterized by a low number of sunspots, and hence the low level of solar activity, that is why it is called a period of «Maunder's minimum» [4]. During this period climate extremes often took place – severe storms and cold weather across the Northern Hemisphere of the Earth, prolonged drought and the disappearance or reduction of areas with temperate climate, unusual snowfall and unexplained cyclonic activity in Northern and even Southern Hemispheres. Then strong volcanic eruptions took place, for example, eruption of Krakatoa (1680) [4]. During this period cold winters took place in Europe, for which it was called «Little Ice Age.»

Currently the fourth age cycle has began, and it has all the features of zero age cycle analog, except for the fact that the climate began to be affected significantly by the results of human activities that could give it some special features. However, the development of the fourth cycle is very similar to the zero cycle, and indicates a possible recurrence of groups of age cycles, by a factor of four, i.e. with an average period of 400 years. The repetition of the Maunder minimum analogue in this cycle, and accordingly, the recurrence of such extreme weather events, and higher seismic and volcanic activity is possible.

Moreover, time intervals between transitions of 11 – year cycles are important, when rather low level of solar activity is observed. This is reflected in the cyclic variations of significant climate changes [5], up to the existence of such natural disasters as severe winters. In most cases, severe winters in Europe were observed in the neighborhood of the new 11 – year solar activity cycle [6]. This conclusion is confirmed by British scientists at the University of Fading, headed by Professor M. Lockwood: «... winter in continental Europe and the United Kingdom in the coming years will be colder and colder, due to low solar activity.» The researchers found that there is direct relationship between the reducing the number of sunspots and atmospheric phenomena that «block» warm western winds in Europe during the winter months. Data on changes in solar activity and data on changes in air temperature in the United Kingdom were compared for this.

Dynamics. It is important to emphasize that at low solar activity, it would seem that Sun is not able to form a powerful influence on the space around the Sun, in particular on the Earth's climate. It is natural to assume that there is a significant influence of some third force, which affects both the activity of the Sun, and on climate on the Earth. This third force might be attributed to the influences due to the peculiarities of motion (or dynamics) of planets and the Sun, that is, the Solar System as a whole, as well as asteroids and comets in nearby areas of its space, such as the Kuiper Belt and Oort cloud. The main fundamental feature of the dynamics of the planets is their circulation around the Sun in closed orbits close to ellipsoidal (parameters of orbital ellipses change slowly) and their (and Sun) rotation around their own axes. Well known laws of Kepler describe the basic laws of such treatment. «Evolutionary mature systems are inevitably resonance» – states A.M. Molchanov, principle of resonance [7], which hypothesized the full resonance Solar System. He found that for the nine known major planets of the Solar System, their frequency of rotation (mean motion) around the Sun ($i = \overline{1.9}$) with sufficient accuracy satisfies resonance relations $\sum(n_i \omega_i) = 0 (i = \overline{1.9})$, where n_i – integers. Deviations of the true frequency of the resonance do not exceed 1.5% in the worst case [7]. A.M. Molchanov discovered similar resonances for the treatment of some of the planetary satellites frequency.

Waves. We can assume that there is an interaction spanning at these resonances, and that it is the same, which was supposed by Chizhevskii [8], Takata, Moriyama (because «nature does not luxuriate causes of phenomena» – pointed out famous Newton). There is an analogy between the motion of space Solar System and artificial spacecraft (SC), which supports its orientation in this space with the system of wheels spinning existing on it,

creating moments of forces to rotate the SC about certain axes passing through its center of mass. After all, the Solar System and each of its planets is not «somersault» in outer space, but take a definite position in it. The Solar System resembles some of the mechanical design, which maintains its integrity not at the expense of direct connections between the material details of its parts, including rotating, but due to the forces of gravitational fields (in general non – central) to each component of the system.

As pointed out in [9], changes in configuration of the planets during their motion in their orbits around the Sun affects the processes in the Solar System and, hence, on terrestrial processes, in particular, on climate change. So – called spin – orbit hypothesis was stated according to which the orbital angular momentum of the planets can affect the activity of the solar and geophysical processes. It was shown that the trajectory of the center of mass of the Solar System in different time periods have some peculiarities. Thus, during the Maunder period amplitudes of these trajectories increased, and during this time the center of mass of the Solar System significantly deviated from its position at the previous variations. Since the total angular momentum of the Solar System should remain almost unchanged (if changes in the external forces from the Kuiper belt, the Oort cloud and the entire Galaxy are not taken into account), then all of the variations of moments of the rotational motion of its selected components should be either mutually compensated, which is almost impossible, or redistributed. So there must be a mechanism to transfer a certain amount of time the rotational motion to the selected components through a certain carrier. Namely, there is a significant effect of angular rotational movement of the planets, both on the activity of the Sun and climate on the Earth, due to an unknown hypothetical agent, which has a wave nature [10] (considering the «elasticity» between components Solar System). It is natural to assume, that it is the unknown wave component of the gravitational field. That is apart from the usual «Newtonian» gravitational effect similar to the inverse square law for electrostatic interaction (Coulomb's law), assumes the existence of other components associated with the mass as well as the moments of the rotational motion of bodies. Both components together generate waves of gravitational field, and on the other hand, the flow of particles – gravitons that reach the surface and the depths of the Earth.

Interactions. The assumption of the wave nature of the transfer of angular rotational motion implies the wave interaction at long distances, since the amplitude of the waves decreases less due to the distance (the relationship in this case is different than under the law of inverse squares), and more due to the interaction with the area of their expansion. Despite the fact that, under certain configurations of the Solar System planets closer to the Kuiper belt, but its interaction with the bodies in the Kuiper belt, and even more so in a Oort cloud, under the law of gravity is not sufficient to cause noticeable effects. But we can assume that due to the presence of wave interaction mechanism, the planets affect (outraged) the motion of bodies in the Kuiper belt (this disturbance can be transmitted even before a Oort cloud), and on the other hand, their (these objects) reverse effect is actively involved in forming of characteristics of planets motion and penetrate further, until the influence on the solar activity. For example, during the Maunder minimum there were many comets with large orbital inclination angles to the plane of the ecliptic, in particular, from 1652 to 1707 at least 20 of these comets were observed [11]. Most likely, the Oort cloud might be a repository of comets with large orbital inclination angles. If the assumption of the wave interaction is true [10], the perturbation produced by planetary system in the Kuiper belt during the Maunder minimum was transferred up to the Oort cloud. It's caused a disturbance in the orbits of comets, so that some of them reached the Solar System.

All circulating and rotating bodies in the Solar System create moments of forces, each of which tends to rotate it around some axis, but the resulting (as the sum of vector forces) moment currently supports its orientation in space in a dynamic equilibrium. On the other hand, a constant angular rotational movement of the Solar System is maintained, which under the laws of mechanics can only be changed under the influence of external forces on the system. This value is the sum of the moments of the orbital motion of planets and small Solar System bodies (for circular orbits, this moment is the product of body mass on the velocity and radius of circulation), as well as moments of the rotational motion of the Sun. However, due to the large radius of the orbital motion of the planets its corresponding angular moments are much larger than the moments of their rotational motion. Only the angular rotational movement of the Sun is comparable to the moments of the orbital motion of the planets due to its large mass (99.866% of the total mass of the solar system) and large size. It is about 2% of the total angular momentum of the rotational motion of the Solar System. There is a clear disproportion. We can assume that a certain amount of rotational movement of individual components (including Earth) is transmitted through the dynamics of changes in the gravitational field in the system, i.e. through its efforts to change the rotation of individual bodies in hypothetical waves of gravity [10]. These waves cause a change in the angular velocity of the rotation of the Earth around its axis, changing its angular rotational momentum. On the other hand, due to the motion of the planets in an ellipsoidal (rather than circular) orbits, parameters of which are also changing (albeit slowly), as well as variations in the orientation of their axes of rotation, the total angular rotational moment of the individual planets are changed.

Experiments

Assumptions of the wave nature of the transfer of angular rotational motion through space can be justified by the results of a number of experimental observations. Thus, in the XX century, a number of studies on the torsion pendulum took place, which clearly recorded the effect on them through free space. First of all, this is the observations of French Professor Maurice Allais in the 50s of the last century, of the Foucault pendulum – type parakonic behavior during a solar shade, and his discovery of the so – called Allais effect. It should be noted scrutiny and confirmation of this effect by American scientists Sax and Allen. To monitor the effects of the eclipse English professor Latham has developed an automated system in which gyroscope was the sensitive element, perceiving gravity variations. Allais effect could be verified. This indicates the great promise of this direction. Thus, nowadays, a group of Russian researchers proposed an electromechanical device, which is based on a fairly massive disk (weighing 265 g), which rotates at a certain frequency [12]. For example, in studies of solar eclipse, the frequency of 65 Hz was used. It was found that the motion features of distant massive objects can affect the speed of rotation the mentioned disk as a relatively short period of change in this rotation frequency.

Conclusion

To test the dependence of the Earth's climate on the dynamics of motion of the individual components of the Solar System ground – space experiment should be conducted to fix the uneven synchronous rotation of the sensitive gyroscopes on Earth and in Space.

Literature:

1. Martyniuk V.S., Vladimirsky B.M., Temuryants N.A. There is no bad weather: space weather in our lives. – Kyiv: Published by V.S. Martyniuk, 2008. – 212 p.
2. Vasylyk P.V., Lychak M.M. Cycles of influence of space factors on the climate and biosphere of the Earth // Problems of the Control and Information. – 2005. – N 6. – P. 48 – 56.

3. Lychak M.M. Cycles of solar activity and of geophysical effects caused by it, analysis and forecasting of the cycles // Space Science and Technology. – 2008, v.14, N 6. – PP. 39 – 51 (in Ukrainian).
4. Soon W. and Yaskell S. Maunder Minimum and the variable Sun – Earth connection. – Moscow/Izhevsk: NIC «Regular and Chaotic Dynamics», Institute of Computer Science, 2008. – 336 p.
5. Mears J.T., Shlamminger L. Motion of the planets, sunspots, and climate // Collection articles by proc. materials on the International. Symposium «Sun – Earth connections, weather and climate.» – Springer – Verlag. – 1982. – P. 222 – 235.
6. Losev K.S. Climate: Past, Present ... and tomorrow? – L.: Gidrometeoizdat. – 1985. – 176 p.
7. Beletsky V.V. Essays on the motion of cosmic bodies. – M.: Science. – 1977. – 432 p.
8. Chizhevsky A.L. A form of specific bioactive or Z-wave solar radiation. – In. book: The Earth in the Universe. – M.: Thought. A 1964. – P. 342 – 372.
9. Charvatova I. and Heida P. A possible role of the solar inertial motion in climatic changes //Institute of Geophysics of the ASCP, Prague, Czech Republic. Report at the conference 33IGC – Oslo, august 2008. – 37 p.

УДК 632.78

ВИДОВОЕ РАЗНООБРАЗИЕ ОТРЯДА ЧЕШУЕКРЫЛЫХ ЕСИЛЬСКОГО РАЙОНА СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ақмағамбет Ш.Б.

(магистр, преподаватель, кафедра общей биологии, СКГУ им. М. Козыбаева)

Аңдатпа

Осы ғылыми мақалада 2014 – 2016 жж. Аралығындағы Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданындағы қабыршаққанаттылардың алуантүрлігі көрсетілген. Әдебиет көздері талданып, оның көмегімен көбелектердің түр құрамы анықталды. Осы зерттеудің негізінде автор зерттеу аймағында табылған Lepidoptera тізімін, сондай – ақ олардың түрлерінің алуын түрлілігінің құрылымын ұсынады.

Түйінді сөздер: көбелек, алуантүрлілік, қатқылқанаттылар, жәндіктер, мониторинг.

Аннотация

В данной статье рассмотрены проблемы видовой разнообразия чешуекрылых в Северо – Казахстанской области Есильского района за 2014 – 2016 годы. Проанализированы литературные источники, и с его помощью определен видовой состав бабочек. На основе данного исследования автором, дается список чешуекрылых встречаемых в исследуемом районе, а также их структура видовой разнообразия.

Ключевые слова: бабочки, разнообразие, чешуекрылые, насекомые, мониторинг.

Annotation

In this article, problems of the species diversity of Lepidoptera in the North – Kazakhstan region of the Esilsky District for 2014 – 2016 are considered. Literature sources have been analyzed, and with its help the species composition of butterflies is determined. Based on this study, the author gives a list of Lepidoptera found in the study area, as well as their structure of species diversity.

Key words: butterflies, variety, lepidopterans, insects, monitoring.

Введение

Бабочки вредители одни из слабоизученных объектов животного мира в Северо – Казахстанской области (СКО). В тоже время, часть из них являются вредителями сельского хозяйства, нанося ущерб зерновым и другим культурам. В связи с этим изучение состояния их популяций и вопросов биологии является актуальным.

Цель: в мониторинге распространения и вредоносности самых многочисленных и опасных вредителей, относящихся к отряду Чешуекрылых Есильского района СКО. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи:

- 1) Определить самых опасных чешуекрылых для сельскохозяйственных и лесных угодий.
- 2) Провести анализ сезонной динамики видового состава и численности чешуекрылых.
- 3) Изучить особенности фенологии развития, а также биологию бабочек – вредителей.

Методы исследования

1) Сравнение. Сравнивалась динамика численности чешуекрылых вредителей в периоды с 2014 по 2016 гг.

2) Для вычисления относительной численности крупных и хорошо заметных бабочек использовался метод учета на маршрутах (маршрутные учеты). Маршрутный учет заключался в подсчете количества пролетающих по воздуху насекомых при прохождении исследователем определенного маршрута. Длина маршрута была всегда одинаковой, для чего изначально отмерялось, при помощи рулетки, расстояние в 100 м и несколько раз необходимо было пройти его в одну и другую сторону, чтобы подсчитать среднее количество шагов. Далее на каждом из исследуемых участков отмечались (прутьями, столбиками и т.п.) начало и конец 3 – х маршрутов, так как для большей точности требуется 3 – кратная повторность любого способа учетов. Маршрутные учеты рекомендуется лучше всего проводить в тихую, умеренно теплую и ясную погоду, а также в одно и то же время суток, так как бабочки чрезвычайно чутко реагируют на малейшие изменения погоды, чем мы собственно и руководствовались. Для получения сопоставимых данных при прохождении маршрута необходимо было подсчитывать всех бабочек, пролетающих в пространстве, ограниченном 5 метрами вправо или влево от оси маршрута. анализ литературных источников.

3) Наблюдение. Данный метод использовался во время учетов на различных биотопах. Наблюдались такие процессы, как питание и движение гусениц, а также лет бабочек. Наблюдение позволило получить необходимую информацию о биологии чешуекрылых вредителей.

4) В ходе написания работы происходило ознакомление с литературой, с новейшими сведениями, имеющимися в орнитологии. Изучались научные журналы, научно – популярная литература.

Учеты численности целесообразно проводить в период (сезон, время суток) максимальной активности насекомых, а учетный маршрут должен пролегать через наиболее типичную и достаточно однородную местность

5) В период исследований по фазам развития растений проведены следующие учеты и наблюдения:

- фенологические наблюдения;
- учет численности вредителя.

Осенью (в октябре – ноябре) до наступления морозов проводилось обследование полей с целью установления численности гусениц перед уходом их на зимовку. На каждом поле по диагонали (или в шахматном порядке) осмотрено 8 почвенных проб размером 0,25 м² (50 x 50 см). Почвенная проба просеяна через сито с отверстием около 4 мм, подсчитаны все найденные гусеницы. Собранные на поле гусеницы взвешены и определена их масса, а также проведен анализ зараженности их паразитами и болезнями путем осмотра.

Весеннее контрольное обследование полей проводилось с начала активности перезимовавших гусениц до их окукливания с целью уточнения прогноза размножения серой зерновой совки, составленного осенью. Методика учета численности идентична с осенним обследованием [1].

Определение интенсивности и динамики лета бабочек серой зерновой совки проводилась для установления сроков летнего обследования и прогнозирования численности гусениц нового поколения. Наблюдения за летом бабочек проводились со 2 – 3 декады июня до конца июля. Учет численности бабочек проводился ежедневно утром с помощью приманочных ловушек (банки, емкостью 1 л), укрепленных на рейке на высоте 1 м от поверхности почвы. В ловушки на 2/3 объема наливался бродящий раствор сахара. Выловленные самки совки периодически вскрывались и подсчитывались в них яйца. Согласно научным исследованиям, если за ночь в одну ловушку попадает свыше 50 самок с плодовитостью более 500 яиц, а сроки лета бабочек совпадает с колошением пшеницы, то возникает реальная угроза массового появления гусениц совок [2].

В ходе биологического мониторинга и наблюдении за динамикой популяции чешуекрылых вредителей установлены следующие результаты:

До настоящего времени территория Северо – Казахстанской области в отношении фауны чешуекрылых оставалась практически не исследованной. В течение полевого сезона 2015 года были произведены сборы чешуекрылых в нескольких точках региона. Результаты этих исследований позволили составить предварительный список видов, встречающихся на территории Северо – Казахстанской области.

Номенклатура и систематическое положение таксонов в тексте даны в соответствии с Каталогом чешуекрылых России (2008) с некоторыми изменениями по номенклатуре Lithosiidae [3].

Сборы производились в следующих локалитетах Есильского района Северо – Казахстанской области, которые указаны в Таблице 1.

Таблица 1 – Терриории исследования

№ маршрута	Биотопы	Координаты	
		долгота	Широта
1	Лес пойменный (около п. Покровка)	54°17'01.5»	68°20'39.6»
2	Посевы пшеницы ТОО Гайса (возле с. Кара – агаш)	54°19'00.0»	68°52'39.8»
3	Огород капусты ТОО «Атамекен – Агро – Есиль»(с Покровка)	54°17'01.6»	68°21'06.9»
4	Посевы гороха «Есильский ГСУ» (с Явленка)	54°19'59.8»	68°28'27.5»

Всего за период исследования было встречено 113 видов из них 43 видов булавоусых чешуекрылых относящихся к 6 семействам: Голубянки (Lycaenidae), Сатиры (Satyridae), Нимфалиды (Nymphalidae), Белянки (Pieridae), Толстоголовки (Hesperiidae), Парусники (Papilionidae); 47 видов разноусых чешуекрылых, относящихся к 8 семействам: Бразники (Sphingidae), Коконопряды (*Lasiocampidae*), *Erebidae*, Древооточцы (*Cossidae*), Совки (*Noctuidae*), Пяденицы (*Geometridae*), Хохлатки (*Notodontidae*), Нолиды (*Nolidae*), 18 вида низших разноусых бабочек относящихся к 6 семействам: Моли горностаевые (*Yponomeutidae*), Плоские моли

(Depressariidae), Моли выемчатокрылые (Gelechiidae), Моли серпокрылые (Plutellidae), Пестрянки (Zygaenidae), Листовертки (Tortricidae); огнёвкообразные бабочки представлены 8 видами из 2 семейств: Пальцекрылки (Pterophoridae), Огнёвки (Pyralidae). Наиболее богатым по видовому разнообразию было представлены семейства Пяденицы, Листовертки, Голубянки по 13 видов (11 % от общего количества встреченных видов бабочек). Среднее количество видов было отмечено для семейства Нимфолиды Совки (*Noctuidae*) – 11 видов (9,7 % от всех встреченных бабочек), в семействах Бражники (*Sphingidae*), *Erebidae* по 7 видов (6,2 % от всех встреченных бабочек) для каждого семейства. Семейства Белянки, Толстоголовки, Сатиры включают 6 видов (5,3 % от всех встреченных бабочек). Семейства Пальцекрылки и Огнёвки включают 4 вида (3,5 % от всех встреченных бабочек). Семейство Хохлатки включает – 3 вида (2,6 % от всех встреченных бабочек), также по 3 вида бабочек входят в такие семейства как Коконопряды что составляет (2,6 % от всех встреченных бабочек), семейство Нолиды – 2 вида (1,8 % от всех встреченных бабочек). За время исследования из представителей семейства Древоточцы было встречено 2 вида (1,8 % от общего количества встреченных видов бабочек) Наименьшим количеством видов представлены Парусники, Моли горностаевые, Плоские моли, Моли выемчатокрылые, Моли серпокрылые, Пестрянки 1 вид (0,9 % от общего количества встреченных видов бабочек), (Рисунок 1).

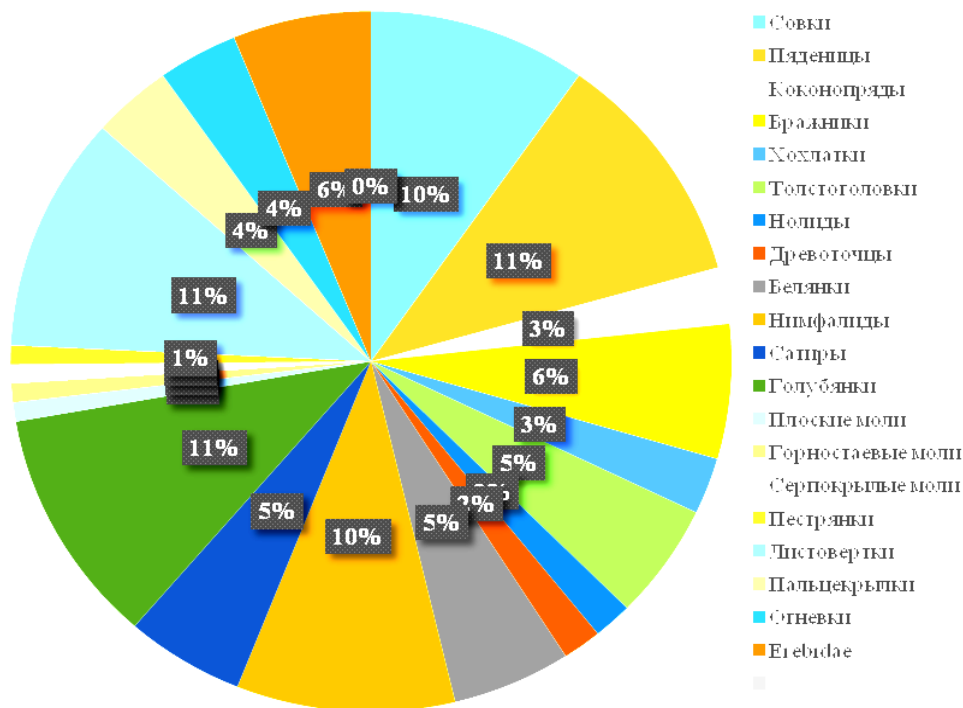

Рисунок 1 Структура видового разнообразия отряда чешуекрылых

От общего количества видов 31 можно отнести к вредителям, как естественных так и культурных растений (Рисунок 2).

Анализ степени вредоносности позволил установить, что первостепенными вредителями являются 5 видов (16,1 %), второстепенными – 10 видов (32,2 %), и потенциальными – 16 вида (51,6 %). Больше всего вредящих видов в семействах

Пяденицы (Geometridae) (6 вида или 5,3 % от всех видов семейства и 19,35 % от всех вредителей), Совки (Noctuidae) (5 видов или 4,4 % и 16,1 % соответственно), Коконопряды (Lasiocampidae), Erebidae, Хохлатки (Notodontidae), Огневки (Pyralidae), Листовертки (Tortricidae) (по 3 вида или 2,65 % и 9,7 %) (Рис. 4).

Проведенные исследования по различным биотопам позволили установить специфику их видового состава и соотношение между семействами.

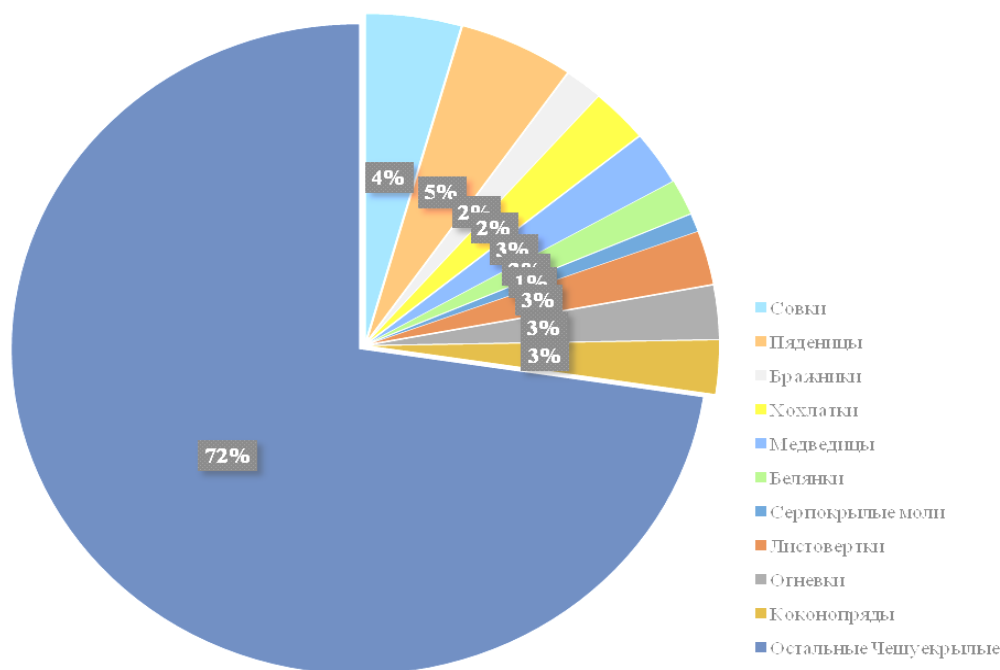

Рисунок 2 Видовое соотношение вредителей в Есильском районе

Заключение

Таким образом, среди всех чешуекрылых вредители различных растений составляет небольшую долю – 27,4 % от общего количества зарегистрированных видов. За период исследований 2014 – 2016 гг. в Есильском районе СКО было встречено 113 видов чешуекрылых, относящихся к 22 семействам. Из них 43 видов булавоусых чешуекрылых (%) относящихся к 6 семействам, 47 видов разноусых чешуекрылых, относящихся к 8 семействам, 18 вида низших разноусых бабочек относящихся к 6 семействам, огнёвкообразные бабочки представлены 8 видами из 2 семейств.

Литература:

1. Жизнь животных в 6 – ти томах М.: Просвещение, 1968 – Т. 2: Беспозвоночные / ред. Л. А. Зенкевич. – 385 стр.
2. Справочник агронома по защите растений и агроэкологии. Учебное пособие./ Илюхин Г., Рябинина Г. – Астана: Фолиант 2010. – 9 стр.
3. Справочник по защите растений / под ред. А.О. Сагитова, Ж.Д. Исмухамбетова. – Алматы: РОНД, 2014. – 320 стр.
4. Сельскохозяйственная энтомология. Электронный курс лекций/ А.М. Девяткин, А.И. Белый, А.С. Замотайлов. – Краснодар, 2012. – 301 стр.
5. Общая и сельскохозяйственная энтомология/Н.В.Бондаренко, М.П. Персов, С.М. Поспелов – М.: Колос 1983 – 416 стр.

6. Чешуекрылые вредители – березовых лесов/ Н.Г. Коломиец, С.Д. Артомонов, – Новосибирск: Наука, 1985 г.
7. Практикум по лесной энтомологии. Учебное пособие для лесохоз. Вузов./ А.И. Воронцов, Е.Г. Мозолевская, – М., «Высш. школа», 1973, 253 стр.

ӘОЖ 631.587

ЕЛІМІЗДЕГІ СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІКТІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ МЕН ТОПЫРАҚ – КЛИМАТТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Аятов А.С.

*(магистр, оқытушы., Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институт, химия, биология және география кафедрасы,
Арқалық қ, Askar-92.14kz@mail.ru)*

Орынбасар А.Е.

(биология мамандығының студенті)

Құрманбаева Д.Қ.

(биология мамандығының студенті)

Аңдатпа

Қазақстанда суармалы егіншіліктің өріс алуы қазан төңкерісінен кейінгі кенестік заманмен байланысты. Суармалы егіншілікпен айналысу оңай шаруа емес, ол күрделі инженерлік құрылыс жүйесі болып табылатыны айтылған. Сондай – ақ Қазақ елінің қысқаша топырақ климаттық сипаттамасынан қазақ жерінің басым бөлігі құрғақ шөлейт және нағыз шөл зоналарда орналасқанын көріп отырмыз. Орташа есеппен мұндай аймақтар Қазақ жерінің 80 % жуық ауадан түсетін ылғал тек солтүстік облыстар мен орталық облыстарымыздың терістік шеткі бөліктерімен оңтүстік шығыстағы таулы аймақтардың біршама етектерінде егілетін егістерді қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: Егіншілік, суармалы, топырақ, климат, зона, құрғақ, аймақ, шөлейт.

Аннотация

В Казахстане орошаемое земледелие связано с советскими временами после октябрьской революции. Говорят, что орошаемое земледелие непростая задача, но сложная инженерная строительная система. В результате коротких почвенных климатических характеристик Казахстана мы видим, что большая часть казахской земли была заселена в сухих пустынных и чистых пустынных зонах. В среднем почти 80 % казахской земли окружено воздухом из северо – восточных районов и северо – восточных провинций и окружено некоторыми горными районами на юго – востоке.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, орошенный, почвы, климат, зона, сухой, область, пустыня.

Annotation

In Kazakhstan, irrigated agriculture is associated with Soviet times after the October revolution. It is said that irrigated agriculture is not an easy task, but a complex engineering construction system. As a result of short soil climatic characteristics of Kazakhstan, we see that the majority of Kazakh Land was settled in a dry desert and desert zones. An average of nearly 80 % of Kazakh Land is surrounded by the air from the North – Eastern provinces and is surrounded by some of the mountainous areas in the South – East.

Key words: Agriculture, watered by, soil, climate, area, dry, area, desert.

Кіріспе

Қазақ жері – кеңбайтақ. Халқының саны жөнінде әлемде 80 – ші орындардың бірінде болған тұрып, жер көлемі жөнінде 9 – шы орында.

Атыраудан Алтайға шейін 3000 шақырымдай болса, Батыс Сібірден Алатауға шейін 1600 шақырымдай созылып 272,5 млн – ға жерді алып жатыр. Біздің

республикамыз географиялық орналасуы жағынан Еуразияның орталығында әлемдегі барлық мұхиттардан ең қашық аймақта орналасқан. Сондықтан қазақстан аумағындағы ауа райының басты ерекшелігі құрғақшылық.

– Республикамыздың ең терістік Ресейдің Батыс Сібір ойпатымен шектесіп далалы қара топырақты зона 25,4 млн га, қазақстан жерінің 9,8 % алып жатыр. Жылына түсетін ылғал 250 – 340 мм, негізгі астық егілетін аймақтар. Құрғақшылық жылдардың 10 – 25 % болады.

– Бұл зонаның оңтүстігіндегі кең алқапты қара – қоңыр топырақты құрғақ дала мен шөл дала зонасы алып жатыр, көлемі 90,4 млн га, қазақстан жерінің 33,2 %. Аудан түсетін ылғал жылына 200 – 260 мм ғана терістіктен оңтүстікке қарай азая береді, құрғақшылық жылдардың 25 – 75 % түзеді. Сондықтан бұл зонада егіншілікпен айналысу жөнді нәтиже бере бермейді. Дегенмен тың игеру кезінде асығыстық, асыра сілтеушілік жағдайда бұл зонада жиі болатын құрғақшылықтан жөнді өнім бермейтін 13 – 14 мм га астық егілетін. Елбасысыздың бастамасымен соңғы жылдары бұл жерлер егістіктен шығарылды. Бұл зонаның тек терістік бөлігіндегі күңгірт қара – қоңыр топырақты зонашасындағы астық егісінің біршамасы қалды да, оралық бөлігіндегі жай қара – қоңыр және оңтүстік бөлігіндегі ашық қара – қоңыр топырақты зонашалардағы егістіктер түгелдей егістіктен шығарылды. Бұл жағдай да еліміздің тәуелсіздік алғанының жемісі екендігі түсінікті. Бұл аймақ негізінен мал шаруашылығымен айналысатын болды [1, 28 – 32 б].

– Құрғақ дала мен шөлді дала зонасының оңтүстігінде кең алқапты құба және сұр – құба топырақты шөл зонасы алып жатыр. Көлемі 119,2 млн га, Қазақстан жерінің 43,7 % Аудан түстені ылғал мөлшері бар болғаны 120 – 170 мм. Бұл аймақ аз өнімді жайылымды жерлер, негізінен уақ мал мен түйенің жыл бойы жайылатын кең алқабы. Егіншілік тек қолдан суарған жағдайда болады, бірақ оған су көздері жетісе бермейді. Суармалы егіншілік тек Сырдария, Іле, Шу т.б таудан аққан өзендер бойында. Республикамыздың оңтүстік және оңтүстік – шығыс биік таулу аймақтарында күрделі климаттық топырақ зоналары, (биіктік білдеулік) орын алады. Майдарақ зонашаларды бір – біріне қосып таулы аймақтарда негізгі екі зонаға бөлуге болады.

– Таулардың төменгі етектеріндегі шөлді дала зонасы, топырақтары сұр және ашық қара – қоңыр. Біршама жерлері суармалы егіншілікке, біршама жерлері суарылмайтын Егіншілікке, ал жалпы басым жерлері мол өнімді мал шаруашылығына пайдаланылады. Таудың әсерінен бұл зона түсетін ылғал 250 – 400 мм жетеді. Біраз жерлерінде жидек жемісті бұталар мен ағаштар. Көлемі 18,9 млн га республика жерінің 6,9 % – ы.

– Таулардың биіктеу етектері мен тау аралық дала, таулы – орманды далалы, шалғынды – орманды және шалғынды зоналар, топырақтары күңгірт қара – қоңыр, қаратопырақтар мен таулы орманның сұр және таулы шалғынды топырақтар. Ауданға түсетін ылғал мөлшері 450 – 850 мм. Негізінен мал шаруашылығы үшін жоғарғы өнімді жайылым, орман шаруашылығы жерлері, біршама суарылмайтын егіншілік, жемісті ағаштар. Көлемі 18,2 млн га республика аумағының 6,7 % – ы.

Зерттеу әдістері

Қазақстанның қысқаша топырақ климаттық сипаттамасынан қазақ жерінің басым бөлігі құрғақ шөлейт және нағыз шөл зоналарда орналасқанын көріп отырмыз. Орташа есеппен мұндай аймақтар Қазақстан жерінің 80 % жуық аудан түсетін ылғал тек солтүстік облыстар мен орталық облыстарымыздың терістік шеткі бөліктерімен оңтүстік шығыстағы таулы аймақтардың біршама етектерінде егіген егістерді қамтамасыз етеді. Сонымен ерте заманнан – ақ қазақ жеріндегі егіншілік шамалы орын

алды, ал оның сурамалы егіншілікпен айналысу оңтүстік аймақтарда тұратын орыс украин, өзбек, ұйғыр халықтарының үлесіне тиді. Жергілікті қазақ халқы атам заманнан негізінен мал шаруашылығымен айналысып, тігуі де, жығуы да оңай киіз үйлермен Қазақстанның кеңбайтақ жерлерінде көшіп – қонып жүрді. Ескеретін мәселе, қазіргі сәнге айналған «экология» мамандығы туралы ол кездегі мал бағушы жергілікті халықтың түсінігі болмаса да, көп жылдық тәжірибелеріне сүйеніп, жайылымдарды экологиялық бұзылулардан сақтап тиімді пайдалана білді [2, 118 – 120 б].

Мұндай жағдай ХХ ғасырдың алғашқы жылдарына дейін жалғасты. Мысалы, 1913 жылы Қазақстан халқының 90 % – ы тек осы мал шаруашылығымен айналысатын еді. Қазан төңкерісіне дейін бүкіл Қазақстан бойынша суармалы жер көлемі шамамен 500 мың га еді. Басым түрде бұл жерлерде бйдай, арпа, тары егілетін. Мойындауымыз керек, Қазақстанда суармалы егіншіліктің өріс алуы қазан төңкерісінен кейінгі кеңестік заманмен байланысты, оның себебі де түсінікті. Суармалы егіншілікпен айналысу оңай шаруа емес, ол күрделі инженерлік құрылыс жүйесі. Суармалы егіншілік үшін барлық жерлер қатарынан жарай бермейді, ол үшін міндетті түрде топырақтың майда уақталған қабаты жеткілікті, зиянды тұздар аса мол болмай, жер беті бір бағытқа еңісті тегіс болуы және жер астының да бір бағытқа қарай еңісті болуы керек. Мұндай болған жағдайларда көп мәселелерді қолдан жасауға тура келеді. Міне бұл жұмыстарды қолында ешқандай техника жоқ, суармалы егіншілікпен үлкен масштабта айналысудан ешқандай тәжірибесі жоқ жергілікті халық жүргізуге шамасы келмейтін еді. Кейін әлемде ең жер көлемі үлкен, құдіреті де күшті кеңес мемлекеті орнап, оның құрамына кіретін барлық 15 одақтас республикалар бойынша жоғарыдан бекітілген бес жылдық жоспарлар бойынша халық шаруашылығымыздың барлық салалары өрістей бастады. Ауылшаруашылық саласында В.И. Ленин қол қойған алғашқы деректердің бірі – жер туралы болып, бүкіл еліміздегі жерге деген жекеменшік жойылып, оның барлығы мемлекет, бүкіл халық меншігіне өтті. Одақ бойынша барлық аймақтарда кеңшарлармен (совхоздар) ұжымшарлар (колхоздар) ұйымдастырылып барлық жерлер солардың иеліктеріне берілді. Негізінен мал шаруашылығымен шұғылданатын Қазақ халқының миллиондаған малдары мемлекет меншігіне тәркіленіп, бүкіл халық бұрынғы көшіп – қону орнына, тұрақты отырықшылыққа айналып, кеңшармен ұжымшарларда жұмыс істеуге көндікті. Сонымен республикамыздың оңтүстік өңірлерінде жоспарлы түрде ғылыми – негізделген жүйемен суармалы егішілік өрістей бастады. Еліміздегі бұрыннан өсіріліп келе жатқан дақылдармен қатар көптеген жаңа дақылдар өсіріліп, олар Қазақстан өздерінің жаңа отандарын тапты. Республикамыздағы суармалы егістің басым көпшілігі (85 пайыздан астамы) жер, су, күн райының қолайлы жағдайларына байланысты оңтүстік өңіріндегі төрт облыста (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда) орналасқан. Сондықтан осы облыстардағы суармалы егіншілік жайларына біршама тақталайық. Дегенмен бұл облыстардан басқа аймақтарда суармалы егіншілік тіпті жоқ деуге болмайды. Мысалы, Қызылорда облысымен шектесіп жатқан Ақтөбе облысының ойлы ауданында әлемге аты шыққан ақ тарының атасы атанған даңқты Шығанақ Берсевтің тарының суармалы гектарынан өнімді 200 центнерге дейін жеткізіп, әлемдік рекордқа жеткізгенін айтсақ та жеткілікті.

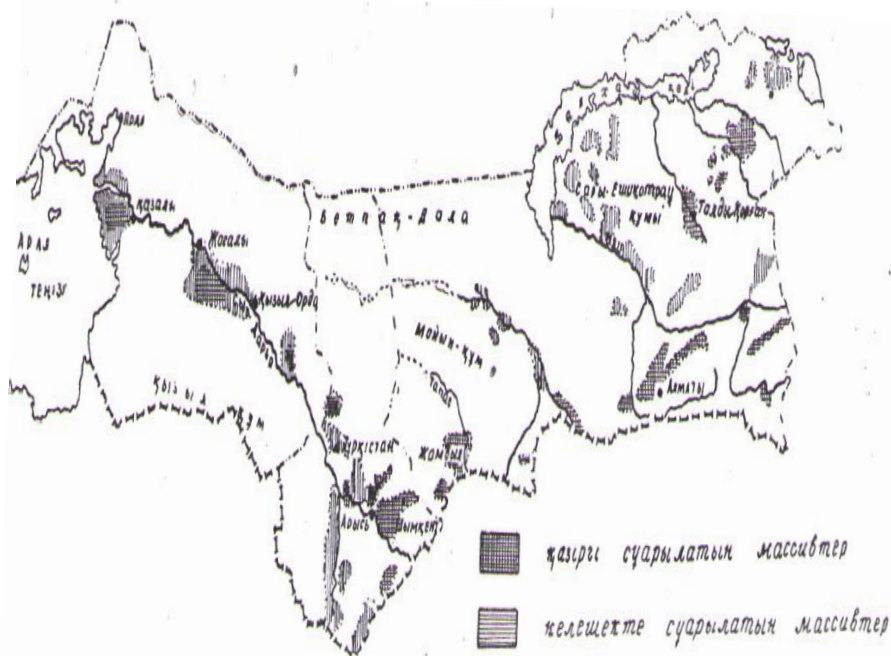
Жоғарыда айтылған төрт облыста суармалы егіншіліктің даму жағдайлары бірдей емес. Мәселен, Қызылорда облысында барлық егіншілік тек суармалы жағдайда мүмкін, яғни егіншілік 100 % суармалы, Оңтүстік Қазақстан облысында суармалы егіншіліктің үлесі 90 % – дан асады, ал Жамбыл мен Алматы облыстарында суармалы егіншіліктің үлестері бүкіл егіншіліктің 70 – 80 % түзеді. Біршама егістіктер тау етегіндегі суармайтын егістіктер. Сонымен қатар әр облыстарда егілетін егістіктер

түрлеріде тібиғи климаттық жағдайларына байланысты әртүрлі. Енді осы мәселелерге шамалы шолу жасайық.

Қызылорда облысы ежелден – ақ біршама суармалы егіншілікпен айналысып келе жатқан облыс . Бұған кезіндегі мол сулы Сырдария өзенінің облыс орталығын басып өтетіні көп септігін тигізген.Бұрынғы кездері суармалы жерлердегі негізгі дақылдар қызылорданың тәтті қауындары, көкөністер, малазықтық шөптер болған. Кеңес үкіметі кезінде бұл аймақта басты дақыл болып күріш егіліп , бұл өңірде ол нағыз екінші отанын тапты . Кезінде Қызылорда облысында Кеңес үкіметінде өндірілетін күріштің 25 – 30 % өндірілетін Жалпы өнім жөнінен ғана емес, әр гектардан алынатын өнім жөнінде облыс алдыңғы орындарда болды. Әлемге аты шығып екі рет ие болған Ыбырай Жақаев күріш егісінің әр гектарынан 1947 жылы 171 центнерге дейін өнім алып , дүниежүзлік рекорд жасағаны белгілі.

Облыстағы суармалы жер көлемі 1960 – 1970 жылдары 250 – 300 мың гектарға жеткенімен, кейінгі Арал дағдарысынан кейін біршама кеміп, 200 мың гектардай, оның жартысына жуығына күріш егуге мүмкіндік бар. Күріштен жоғарыда айтылғандай рекордтық өнім алынғанымен жалпы облыс бойынша орта есеппен гектарынан 35 – 40 центнерден өнім алынууда [3, 66 – 70 б].

Ескеретін жағдай облыстағы суармалы егістіктердің барлық көлемдері Сырдария өзенінің көне дәуірде ағып өткен өзен (альювиалды) шөгінділерінен түзілген жербетінде және жерасты ағындары өте нашар жазықтар. Мұдай жағдайларда егістіктерді суарған кезде,әсіресе күріш сияқты суды өте мол пайдаланатын дақылдарды суара бастаған алғашқы жылдардан – ақ топырақ

1 - сурет. Оңтүстік Қазақстанның қазіргі суармалы жерлері мен келешекте суарылатын жерлерінің схемасы.

Сурет 1 Карта

астында ыза су қабаты (грунтовая вода) пайда болып, оның деңгейі жылдан – жылға жер бетіне жақындай түседі. Міне осы суармалы жерлердегі жерасты ыза сулары осы аймақтардың топырақтарының мелиоративтік жағдайларын нашарлататын басты фактор, кейбір өңірлерде суармалы жерлерді батпақтануға әкеп соқса, көпшілік жағдайда олардың сорлануына (тұздануына) себеп болады. Оның себебі бұл ағынсыз шөлді аймақтарда топырақ және жерасты қабаттарында әдетте суда ерігіш тұздардың біршама қорлары болады. Осы тұздар ыза суларда еріп, жер бетіне жақындаған сайын оның мөлшері көбейе түседі. Жер бетіне жақындаған сулар буланған кезде олардың құрамындағы тұздар топыраққа қонып, суармалы жерлерді сорландыруда. Ал сорланған топырақтар егістік өнімін көп төмендетеді, көп жағдайда тіпті жоқ етеді. Сондықтан бұл аймақтарда жерасты ыза суларының деңгейлерін міндетті түрде қолдан реттеуге тура келеді. Бұл аса күрделі қымбатқа түсетін инженерлік құрылыстар. Яғни егістік жерлеріміздің жерастында түзілген ыза суларының деңгейлерін қолдан қазылған терең су қабаты арқылы реттеу. Депутат мырзаның келтірген мәліметтеріне қарағанда облыс егін алқаптарындағы қазылған 908 шақырым бас және шаруашылық ірі су қашыртқыларының, оған қоса жалпы ұзындығы 10,5 мың шақырым ішкі су қашыртқыларының істен шығуы – көптеген суармалы жерлерді жарамсыз еткен. Бұл жағдай әрі қарай төзуге болмайтын мәселе. Суармалы жеріміз – алтын қорымыз, оны міндетті түрде жоғарғы деңгейде жүргізіп, жерберілген қателерді тез іске қосу керек [4, 214 – 217 б].

Зерттеу нәтижелері

Оңтүстік Қазақстан облысы – республикамыздағы суармалы егістігі мол облыстардың бірі.

Облыстағы суармалы жер көлемі 511,7 мың гектар, оның 392 мың гектарында мақта шаруашылығы. Сонымен бұл облыс республикамыздағы аса бағалы техникалық мақта дақылын өсіретін жалғыз облыс. Кеңес өкіметі кезінде тоқыма өндірісін мақтамен қамтамсыз ету үшін Өзбекстан мен Қазақстан шекарасында орналасқан Мырзашөл аймағын мақта өсіруге игеру басталды. Ол үшін Сырдария суын осы аймаққа бұру үшін ірі ирригациялық – инженерлік күрделі жүйелер салынды. Қазақстан аумағындағы Мырзашөл өңіріндегі алғашқы мақта шаруашылығы «Мақтаарал» кеңшары 1924 жылы құрылып, Қазақстандағы мақта шаруашылығын дамытуда аса үлкен рол атқарды. Осы кеңшар жерінде мақта шаруашылығы жөнінен тәжірибе станциясы болып, мұнда аса алдыңғы осы саладағы жетістіктер енгізіліп, сыналып, басқа шаруашылықтарға үлгі болды. Бұл шаруашылықта мақта өнімінен әлемдік рекордтық өнім алынбағанымен аса жоғары өнімдер алынды. Мысалы, звеножетекшісі У. Ділдебеков 1947 жылы өзіне бекітілген 14 гектар мақта егісінің әр гектарынан 65 центнерден өнім алды. Мақта егісі негізінен осы мырзашөлдегі мақтаарал ауданында өсірілгенімен, облыстың Шардара, Сарыағаш, Түркістан аудандарында егіліп отанға тапсыруда, дәлірек айтсақ жылына 400 – 450 мың тонна тапсыруда.

Мақтамен қатар облыс жерінде біршама күріш (Шардара ауданында), бау – бақша, жүзімдіктер, дермене дәрі шөбі, малазықтық шөптер, көкөністердің көп түрлері өсіп жақсы өнімдер берді. Ренішке орай, бұл облыстағы суармалы жерлерінде соңғы 15 – 20 жылдарда мелиоративтік жағдайлары көп төмендеп, егістіктен шығып қалған жерлер аз емес. Депутат мырзаның мәліметтеріне сүйенсек облыстың суармалы егістік жерлерінде кезінде салынған (бұрғыланып) 1903 дана тік дренаждық (суқашыртқыларының) 1846 данасы жұмыс істемейді, 4743 шақырым тазаланғандықтан жөнді жұмыс істемеді. Бұл жұмыстарды тез қолға алып жөндеу кезек күттірмейтін мәселе.

Жамбыл облысы. Суармалы жер көлемі облыста 230 – 250 мың гектардай. Бұл жерлерге егілетін негізгі дақыл аса қымбатты қант қызылшасы. Бұрынғы кезеңдерде тіпті егілмейтін бұл дақыл кеңестік уақытта бұл аймақта екінші отанын тапты. Сонымен қызылша өнім жөнінен Жамбыл облысы республикамыздың кезіндегі кеңестік аймақтағы алдыңғы сапта болған. 1940 – 1950 жылдары даңқы қызылша өсіруші звено жетекшілері социалистік еңбек ерлері С. Оңғарбаев, Д. Жантоқова, әр гектардан алынған қызылша өнімдерін 700 – 800 центнерге жеткізген. Одан кейінгі жылдары осы апаларының ізбасарлары Т. Байназарова, Т. Абдуллава сияқты қызылшашылар әр гектардан алынған өнімді жыл сайын 600 – 700 центнерге жеткізіп жүрді.

Ренішке орай, соңғы жылдары бұл көрсеткіштер төмендеп кеткені байқалды. Бұл жағдайды көп кешікпей қалпына келтіріп, керісінше жақсарта түсу міндеті тұр. Себебі, қантқа деген сұраныс жылдан жылға өспесе кемімейтіні түсінікті жағдай.

Қызылша мен қатар суармалы жерлерде мал азықтық шөптер, бау – бақшалар, көкөністер, дәнді – дақылдар т.б. өсіріледі. Ескеретін жағдай, суармалы жерлер бұл облыста негізінен тау етектерінде біршама төмен қарай еңісі бар жазықтарда орналасқандықтан топырақтың екінші сорлануы, батпақтануы көп байқалмайды.

Алматы облысы. Суармалы жердегі егістіктер көлемі облысқа 470 – 500 мың гектар шамасында. Негізгі дақылдар қант қызылшасы, жүгері, біршама күріш, жеміс ағаштары мен жүзімдіктер ауыспалы егіс жүйесіндегі шөптанақты мал азықтық шөптер және көкөністі дақылдар. Бұрын егілмейтін қант қызылшасы облысқа тек екінші отанын тауып ғана қоймай мұнда әлемдік рекордтық өнімдер алынғаны белгілі. Социалистік еңбек ері атағына екі рет ие болған Н.Алдабергенов өзі басқарғандықтан Мұқыр ауылындағы ұжымдарда 10 гектар жердің әр гектарынан қызылша өнімін 834 центнерге жеткізсе, даңқты звено жетекшісі О.Гонаженко өзінің звеносындағы біршама жерден қызылша өнімін гектарына 1500 – 1600 центнерге жеткізіп, әлемдік рекордтың өнім алған. Ал гектарынан өнімді 400 – 500 центнерге жеткізген бригадалар мен звено жетекшілері кезінде аз болмаған.

1930 жылдары егіле бастаған темекі дақылыда Жетісуда өзінің нағыз отанын тапты деуге болады. Қырым облысында гектарынан небары 12 центнер өнім беретін темекі Алматы темекі кеңшарында өнімді гектарына 35 – 40 центнерге жеткізген. Әлемдік деңгейдегі ең мол өнімді шаруашылық атанды. Алматы төңірегінде АҚШ – тың темекі өңдейтін Филип Морис мекемесін ашу тегін болмаса керек. Жаркент ауданындағы социалистік еңбек ерін екі рет алған «Октябрьдің 40 жылдығы» ұжымшарын көп жыл басқарған Н.Голавацкий кезінде жыл сайын мемлекетке 100 мың центнерден астам қымбатты жүгері тұқымын өткізіп тұрды. Ал жеке жүгері өсіруші М. Ниязова, Т. Ушуров сияқтылар суармалы жердегі жүгері дәні өнімін гектарына 95 – 100 центнерге жеткізсе, сүрлемдік көк балаусадан 500 – 600 центнерге шейін өнім алған [5, 56 – 65 б].

Қорытынды

Қазақстанның қысқаша топырақ климаттық сипаттамасынан қазақ жерінің басым бөлігі құрғақ шөлейт және нағыз шөл зоналарда орналасқан. Орташа есеппен мұндай аймақтар Қазақстан жерінің 80 % жуық ауадан түсетін ылғал тек солтүстік облыстар мен орталық облыстарымыздың терістік шеткі бөліктерімен оңтүстік шығыстағы таулы аймақтардың біршама етектерінде егілген егістерді қамтамасыз етеді. Мойындауымыз керек, Қазақстанда суармалы егіншіліктің өріс алуы қазан төңкерісінен кейінгі кеңестік заманмен байланысты. Оның себебі де түсінікті. Суармалы егіншілікпен айналысу оңай шаруа емес, ол күрделі инженерлік құрылыс жүйесі. Суармалы егіншілік үшін барлық

жерлер қатарынан жарай бермейді. Ол үшін міндетті түрде топырақтың майда уақталған қабаты жеткілікті, зиянды тұздар аса мол болмай, жер беті бір бағытқа еңісті тегіс болуы және жер астының да бір бағытқа қарай еңісті болуы керек. Жоғарыда айтылған төрт облыста суармалы егіншіліктің даму жағдайлары бірдей емес. Мәселен, Қызылорда облысында барлық егіншілік тек суармалы жағдайда мүмкін, яғни егіншілік 100 % суармалы, Оңтүстік Қазақстан облысында суармалы егіншіліктің үлесі 90 % – дан асады, ал Жамбыл мен Алматы облыстарында суармалы егіншіліктің үлестері бүкіл егіншіліктің 70 – 80 % түзеді. Біршама егістіктер тау етегіндегі суармайтын егістіктер.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді қорытындылай келе, айтармыз республикамыздың суармалы жерлері біздің алтын қорымыз, мұнда басқа өңірлерде өсе бермейтін ылғал мен күн сәулесін мол пайдаланатын аса қажетті, қымбатты астықты дақылдар: күріш, жүгері, тары, техникалық дақылдар: мақта қант қызылшасы мен темекі т.б жақсы өсіп тамаша өнімдер береді. Жоғарыдағы келтірілген мысалдар толық дәлел. Ренішке орай, кейінгі жылдары еліміздегі кезінде көлемі 2,5 млн гектарға жуықтаған және өнімі де мол суармалы жерлеріміздің көлемі 1 млн гектарға дейін төмендеп, көптеген суармалы жерлеріміздің мелиоративтік жағдайлары нашарлап, істен шығып кетті. Кеңестік кезеңде бүкіл одақ бойынша және әрбір республикаларда суармалы егіншілік жағдайын бақылап, тексеріп, отыратын арнайы мелиорация және су шаруашылығы министрлігі, олардың облыстық, аудандық, тіпті әр шаруашылықтар өкілдері болатын. Қазіргі кезде бұл мәселелермен айналысатын жоқ сияқты. Біздің ойымызша бұл аса қажетті мәселе.

Қорыта келгенде, Қазақстанда суармалы егіншілікті барынша дамыту кезек күттірмейтін өзекті мәселе болып отыр, себебі, халықтың күннен күнге артып отырған қажетін, арзанда экологиялық таза өніммен қамдау және жаңа жұмыс орындарын ашумен қатар экономикалық тиімділігі жоғары суармалы егіншілікті дамыту біз үшін жалпы кластырлық жүйені жолға қойып отырған еліміз үшін өте пайдалы болмақ.

Әдебиет:

1. Оспанов Ө., Жамалбеков Е. Құнарлы жер – құтты мекен. Алматы, Ғылым, 1983.
2. Қазақстанның топырақ жамылғысы мен жер қорлары, оларды бағалау, қорғау, тиімді пайдалану. Оспанов.Ө, Жамалбеков.Е, 2005, Қазақ университеті.
3. Мемлекет арасында суды дұрыс бөлу қажет.
4. Әуелбек Зәуірбек, Жас қазақ 2007 жыл 8 маусым.
5. Суармалы жеріміз – береке бастауы. Е.Жамалбеков, Егемен қазақстан, 2006 жыл 25 қараша.
6. Имангазиев К. Егіншілікте тыңайтқыш қолдану жүйесі. Алматы. Қайнар.

ӘОЖ 636.933.

**ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА «ГЕНЕТИКА ЖӘНЕ СҰРЫПТАУ
НЕГІЗДЕРІ» ТАРАУЫНА ОҚЫТУДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ**

Байбеков Е.

*(а.ғ.д., профессор, биология кафедрасы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық
Қазақ – Түрік университеті, Түркістан, eribay54@mail.ru)*

Әмзеева Ш.Ғ.

*(магистр, биология кафедрасы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық
Қазақ – Түрік университеті, Түркістан)*

Аңдатпа

Мақалада жоғары сыныптарда «Генетика және сұрыптау негіздері» тарауын оқытуда жаңа әдістерді пайдалану сипаты сарапталған. Тәжірибе жұмыстары Түркістан қаласының мектептерінде жүргізілді. Тәжірибенің алғашқы кезеңінде жеке оқушының дербес ерекшеліктері, ынтасы, мүмкіндіктері анықталды. Алынған нәтижелер Түркістан қаласының тәжірибе өткізген мектептерінде қолданылады.

Түйінді сөздер: сынып, сұрыптау, селекция, оқыту әдістері, оқушылар, инновациялық оқыту.

Аннотация

В статье анализируется характер использования новых методов в преподавании главы «Генетика и основы отбора» в старших классах. Экспериментальная работа проводилась в средних школах города Туркестан. На начальном этапе эксперимента были идентифицированы индивидуальность, энтузиазм и способности отдельных учеников. Полученные результаты используются в школах Туркестана.

Ключевые слова: класс, отбор, селекция, методы обучения, ученики, инновационное обучение.

Annotation

In the article it has analyzes the use character of new methods in teaching the chapter «Genetics and selection basics» in high school. Experimental work was carried out in the schools of Turkestan. At the initial stage of the experiment, the individuality, enthusiasm and abilities of individual students were identified. The results are used in the schools of Turkestan.

Key words: class, selection, selection, teaching methods, students, innovative teaching.

Кіріспе

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды – машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады [1, 2].

Қазақстан мектебінің алдына қойып отырған мақсаты – инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік – экономикалық жағдайын жақсарту бағытында оқушыларға жүйелі, нақты білім беру. Алайда, инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы оқушылардың білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру еліміздің барлық жалпы білім беретін мектептерінің дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Әлі де болса көптеген мектептер оқыту процесін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың дәстүрлі әдістері мен тәсілдерін пайдаланумен шектелуде. Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану мектепті сапалы

түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір мектепке өзіндік даму жолын табуға, әрбір мұғалімге өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізеді. Сондықтан қазіргі кезеңде оқытудың инновациялық технологияларын мектеп практикасына белсенді түрде ендіру – қоғам талабы [1, 2].

Әдіс – оқу – тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі. Оқыту әдістері танымға қызығушылық туғызып, оқушының ақыл – ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал етеді. Сонымен бірге, кез келген педагогикалық технология мынадай негізгі әдіснамалық талаптарды қанағаттандыруы тиіс.

Концептуалдық. Әрбір педагогикалық технология оқу мақсаттарына жетудің философиялық, психологиялық, дидактикалық және әлеуметтік – педагогикалық негіздері белгіленген нақты ғылыми концепцияға сүйенуі қажет.

Жүйелілік. Педагогикалық технология әрбір бөлігі өзара тығыз байланыста болатын үрдістің тұтастық логикасымен қамтамасыз етілуі тиіс. Технология басқарылуы тиіс, яғни, мақсат қою, жоспарлар құру, оқу үрдісін жобалау, әрбір этапқа сай диагностика, нәтижелерді түзету мүмкіндігін беретін әдіс – тәсілдердің көп варианттылығы.

Басқаруға оңтайлылық. Диагностикалық болжау жасауға, жоспарлауға, нәтижені өңдеу, өзгеріс енгізу мақсатында әдіс – тәсілдерді кезектеп пайдалану мүмкіндігі болуы керек.

Тиімділік. Қазіргі заманғы технологиялар нәтижелілігі жағынан да, оған кететін шығындар жағынан да тиімді болып, белгілі бір оқыту стандарттарына жетуге кепілдік бере алуы қажет. Технологияның қайта қалпына келтірілуі. Бұл критерий белгілі бір технологияның басқа мекемеде, басқа субъектілермен жүргізіле алуы мүмкіндігін меңзейді.

Қайталауға жарамдылығы. Басқа ұжымда, басқа сабақтарда дәл осы күйде пайдалануға, қолдануға мүмкіндіктің болуы.

Педагогикалық технологияның құрылымы мазмұнды және процессуальды компоненттерден тұрады. Мазмұнды компонентті *тұжырымдамалық* – мақсатқа жету құралдары, оқыту – тәрбиелеу процесінің тиімділігі туралы білімдер жүйесі, *диагностикалық* – педагогтің кәсіби педагогикалық бет пердесі, тұлғаның дербес ерекшеліктері мен оқушылардың дайындық деңгейі, *дидактикалық* – оқыту мазмұны, әдістер, әдістемелік тәсілдер; ұйымдастыру формалары; дидактикалық құралдар құрайды.

Оқыту әдістері ең анық фактілерді білуді қамтамасыз етеді, теория мен тәжірибенің арасын жақындатады. Биологияны пәндерінен ерекшелігі, ол қарапайым ағзалардан күрделіге өту жолын сараптап, жеке мүшелер мен бүтіннің құрылысы мен қызметінің өзара байланыстылығы және өзара тәуелділігін айқындауға, табиғаттағы құбылыстардың аса күрделі байланыстылық себептерін түсінуге мүмкіндік береді [3, 4].

Селекциялық жұмыстардың басты мақсаты мен міндеті – қоғамға қажетті мол өнім беретін, климат факторларына және ауруға төзімді өсімдік сорттарын, мал тұқымдарын және микроорганизмдердің штампыларын қысқа мерзімде шығару және жақсарту. Селекцияның базалық жұмыстар жүйесіндегі – фенотипі бойынша бағалау, іріктеу, сұрыптау, шыққан тегі, ұрпағының сапасы бойынша сынау және олардың сыртқы ортаға бейімділік қасиеттері бойынша бағаланады үйрену [3, 4].

Зерттеудің мақсаты жоғары сынып оқушыларына генетика және сұрыптау селекция тарауын оқытудың сипатын мектепте тәжірибе кезінде зерттеу жүргізу және оқытудың жетілдірілген әдістемесін жасап шығу. Зерттеу міндеттері жеке оқушының

дербес ерекшеліктерін, ынтасын, мүмкіндіктерін анықтау; қолданыстағы оқу – әдістемелердің оқушылардың үлгеріміне ықпалын анықтау; оқу – тәрбие үрдісін оқушылардың жеке басының дербес және дара ерекшеліктерін ескере отырып, олардың танымдық, шығармашылық қабілеттерін арттыру мақсатында ұйымдастырудың жолдарын айқындау; генетика және сұрыптау тарауын оқытуда қолданылатын биологияны оқыту жүйесінде – инновациялық оқыту әдістерін жинақтау және қолдану; оқу тәжірибе барысында оқушылардың генетика және сұрыптау тарауын оқытуда, олардың түсінігін қалыптастырудың қолайлы нұсқасы мен әдіс – тәсілдерін жасау және оның тиімділігін тексеру [3, 4].

Зерттеу әдістері

Тәжірибе жұмыстары Түркістан қаласының мектептерінде жүргізілді. Тәжірибенің алғашқы кезеңінде жеке оқушының дербес ерекшеліктері, ынтасы, мүмкіндіктері анықталды. Зерттеудің нысаны: жалпы орта білім беру мекемесінде биология пәнін оқытудың педагогикалық үдерісі. Тәжірибеге 34 оқушы қатысты.

Зерттеу нәтижелері

Биология пәніне тұрақты ынта оқушының ізденімпаздығын, белсенділігін және өздігінен әрекет ету, мақсатқа жетуде табандылығын күшейтеді және биологияны оқытуда оқушының пәнді меңгеруге даярлығын қалыптастырудың тиімділігін арттыруда. Тұрақты іздемпаздықтың қозғаушы күші – оқушының қызығушылығы арқылы қандай – да бір білім мен іскерлікті сенімді нығайтады. Оқушының әрекетке қызығушылығын жоғарылататын немесе төмендететін белгілі стимулдар түрінде оқушының санасында психологиялық тұрғыдан көрінетін объективті логикалық және сыртқы факторлар болады.

Жалпы орта білім беру мектептерінде оқушылардың биология пәнін меңгеруге даярлығын қалыптастыруда биологияны мамандық таңдау бағытында оқыту тиімділігі оқушының өзінің болашақ таңдаған мамандығына ықпалы тиеді. Осыған орай, «Биология пәнін таңдаған оқушыларға сұрақ қойылды: «Биология пәнін таңдау не себеп болды?» Осы сұрақ арқылы оқушының болашақ мамандығын қаншалықты дәрежеде саналы таңдағанын анықтау болды.

Оқушылардың нақты, шынайы жауабын білу үшін, сауалнама сұрақтарының түпкі мақсаты түсіндірілген жоқ. Алдымен оқушылардың пәнге жалпы көзқарасын анықтау үшін қойылған бірінші сұрақ бойынша оқушылардың пәнді ұнамайды және білмеймін деп 50,0 % болжам болды. Оқушылардың пәнге қызығушылық мотивациясының төмендеуінің басты себептерін анықтау үшін екінші, үшінші сұрақтар ұсынылды. Сауалнама қорытындысы бойынша оқушылардың 70,6 % бастапқыда биология пәнін оқуға қызығушылықпен кіріскен. Бұл жағдай оларға орта факторлары – жоғары оқу орнына түсуі, жаңа ортаға енуімен байланысты. Үшінші сұрақ нәтижесі бойынша алғашқыда пәнді оқуға қызығушылықпен кіріскен студенттің саны 35,3 % азайған.

Заманауи оқыту технологиялары арқылы оқушыларға селекция тарауын оқытуда білім мен тәрбие беру, жеке тұлғаның қызығушылығын қалыптастырып, белсенділігін көтере отырып, биологиялық білім деңгейін анықтауға болады. Оқушылардың дайындығы мен қабілеттеріне қарай білімін жоғары, орташа, төмен деңгейлері бойынша тексерілді.

Төменгі деңгей. Дайындығы: Оқушы тәжірибе барысында селекцияның заманауи әдістерінің алгоритмін жадында сақтаудың маңыздылығын түсінеді, бірақ оның болашақта қажет болатынына сенімді емес. Қызығушылығы онша емес, ғылыми

конференцияларда, дөңгелек үстелдерде олар тек тыңдаушы рөлін атқарады, баяндама жасамайды.

Қабілеті бойынша: Селекцияның заманауи әдістерінің кейбірін ғана біледі, мысалы соның ішінде «туыстық, туыстық емес будандастыру». Ал күрделі әдістері – гендік инженерия, биотехнология, жасушаны клондау туралы тіптен есінде сақтамаған.

Орташа деңгей. Дайындығы: Генетика мен селекцияның заманауи әдістері тапсырмаларын орындау келешекте биолог мұғалімі болып қалыптасуы үшін маңыздылығын түсінеді. Биологиялық құбылыстар мен нысандарға, оның ішінде генетика мен селекцияның заманауи әдістері, оларды зерттеу әдістерін меңгеруге қызығушылықпен және жауапкершілікпен қарайды. Оны мектепте биологиялық сипаттағы зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда қажет болады деп есептейді. Бірақ, өзін оқу бағдарламасының мазмұнындағы тапсырмаларды және оқу зерттеу әрекеттерін ғана орындаумен шектейді. Ғылыми – зерттеушілік әрекеттерге белсенді қызығушылық танытпайды.

Қабілеті: Білімі жақсы және селекцияның заманауи әдістері бойынша тұқым қуалаушылық негізін құрайтын генетика пәндердің әдістерін меңгерген. Орындаған курстық, өзіндік жұмыстары толық ашылмайды (негізінен жұмыстың мақсаты мен міндеті ғана көрсетіледі). Оқушылар мектеп ішілік конференцияларда баяндама жасайды. Ғылыми жаңалықпен ерекшеленетін проблемаларды зерттеуге аса құлқы жоқ. Аймақтық, республикалық байқауларға, конференцияларға бармайды.

Жоғары деңгей. Дайындығы: Мотивациялық өрісі қалыптасқан. Мотиві өзін өзі іске асыруға және өзін өзі жетілдіруге бағытталған. Генетика және селекцияның заманауи әдістері болашақ мамандықты игерудің маңызды шарты деп есептейді. Оқу бағдарламасының мазмұнынан тыс білімді де танып білуге ұмтылысы зор. Оқушы зерттеу жұмысы бойынша мектептен тыс байқауларға да қатысады. Зерттеуді мектептен тыс жағдайда да жалғастыруды мақсат етеді.

Қабілеті: Генетика және селекцияның заманауи әдістері бойынша терең білімді, фенотипі бойынша бақылау жүргізу әдістері мен әдістемесін меңгерген. Маңызды зерттеушілік біліктіліктері қалыптасқан: проблеманы айқындай алуы, мақсат мен міндетін болжамын дұрыс рәсімдеп, бақылау мен тәжірибе жүргізуді жоспарлай алу, бастапқы мәліметтерді сараптап, зерттеу нәтижесін бағалай алу. Зерттеудің әдіснамалық аппараты толық ашылып, жазылады. Оқушылардың ғылыми конференцияларында өз зерттеу жұмыстарының нәтижесін толық қорғай алады.

Оқушылардың ынталық қасиеттерінің деңгейін анықтау үшін тәжірибе басында және тәжірибе соңында эксперимент және бақылау сыныптары оқушыларына төмендегідей анкеталық сауалнама ұсынылды (1 Кесте).

Кесте 1 Оқушыларға дайындалған сауалнама нұсқасы

<i>Сіз сабаққа қандай көңіл – күймен келесіз?</i>
<i>Жақсы; Нашар; Орташа</i>
<i>Сіздің биология пәніне деген көзқарасыңыз?</i>
<i>Ұнайды; Ұнамайды; Орташа</i>
<i>Сабақтың жеке, жұппен, топпен ұйымдастырылғанына көзқарасыңыз?</i>
<i>Ұнайды; Ұнамайды; Бәрібір</i>
<i>Осы пән саған ұнай ма?</i>
<i>Жақсы; Нашар; Орташа</i>
<i>Сабақ барысында мұғалімнің әдіс тәсілдер, көрнекіліктермен өткені ұнайды ма?</i>

<i>Ұнайды; Ұнамайды; Бәрібір</i>
<i>Сізге сабақты оқуға не кедергі келтіреді?</i>
<i>пәннің күрделілігі; қызығушылықтың болмауы; шамадан тыс көп оқу;</i>

Анкеталық сауалнама бойынша оқушыларға сауалнама қандай мақсатта алынып жатқаны түсіндірілген жоқ. Оқушылар өз ойларын еркін білдіру үшін сауалнамада аты – жөндері жазылмады.

Анкеталық сауалнама нәтижесі бойынша тәжірибе басталғанда орташа оқушылардың ынталық қасиеттерінің деңгейін сараптағанда, мұнда төмен деңгейдегі оқушылар үлесі – 26,5 % (9 оқушы), орташа деңгейдегілер үлесі – 50,0 % (17 оқушы) және жоғары деңгейдегілер үлесі – 23,5 % (8 оқушы) құрады. Ал тәжірибе өткеннен кейін оқушылардың ынталық қасиеттерінің деңгейін сараптағанда, оның ішінде ынтасы төмен деңгейдегілер үлесі 17,6 % (6 оқушы) азайып, ынтасы жоғарылар үлесі 38,2 % (13 оқушы) артқанын байқалды.

Қортынды

Тәжірибенің кезеңінде жеке оқушының биология пәніне қызығушылығы анықталды. Сауалнама қорытындысы бойынша оқушылардың 70,6 % бастапқыда биология пәнін оқуға қызығушылықпен кіріскен. Бұл жағдай оларға орта факторлары – жоғары оқу орнына түсуі, жаңа ортаға енуімен байланысты. Үшінші сұрақ нәтижесі бойынша алғашқыда пәнді оқуға қызығушылықпен кіріскен студенттің саны 35,3 % азайған.

Оқушылардың ынталық қасиеттерінің деңгейін анықтау үшін тәжірибе басында және тәжірибе соңында эксперимент және бақылау сыныптары оқушыларына төмендегідей анкеталық сауалнама ұсынылды. Анкеталық сауалнама нәтижесі бойынша тәжірибе басталғанда орташа оқушылардың ынталық қасиеттерінің деңгейін сараптағанда, мұнда төмен деңгейдегі оқушылар үлесі – 26,5 % (9 оқушы), орташа деңгейдегілер үлесі – 50,0 % (17 оқушы) және жоғары деңгейдегілер үлесі – 23,5 % (8 оқушы) құрады.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы «Білім мемлекеттік бағдарламасы» / Қазақстан мұғалімі. – 2000. – № 33 – 34.
2. Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары // Бастауыш мектеп. – № 3, 4, – 1999.
3. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. М, «Просвещение», 1987г С – 358.
4. Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі: Оқу құралы. Қарағанды, ЖШС «САНАТ Полиграфия» баспасы, 2006 – 344 бет.

ӘОЖ. 636. 084

**АСЫЛ ТҰҚЫМНЫҢ ЖАҚСЫ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ БАСЫН
БІРІКТІРЕТІН БУДАН****Бақтыбаев М.С.***(а.ш.ғ.к., М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, ауыл шаруашылығы кафедрасы,
Петропавл қ., baktybayevdidar@mail.ru)***Байсеит Г.А.***(магистр, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, ауыл шаруашылығы кафедрасы,
Петропавл қ.)***Муканова Ф.А.***(магистр, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, ауыл шаруашылығы кафедрасы,
Петропавл қ.)***Аңдатпа**

Мал шаруашылығының тәжірибелі бақташылары тумаған бұзаудың қамын оның ана құрсағында жатқан кезінен бастап ойлайды. Жаңа туылған буданды таза сабан төселген қоршау – торларда ұстайды. Бұзауды серуенге күн шуакты кезде шығарса, ағзасы шынығып, күннің ультракүлгін сәулесінен терісінде Д витамині түзіліп, мешел мен басқа ауруларға шалдықпаушылығы артады. Төл өсіру – ірі табынынан өнімді көп алудың негізгі бір жолы.

Түйінді сөздер: Мәдени емес (жергілікті, төмен өнімді) тұқымдар, жергілікті мал, будандастыру, қанның үлесі, тектік қор, тұқымды таза өсіру.

Аннотация

В животноводстве опытные пастухи заранее заботятся о состоянии еще не родившегося приплода во внутриматочном утробе. Только – что родившегося гибрида содержат в огороженной клетке на свежей соломе. Теленка выгоняют на прогулку в яркий солнечный день, тогда организм закаляется, солнечные ультрафиолетовые лучи на коже образуют витамин Д, таким образом повышается устойчивость к различным болезням. Выращивание гибрида – один из основных путей получения большой продукции от крупного стада.

Ключевые слова: Примитивные (местные, низкопродуктивные) породы; местный, беспородный скот; скрещивание, доля крови, генофонд, чистопородное разведение.

Annotation

In cattle breeding, experienced shepherds take care of the condition of an unborn litter in the intrauterine womb. A newly born hybrid is kept in a fenced cell on fresh straw. A calf is walked in the fresh air on a warm sunny weather.

It helps the calf's body become forged as well as ultraviolet rays of sunlight provide its skin with vitamin D. As a result, the calf's resistance to various diseases increases.

The cultivation of a hybrid is one of the main ways of obtaining large products from a large herd.

Key words: primitive (local, low – productive) breeds, local mongrel cattle, crossbreeding, blood share, gene pool, thoroughbred breeding.

Кіріспе

Өндірісті ұйымдастырудың прогресшіл формасы ретінде мал шаруашылығын шаруашылықаралық кооперация негізінде мамандандыру және шоғырландыруды республикамыздың барлық аймақтарында енгізуге болады.

«Шағын және орта бизнес – әлемнің дамыған 30 елдерінің қатарына ену үшін «Кілт» – дейді Н.А. Назарбаев.

Елбасының халыққа деген жолдауында ауыл шаруашылық саласына соның ішінде мал шаруашылығы мақсатқа 130 миллиард теңгелік несие ресурстарын бөлінуі.

Бұл ауылдық жерлерде 20 мыңнан астам жұмыс орындарын ашуға мүмкіндіктер береді, жүз мыңнан астам ауыл тұрғындарының кіріс көзіне айналады. Мұның өзі малдың барлық түрінің асыл түліктері мен тұқымдарының бас санын көбейтуге мүмкіндік береді. Н.А. Назарбаев [1].

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығы мал қораларында асыл тұқымды бұқалардан алынған асыл тұқымның жақсы қасиеттерінің басын біріктіретін ұрпақтарын өсіріп – жетілуін зерттеу, ғылыми – шаруашылық жұмыстары жүргізілді.

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығы мал қораларында келесі жүргізілген ғылыми – шаруашылық жұмысы барысында;

Бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды сынау мал асылдандыру жұмыстары бойынша жетілдіру болып табылады. Бұл бағалау жүйесі ойдағыдай ет шаруашылығында да сол сияқты сүт шаруашылығында да ойдағыдай қолданылуда.

Бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды бағалау асыл тұқымды бұқашықтарды алдын ала селекция жүргізуге және ең жақсы ұрпақтары бойынша бағалау үшін бөліп алынуы.

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» ауыл тұрғындарының қораларында бағып отырған сиырларының негізі жергілікті қырдың қызыл сиырлары.

Аудан әкімшілігінің қолдауымен мал асылдандыру мақсатында асыл тұқымды 14 бас бұқа берілген.

Сурет 1 Екі бас асыл тұқымды бұқаларын Кенжалин Мұрат Сапарұлының өзі жеке меншік қорасында бағып – қағып, қолынан келгенше оларға қолайлы жағдай жасауда. Жоғарыдағы фотосуретте солардан көрініс

Асыл тұқымды бұқаларды азықтандыру алдында дәнді жарып, ұнтақтап, мыжып берсе қорытылуы жақсарады. Оның үстіне, бірнеше жем түрін араластыру арқылы, бірінің – бірі аминқышқылдық, минералдық, витаминдік құрамын байытуының арқасында, жем қосындысының құнарлығын арттыруға болады. Бұл, әсіресе, тұқымдық бұқаны азықтандыруда қолданылатын ұтымды әдіс.

Кеңес ауылының өзінде 4 бұқа. Малдың көп өнім беруі, оның генотипіне байланысты. Мал тұқымын асылдандыру, олардың өнімділігін жылдан – жылға

арттыру және малдың конституциялық – экстерьерлік мықтылығын дамыту ісі төлді жақсы өсіруге байланысты. Әсіресе, аса сүтті ірі қара малы мен асыл тұқымды бұқалардан алынған будандарға, ата – тектерінің қасиеттілігін дамыту үшін, шаруашылықтың өзінде бар азықты жегізіп үйреткен дұрыс. Мал жастайынан азықпен толық қамтамасыз етілсе, олардың тұқым қуалаушылық заңдылықтары толық айқындала алады.

Бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды сынау мал асылдандыру жұмыстары бойынша жетілдіру болып табылады. Бұл бағалау жүйесі ойдағыдай ет шаруашылығында да сол сияқты сүт шаруашылығында да ойдағыдай қолданылуда. Сол себепті ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығы мал қораларында асыл тұқымды бұқалардан алынған ұрпақтарының бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды сынап – өсіруіне байланысты ғылыми – шаруашылық жұмыстары жүргізілді.

Асыл тұқымды бұқалардан алынған ұрпақтарының бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды сынау жұмыстарының басты мақсаты: жас кезінен бастап қалаған ет немесе сүт өніміне бағыттап және ірі қара табынан өнімді көп алу үшін өсіру.

Осыған орай, асыл тұқымды бұқалардан алынған будандарды өсіруде малдың өсу және даму заңдылықтарын есепке ала отыра зерттеу *міндеттеріне* келесі мәселелер кіреді: бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды сынауы үш түрлі көрсеткіштермен, азық шығынына есеп, бұл өте көп еңбекті қажет ететін процесс, ал бағалау сапасы шамалап төмендейді, жоғары теріс корреляция мен тірілей салмағының өсуі мен азықты жеуі, бұқашық азықты неғұрлым азықты молырақ жесе, соғұрлым тірілей салмақ массасы 1 кг өсу шығыны (–0,5 – 0,8) төмендейді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығы мал қораларында асыл тұқымды бұқалардан алынған асыл тұқымның жақсы қасиеттерінің басын біріктіретін ұрпақтарын өсіріп – жетілуін зерттеу, ғылыми – шаруашылық жұмыстары жүргізілді.

Бойына біткен өнімділігі бойынша бұқашықтарды бағалау ғылыми – өндірістік тәжірибе жұмыстары ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығында өткізілді. Онда әрқайсысы 15 бастан тұратын 4 топ құрылды:

- I – ші топ. таза тұқымды;
- II – ші топ. аралас будан ұрпақ;
- III – топ. таза тұқымды;
- IV – топ. аралас будан ұрпақ.

Бұқашықтарды бағалау үш түрлі көрсеткіштері бойынша: орташа тірілей салмағы, орташа тәуліктік өсуі, ет пішіндері 60 балдық шкала бойынша, етті жануарларды инструкция негізінде бонитировкалау.

Бойына біткен өнімділігі бойынша нәтижесінде келесі барлық сынақтағы бұқашықтар қарқынды өсіп, олардың орташа тірілей массасы және орташа тәуліктік салмақ қосуы бойынша жастарына қарай тұқымның стандарт талаптарына сәйкес келеді.

Ірі қара төлін өсіру технологиясы. Сүтті және етті бағыттағы сиырлардың бұзаулары әр түрлі тәсілмен өсіріледі. Етті бағыттағы тұқым сиырларының бұзауын интенсивті өсіру және тез жетілгіштігін арттыра түсу үшін протеин, ақуызы көп жем шөппен азықтандырады.

Мал төлден өседі. Сондықтан мал шаруашылығының тәжірибелі бақташылары тумаған бұзаудың қамын оның ана құрсағында жатқан кезінен бастап ойлайды. Бұзау

туғаннан кейін оларды көлемді, шырынды азықтарды көп, ал жемді азырақ беріп өсіреді.

Бұл жағдайда оның сүттілігі, әсіресе, бұлшық етінің өсуі тұрғысындағы тұқым қуалаушылық мүмкіншілігі ерте бастан ашыла түседі. Сондықтан, етті бағыттағы тұқым бұзауларын енесінің бауырында, жеммен қосымша азықтандыра отырып өсірген дұрыс. Ірі қара мал етінің өніміне және еттік қасиетіне, оның жасының әсері өте мол [2].

Бірақ көк балауса пішен мөлшерін шектеген жөн. Бір жасынан 15 айына дейін таза қанды мал да, будан мал да майы аз бұлшық ет жинайды. Сондықтан оларды осы уақытта бордақылауға қойған орынды.

Ғылыми жаңалығы: Тәжірибе өткізу кезеңінде IV – топтағы бұқашықтар қарқынды өсті, олардың 18 айлығында тірілей салмағы 485 кг – ды құрап, клас элита талаптарына сәйкес келіп, IV – топтағы бұқашықтар көрсеткіштері қалғандарынан асып кетті I – ші топтан 31,4 кг., II – ші топтан 8,1 кг., III – топтан 23,7 кг., бұқашықтар жақсы ет пішінімен бағаланды. Ет пішінімен ең жақсы бағаланған II – топ және IV – топ бұқашықтары. Бұқашықтарды бағалау 60 балдық шкала бойынша өткізілді. Бұқашықтарды бағалау кезінде I – топ 37,8 балды алса, II – топ 49,8 балды алса, III – топ 46,4 балды алды. IV – топ 56,6 балды алған болатын. Бұқашықтарды сынауда ет пішіні көрсеткіштері бойынша элита класс талаптарына орташа сәйкес келеді.

Бұқашықтардың бойына біткен өзіндік өнімділігі бойынша бағалау нәтижесінде: I – топ., II – топ., III – топ., – I класс, IV – топ. – элита болып табылады.

«Кеңес» ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативінде Кеңес ауыл тұрғындары өздерінің дербес үй шаруашылығы жеке меншік ірі қара малға арналған жаңа туған бұзау бір қора жайда – профилакторийде өсіріледі. Профилакторийде бұзау жеке клеткада ұсталады. Бокстар – саңылаусыз, жылы, құрғақ, стерильденген бөлме. Әуелі бокс дезинфекцияланады, содан соң ғана бұзау жібеледі. Жаңа туған бұзаулар әуелі жеке қоршауларға кіргізіледі де онда 3 – 5 тәулік ұсталып, содан соң жалпы қоршауға көшіріледі. Бұзаулардың жылуды аз бөлінуіне байланысты малды инфра – қызыл жылытқышпен қыздыру жолымен дұрыс микроклимат жасауға болады.

Секциялар босатылған соң; жеке қоршаулар; еден; қабырға, төбе жуылып; тазартылады да күйдіргіш натрийдың 3 – 4 пайыз ыстық ерітіндісімен дезинфекцияланады.

Төл өсірудің теориялық негізі

Малды дұрыс азықтандырудың және жақсы күтіп – бағудың нәтижесінде ол дұрыс қалыптасып; өніп – өседі, сыртқы дене пішіні жақсы болумен қатар; ішкі мүшелері де жақсы жетіледі.

Ірі қара малының постэмбрионалдық (бұзау туғаннан кейінгі) өсіп, даму уақытын 5 кезеңге бөледі: уыз сүтті, сүтті, қарқынды өсу және жыныстық жетілу, өнімділігінің қалыптасуы және өнімді мол беру және кәрілік кезеңі.

Уыз еметін шақ. Бұзаудың уыз еметін шағы 7 – 10 күнге созылады. Уызды алғашқыда еміздікті ыдыспен емізеді. Содан соңғы 3 – 5 күн ішінде күніне 3 – 4 рет, 1,5 – 2 л уыз емізеді. Жасында уызға барынша тойған бұзау жақсы өседі деген бұзаушылардың тұжырымы бар.

Сүт еметін кезең. Бұзау өсірудің бұл кезеңінде екі түрлі, яғни сүтті қолдан емізу және теліп өсіру тәсілі қолданылады. Қолдан емізіп өсіргенде профилакторий кезеңінен соң бұзауларға құрама сүт береді. Тұқымал шаруашылықтарында бұзауға 3 – 4 апта таза сүт беріп, содан соң бірте – бірте көк сүтке ауыстырады. Жылдық сүттің орташа майлығын анықтау әр айда сауылған сүтті (мысалы, 400 кг) сол айда анықталған сүттің майлығына (4 % – ке) көбейтіп, майлығы бір пайыздық сүтке айналдырады [3].

Зерттеу нәтижелері

Тәжірибе өткізу кезеңінде IV – топтағы бұқашықтар қарқынды өсті, олардың 18 айлығында тірілей салмағы 485 кг – ды құрап, клас элита талаптарына сәйкес келіп, IV – топтағы бұқашықтар көрсеткіштері қалғандарынан асып кетті 1 – ші топтан 31,4 кг., II – ші топтан 8,1 кг., III – топтан 23,7 кг., бұқашықтар жақсы ет пішінімен бағаланды. Ет пішінімен ең жақсы бағаланған II – топ және IV – топ бұқашықтары. Бұқашықтарды бағалау 60 балдық шкала бойынша өткізілді. Бұқашықтарды бағалау кезінде I – топ 37,8 балды алса, II – топ 49,8 балды алса, III – топ 46,4 балды алды. IV – топ 56,6 балды алған болатын. Бұқашықтарды сынауда ет пішіні көрсеткіштері бойынша элита класс талаптарына орташа сәйкес келеді.

Бұзауды 20 – 25 күнінен кейін жемге үйретеді. Алғашында әрқайсысына 50 г, ал сүт ему кезеңінің соңында 0,6 – 1,5 кг дейін жеткізеді. Жемнің ішіндегі жұғымдысы – сұлы жармасы, бидай кебегі және құрама жем.

Сүтті және сүтті – етті бағыттағы тұқым бұзауларын әуелден – ақ балауса, пішен, сүрлем, пішендемені көптеп жеуге, ал жемді аз пайдалануға үйретеді. Алғашында бұзаудың түйілуі, қақалып қалмауы үшін жемді суға араластырып, бұқтырып береді.

Симменталь ірі қара малы жақсы бордақыланады, еті дәмді. Егер төл етке арналған болса, оларды барлық өсіп – даму кезеңінде үнемі молынан азықтандыру керек, сонда ғана олардың денесіне ет және май ерте бітеді. Жас малдардың 18 айлығында тірілей салмағы 440 – 480 кг жетеді [4].

Жаз айларында бұзауды өріске шығарып, сонда ұстаған дұрыс. Жайылым құрап кетсе, бұзау қосымша азықтандырылады. Жаз айларында 3 айлық ұрғашы бұзауға тәулігіне 0,1 кг жем, 4 – 5 айлығында 0,5 кг, алты айлығында 0,4 кг жем беріледі. Бұзауды балауса азыққа туғанына 3.0 – 15 күн толған соң үйрете бастайды, қызыл сәбіз бұзауға қыс айларында таптырмайтын азық. Алғашқы күндері осындай 100 – 200 г сәбіз жұқалап жонып беріледі де, бергін келе турап беруге болады. Алты айдан соң пішенмен сүрлемді, пішендемені қажетінше салады. Ал жазда өріс шөбіне қосымша балауса беріледі.

«Кеңес» ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативінде Кеңес ауыл тұрғындары жеке меншік қораларында сауып отырған сиырларының арғы тегі қырдың қызыл ірі қара малдары болып саналады [5].

Симменталь асыл тұқымды ірі қара малы – етті – сүтті тұқымға жатады. Жас малының ет шығымдылығы 55 – 58 %. Сүттілігі әр жерде әр түрлі [6].

Әдетте; белгіленген бағытта жақсы төл алуды алдын ала жоспарлап алады. Малдың 1 кг қосуына жұмсалатын азықтың мөлшерін (азықтық бірлік бойынша) төмендегі келесі Кесте – 1 – де – де келтірілген.

Кесте 1 Малдың 1 кг қосуына жұмсалатын азықтың мөлшерін
(азықтық бірлік бойынша)

Жасы (ай)	Тәуліктік қосуы, кг	Бір кг қосуына жұмсалатын азықтық өлшем, кг	Бір кг қосуына жұмсалатын қорытылатын протеин, г
1 – 3	0,5 – 0,8	3,5 – 4	120 – 130
4 – 6	0,5 – 0,8	5 – 6	110 – 120
7 – 9	0,4 – 0,7	7 – 8	100 – 110
10 – 12	0,4 – 0,7	8 – 9	100 – 110
13 – 18	0,4 – 0,6	10 – 11	90 – 100

Нәтижелерін талдау

Тәжірибе өткізу кезеңінде IV – топтағы бұқашықтар қарқынды өсті, олардың 18 айлығында тірілей салмағы 485 кг – ды құрап, клас элита талаптарына сәйкес келіп, IV – топтағы бұқашықтар көрсеткіштері қалғандарынан асып кетті I – ші топтан 31,4 кг., II – ші топтан 8,1 кг., III – топтан 23,7 кг., бұқашықтар жақсы ет пішінімен бағаланды. Ет пішінімен ең жақсы бағаланған II – топ және IV – топ бұқашықтары. Бұқашықтарды бағалау 60 балдық шкала бойынша өткізілді. Бұқашықтарды бағалау кезінде I – топ 37,8 балды алса, II – топ 49,8 балды алса, III – топ 46,4 балды алды. IV – топ 56,6 балды алған болатын. Бұқашықтарды сынауда ет пішіні көрсеткіштері бойынша элита класс талаптарына орташа сәйкес келеді.

Бұзауды сүт ему кезеңінен соң өсіру, алты айдан әрі қарай бұзаудың бұлшық еті, сүйегі, ішкі органдары қарқынды өсетін мезгілі басталады. Сүтті тұқым төлдерін серуендету міндетті, себебі ол сүттің қалыптасуына әсер етеді. Серуендеуде болмағандарымен салыстырғанда сүті 15 – 20 % артық болады [7].

Етті ірі қара мал шаруашылықтарда керісінше, жемді көбірек береді. Бірінші тәсілді қолданғанда өсіп келе жатқан малдардың организмінде зат алмасуы күшейіп, әрі ас қорыту органдары жақсы жетіледі. Сөйтіп, мұның барлығы сүттің көп болуына әсерін тигізеді. Симменталь ірі қарасы асыл тұқымды мал шаруашылықтарының табындарын толықтыруда ерекше рөл атқарды, асылдандыру үшін қолданылады, себебі, бұл тұқым етті және сүтті, ал тірілей салмағы көп болады. Сүтті сиырлар бұл тұқымда көп [8]. Жақсы өскен ұрғашы бұзаулардың тірілей салмағы туғандағы салмағынан 7-8 есе өсіп, 250 – 280 кг тартатын болады.

Малдың тұқымдық қасиеті деп оның өнімі өзінен артық болмаса кем емес, сапалы ұрпақ беру қабілетін айтады. Малдың бұл қабілеті, сайып келгенде, оның генотипіне, яғни тұқым қуалаушылық – нәсілдік қасиетіне байланысты. Міне, осының бәрі малды тікелей генатипі бойынша бағалау арқылы сұрыптау қажеттігін туғызады.

Жануарлардың әр түрлі генатиптері өсімтал тайынша – қашарларының өсуі мен дамуы туралы көрсеткіштері тірілей салмағы және экстерьері – конституциялық ерекшеліктері [9]. 18 айлық малдың тірілей салмағы сақа сиыр салмағының 70 % құрап, 350 – 360 кг жетуі керек. Симменталь ірі қара малы етті және сүтті, ал тірілей салмағы көп болады. Бұзауларының тірілей салмағы туғанда 35 – 45 кг – ға дейін тартады, 6 айлығында 190 – 220 кг – ға жетеді. Ірі қара малының орташа тірілей салмағы 550 – 620 кг, бұқаларының салмағы 850 – 1000 кг. Кейбір ірі қара малының салмағы 870 кг дейін жетсе, бұқаларының салмағы 1300 кг болады [10]. Симменталь сиыры жергілікті сиырларды асылдандыру үшін пайдаланылады, себебі бұл тұқымның тірілей салмағы басқа сиырларға қарағанда көп жоғары болды. Сүті мен етінің сапасы жоғары және жақсы жерсінетін болғандықтан, көп елдерге таралған [11]. Мал шаруашылығы. Мемлекеттік көмек көрсету бағдарламалары. Ірі қара мал. Субсидияға бағыттау: Асыл тұқымды төлдерді арзандату; Етті – сүтті асыл тұқымды малдарға субсидия [12].

Қорытынды

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі «Кеңес» шаруашылығы мал қораларында асыл тұқымды бұқалардан алынған ұрпақтарын өсіруде жүргізілген ғылыми – шаруашылық жұмыстарының нәтижесінде.

Бұқашықтардың бойына біткен өзіндік өнімділігі бойынша бағалау нәтижесінде: I – топ., II – топ., III – топ., – I класс, IV – топ. – элита.

Бұқашықтардың бойына біткен өзіндік өнімділігі бойынша бағалау нәтижесінде II – топ. аралас будан ұрпақ және IV – топ. аралас будан ұрпақтары өсу энергиясы жоғары екендігімен ерекшеленді және жергілікті табиғи – климаттық жағдайына өте жақсы бейімделген.

Әдебиет:

1. Н. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жана мүмкіндіктері» атты Жолдауы [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: [http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan – respublikasynyn – prezidenti–n–nazarbaevty_n–kazakstan–halkyna–zholdauy–2018–zhylgy–10–kantar](http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan_respublikasynyn_prezidenti_n_nazarbaevty_n_kazakstan_halkyna_zholdauy_2018_zhylgy_10_kantar) (10.01.2018).
2. Аманжолов К.Ж., Бексеитов Т.К., Сағынбаев А.Қ., Қарибаева Д.К., Бисембаев А.Т., Жантлеуов Д.А., Косаев Т.К., Буралхияев Б.А., Ахметова Г.М., Спатай Н.Н., Бейсенов А. Қазақстан аймақтарындағы жергілікті жақсартылған сиырларды арнайы етті тұқым бұқаларымен будандастыру нәтижесінде алынған бұқашықтардың ет өнімділігі // Жаршы. – 2017. – № 1–2. – Б. 84 – 90.
3. Боев М.М., Стрекозов Н.И. Селекционно – генетические аспекты повышения жирности молока крупного рогатого скота // Вестник Российской сельскохозяйственной науки 2009. № 2. С.86 – 89.
4. Бексеитов Т.К., Криворучко Д.А. Неміс симментальдің ет өнімділігі // ПМУ Хабаршысы 2016. № 2 С. 76 – 82.
5. Кузьменко Г.Т. Характеристика хозяйственно полезных признаков красного степного скота и его помесей с голштинской породой в зоне Северного Казахстана // Автореферат. Диссертация. Троицк. 2009. 139 с.
6. М.Арчибальд, Дж. Шуберт, Молочное и мясное скотоводство М.: 2004. – № 6. – С.8 – 9.
7. Медведский В. Растим ремонтных телочек // Животноводство России. – 2017. – № 12. – С.49 – 51.
8. Нургазы К.Ш. Досымбеков Т. Нургазы Б.О. Клинические показатели телок мясных пород и их помесей в условиях южного прибалхашья // Многопрофильный научный журнал Костанай. 2011. № 1.
9. Нургазы К.Ш., Кайруллаев К.К., Кулманова Г.А., Нургазы Б.О., Турганбаева Ф.А. Количественный и качественный состав стада крупного рогатого скота разных генотипов в условиях Южного Прибалхашья // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2016. – № 3. – С. 15 – 18.
10. Скориков В.Н., Нежданов А.Г., Михалев В.И., Панфилова А.О. Физиологические показатели нетелей и продуктивные качества первотелок симментальской породы при разном возрасте ввода их в воспроизводство. // Молочное и мясное скотоводство. – 2016. – № 2. – С. 37 – 39.
11. Шевхужев А.Ф., Смакуев Д.Р. Продуктивность коров симментальской породы в процессе адаптации в условиях Карачаево – Черкессии // Молочное и мясное скотоводство. – 2016. – № 2. – С.13 – 17.
12. Ірі қара мал // Шағын бизнеске арналған 100 жоба. – Алматы, Қазақпарат. 2014. – Б.250 – 251.

УДК 634.75 (571.56)

**ФОТОПЕРИОДИЧЕСКАЯ РЕАКЦИЯ *FRAGARIA ORIENTALIS* LOS.
В УСЛОВИЯХ ЯКУТИИ**

Белевцова В.И.

(к. с/х. н., доцент, ст. науч. сотр. ФГБНУ «Якутский научно – исследовательский институт сельского хозяйства им. М.Г. Сафронова», г. Якутск)

Аңдатпа

Орталық Якутия жағдайында *Fragaria orientalis* Los – тың аборигенді түріндегі өсімдіктерінде фотомерзімдік жағдайларда (табиғи ұзын және жасанды құрылған қысқа күні) реакция қаралады.

Түйінді сөздер: шығыс бүлдіргені, фотомерзім, экология, жерсіндіру.

Аннотация

Рассматривается реакция на фотопериодические условия (естественный длинный и искусственно созданный короткий день) у растений аборигенного вида *Fragaria orientalis* Los. в условиях Центральной Якутии.

Ключевые слова: земляника восточная, фотопериод, экология, интродукция.

Annotation

The reaction to the photoperiodic conditions (long natural days as well as artificially created short days) of plants from aborigin species *Fragaria orientalis* Los. in Central Yakutia conditions is considered.

Key words: eastern strawberry, photoperiod, ecology, introduction.

Введение

Селекционная работа по созданию высокоадаптивных сортов земляники, отвечающим современным технологическим требованиям, является одной из актуальных задач ягодоводства Якутии. В отличие, от импортируемой плодово – ягодной продукции, ягоды местного производства, к числу которых принадлежит земляника, экологически безопасны, всегда востребованы и отвечают самым взыскательным запросам и требованиям.

Исследования по изучению якутских ценопопуляций земляники восточной в плодово – ягодном питомнике Якутского НИИСХ им. М.Г. Сафронова начаты в 1999 г. Цель настоящих исследований – изучение реакции якутских ценопопуляций земляники восточной, на изменение освещенности в условиях Центральной Якутии.

Свет для зеленых растений – фактор первостепенного физиологического значения. К наиболее важным и хорошо изученным реакциям растений на длину дня относится фотопериодическая регуляция образования цветков. Имеются короткодневные и длиннодневные растения, а также растения, нейтральные к длине дня. Благодаря эволюционной и генетической детерминированности фотопериодизма, фаза цветения у аборигенных видов растений, как правило, совпадает с наиболее благоприятным временем года в данной местности [1]. Культурные растения подвержены значительной географической изменчивости – в меньшей мере морфологической, в большей мере – физиологической и биохимической. Уменьшение силы и продолжительности освещения отражается на синтезе органических веществ, что влечет за собой расстройство питания, изменение форм и размеров растения [2].

Природные условия станции типичны для Центральной Якутии. Почва питомника мерзлотная, палевая, преимущественно среднесуглинистая по механическому составу, низкоплодородная, недостаточно обеспеченная подвижными формами элементов питания. Содержание гумуса в слое 0 – 20 см колеблется от 2,5 до 3,0 %.

Отличительной особенностью условий данного региона, является высокая интенсивность солнечного освещения в весенне – летний период, обусловленная северным положением территории (большой продолжительностью дня, незначительной облачностью и высокой прозрачностью атмосферы). В Центральной Якутии продолжительность солнечного сияния достигает 18 – 19 часов в сутки. В течение года количество часов солнечного сияния в среднем составляет 2294 часов, что выше на 646 часов, чем в Ленинграде. Продолжительность теплого периода, со среднесуточной температурой воздуха выше 0°C в земледельческой зоне республики, в среднем составляет за вегетационный период 150 – 165 дней: с конца апреля – начала мая до конца сентября. Сумма активных температур выше 10°C составляет за вегетационный период 1100 – 1600°C [3].

Материалом для изучения служили отборные формы земляники восточной из различных эколого – географических районов Центральной Якутии: Горного (пос. Бердигестях), Мегино – Кангаласского (пос. Хоробут) и Хангаласского (селекционная станция, г. Покровск).

Для сокращения светового дня использовали черную полиэтиленовую пленку, которой укрывали растения с 21 часа до 9 часов утра. Период укрытия – с 20 мая по 30 сентября.

Основные учеты и наблюдения проводятся согласно общепринятой программе и методике сортоизучения ягодных культур [4].

Метеорологические условия весенне – летнего периода по тепло – и влагообеспеченности были весьма разнообразными. Теплообеспеченность во все годы наблюдений была выше среднеголетней.

Аборигенный вид *Fragaria orientalis* Los., земляника восточная, в дикорастущей флоре Якутии встречается, в основном, к югу от 64°с.ш., а также в бассейне р. Оленек. Принадлежит к группе раннелетнецветущих. Цветение в конце июня, плоды созревают в середине июля. К интродукции устойчив [5].

Интродукция позволила выявить у данного вида высокий уровень продуктивности: у 2 – 3 – летних растений, в среднем на куст, число цветоносов достигало 39 шт., генеративных органов 386 шт., максимальная урожайность 600 г кв./м. Многолетними исследованиями установлено: в обычном естественном режиме, массовое цветение земляники восточной в условиях плодово – ягодного питомника в течение вегетации, наблюдается только однажды – во второй декаде июня, массовое плодоношение – в первой декаде июля. Средняя продолжительность цветения и плодоношения – 21 день. При сокращении светового дня (до 12 часов), цветение наступает дважды: первый раз, как обычно, повторное – 17 – 25 августа, с периодом цветения более 40 дней, которое прерывается в начале октября устойчивыми заморозками. Плоды при повторном цветении не образуются.

Заключение

Как показали биометрические измерения, в условиях короткого дня, число усов сократилось более, чем в 2 раза; число цветоносов на одном растении уменьшилось, в среднем, на 6 шт.; число цветков бутонов и завязей снизилось в 1,4 раза. Исследования также показали, что сокращение освещенности существенно отразилось и на синтезе биохимических веществ. По данным биохимической лаборатории Якутского НИИСХ, при укороченном дне, в плодах земляники повышается содержание сухих веществ, но при этом происходит снижение витамина С и сахаров; увеличивается кислотность и содержание нитратов. [5, 6].

В результате изучения различных режимов освещенности, при интродукции земляники восточной в условиях Центральной Якутии, установлено: условия короткого дня приводят не только к снижению урожайности и вкусовых качеств ягодной продукции, но и к глубоким физиологическим изменениям.

Литература:

1. Жученко А.А. Экологическая генетика культурных растений и проблемы агросферы (теория и практика): Монография, – М.: ООО «Изд – во Агрорус», 2004. Том I. – С. 143.
2. Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. – 2 изд., перераб. и доп., – Л.: Колос, 1964. – С. 71.
3. Гаврилова М.К. Климат Центральной Якутии /. – Якутск: Кн. Изд – во, 1973. – С.120.
4. Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. / Под ред. Е.Н. Седова, Т.П. Огольцовой. Орел, 1999. – С. 134, 154.
5. Данилова Н.С, Борисова С.З., и др. Кадастр интродуцентов Якутии: Растения природной флоры Якутии / Н.С. Данилова, – М.: МАИК «Наука/Интерпериодика», 2001. – С. 117.
5. Белевцова В.И. Интродукция дикорастущей восточноазиатской земляники в Центральной Якутии / В.И.Белевцова // Мат. Междунар. науч. – практ. конф.: Нетрадиционные и редкие

растения, природные соединения и перспективы их использования. VII Международный симпозиум. г. Белгород: Издат. «Политерра», 2006. – Том I. – С. 99 – 104.

6. Белевцова В.И. Эколого – биологические особенности ценопопуляций земляники восточной в условиях Центральной Якутии / В.И. Белевцова // Наука и образование 2014 г. – № 2. – С. 32 – 35.

УДК 639.102

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И СОСТОЯНИЯ ПОПУЛЯЦИИ СИБИРСКОЙ КОСУЛИ В СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Вилков В.С.

*(к.б.н., доцент, заведующий кафедрой общей биологии, СКГУ им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, vsvilkov@mail.ru)*

Шеминг В.

(магистрант, кафедра общей биологии, г. Петропавловск, mr.shming@yandex.ru)

Аңдатпа

Бұл жұмыста Солтүстік Қазақстан облысының аумағында 1930 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Сібіріліктерінің популяциясы ресурстарын қалыптастыру дыңерекшеліктері қарастырылған. Жануарлардың мекендеу ортасы мен олардың биологиясы, сондай – ақаңшылық пен браконьерліктің жануарлар санына әсері туралы ақпарат беріледі.

Жұмыстың нәтижесі, қаралған түрлерді қорғауға және шығуға шектеу белгілерін анықтауға түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: елік, популяция, саны, мекендеу орындары, факторлар.

Аннотация

В работе рассматриваются особенности формирования ресурсов популяции сибирской косули на территории Северо – Казахстанской области с 1930 года по настоящее время. Приводятся сведения по условиям обитания животных и их биологии, а также дается оценка влияния охоты и браконьерства на численность животных.

Полученные результаты работы позволяют внести коррективы в охрану рассматриваемого вида и в определение лимитов на изъятие.

Ключевые слова: косуля, популяции, численность, места обитания, факторы.

Annotation

In this dissertation are considered the peculiarities of the formation resources of the Siberian roe deer population in the territory of the North Kazakhstan region from 1930 to the present. There is provided information about animal's living conditions and their biology and given the estimation of influence of hunting and poaching to number of animals.

The obtained results of the work allow to make corrections to the protection of the considered species and to the definition of with draw limits.

Key words: roe, populations, number, habitats, factors.

Введение

За последние несколько лет в Северо – Казахстанской области наметилась резкая тенденция к сокращению численности сибирской косули (*Capreólus pygárgus*), хотя еще 20 лет назад это был массовый вид с довольно стабильной численностью. В связи с указанным, тема исследования является актуальной, так как определение причин

снижения количества животных позволит учесть их при организации различных охранных мероприятий. Целью статьи являлось выяснение особенностей состояния популяции рассматриваемого вида, которые могли повлиять на сокращение численности популяции. В число задач входили:

- 1. Рассмотреть исторические аспекты формирования ресурсов косули в области;
- 2. Изучить распределение по биотопам;
- 3. Провести бонитировку угодий с целью выяснения влияния условий обитания;
- 4. Дать оценку влияния охоты и браконьерства на популяцию.

Новизна материалов данной статьи заключается в использовании оригинальных данных по численности, в независимом анализе и интерпретации литературных, ведомственных и собственных сведений, что позволит получить определенные заключения, которые позволят по новому взглянуть на существующую проблему и внести вклад в ее решение.

Методы исследования

Сбор материала по теме статьи проводился на территории Северо – Казахстанской области (далее СКО) в 2016 и 2017 гг. Были изучены отчеты Северо – Казахстанской областной территориальной инспекции лесного хозяйства и животного мира, Северо – Казахстанского областного общества охотников и рыболовов, а так же ряда охотничьих хозяйств и Управления природных ресурсов и регулирования природопользования при акимате СКО. Был проведен литературный поиск для определения состояния косули сибирской в историческом прошлом и настоящее время, о роли различных факторов на биологию и численность рассматриваемого вида. Всего рассмотрено 37 источников. Для оценки размещения косули по биотопам и ее численности, – были проведены полевые исследования с декабря 2017 по март 2018 гг. Было проложено 72 км учетных маршрутов 3 охотничьих хозяйствах: Пригородном, Советском и Мамлютском. Учеты проводились по методическим указаниям, рекомендованным Комитетом лесного и охотничьего хозяйства МСХ РК.

Результаты исследования

Рассматривая состояние популяции сибирской косули на рассматриваемой территории в историческом аспекте можно отметить ее многолетнюю изменчивость численности. Так, по опросам старожилов, до конца 30 – х годов XX века о данном виде информация практически отсутствовала. Упоминания о ее добыче относятся только к началу 40 – х гг. При этом сделать какую – либо оценку количественной характеристики популяции за этот период так же не удалось. Первые достоверные данные по численности приводятся для Северного Казахстана В.Б. Поле [1] только в начале 1960 – х годов. По его сведениям в Северо – Казахстанской области на 1962 год обитало всего около 1500 животных при плотности от 2,9 до 30,4 особей на 1000 га лесных угодий. Средняя же плотность составляла только 4 особи. В 1979 г., по результатам авиаучета Р. Ж. Байдавлетова и В. Н. Мурзова [2] определена численность в 800 особей, при плотности от 1,7 до 6,0 животных на учетную площадь в различных ее частях.

Более точные сведения о поголовье косули можно привести для 80 – х гг. XX в. исходя из данных Северо – Казахстанского областного общества охотников и рыболовов. Так, в 1983 году в 12 охотничьих хозяйствах было учтено всего 303 особи данного вида, а в 1984 г. – 297. Средняя плотность составляла 0,9 особей. Общая же численность, в пределах рассматриваемой области оценивалась в 338 косуль. То есть, по сравнению даже с 60 – ми годами, она сократилась в 2,3 – 2,5 раза. С этого периода

началось постепенное увеличение поголовья. К 1987 г. общая численности животных в области оценивалась в 1052 животных при средней плотности 2,8 особи на 1000 га лесных угодий. В следующем году указанные показатели, соответственно, составили 1127 и 3 особи.

Таким образом, к началу 1990 – х годов XX века, ресурсы косули в пределах рассматриваемой территории не превышали 1100 – 1200 особей. Начиная с 1990 для Северо – Казахстанской области был зафиксирован необычайно интенсивный рост численности популяции косули. Так, ее средняя плотность с 1991г. по 2002 г. увеличилась в 3,3 раза и достигла в среднем 11 – 12 особей на 1000 га угодий. По отдельным территориям указанный показатель достигал 15 – 20 и даже 30 особей. Причинами данного процесса явился резкий спад в экономике, особенно после распада СССР. Сельское хозяйство, являвшееся ведущим в области пришло в упадок. Бывшие зерновые поля были заброшены и заросли сорной растительностью. По этой причине сотни тысяч гектар залежей создали необычайно благоприятную среду для роста популяции косули: прекрасная кормовая база и защитные условия, отсутствие фактора беспокойства и химизации. К 2000 г. суммарные ресурсы рассматриваемого вида достигли показателя в 6341 особь.

Распределение косули по биотопам. Рассматривая данный вопрос нами обследовано 438 га лесных угодий, включая ивовые болота, лесные полосы и прилегающие к ним участки с луговой или сорной растительностью (Таблица 1). В результате установлено, что в условиях северной лесостепной части области животные предпочитают угодья с древесно – кустарниковой растительностью. Так, 75,7 % от общего количества встреченных косуль пришлось именно на лесные угодья (70 голов). Всего 18,57 % встреченных особей пришлось на ивовые болота (13 особей).

Таблица 1 Распределение сибирской косули по типам угодий в Северо – Казахстанской области в 2017 – 2018 гг.

№ п/п	Охотничье хозяйство	Учтено животных (шт.)	Из них:			
			лес	ивовые болота	заросли озер	прочие
1	Пригородное	35	29	6	–	–
2	Советское	12	9	2	1	–
3	Мамлютское	23	15	5	2	1
	Всего:	70	53	13	3	1

В условиях фактора беспокойства, особенно в сезон охоты, когда косулю постоянно преследуют, часть зверей перебирается в заросли надводной растительности, где чувствует себя в большей безопасности, чем в лесу. Так, из 70 косуль 3 особи или 4,29 % пришлось именно не эти угодья. Причем, в зависимости от условий хозяйства этот показатель может сильно варьировать. В частности, в 2 – х хозяйствах: Пригородном и Советском нами зверей в пределах озер не отмечено, так как, особенно в Советском хозяйстве, их не так и много. В тоже время в Мамлютском охотхозяйстве из 53 косуль 2 особи или 8,7% были встречены в тростниках.

Следовательно, животные довольно лабильны и могут осваивать все пригодные биотопы, но предпочитая все же лесные. Учитывая сокращение численности животных, нами рассмотрено качество самих угодий на примере Мамлютского охотничьего хозяйства.

По результатам этой работы установлено, что из 12731,5 га лесов на территории хозяйства, только 5595,9 га (43,95 %) в той или иной степени пригодны для жизнедеятельности рассматриваемого вида 2,3 и 4 бонитет (Таблица 2). Все остальные леса отнесены к 5 бонитету (классу) и используются животными лишь во время переходов. Из пригодных лесов 1 бонитета нет. Ко 2 относится всего 503,5 га (3,95 %), к 3 – му – 1273,1 га (10 %) и к 4 – му – 7135,6 га (56,05 %). Таким образом, преобладают угодья 4 класса, которые в состоянии обеспечить поддержание числе численности в пределах 4 – 8 особей косули на 1 тыс. га лесных угодий. Общий расчет численности косули, который отвечает качеству угодий, показал, что он составляет 465 особей.

Остальные типы угодий, приведенные в Таблице 2, обеспечивают необходимую кормовую базу в различные периоды жизни животных, но не используются в период размножения (окота), поэтому в расчетах не рассматриваются.

В Советском охотничьем хозяйстве, где площадь лесных угодий практически идентична Мамлютскому охотничьему хозяйству, ситуация несколько иная: угодья 2 – 4 бонитета, пригодные для обитания косули составляют 8085,3 га или 67,92 %, то есть на 24 % выше, чем в предыдущем. На 2 бонитет приходится 955,1 га (8,2 %), на 3 – ий – 2292,1 га (19,25 %) и на 4 – ый – 4838,1 га (40,64 %). В целом, на 2 – 3 бонитеты в Советском охотничьем хозяйстве приходится 27,45 %, что на 13,5 % больше, чем в Мамлютском. Аналогичная ситуация и в Пригородном охотхозяйстве.

Таблица 2 Распределение площадей охотничьих угодий по бонитетам для косули сибирской в Мамлютском охотхозяйстве в 2017 году

№ /п	Тип охотничьих угодий	Обходы	Площадь, га по классам бонитета				Итого, га
			II	III	IV	V	
1	Леса	1	138,8	346,9	1040,7	1942,7	3469,1
		2	115,4	288,4	865,2	1615,1	2884,1
		3	49,8	124,4	373,2	696,7	1244,1
		4	85,6	213,8	641,4	1197,3	2138,1
		5	119,9	299,6	898,8	1677,8	2996,1
2	Пашни – пахотные земли, используемые под посев зерновых культур	1	0	47,7	905,8	3813,6	4767,1
		2	0	0	0	0	0
		3	0	69,7	1323	5570,4	6963,1
		4	0	138,2	2625,8	11056	13820
		5	0	128	2432	10240	12800
3	Пастбища различного типа	1	300,6	751,5	901,8	13076	15030
		2	162,6	406,4	487,7	7070,5	8127,2
		3	80,1	200,1	240,2	3481,8	4002,2
		4	156,9	392,1	470,5	6821,7	7841,2
		5	231,3	578,2	693,9	10061	11564
4	Сенокосы суходольные	1	36,7	110,1	220,1	1467,2	1834,1
		2	26,4	79,1	158,1	1053,7	1317,3
		3	62,9	188,6	377,2	2514,4	3143,1
		4	68,3	204,7	409,4	2728,8	3411,2
		5	19,1	57,1	114,2	760,8	951,2
5	Сенокосы заболоченные	1	88,1	132,2	220,2	1761,6	2202,1
		2	23,8	35,7	59,5	475,8	594,8
		3	46,9	70,4	117,2	937,6	1172,1
		4	109,6	164,4	273,9	2191,2	2739,1

		5	81,4	122	203,3	1626,4	2033,1
6	Прочие угодья		0	0	0	5294,5	5294,5
	<i>Итого по хозяйству</i>		<i>1790,8</i>	<i>4509,7</i>	<i>14774</i>	<i>90608</i>	<i>111682</i>

Для оценки перспектив существования популяции косули и расчета предпромысловых ресурсов, с 1990 по 2017 гг. проводилось изучение ее половозрастной структуры и репродуктивных возможностей. По результатам осмотра 81 особи, добытых в 6 охотничьих хозяйствах, установлено, что из них 40,7 % составляют самцы и, соответственно, 59,3 % – самки. В тоже время, литературные источники [3, 4] свидетельствуют об оптимальном соотношении самцов и самок в популяции в пропорции близкой 1 : 2. В нашем случае на 1 самца приходится всего около 1,5 самок. Но если рассматривать только половозрелых особей, а у косули это особи старше 1 года, то тогда на взрослого самца приходится уже 2,3 особи взрослых самок. Таким образом, в лесостепной зоне, соотношение полов соответствует типичному для вида и в других природных условиях [3]. Среди особей в возрасте до 1 года, на долю самцов приходится 56,3 % от общей численности, а среди самок – 43,7 %.

Возрастная структура популяции косули складывается следующим образом: из 81 осмотренной особи 60,5 % приходится на животных старше года и 39,5 % – на сеголетков. Данное соотношение свидетельствует о благоприятной ситуации внутри вида, при которой репродуктивные возможности взрослой части населения сочетаются с резервом молодых особей, которые через некоторое время смогут заменить погибших, больных или старых зверей. Кроме общего преобладания половозрелых зверей, выявлена характерная особенность в соотношении взрослых и молодых особей среди самцов и самок. Так, среди самцов на долю молодых особей приходится 54,5 %, а среди самок – 29,2 %. Преобладание самцов среди молодых особей косули отмечено В.Б. Поле [3] на Тянь – Шане.

Таблица 3 Распределение площадей охотничьих угодий по бонитетам для косули сибирской в Советском охотхозяйстве в 2017 году

№ п/п	Тип охотничьих угодий	№ егерских обходов	Площадь, га по классам бонитета				Итого, га
			II	III	IV	V	
1	Леса	1	267	640,8	1335	1068	3310,8
		2	183	439,2	439,2	732	1793,4
		3	105,1	252,2	630,3	420,2	1407,7
		4	69,1	165,8	483,4	276,2	994,4
		5	114,9	275,7	827	459,4	1676,9
		6	216	518,4	1123,2	864	2721,6
	<i>Всего:</i>		<i>955,1</i>	<i>2292,1</i>	<i>4838,1</i>	<i>3819,8</i>	<i>11904,9</i>

Изучение плодовитости рассматриваемого вида имеет прикладное значение, поскольку знание воспроизводственных возможностей популяции позволяет регулировать ее численность и поддерживать оптимальную поло – возрастную структуру [5]. С этой целью обследованы 34 самки 2 – 5 летнего возраста, у которых обнаружено 70 эмбрионов. В среднем на 1 особь приходится 2,1 эмбриона. Это подтверждает высокую плодовитость рассматриваемого вида, отмеченную и в других

частях ареала [6]. Однако известно, что продуктивность самок, в зависимости от возраста, не одинаковая. Поскольку, особи первый раз участвующие в размножении обычно приносят по 1 теленку. Для лесостепной зоны установлено, что основное количество самок (70,6 %) приносит по 2 теленка, 17,6 % – по 3, и 11,8 % – по 1. Учитывая отсутствие яловости и 100 % участие всех половозрелых самок в размножении, – репродуктивный потенциал популяции очень высок. Но для расчета предпромысловых ресурсов необходимо знание успешности размножения, поскольку часть сеголетков в течение 1 года жизни погибает от различных причин. Для определения названного показателя, в 1990 – 2012 гг., проведено сравнение количества молодых около самки в начале ноября и конце февраля – начале марта. Получены следующие результаты: к началу ноября (по 80 семьям), величина выводка сокращается всего на 14,3 % и в среднем на 1 самку приходится по 1,8 сеголетка. К началу марта эти цифры уже составляют, соответственно, 33,3 % и 1,4 особи. Но, при этом, не учитываются самки полностью потерявшие выводок. С учетом этого, на каждую из них приходится всего 0,75 сеголетка [7], а процент погибших достигает 64,3 %. Правда, считать последнюю цифру результатом только естественной гибели нельзя, так как с ноября и по декабрь, а браконьерски – в течение всего года, на косулю ведется охота и около 20 – 25 % сеголетков отстреливается. Тем не менее, даже с учетом этого, 34,3 – 39,3 % молодых особей к концу зимы погибает от естественных причин. В отдельные годы, как, например, зимой 1993 – 1994, 2000 – 2001 гг., когда глубина снежного покрова достигала 80 – 100 см., в отдельных лесных районах лесостепной зоны (Красный Бор, Советское и Булаевское охотничьи хозяйства), была зафиксирована смертность в 80 – 90 % от общего числа сеголетков. Но такие годы повторяются не чаще, чем 1 раз в 5 – 7 лет. Тем не менее, изъятие сеголетков до 50 – 60 % от их общей численности, – следует считать наиболее оптимальным вариантом использования ресурсов косули.

Обсуждение и дискуссии

Подводя итоги проведенных исследований можно отметить, что для косули в Северо-Казахстанской области, так же как и в целом для ее ареала характерны периодические колебания численности, не зависящие от действия частных факторов на той или иной территории. В тоже время, условия обитания играют важную роль в формировании ее ресурсов. Как было отмечено в статье, в 90 – е гг. XX века поголовье косули выросло многократно, благодаря развалу в сельском хозяйстве. К середине 2000 – х гг. наметилась тенденция к сокращению животных, что, в первую очередь, было связано с постепенным увеличением посевных площадей. К 2014 году площади под зерновыми и другими сельскохозяйственными культурами достигли уровня середины 80 – х гг. XX в. Основными угодьями, обеспечивающими успех выживания рассматриваемого вида вновь стали лесные угодья, но, как показано в статье, их качество является не высоким. Преобладающим является 4 бонитет. А это означает, что высокую плотность косули можно получить только при проведении комплекса биотехнических мероприятий.

Изучение половозрастной структуры и плодовитости не выявило каких – либо серьезных различий по сравнению с аналогичными для других частей ареала.

Заключение

Косуля сибирская – один из важнейших объектов любительской охоты в Северном Казахстане и в рассматриваемой области, но состояние ее популяции в настоящее время полностью зависит от отношения к ней человека. Прежде всего, это касается проведения мероприятий по созданию условий для ее обитания. Второе условие – это борьба с браконьерством, которое имеет место. И, в третьих, –

необходимо рациональное использование имеющихся ресурсов, для чего важно качественное проведение учетов и, соответственно, определение лимитов изъятия. Только при выполнении всех указанных условий сибирская косуля останется обычным компонентом экосистемы лесостепи.

Литература:

1. Поле В.Б. Авиавизуальный учет косули и лося в Северном Казахстане / Охотничье промысловые звери Казахстана. – Алма – Ата: Наука, 1966.
2. Байдавлетов Р.Ж., Мурзов В.Н. Авиачет копытных в Западном и Северном Казахстане. / Животный мир Казахстана и проблемы его охраны. – Алма – Ата, 1982.
3. Поле В.Б. Размножение косули в Казахстане. / Промысловые млекопитающие Казахстана. Алма – Ата: Наука, 1973. – С. 135 – 144.
4. Методические указания по проведению внутривладельческого охотустройства в Казахской ССР. – Алма – Ата. 1991. – 320 с.
5. Калинин М. У охотников Литвы / Охота и охотничье хозяйство. – М., 1985. – С. 4 – 6.
6. Соколов В.Е., Данилкин А.А. Сибирская косуля. – М.: Наука, 1981. – 145 с.
7. Вилков В.С. Состояние популяции сибирской косули в Казахском Приишимье. / Ишим и Приишимье в панораме веков. – Ишим: ИГПИ, 2002. С. 198 – 200.

УДК 631.5

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕСЕНИЯ УДОБРЕНИЙ В ПЕРИОД ПОСЕВОВ ГУМИНТА И БИОГУМУСА ПРИ ВОЗДЕЛЫВАНИИ СУДАНСКОЙ ТРАВЫ НА СЕМЕНА В УСЛОВИЯХ СКО

Галактионова Е.В.

*(старший преподаватель, кафедра общей биологии,
СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск)*

Мадиева А.

*(магистрант, кафедра общей биологии,
СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск)*

Аңдатпа

Ұсынылған мақалада судан шөбінің өсуіне және дамуына тыңайтқыш қолданудың тиімділігі туралы ақпарат көрсетілген. Зерттеуде танаптық тәжірибе пайдаланылған. Судан шөбі өскіндердің жиілігі анықталған. Пайдаланылған тыңайтқыштар судан шөбін өсіру үшін бұрын Қазақстанда қолданбаған. Жұмыста органикалық тыңайтқыштарды судан шөбіне СҚО жағдайында пайдалану туралы нәтижелер келтірілген. Жұмыс нәтижелері Солтүстік Қазақстан облысы, Қазақстан мен жалпы әлем фермерлер мен басқа да аграрий өкілдеріне пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: судан шөбі, танаптық тәжірибе, органикалық тыңайтқыш, Гуминт, Биогумус.

Аннотация

В статье представлена информация об эффективности применения удобрений влияющих на рост и развитие суданской травы. В исследовании применялся метод полевого опыта. Определена густота растений суданской травы. Исползованные удобрения ранее не применялись в Казахстане для возделывания суданской травы. В работе приводятся результаты использования органических удобрений для суданской травы в условиях СКО, которые могут быть полезны для фермеров и других представителей аграрий Северо – Казахстанской области, Казахстана и мира в целом.

Ключевые слова: суданская трава, полевой опыт, органические удобрения, Гуминт, Биогумус.

Annotation

The article presents information about the effectiveness of fertilizer application affecting to the growth and development of Sudan grass. The method of field experiment was used in the work. The density of plants of Sudan grass was determined. Used fertilizers previously were not used in Kazakhstan for the cultivation of Sudan grass. The paper presents the results of the use of organic fertilizers for Sudan grass in the conditions of the NKR that can be useful for farmers and other agrarians of the North Kazakhstan region, Kazakhstan and the world as a whole.

Key words: sudan grass, field experiment, organic fertilizers, Humint, Biohumus.

Введение

Перед Казахстаном, регионом Северного Казахстана в частности, стоит задача развития мясного животноводства. Для интенсивного развития животноводства и его интенсификации необходимы в достаточном количестве дешевые полноценные высокопитательные корма. Кормовые травы дают для животных зеленый корм, сено, сенаж, силос, обезвоженный и витаминизированный корм. Именно они в современных условиях могут обеспечить животных дешевыми, полноценными кормами, сбалансированных по протеину, энергии, аминокислотам, особенно в их зеленой массе [1,2].

Условия ведения в Северном Казахстане земледелия и кормопроизводства в частности крайне разнообразны. Общей для всех зон является континентальность климата, характеризующегося в целом недостатком тепла, коротким вегетационным периодом, поздневесенними и ранневесенними заморозками, дефицитом влаги, непостоянством метеорологических факторов по годам. Годы с интенсивной летней засухой и высокими температурами сменяются годами с низкими температурами вегетационного периода. Это, в сочетании с нарушением технологии возделывания, бедным ассортиментом кормовых культур и слабым использованием элементов ландшафтного и адаптивного кормопроизводства, приводит к большим колебаниям урожаев по годам и неустойчивому производству кормов [3].

Значительная роль в создании прочной кормовой базы принадлежит многолетним и однолетним травам.

Одна из кормовых культур, наиболее ценная и перспективная для возделывания в условиях засушливой зоны Северного Казахстана – суданская трава (*Sorghum sudanense* L.).

Суданская трава – ценная культура для производства зеленого корма, сена и силоса. Зеленую массу как на пастбище, так и в скошенном виде хорошо поедают все виды скота. В 100 кг силоса содержится 23 кормовые единицы и 1,8 кг перевариваемого протеина, что превышает содержание кормовых единиц и перевариваемого протеина у других однолетних злаковых трав [4].

Суданская трава выгодно отличается от других кормовых трав тем, что при высоких урожаях дает высокопитательное сено. По химическому составу оно характеризуется следующими показателями: протеина 16 %, клетчатки 28 %, жира 2,9 %, безазотистых экстрактивных веществ 43 %, сахаров 3 – 8 %. По содержанию протеина сено суданской травы превосходит сено трав заливных лугов и пырея, несколько уступает люцерновому селу. Содержание протеина резко снижается в начале колошения – цветения, но заметно увеличивается содержание клетчатки. По содержанию жира и безазотистых экстрактивных веществ оно почти не отличается от сена однолетних как злаковых, так и бобовых трав. Суданская трава богата минеральными солями особенно фосфором и калием [5].

Ценнейшим хозяйственным качеством суданской травы является ее высокая способность отрастать после скашивания или правильного стравливания. При благоприятных условиях прирост ее в течение суток может достигать 5 – 10 см. Не боится вытаптывания скотом [6].

В эксперименте применялись органические удобрения, которые ранее не были использованы для возделывания суданской травы.

Гуминт – экологически безопасные биоорганогуминовые удобрения с влагоудерживающей и ростстимулирующей активностью. Данные удобрения выпускает ТОО «Научно – производственный комплекс «Интеллект» г. Караганда. Основными составляющими для приготовления биоорганических удобрений являются отходы животноводства (навоз, куриный помёт), растениеводства и гуминовые вещества углеотходов[7].

Биогумус – экологически чистое органическое удобрение, продукт переработки навоза КРС популяцией технологического червя. Это концентрированное удобрение содержит в сбалансированном сочетании целый комплекс необходимым питательных веществ и микроэлементов, ферменты, почвенные антибиотики, витамины, гормоны роста и развития растений. В нем большое количество гуминовых кислот.

Eisenia fetida L. – вид малощетинковых червей из семейства *Lumbricidae*. Главная их особенность состоит в том, что они предназначены для ускоренной и более качественной переработки различных органических отходов сельского хозяйства и промышленности в биогумус в высокоэффективное органическое удобрение, применение которого улучшает агрохимические свойства, повышает качество и увеличивает урожай сельскохозяйственной продукции.

Методы исследования

При написании научной работы были использованы методы отбора, систематизации, определения, учета, анализа и обработки исследуемого материала.

Кроме того были использованы специальные методы, такие как полевой опыт, который является основным методом изучения различных вопросов земледелия: севооборотов, приемов обработки почвы, применения удобрений, посева растений и ухода за ними, а также в сортоиспытании и в испытании машин; и метод дисперсионного анализа по Доспехову, который был разработан и введен в практику сельскохозяйственных и биологических исследований английским ученым Р.А. Фишером.

Объектами исследования являлись растений суданской травы, удобрения Гуминт, Биогумус.

Полевой опыт был заложен на опытных полях Северо – Казахстанского научно – исследовательского института сельского хозяйства, а. Бесколь. Срок проведения: июнь – сентябрь 2017 г.

Для эксперимента был заложен полевой опыт в 4 – х кратной повторности по возделыванию суданской травы на семена при площади делянок 2 – 5 м². Все учеты и наблюдения проводились согласно методик ВНИИ Кормов им. В.Р. Вильямса. Математическая обработка научных результатов проводилась методом дисперсионного анализа по Б.А. Доспехову.

Норма расхода удобрения Гуминт 7 – 8 кг/100 м².

Норма расхода удобрения Биогумус – 1т/га.

Для полевого опыта был отобран районированный Павлодарский сорт суданской травы Алина. Сорт Алина является растением кормового направления. Особенности

сорта Алина являются урожайность сорта, устойчивость к засухе и к поражению вредителями и болезнями.

Результаты исследования и дискуссия

Для определения эффективности применения органических удобрений при возделывании суданской травы на семена в условиях Северного Казахстана был поставлен полевой опыт. Для его выполнения нами было заложено 3 варианта, один был – контрольный, при котором отсутствовала какая либо обработка, все последующие имели опытную постановку, о чем свидетельствует данные Таблицы 1.

Таблица 1 Внесение удобрений при посеве суданской травы

Вариант опыта	Сорт Алина		
Контроль	–	–	–
Гуминт	+	+	+
Биогумус	+	+	+

Исследование проводилось поэтапно. Первым этапом были проведены фенологические наблюдения в зимний период 2017 г., которые показали, что высота снежного покрова на опытном участке в этот период составила 55 – 56 см. Средняя температура воздуха в январе 2017 г. составила – 16 °С. В середине января на опытном участке проводилось двукратное снегозадержание на площади 8 га, при этом расстояние между валами составляло 6 – 8 м. В феврале температура воздуха составила – 10 – 11 С. В марте средняя температура воздуха составила – 2 – 5 °С. Начало схода снежного покрова отмечалась 17 – 19 марта, а полный его сход 6 – 8 апреля.

В следствии создавшихся неблагоприятных погодных условий (низкая температура, дождливая погода), посев суданской травы был проведен с запозданием 2 июня 2017 года. Запас продуктивной влаги в метровом слое почвы в этот период составил 111 мм. Начало всходов суданской травы отмечено 12 июня, полные всходы 15 июня. Фаза кущения отмечена 29 июня. Количество дней вегетации на контроле составило 94 дня, с применением Гуминта 90 дней, с применением Биогумуса 92 дня.

После того как был зафиксирован показатель всхожести растений, мы перешли к исследованию густоты стояния растений в период всходов. Определение густоты стояния растений проводилось по специальной методике с использованием специального оборудования (Рисунок 1).

Рисунок 1 Определение густоты стояния растений суданской травы в период всходов

Применение удобрений «Биогумус» и «Гуминт» повышает количество растений на 1 м² на 6 и 9 шт. соответственно (Таблица 2).

Таблица 2 Густота стояния растений суданской травы

Вариант	Густота растений, шт./м ²		Сохранность растений, %
	по всходам	перед уборкой	
Контроль	137,3	120,7	87,9
Гуминт	147	138	93,8
Биогумус	143,7	132	91,8

Мы прогнозировали, что определенные потери быть должны. Большой показатель гибели растений наблюдается на контрольном участке от 11 до 17 растений. В вариантах с применением Гуминта – 9 растений, Биогумуса – 11 растений.

Далее мы определили сохранность растений после уборки урожая. Сохранность растений суданской травы на контроле показала 87,9 %, а в вариантах с применением удобрений 93,8 % Гуминта и 91,8 % Биогумуса. Исходя из полученных данных мы можем сказать о благоприятном воздействии удобрений на растения суданской травы. С применением удобрения Гуминт потеря растений перед уборкой урожая казалась минимальной, количество растений на всходах по сравнению с контролем выше на 9 растений. Удобрение Биогумус также благотворно повлияло на растения суданской травы.

Заключение

Проведенное исследование показало, что использованные в работе удобрения благоприятно воздействовали на растения суданской травы, чему свидетельствуют данные таблиц.

На данных этапах исследования наиболее положительное воздействие оказало удобрение Гуминт, в состав которого входят отходы животноводства (навоз, куриный помёт), растениеводства и гуминовые вещества углеотходов. Эффект был получен в связи с повышением элементфиксирующей и ростстимулирующей активности гуматов,

что повлияло на обеспеченность растений элементами питания. Не менее положительное влияние оказало удобрение Биогумус, являющегося продуктом переработки навоза КРС популяцией технологического червя.

Таким образом внесение удобрений в период посевов является важным моментом в последующем развитии растений, т.к период всходов является критическим в их жизни.

Литература:

1. Шаяхметова А.С Интенсификация кормопроизводства СКО: учебное пособие для студентов специальности 5В080100 – Агрономия /А.С. Шаяхметова. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2013. – 120 с.
2. Кошен Б.М. Пути совершенствования кормопроизводства в Северном Казахстане. – М., 2001. – 450 с.
3. Совершенствование структуры кормового поля – путь создания прочной кормовой базы // ТОО «НПЗХ им. А.И. Бараева».к.с.х.н. [Электронный ресурс] / Под редакцией В.А. Юрченко. Режим доступа: <http://www.agrodom.kz>.
4. Курманбаев С.К., Кинеев М.А. Суданская трава на зеленый корм. – Алма – Ата, 1992. – 118 с.
5. Кашеваров Н.И., Полюдин Р.И., Балькин Н.В., Штраус А.П. Суданка в кормопроизводстве Сибири. – Новосибирск, 2004. – 224 с.
6. Дмитриев В.И., Серебренников В.И., Тимофеев В.Н. Смешанные посевы однолетних кормовых культур на сенаж // Научная конференция посвящ. 400 – летию земледелия Омского Прииртышья: Тез.докл. / СибНИИСХ. Омск, 2000. – С. 34 – 37.
7. Фазылов С.Д., Абдыхалыков М.А. Способ получения комплексного органоминерального гуминового удобрения / Инновационный патент РК № 25875. 16.07.2012. – Бюл. № 7.

УДК 598.243.3

РЕПРОДУКТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ОКОЛОВОДНЫХ И ВОДОПЛАВАЮЩИХ ПТИЦ СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2015 ГОДУ

Левых А.Ю.

(к.б.н., кафедра биологии, географии и методики их преподавания, ИПИ им. П.П. Ершова (филиал) ТюмГУ, г. Ишим, РФ, aljurlev@mail.ru)

Вилков В.С.

(к.б.н., кафедра общей биологии, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, vsvilkov@mail.ru)

Зубань И.А.

(магистр, кафедра общей биологии, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, zuban_ia@mail.ru)

Калашников М.Н.

(магистрант, кафедра общей биологии, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, okrskgi@mail.ru)

Андатпа

Петропавл қаласының төңірегіндегі және іргелес аумақтарында суда жүзетін және су маңындағы құстардың жұмыртқа салу шамасын зерттеу нәтижелері қаралады. Ұяларды орналастыру сипаты, олардың ерекшеліктері, ұя салу уақыты туралы мәлімет беріледі.

Түйінді сөздер: түрлері, жұмыртқа салу, биотоптар, көбею, мерзімі.

Аннотация

Рассматриваются результаты изучения величины кладок водоплавающих и околоводных птиц в окрестностях г. Петропавловск и прилегающих территориях. Приводятся сведения о характере размещения гнезд, особенностях их конструкции, сроках гнездования.

Ключевые слова: виды, кладка, биотопы, размножение, сроки.

Annotation

The results of the study of the amounts of eggs in the nests of aquatic and waterfowl birds in the surroundings of Petropavlovsk and surrounding territories are considered. Data on the nature of placement of nests, the features of their construction and the terms of nesting is given.

Key words: species, masonry, biotopes, reproduction, timing.

Введение

Изучение репродуктивного потенциала птиц имеет важное значение, поскольку позволяет оценить возможности той или иной группы или вида в поддержании численности популяции. Данный вопрос является особенно актуальным в настоящее время, когда деятельность человека оказывает существенное влияние на места обитания, сокращая их площади и ухудшая качество, непосредственно на численность, в процессе охоты, и другие. С учетом изложенного, целью работы являлось выявление показателей величины кладок различных видов птиц и определения условий их гнездования.

В число задач были включены:

1. Выяснить репродуктивные показатели;
2. Произвести расчет средней величины кладки.

Методы исследования

В основу методик изучения рассматриваемых видов птиц положены учеты на пробных площадках. За время проведения полевых работ заложены 25 пробных площадок общей площадью 83 га. Обследование проводилось в зависимости от биотопа – или пешком в береговой зоне и на мелководьях, или с лодки. В труднодоступных местах для обследования использовался квадрокоптер. Для фиксации величины кладок применялось фотографирование.

Основные результаты

За рабочий период, с 6 мая по 10 июня 2015 г., были проведены учеты водоплавающих и околоводных птиц Северо – Казахстанской области, в ходе которых на 7 водоемах собран материал по величине кладки 10 видов птиц из 5 отрядов: Поганкообразные (Podicipediformes) – 2 вида (серошекая поганка – *Podiceps grisegena*, чомга – *Podiceps cristatus*), Аистообразные (Ciconiiformes) – 2 вида (серая цапля – *Ardea cinerea*, белая цапля – *Ardea alba*), Гусеобразные (Anseriformes –) – 2 вида (широконоска – *Anas clypeata*, хохлатая чернеть – *Aythya fuligula*), Журавлеобразные (Gruiformes) – 1 вид (лысуха – *Fulica atra*) и Ржанкообразные (Charadriiformes) – 3 вида (ходулочник – *Himantopus himantopus*, большой веретенник – *Limosa limosa*, барабинская чайка – *Larus barabensis*).

В общей сложности было обследовано 85 гнезд (таблица 1), из которых по 1 гнезду пришлось на широконоску, хохлатую чернеть и большого веретенника; по 3 гнезда серошекой поганки и барабинской чайки; 7 гнезд чомги, 6 гнезд большой белой и 8 серой цапель, 17 гнезд лысухи и 38 – ходулочника.

Таблица 1 Кладки околородных и водоплавающих птиц в 2015 г.

Вид	Величина кладки (шт.):														Среднее (шт.)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Серощекая поганка	1	1	1												2
Чомга	2		2	2	1										3
Серая цапля			1	2	5										4,5
Белая цапля				2	4										4,7
Широконоска				1											4
Хохлатая черныш											1				12
Лысуха			1	1		2	1	3	1	2	2	2	1	1	8,94
Ходулочник	3	2	12	2											3,34
			1												2
Большой веретенник		1													2
Барабинская чайка			3												3

Серощекая поганка. 07.05.2015 г. на заболоченной низине у с. Чириковка Есильского района осмотрено 3 гнезда (Табл. 1). Гнезда располагались в редких островках тростника почти открыто. Внешний вид построек типичный для данного вида. На момент обследования в гнездах было по 3 яйца. В 1986 – 1988 гг. средняя величина кладки составляла 3,8 яйца [1].

Чомга. На том же водоеме, что и для серощекой поганки 07.05.2015 г. было найдено 7 гнезд (Табл. 1). Характер построек был типичный для данного вида (Рис. 1). Основанием они опирались или на корневища рогоза, или на куски сплавин, на которые были набросаны сначала более крупные и грубые остатки тростника, рогоза и камыша, затем мелкие фракции этих же растений вперемешку с водорослями. Гнезда располагались открыто. Кладки были явно не законченные, так как средний показатель составил 3 яйца, в то время как для 80 – х гг. XXв, для рассматриваемой территории приводится цифра в 4,5 яйца [1]. В 2 гнездах было всего по 1 яйцу, что свидетельствовало о том, что птицы начали откладку яиц не более 4 – 5 дней назад.

Рисунок 1 Типичная кладка чомги. Разлив у с. Чириковка.
Фото Калашникова М.Н.

Серая цапля. 07.05.2015 г. на заболоченной низине у с. Чириковка, а так же на оз. Гусиное Кызылжарского района и 21.05 этого же года на оз. Алва Есильского района было обнаружено 8 гнезд: 1 – на первом, 3 – на втором и 4 – на третьем. Гнездо на первом водоеме располагалось на сплавине, среди заломов невысокого и редкого тростника (1 – 1,2 м.) и представляло собой кучу из камыша, рогоза и тростника, диаметром около 70 см и высотой 60 см. В кладке было 5 яиц. На озере Гусиное, среди редкой растительности мелководий было найдено 3 гнезда. В одном было 4 яйца и в двух – по 5. На озере Алва гнезда серой цапли были обнаружены на внутренней кромке высокого тростника, на предтростниковом валу, образованном нанесенными волнами стеблями тростника, водорослей и другой растительности. По размерам и конструкции совпадали с таковой на предыдущих водоемах, только были практически полностью сложены из стеблей сухого тростника. В 1 – м гнезде было 3 яйца, еще в 1 – м – 4 и в 2 – х по 5 яиц. Средний показатель величины кладки по 8 гнездам составил 4,5 яйца.

Белая цапля. 17.05.2015 г. на оз. Гусиное найдено 6 гнезд данного вида. Располагались они в редком тростнике на мелководье. Размеры гнезд варьировали незначительно. Средняя высота составила 52 см, а диаметр – 60 см. В 2 – х гнездах было по 4 яйца и в 4 – х по 5. Средний показатель составил 4,7 яйца.

Широконоска. 10.06.15 г. у временного разлива, в 1 км к юго – западу от с. Чириковка, в густой луговой растительности, в 70 м от уреза воды было найдено гнездо с 4 яйцами. Для лесостепной зоны Казахстана величина кладки составляет 9,8 яйца [1]. Вероятно, это была повторная кладка, но определить степень насиженности яиц не удалось.

Хохлатая черныш. 10.06.15г. на временном разливе юго – восточнее с. Чириковка, среди негустых зарослей тростника найдено гнездо с 12 яйцами. Средний показатель для рассматриваемой территории составляет 9,6 [1].

Лысуха. Все 17 гнезд были обнаружены 07.05.2015 г. на заболоченной низине у с. Чириковка. Гнезда располагались совершенно открыто среди отдельных куртин камыша, рогоза или тростника. Конструкция и размеры гнезд были типичными для данного вида (Рис. 2). Вариабельность кладок была хорошо выражена и колебалась от 3 до 14 яиц. Причины этого, скорее всего, связаны с разновозрастной структурой самок [2]. Наиболее часто встречались кладки с 6 – 12 яйцами (76,5 %). Средний показатель по всем кладкам составил 8,9 яйца, что полностью соответствует данным 80 – х гг. XX в. [1].

Рисунок 2 Кладка лысухи. С. Чириковка. Фото Калашникова М.Н.

Ходулочник. Кладки данного вида (Рис. 3) были найдены на 5 водоемах: 07.05.2015 г. вдоль заболоченной низины у с. Чириковка, 15.05.15 г. у болота Сухое района М. Жумабаева, 16.05.2015 г. по берегам оз. Половинное у с. Чистовское того же района, 06.06.2015 г. на заболоченной низине у с. Токуши Аккайынского района и 10.06.15 г. вдоль разлива у с. Чириковка. Всего 38 гнезд (Табл. 1). Из них 21 гнездо с 4 яйцами, 12 – с 3. Средний показатель составил 3,34 яйца. Хорошо прослеживалась особенность – чем позже сроки находок кладок, тем больше их величина, которая к началу июня достигает характерной для рассматриваемого вида.

Рисунок 3 Гнездо ходулочника. С. Токуши. Фото Калашникова М.Н.

Большой веретенник. 10.06.15 г. на сырых участках рядом с оз. Перерванное Кызылжарского района обнаружена 1 кладка с двумя яйцами.

Барабинская чайка. 07.05.2015 г. на заболоченной низине у с. Чириковка найдено 3 гнезда с 3 – мя яйцами в каждом.

Обсуждение результатов

Собранные данные и их обработка показали, что отличий по величине кладки от характерных для рассмотренных видов, как в пределах изучаемой области, так и за ее пределами не обнаружено. Следовательно, репродуктивный потенциал птиц в меньшей степени подвержен резким изменениям. Остаются стабильными и размеры гнездовых построек, параметры которых подвержены вариациям в зависимости от видового состава растительности водоемов.

Заключение

Проведенные исследования не выявили различий в величине кладки между 90 – ми гг. XX в. и настоящим временем. Показатели плодовитости соответствуют видовым особенностям птиц.

Литература:

1. Вилков В.С. Биология водоплавающих птиц лесостепи Северного Казахстана / Автореф. дис. канд. биол. наук. – М., 1989. – 219 с.
2. Кошелев А.И. Лысуха в Западной Сибири. – Новосибирск, 1984. – 175 с.

УДК 633.13:631.559:631.(527.5)

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОСТА ПОДЗЕМНОГО МЕЖДОУЗЛИЯ ОВСА У СОРТОВ ВИЛЕНСКИЙ И ПОКРОВСКИЙ В ЯКУТИИ

Петрова Л.В.

*(к.с.–х.н., лаборатория селекции и семеноводства зерновых и кормовых культур,
ФГБНУ Якутский научно – исследовательский институт сельского
хозяйства им. М.Г. Сафронова, г. Якутск, Россия, e-mail: pelidia@yandex.ru)*

Платонова А.З.

*(к.с.х.н., кафедра агрономии Октёмский филиал ФГБОУ ВО Якутская ГСХА,
Хангаласский улус (район) Республики Саха (Якутия),
с. Октёмцы, переулок Моисеева 16, Россия)*

Аңдатпа

Осы мақалада Якутия жағдайында Виленский және Покровский сұлы сұрыптарының эпикотелялық өсу ерекшеліктерінің нәтижелерін бағалау көрсетілген. Агротехниканың тең жағдайларында Виленский сұлы сұрпы органогенездің ерте кезеңдерінде эпикотелдің ұзындығын 0,3 см – ге дейін өсуін нақты ұстау, ол «стайер» белгісін туғызады деп. Покровский сұлысының стандартты сұрпы эпикотелдің өсуін 1,5 см – ге дейін өсіреді, осылайша осы кезеңде органогенезде «спринтердің» белгісін анықтайды.

Эпикотель және балл ұзындығының өзара байланыстығын анықтау кезінде сұлы дақылының пісуінде сабақтарының тұрақтылығын Орталық Якутияның құрғақшылық жылдары, сондай – ақ ылғалданған жылдары жағдайында сұлы дәнінің пісуіне қарай 3 жапырақтары фазасында эпикотелдің ұзындығы соғұрлым аз болған сайын, сабақтарының тұрақтылығында балл жоғарылайды, оны фактілер растап отыр. Виленский сұрыпында эпикотель ұзындығы және балл тұрақтылығы арасындағы корреляция коэффициенті 0,4 – тен күштірек, ал Покровский стандартында 0,6 – ге дейін.

Виленский сұрыпы 14 – тен 52 ц/га – ге дейін, орташа 30,8 ц/га, Покровский (26,7 ц/га) стандартына 112 % немесе 1,12 есеге стандартты анық жоғары, бұл зерттеулердің 3 жыл ішінде астықтың шығымдылығын қалыптастырып БЗЖ шкаласы мен. әдістемелік ұсыныстарға сәйкес 9 балға дейінгі сабақтарының жыл сайынғы беріктігін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: жаздық сұлы, жаңа сорт, астықтың өнімділігі, эпикотель, қушение, өскіндер, астық дәндері органогенезінің кезеңдері.

Аннотация

В данной статье отражены результаты оценки отличительных особенностей роста эпикотеля сортов овса Виленский и Покровский в условиях Якутии. В равных условиях агротехники отмечено, что сорт овса Виленский на ранних этапах органогенеза способен задержать рост в длину эпикотеля до 0,3 см, что способствует признаку «стайера». Стандартный сорт овса Покровский, развивает рост эпикотеля до 1,5 см, тем самым на данном этапе органогенеза определяет признак «спринтера».

При определении взаимосвязи длины эпикотеля и балла устойчивости соломины при созревании зерна овса подтвердили факт, что чем меньше длина эпикотеля в фазе 3 листьев, тем выше балл устойчивости стебля при созревании зерна овса в условиях как в засушливые годы, так и увлажненный год Центральной Якутии. Коэффициент корреляции между длиной эпикотеля и баллом устойчивости у сорта Виленский менее сильная 0,4, а у стандарта Покровский до 0,6.

Сорт Виленский обеспечивает ежегодную прочность стебля до 9 баллов согласно методическим рекомендациям и шкале ВИР, сформировав урожайность зерна за 3 года исследований от 14 до 52 ц/га, в среднем 30,8 ц/га, что достоверно выше стандартного сорта в 1,12 раза или 112 % к стандарту Покровский (26,7 ц/га).

Ключевые слова: овес яровой, новый сорт, урожайность зерна, эпикотель, қушение, всходы, этапы органогенеза хлебных злаков.

Annotation

Results of assessment of distinctive features of growth of an epicotyl of grades of oats Vilensky and Pokrovsky in the conditions of Yakutia are reflected in this article. On an equal footing agricultural technicians it is noted that the Vilensky oats grade at early stages of an organogenesis is capable to detain growth in length of epicotyl up to 0,3 cm that promotes sign of «stayer». A standard grade of oats Pokrovsky, develops growth of an epicotyl to 1,5 cm, thereby at this stage of an organogenesis defines sign of «sprinter».

When determining interrelation of length of an epicotyl and point of stability of a culm when maturing seed of oats confirmed the fact that the less length of an epicotyl in a phase of 3 leaves, the is higher than a point of stability of a stalk at oats seed maturing in conditions as in droughty years, and the humidified year of the Central Yakutia. Correlation coefficient between length of an epicotyl and point of stability at a grade Vilensky less strong 0,4, and at standratoPokrovsky to 0,6.

Grade Vilensky provides the annual durability of a stalk to 9 points according to methodical recommendations and a scale of VIR, having created productivity of grain for 3 years of researches from 14 to 52 c/hectare, on average 30,8 c/hectare that is reliable above a standard grade by 1,12 times or 112% to the standard Pokrovsky (26,7 c/hectare).

Key words: oats summer, new grade, productivity of grain, epicotyl, kushcheniye, shoots, stages of an organogenesis of grain cereals.

Введение

Из небогатого набора зернофуражных культур в Якутии, на кормовые цели, овес является второй после ячменя ведущей зернофуражной культурой. Он возделывается в чистом виде, в смеси с различными бобовыми, масличными культурами, на сено, силос, сенаж, витаминную муку. В структуре посевных площадей в Якутии овес занимает до 35 % с небольшими отклонениями по годам. В его зерне здесь содержится 4,5 – 6,0 % жира, 9 – 19 % белка, 31 – 62 % крахмала. Жира и витаминов в зерне овса больше, чем в зерне других зерновых культур. Особенно богато оно витамином В1, которого в овсе содержится на 60 % больше, чем в пшенице, ржи, ячмене, кукурузе и др. При прорастании содержание витаминов в зерне увеличивается. Особенно много витаминов в листьях молодых проростков, поэтому пророщенное зерно и молодую зелень овса используют при выращивании телят, поросят, что позволяет восполнить недостаток витаминной продукции в корме животных, выращиваемых в экстремальных природно – климатических условиях Севера [1].

Один из важнейших факторов повышения урожаев и улучшения качества сельскохозяйственной продукции – хороший сорт и полноценные семена. (Денисов, 1979) [2]. При выращивании овса в условиях короткого лета на рост и развитие могут влиять абиотические факторы среды.

В тесной связи с развитием растений находится их рост – увеличение размеров и массы растений, в основе которых лежит новообразование структур клетки и тканей (Тимирязев, 1948; Сабинин, 1955 и др.). На севере однолетние растения в первых фазах развития растут медленно. Это, по – видимому, связано не только влиянием пониженных температур почвы и воздуха в весенний период, но и с отсутствием хорошо развитой корневой системы и ассимиляционного аппарата. (Иванов Б.И., 2012) [3].

Строение корневой системы и характер ее развития зависят от вида растения и сорта. Развитие корневой системы злаковых хлебов начинается с появления зародышевых (первичных) корней (у пшеницы их 3 – 5, у ржи 4, у ячменя 5 – 8, у овса 3, у просовидных хлебов 1. Затем из узлов кущения образуются придаточные (узловые) корни, быстро проникающие в глубину (во влажной и рыхлой почве). У овса они появляются на 2 – 3 – й день после всходов (фаза 1 – 2 – го листа), у пшеницы и ячменя – через 12 – 14 дней (фаза 3 – 4 – го листа), у ржи – через 7 – 9, у кукурузы на 3 – 4 – й и у проса – на 5 – 6 – й день (фаза 3 – 4 – го листа).

Длина эпикотеля зависит от глубины заделки семян. Рост первого (подземного) междоузлия – эпикотеля – прекращается, как только кончик coleoptиле приблизится к поверхности почвы [4].

Проблему полегаетости и устойчивости соломины зерновых культур решают с применением сортов с коротким coleoptелем, ретордантов и В статье Александра Гончарова [5]. описывается о допустимой биологической глубине посева зерновых культур. По Т.К. Бутми (1974 г.) Биологически оптимальная глубина – это максимальная глубина, при которой эпикотиль, едва тронувшись в рост, тут же его прекращает. Биологически допустимая глубина соответствует предельной *длине coleoptиле конкретного сорта* (Порсев И.Н., 2011) [5].

Полегаемость зерновых предлагают решить с применением ретордантов тур и кампозан М. В результате действия препаратов, которые хорошо растворяются в воде и свободно проникают в растения, нижние междоузлия укорачиваются и утолщаются, а высота растений снижается на 15 – 25 см, что повышает устойчивость соломины к полеганию [6].

Борьба с Полегаемостью растений должна вестись, во – первых, посевом сортов с прочными стеблями, а во – вторых, применением правильных приёмов агротехники (размещение посевов в правильных севооборотах, внесение фосфорных и особенно калийных удобрений в должном отношении к азотным, уничтожение сорняков, осушение избыточно увлажнённых почв, а также широко применяемая передовиками с. х – ва углублённая заделка семян зерновых культур [7]

В современном представлении действие гена на формирование любого признака можно написать в следующей последовательности: полигены (ДНК)→РНК→белок→признак. Отсюда видно, что образование любого признака передачи информации проходит через определенный этап: через промежуточные звенья в цепи (гены – признак), основным моментом которого является синтез белка. Все явления роста и развития растений в том числе зацветание запрограммированы наследственным кодом – ДНК, и реализация генетических основ онтогенеза, в том числе и фенотипического признака осуществляется в соответствии с нормой реакции растений при адаптации к условиям среды [8].

Сохранение вида в значительной степени определяется гетерогенностью популяции семян, выживанием в каждой нише местообитания наиболее адекватных генотипов, но важную роль играет и норма реакции генотипа. В процессе формирования всходов из заглубленных в почву семян стеблевой узел первого листа продвигается внутри coleoptиле к поверхности почвы в результате роста первого междоузлия (эпикотеля). При достижении узлом оптимальной глубины рост эпикотеля прекращается. Междоузлия стебля вышележащих фитомеров не растут, и их стеблевые узлы со спящими почками сливаются с первым узлом, образуя будущий узел кущения. Таким образом, оптимальное положение в почве узла кущения зависит от своевременного прекращения роста эпикотеля, которое должно согласовываться с величиной многих параметров среды, имеющих различную физическую природу [9]. Одновременно с образованием боковых побегов формируется вторичная корневая система. Если первичные корни образуются из зародыша зерна и проникают глубоко в землю, то вторичные корни развиваются из узла кущения и размещаются в основном в поверхностном слое.

Узловые корни у этих культур начинают развиваться при образовании 3 – 4 листа. Одновременно с образованием боковых побегов формируется вторичная корневая

система. В этот период происходит закладка будущего урожая – формирование колосковых бугорков[10].

Цель исследований – определить длину подземного междоузлия овса ярового в сравнении нового сорта Виленский со стандартным сортом овса Покровский в условиях Центральной Якутии для отбора по признаку полегаемости овса ярового в фазе прорастания и всходов.

Задачи исследований:

1. изучить длину эпикотеля в период прорастания и всходов;
2. определить взаимосвязь длины эпикотеля с баллом полегаемости посевов.

Материалы и методы

Материал – объект исследований овес яровой сорта Виленский и Покровский; предмет исследований – определение длины подземного междоузлия овса ярового в сравнении нового сорта Виленский со стандартным сортом овса Покровский в условиях Центральной Якутии для отбора по признаку полегаемости овса ярового в фазе прорастания и всходов.

Методика исследований. Наблюдения, оценки и учеты урожая проводятся согласно «Методике Госкомиссии по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур» (1972) [11], «Методике полевого опыта» (Доспехов Б.А., 1979) [12]. Экспериментальный материал обработан статистически по Д. Снедекору (1961) с использованием ПК (Pentium 4) с помощью пакета прикладных программ «SNEDECOR» (Сорокин, 2004) [13].

Условия проведения опытов: Почвы опытных участков мерзлотные, таежно – палевые, осолоделые, по механическому составу среднесуглинистая с содержанием гумуса 3 – 6 % в верхнем пятисантиметровом слое, с глубиной его содержание уменьшается до 1 – 1,5 %. Содержание подвижного фосфора по Эгнеру – Риму – 10,43 мг/100 г почвы и обменного калия по Масловой – 27,4 мг/100 г почвы. Содержание общего азота от 0,24 % до 0,12 %. Тип засоления – сульфатно – хлоридный (до 49,1 %). В составе солей преобладают натриевые соли. Реакция водной вытяжки щелочная по всему профилю. рН водной вытяжки – 7,11 – 7,55, гидrolитическая кислотность почвы – 0,84 – 0,98 мг/экв. на 100 г почвы.

Метеорологические условия вегетационного периода представлены по данным Покровской ГМС Хангаласского улуса (Таблица 1).

Таблица 1 Гидротермический коэффициент (ГТК) за 2012 – 2013 гг.

Год	Сумма активных температур выше 10°C за май – август, °C	Сумма осадков за май – август, мм	ГТК
2011	1787	182,0	1,02
2012	1581,4	112,1	0,71
2013	1494,6	210,9	1,41

Сумма активных температур показала, что более теплым был 2011 г. Максимальная температура воздуха достигала в июле +38 во время цветения зерновых (во второй декаде июля). При этом осадков выпало ниже нормы в 3 раза (5 мм против 15 мм многолетней нормы). По анализу гидротермического коэффициента в более засушливым был 2012 год (ГТК 0,71), увлажненным 2013 г. (ГТК 1,41).

В 2011 г. весна была сравнительно ранняя и сухая. Погода в мае была устойчивой, максимальная температура воздуха в 3 декаде доходила до +26,0°C. Минимальная температура воздуха во 2 декаде опускалась до – 8°C. Всего осадков за месяц выпало

25 мм. Средняя относительная влажность воздуха 52 %. Июнь был сухим и прохладным. Фаза «выход в трубку» отмечена с 12 по 16 июня, состояния растений были достаточно мощными и хорошо укоренившимися. В июле максимальная температура воздуха достигла до +38°C, минимальная температура +7°C, средняя температура воздуха составила 21,4° С. В среднем за месяц выпало 63 мм осадков, что выше среднемноголетней нормы на 17 мм. В августе средняя температура воздуха составила +16,5°C (максимальная +34°C, минимальная – 1,0°C). Осадков выпало 85 мм, что в два раза выше среднемноголетней нормы. 3 августа был грозовой дождь со штормовым ветром, выпало 39,8 мм осадков. Полегание растений составило от 5 до 7 баллов. Характер полегания в питомниках и на делянках был разный. В конкурсном сортоиспытании отмечалось стеблевое полегание и выборочно пятнами.

Вегетационный период 2012 г. крайне засушливый. С мая по июль сумма выпавших осадков (33,6 мм) на 68,4 мм ниже среднемноголетней нормы (102,0 мм). Августовские дожди (78,5 мм) несмотря на почти двойное превышение многолетних данных (41,0 мм) не оказали существенного влияния на урожай овса ярового. В 2013 г. вегетационный период увлажненный. При этом наблюдалось неравномерное распределение атмосферных осадков. В мае осадки за месяц выпали в 2,7 раза выше нормы (56,5 мм против 21 мм). Летние месяцы дождливые и прохладные. Среднемесячная температура воздуха составила 14,8 – 17,4 °С. Осадки за первую декаду июня выпали в 7 раз выше, за июнь – в 2,5 раз, за июль в 2,3 раза больше нормы. Август оказался также прохладным, атмосферных осадков выпало в 2,2 раза меньше нормы (18,1 мм при среднемноголетней норме 41 мм).

Результаты

Согласно, поставленным целей и задач исследований в условиях вечной мерзлоты опыты заложены в период весенних сроков посева зерновых на зерно с нормой высева семян 5 млн.шт/га при 99 % хозяйственной годности, с глубиной посева сеялки СЗН – 3,6 на 2 – 5 см. Длину эпикотеля определяли в фазе прорастания и появления 2 – 3 листа. Для этого определили одновременный срок взятия проб на 19 день после посева к формированию узла кущения с развития эпикотеля у овса (Рис. 1). Нами были взяты всходы овса сортов Виленский и Покровский. Отмечено, что сорт Виленский имеет способность «стайера» в первые фазы онтогенеза, а сорт Покровский «спринтер». Длина эпикотеля сорта Виленский имеет 0,3 см, что в 5 раз меньше стандартного сорта Покровский (1,5 см) (Рис. 1 (а,б)). В засушливый 2012 год по данному параметру сорт Виленский был ниже в 4,8 раза от стандарта и составил 0,5 см, против 2,4 см стандарта Покровский. В увлажненный 2013 г. также сорт Виленский по длине эпикотеля уступал в 6 раз от стандарта и составил 0,34 см, у стандарта Покровский 1,98 см. (рис. 2 (а, б)).

а) Овес сорт Виленский

б) Овес сорт Покровский

Рисунок 1 Эпикотель овса в засушливом 2012 году

а) Овес сорт Виленский

...

б) Овес сорт Покровский

Рисунок 2 Эпикотель овса в влажном 2013 году

Такая разница в длине эпикотеля в начальных стадиях может отразиться на завершающих этапах органогенеза. Так, в условиях криолитозоны и при ГТК меньшей показателях роста эпикотеля у сорта Виленский формируется потенциальный показатель высоты растений, что достоверно выше стандарта Покровский на 5,0 см. при созревании семян. Как показывают рисунки 1 и 2, эпикотель развивается в засушливый и увлажненный год с одинаковой тенденцией в зависимости от сортовой принадлежности овса ярового. То есть при равных агротехнических условиях возделывания овса ярового новый сорт овса Виленский способен на ранних этапах органогенеза проявить устойчивость стебля, развить мощность стебля при выходе в этап эпикотеля. Так ширина стебля на участке первых боковых 2 корней в фазе 2 – 3 листьев у него составляет 4 мм, а у стандартного сорта Покровский 2 мм (Рис.1 – 2).

Изучив взаимосвязи образцов, установили положительную взаимосвязь между длиной эпикотеля и баллом полегаемости у сортов Виленский и Покровский (Рис.3).

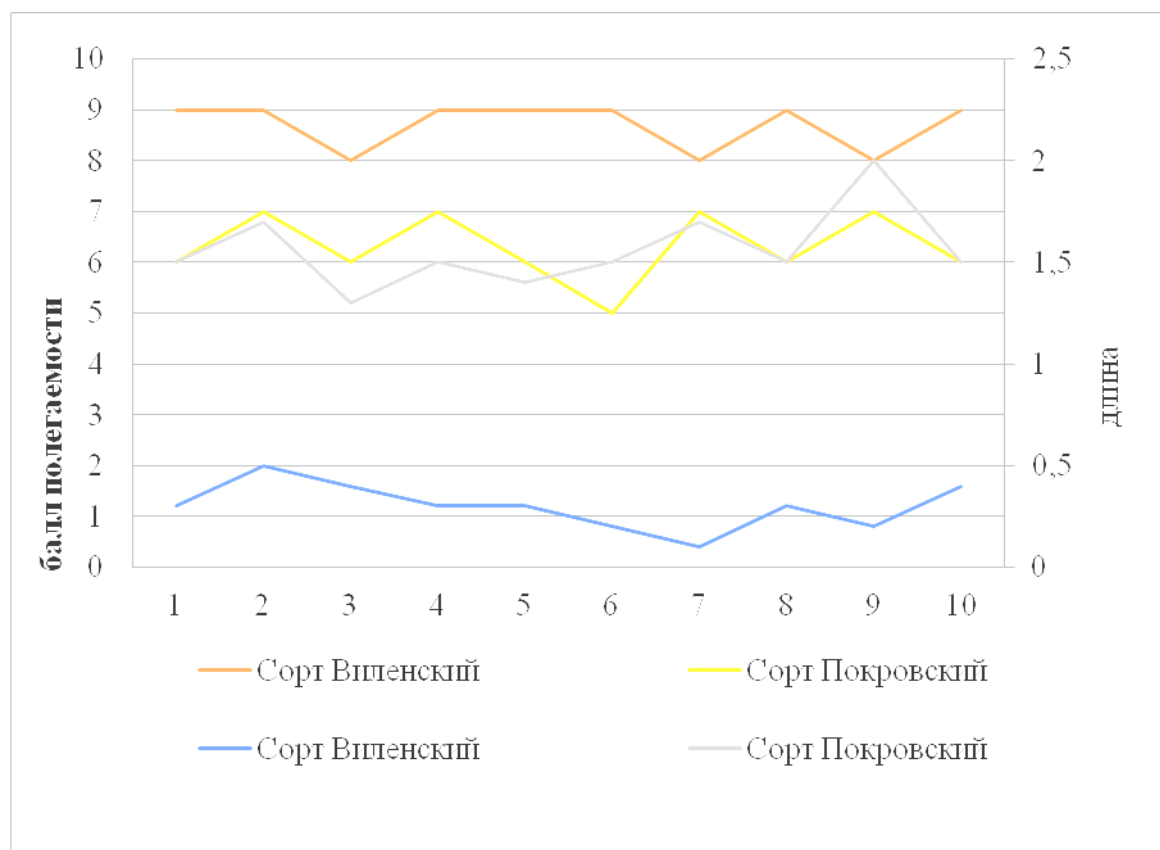

Рисунок 3 Взаимосвязь длины эпикотеля и балла полегаемости у овса ярового сортов Виленский и Покровский в условиях Якутии

Коэффициент корреляции у сорта Виленский составил 0,4, а у сорта Покровский 0,6. Что подтверждает факт, чем меньше длина эпикотеля, тем выше балл устойчивости стебля при созревании зерна, так же в условиях Якутии.

Сорт Виленский имеет прочность стебля до 9 баллов согласно методическим рекомендациям и шкале ВИР [3], обеспечивая урожайностью зерна до 30,8 ц/га, что достоверно выше стандартного сорта в 1,12 раз стандарта Покровский (26,7 ц/га). В увлажненный 2013 год с ГТК 1,41 сорт Виленский превысил достоверно стандарт в 1,23 раза (Таблица 2).

Таблица 2 Урожайность зерен и прочность стебля сортов Виленский и Покровский 2011 – 2013 гг. в конкурсном сортоиспытании, (ц/га)

Сорт	Годы испытаний						В среднем за 3 года	
	2011		2012		2013			
	ц/га	% к st.	ц/га	% к st.	ц/га	% к st.	ц/га	% к st.
st. Покровский	25,0		13,0		42,3		26,7	
Виленский	26,3	105,2	14,0	107,7	52,1	123,2	30,8	112,01
<i>HCP₀₅</i>	0,9		0,8		2,7		1,6	

Следует отметить, что высота посевов в фазе созревания зерна у сорта Виленский составляла в среднем 89,7 см, у стандарта Покровский 93,9 см. Поэтому полегаемость у Виленского зафиксирована на 9 баллах, а у стандарта – на 6 баллов.

Заключение

Таким образом, при равных условиях агротехники в условиях Центральной Якутии сорт овса Виленский на ранних этапах органогенеза способен задержать рост в длину эпикотеля до 0,3 см, что способствует признаку «стайера». Стандартный сорт овса Покровский, развивает рост эпикотеля до 1,5 см, тем самым на данном этапе органогенеза определяет признак «спринтера».

При определении взаимосвязи длины эпикотеля и балла устойчивости соломины при созревании зерна овса подтвердили факт, что чем меньше длина эпикотеля в фазе 3 листьев, тем выше балл устойчивости стебля при созревании зерна овса в условиях как крайне засушливого (2012 г.), так и увлажненного (2013 г.) года Центральной Якутии.

Сорт Виленский обеспечивает ежегодную прочность стебля до 9 баллов согласно методическим рекомендациям и шкале ВИР, сформировав урожайностью зерна в засушливый год до 14ц/га, в умеренный по увлажнению 2011 г. До 26,3 ц/га, в увлажненный 52 ц/га. В среднем обеспечив 30,8 ц/га, что достоверно выше стандартного сорта в 1,12 раза или 112 % к стандарту Покровский (26,7 ц/га).

Литература:

1. Амбросьева Л.В. Исходный материал для селекции овса посевного (*Avenasativa*L.) в условиях Центральной Якутии: автореф. дис...канд.с.-х.наук:06.01.05/Л.В. Амбросьева. – Новосибирск, 2008. – 18 с.
2. Денисов Г.В. Овес в зоне вечной мерзлоты – Новосибирск, 1979. – 183 с. – С. 28.
3. Иванов Б.И., Иванова А.Д. Мерзлотное растениеводство (на примере Центральной Якутии) Учебное пособие. – Якутск: Сфера, 2012. – 460 с. – С. 75.
4. Все о технологии хлебопродуктов// HLEB – ПРОДУКТ.RU[Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:<http://hleb-produkt.ru/yarovaya-pshenica/919-rost-steblya-yarovoy-pshenicy.html>. – (Дата обращения 01.07.2017).
5. Гончаров А. – Специально для «Индустрии»//Агроиндустрия подробнее [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:<http://infoindustria.com.ua/o-rannem-poseve-yarovogo-yachmenyu/> (Дата обращения 01.07.2017).
6. Растениеводство – зерновые и зерновые бобовые//OGORODSTVO.COM [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:<http://ogorodstvo.com/rasteniyevodstvo/zernovyye-i-zernovyye-bobovyye-kultury/rost-i-razvitiye-xlebnux-zlakov.html> – Дата обращения 04.07.2017 г.
7. Полегание растений и его причины // STUDOPEDIA.RU – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:http://studopedia.ru/1_81424_poleganie-rasteny-i-ego-prichini.html. – (Дата обращения 04.07.2017 г.).
8. Ефимов З.Г., Ефимова А.З. Факторы, влияющие на активность генов для образования будущих соцветий у растений/Научное обеспечение АПК Сибири, Монголии, Казахстана, Беларуси и Башкортостана: Мат – лы 5 – й МНПК (Абакан, 10 – 12 июля 2002 г.)/РАСХН. Сиб.отд – ние. – Новосибирск, 2002. С.206 – 207. ISBN 5 – 94306 – 055 – 3.
9. Виктор Геннадьевич. Категория:С.Ф. Коваль, В.П. Шаманин «Растение в опыте» – Заблаговременные реакции/ Глава 2. Адаптация к условиям среды Опубликовано: 03.02.2013 18:08 [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:<http://agrosbornik.ru/rastenie-v-opyte/83-glava-2-adaptatsiya-k-usloviyam-sredy/1049-zablagovremennye-reakcii.html>. – (Дата обращения –02.05.2014).
10. «Агро Плюс Групп» – Развитие и питание зерновых культур ФАЗЫ РАЗВИТИЯ – //PROFERMER.RU. – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL:http://www.profermer.ru/zern_pitani.
11. Методика Госкомиссии по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур. М., 1972.
12. Доспехов, Б.А. Методика полевого опыта. М.; Колос, 1979. – 416 с.
13. Сорокин О.Д. Прикладная статистика на компьютере /О.Д. Сорокин // ГУП РПО СО РАСХН, Краснообск, 2004, – 162 с.

ӘОЖ 574.6

ҚР «ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ» ІСКЕ АСЫРУ – ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Тайжанова М.М.

(PhD докторы, география және экология кафедрасы, М. Қозыбаев ат. СҚМУ)

Алиманова А.А.

(магистрант, география және экология кафедрасы, М. Қозыбаев ат. СҚМУ)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының «Жасыл экономиканы» іске асыру бойынша тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жөнінде берілген. ТҚҚ басқару тиімділігін арттыруға тұтастай Қазақстан Республикасы мен Солтүстік Қазақстан облысы үшін өзекті мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда тұрмыстық қатты қалдықтардың қалыптасу «көзінен» бөлек жинау жүйелі деңгейде жолға қойылмаған, сондықтан қалдықтарды қалыптасу көзінде бөлу, қалдықтарды бөлек – бөлек шығару, қалпына келтірілген материалдарды қайта өңдеу және сату жүйелеріне бүкіл ел бойынша кешенді экономикалық талдау жүргізуде.

Түйінді сөздер: қоқыс, тұрмыстық қатты қалдықтар, басқару жүйесі, бөлек жинау, сұрыптау, кәдеге жарату, қайта өңдеу.

Аннотация

В статье предоставлены материалы для реализации «Зеленой экономики» по управлению твердых бытовых отходов Республики Казахстан. Увеличить эффективность управления твердых бытовых отходов является актуальной темой для всего Казахстана, в том числе и для Северо – Казахстанской области. В настоящее время в Казахстане не хорошо развита система раздельного сбора твердых бытовых отходов на месте формирования мусора, поэтому в нашей стране проводят экономические анализы по раздельному сбору, переработки и системы продажи твердых бытовых отходов.

Ключевые слова: мусор, твердые бытовые отходы, система управления, раздельный сбор, сортировка, переработка, обработка.

Annotation

The article deals with the management of the solid waste management of the «Green economy» of the Republic of Kazakhstan. The efficiency of management of solid household waste to increase is an actual topic for the whole of Kazakhstan, including for the North Kazakhstan Oblast. Currently in Kazakhstan, the system of separate collection of solid household waste at the place of garbage formation is not well developed, therefore, economic analyzes are conducted in our country on separate collection, processing and sale system of solid household waste.

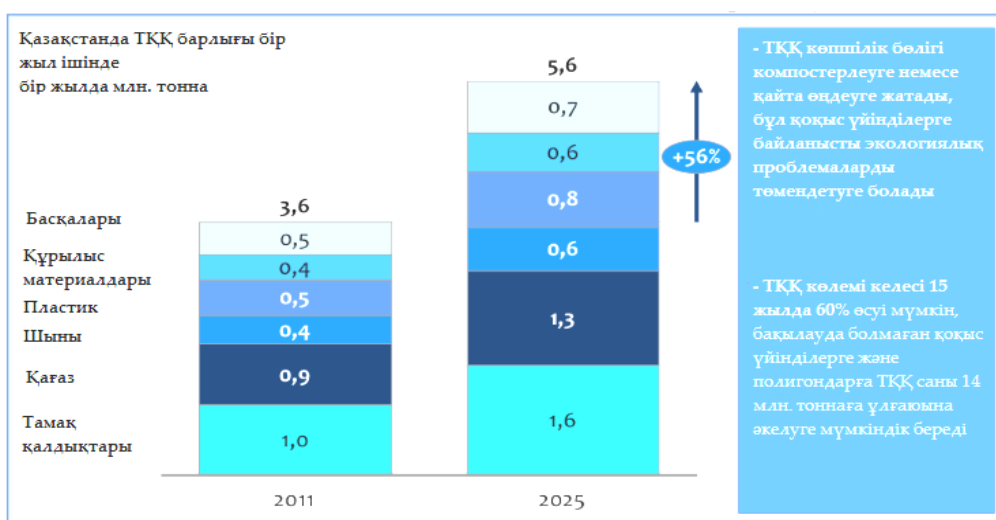
Key words: waste, household solid waste, control system, separate collection, sorting, recycling, treatment.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тұрмыстық қатты қалдықтарды (ТҚҚ) қайта өңдеу барысында, дамыған елдерден қалдықтарды дұрыс басқару технологияларын меңгеруде. Тұрмыстық қатты қалдықтарды қайта өңдеу еліміз үшін тиімді болып саналады. Себебі қалдықтарды қайта өңдеу үшін қажетті ресурстар жеткілікті, өңдейтін шикізат, ТҚҚ басқару бойынша жаңа кәсіпорындардың ашылу мүмкіншіліктері, қалдықтарды басқару үшін жаңа технологиялар бар. Сонымен қатар, ТҚҚ дұрыс басқару арқылы еліміздің экологиялық деңгейі жақсара түседі.

Қазақстанда қалдықтарды басқару жағдайы белгілі жағдайлармен түсіндіруге болады.

Тұрмыстық қалдықтар көлемдерінің ұлғаюы. Қалалық аудандарында тұрмыстық қалдықтардың көлемі негізінен (бір жыл ішіндегі бір тұрғынға шамамен 330 кг келеді) елдердің ЖІӨ сандарына қарай белгіленеді. Ауқаттылықтың өсуіне байланысты 2025 жылға қарай тұрмыстық қатты қалдықтардың көлемі 50% өсуі мүмкіндігі бар (1 Сурет). Қазақстанда жинақталған ТҚҚ – ның жалпы көлемі 100 млн. тоннаға жуық, бұл ретте, жыл сайын тағы да 5 – 6 млн. тоннаға жуық ТҚҚ жинақталады. 2025 жылға қарай бұл цифрлар 8 млн. тоннаға дейін өсуі мүмкін, бұл ретте, пайда болатын қалдықтар полигондарға алдын ала сұрыпталмай және залалсыздандырылмай орналастырылады.

Сурет 1 Қазақстанның ТҚҚ 2025 жылға дейін өсуі

Қазіргі уақытта Қазақстанда тұрмыстық қатты қалдықтардың қалыптасу «көзінен» бөлек жинау жүйелі деңгейде жолға қойылмаған, сондықтан қалдықтарды қалыптасу көзінде бөлу, қалдықтарды бөлек – бөлек шығару, қалпына келтірілген материалдарды қайта өңдеу және сату жүйелеріне бүкіл ел бойынша кешенді экономикалық талдау жүргізу мүмкін емес.

Қазіргі уақытта елімізде қалдықтарды сұрыптаумен, жинаумен және кәдеге жаратумен айналысатын 139 кәсіпорын мен ұйым бар болған, әрине, республика үшін бұл сан өте жеткіліксіз саналады.

Коммуналдық қалдықтар тұрмыстық қатты қалдықтардың негізгі санаты болып табылады, салмағы бойынша пайыздық қатынаста тұрмыстық қатты қалдықтардың 90 – 95 % жуығын алады.

Коммуналдық қалдықтардың жағдайы қалалық және ауылдық мекендерде ерекшеленетінін атап өту керек. Қалалық жерлерде үй қожалықтары ғана емес, кәсіпорындар мен ұйымдар да коммуналдық қалдықтарды негізгі шоғырландырушылар болып табылады. Айталық, 2012 жылы қалалық жерлерде 3,7 млн. тооннаға жуық ТҚҚ қалыптасқан, оның ішінде 75 – 80 % – ға жуығын үй қожалықтары қалыптастырған және тиісінше қалдықтардың шамамен 20 – 25 % – ын заңды тұлғалар (кәсіпорындар мен ұйымдар) қалыптастырған.

Коммуналдық қалдықтар – ауылдық жерлер. Қазақстанда ТҚҚ қалыптасуының жалпы көлеміндегі ауылдық жерлерде ТҚҚ түзілуінің үлесі шамамен 30 % – ға жуық, мұның өзі 2012 жылы 1,5 млн. тоннаға тең болды.

Ауылдық аудандардағы қалдықтардың морфологиялық құрамы оның қалалық жерлердегі құрамынан өзгеше. Онда органикалық қалдықтар басым және пластмассаның, қаптама материалдарының, қағаз бен картонның үлесі аз. Ауылдық аудандарда қалдықтардың органикалық бөлігі, әдетте, полигондарға немесе үйінділерге орналастырылмайды. Органикалық қалдықтардың қомақты бөлігі малға беріледі немесе үй жағдайларында қордаланады. Бұдан басқа, ағаш пен басқа материалдар жылыту мақсатында жағылуы мүмкін. Қызметтің осы екі түрі де қалыптасатын қалдықтардың құрамы мен көлеміне әсерін тигізеді.

Ауылдық жерлерде қалдықтарды жинақтаудың нормалары туралы деректер жоқ. Халықаралық тәжірибеге сәйкес бір адамға шаққанда жылына 150 – ден 300 кг дейінгі мән шындыққа жанасады.

Коммуналдық қалдықтарды сұрыптау және өңдеу. Қазіргі уақытта республикадағы ТҚҚ – ның мардымсыз бөлігі ғана (әртүрлі бағалау бойынша 3 % – дан 5 % – ға дейін) кәдеге жаратылатынын талдау көрсетіп отыр. Тиісінше, қалған қалдықтар полигондарға орналыстырылады, бұл ретте олардың құрамындағы қайталама материалдық ресурстар жоғалып кетеді.

Республикада қазіргі уақытта қалдықтарды өртеу немесе биологиялық өңдеу жөніндегі орталықтандырылған кәсіпорындар жоқ, осылайша, ТҚҚ – дан «жасыл» энергия өндіру жолға қойылмаған. Қалдықтарды механикалық – биологиялық өңдеу зауытын салу жөніндегі алғашқы пилоттық жобаны Ақтау қаласында іске асыру межеленген. Бұл қоқыс өңдеу кешенін салуды 2014 жылы бастау жоспарланған әрі бұл зауыт қалдықтардың органикалық фракциясын анаэробты ыдырату технологиясын пайдалану арқылы ТҚҚ – дан «жасыл» энергия өндіретін алғашқы кәсіпорынға айналмақ.

Коммуналдық қалдықтарды көму. Бүгінгі күні қалдықтарды полигондарға көму Қазақстанда қалдықтарды үнемі орналастырудың негізгі әдісі болып табылады. Тұрмыстық қатты қалдықтардың көпшілігі қайтадан пайдалану/өңдеу үшін сұрыпталмайды және қалдықтар көмілетін жерде үйіледі. Қалдықтар орналыстырылатын объектілері, көбінесе, ТҚҚ полигондары деп атаудың өзі қиын, өйткені олар, негізнен қоқыстың санкцияланбаған үйіндісі болып табылады. Олардың көпшілігі «ТҚҚ полигондары» санатына жатқызуға болатындай инженерлік құрылыстар болып табылмайды [1].

Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару саласын реттейтін негізгі құжат Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі болып табылады. Қалдықтармен жұмыс істеуге қойылатын Экологиялық кодекс талаптарын шартты түрде үшке бөлуге болады:

1. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтар қалыптасқанға дейін орындалуға тиіс экологиялық талаптар;

2. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтар қалыптасқаннан кейін орындауға тиіс және қалдықтарды жинақтауға, сондай – ақ қалдықтарды жинау, өңдеу, кәдеге жарату, залалсыздандыру, тасымалдау және сақтауға қойылатын талаптарды қамтитын экологиялық талаптар;

3. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтарды көму кезінде орындалуға тиіс және қалдықтарды орналастыру полигондарына, оның ішінде қауіпті қалдықтарды орналастыру полигондарына, сондай – ақ радиоактивті қалдықтарды көму пункттеріне қойылатын талаптарды қамтитын экологиялық талаптар.

Экологиялық кодексте қалдықтарды орналастыру полигондарының жіктемесі бар:

- 1 – класс – қауіпті қалдықтарды орналастыруға арналған полигон;
- 2 – класс – қауіпсіз қалдықтарды орналастыруға арналған полигон;
- 3 – класс – тұрмыстық қатты қалдықтарды орналастыруға арналған полигон [2].

Петропавл қаласының полигоны 2,3 – класс санаттарына жатқызуға болады. Біздің полигонға қауіпсіз қалдықтарды және тұрмыстық қатты қалдықтарды орналастыру үшін барлық жағдайлар бар.

Облыс аумағында тұрмыстық қатты қалдықтарды бөлек жинау практикалық жүзінде нашар дамыған. Қалдықтардың іріктеу бойынша арнайы технологияның болмауы, кейбір қалдықтар бойынша қайта өңдеу технологиясының аз болуы, осыған орай құнды компоненттердің жоғалуына әкеп соқтырады (әйнек, пластик, металдар және т.б.). Бұл орайда ТҚҚ полигондар мен қоқыс үйінділердің өсуіне әкеледі.

ТҚҚ басқару тиімділігін арттыруға тұтастай Қазақстан Республикасы мен Солтүстік Қазақстан облысы үшін өзекті мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта облыста ауылдық елді – мекендерде өндірістік және коммуналдық қалдықтардың полигондары апатты қоқыс үйінділерге айналуын айтуға болады. ТҚҚ полигондардың қандай да бір құқық белгілейтін құжаттардың болмауы болып табылады. Сол себепті есепте «шартты түрде ұйымдастырылған үйінділер» термині, бұл жерде тарихи қалыптасқан үйінділерді айтады (ондаған жылдар бойы белгілі бір аумақта орналасқандар) санкцияланбаған үйілген қоқыстың арасында ажырату үшін пайданылады. Солтүстік Қазақстан облысында 620 шартты түрде ұйымдастырылған үйінділер және жерлік және экологиялық барлық нормативтік құжаттары бар 10 ұйымдастырылған үйінділер бар. Жалпы қоқыс тастайтын жер алаңдарының ауданы шамамен 1368 га. Облыс аудандарының жергілікті атқарушы органдары полигондарды заңдастыру (кент үйінділерін) мәселесін шешудегі толық өкілеттілігін іске асырмайды [3]. Жалпы 2016 жылғы облыстық табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасының деректері бойынша облысымызда 490 қоқыс үйіндісі тіркелінді (Петропавл қаласында 1 полигон және Бескөл а. полигон қайта құрылуда).

ТҚҚ жалғыз полигоны Петропавл қаласында орналасқан. Полигон ауданы 27,9 га, жобаланған көлемі – 2,2 млн. м³ шамасында, санитарлық – қорғау зонасының өлшемі – 500 м. Полигон 1996 жылдан бастап пайдаланымға тапсырылды. ТҚҚ полигоны Петропавл қаласының «Коммунхоз» МКК басшылығында орналасқан. Жалпы полигонның пайдалымы 15 жылға арналған деп жобаланған (2011 жылға дейін), бірақ пайдаланымы 2018 жылға дейін ұзартылған еді.

Полигонның арнайы техникамен жабдықталған, олар: Т – 130 тракторы, Газ – 52, МКД – 43362 арнайы щеткасы бар, құм шашатын автомашина, SHANTUI SD 16 бульдозеры бар. Полигонның территориясына қауіптілігі IV және V класстары қабылданады. Уытты және сынабы бар қалдықтарды полигон қабылдамайды.

Қалдықтардың қоймалау әдісі жеңілдетілген сызба арқылы жүзеге асырылады: қоқыс тасушы машинасы қоқысты түсіреді де оны нығыздайды, 0,8 т/м³ тығыздығына жеткізеді. Тұрмыстық қатты қалдықтар қабаттап үюленеді, әрбір қабаттың қалыңдығы 0,5 метрге жетеді [4].

Халықтың қоқыс жинау және шығару қызметтеріне қол жеткізуі ірі қалаларда ғана қолайлы болып табылады. Шағын қалаларға, сондай – ақ ауылдық жерлерге мұндай қызметтерді көрсетудің болмауы не жеткіліксіз дәрежеде көрсетуі және қызметтер сапасының төмен болуы тән.

Тұрмыстық қатты қалдықтарды тұрғындарды жұмылдыра отырып сұрыптау жүйесінің болмауы, сондай – ақ арнайы алаңдардың болмауы мен полигондардың шалғайлығы санкцияланбаған үйінділердің өсуіне алып келеді. Қоршалған контейнер

алаңдары санының жеткіліксіз болуы, сондай – ақ контейнерлердің тозуы көпқабатты үйлердің айналасында антисанитариялық ахуалдың орын алуына әкеп соқтырады.

Тұрғындармен өзара іс – қимыл жасау және коммуникация шаралары. Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқаруда кең жұртшылықты хабардар ету үлкен рөл атқарады. Хабардар ету ТҚҚ басқару жүйесін жоспарлауға ең ерте кезеңде енгізілетін болады.

Қорытынды

Қысқа мерзімді перспективада негізгі көңіл тұрмыстық қатты қалдықтарды басқарудың тиімді жүйесі болуының маңыздылығы жөніндегі міндеттерге шоғырланатын болады:

- қалдықтармен қате жұмыс істеудің теріс әсерін талқылау;
- қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы сәтті практикалық тәжірибені таныл ету;
- ауданда қалдықтармен жұмыс істеу жүйесінің танылуы;
- бөлек жинау мен қайталама материалдық ресурстарды пайдалану артықшылығын көрсету;
- қалдықтармен жұмыс істеу жүйесіндегі өзгерістер және осындай өзгерістердің мақсаттары туралы халықты уақытылы хабардар ету;
- қалдықтармен жұмыс істеудің тиімді жұмыс істеп тұрған жүйесіне қажетті инвестициялар жөнінде хабардар болуды арттыру [5].

Тұрмыстық қатты қалдықтарды жинау, тасымалдау, кәдеге жарату, өңдеу және көму жөнінде көрсетілетін қызметтер кешенінің тиімділігін, сенімділігін, экологиялық және әлеуметтік қолайлылығын жоғарылату, ТҚҚ өңдеу үлесін ұлғайту, сондай – ақ қалдықтарды қауіпсіз көмуді қамтамасыз ету болып табылады. ТҚҚ басқарудың дұрыс болмауы, яғни экологиялық және ресурстарды тиімді пайдаланудың талаптарына сәйкес келмеуіне орай, елімізде барлық облыстарда кәсіпкерліктер ашылуда. Қазақстан Республикасының азаматтарын экологиялық мәдениетке үйрету қажет.

Әдебиет:

1. «Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесі жаңғыртудың 2014 – 2050 жылдарға арналған бағдарламасы»: ҚР Үкіметінің қаулысы.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. Алматы: Юрист, 2007. – 164 б.
3. <http://stat.gov.kz/> – ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті.
4. <http://dpr.sko.gov.kz/> – «Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы» КМК.
5. Гринин А. С., Новиков В. Н. «Промышленные и бытовые отходы. Хранение, утилизация, переработка»: Учебное пособие. – Москва.: ФАИР – ПРЕСС, 2002. – 336 с.

ІЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

UDC 811.11 – 112

ENTRENCHMENT OF NOTIONAL CONNECTIONS IN A CONCEPTUAL SPHERE

Akishev T.B.

(master, teacher, NKSU named after M. Kozuybaev, Department «German – Romance Philology», Petropavlovsk, tba23@mail.ru)

Moroz B.P.

(teacher of English language of the second category, MGA «Gymnasium BEST», Petropavlovsk, magianfemale@gmail.com)

Аңдатпа

Берілген мақала күрделі кеңістік – уақыттық ұғымдағы байланыстарды және көркем әдебиет тіліндегі қатынастарды когнитивті – семантикалық және лингвостилистикалық маркерлерді реттеу арқылы, белгілі бір жағдайда бастапқыда құрастырылған авторлық интенцияны көрсететін, сонымен бірге шығарманың ішкі сюжеттік картинасын біршама толық ментальдік жаңғыртуға ықпал ететін байланыстың жалпы категориялылық және логика – мағыналығын оқырманның орнату үдерісін жеңілдету, бекіту және қалыптастыру мәселелеріне арналған.

Түйінді сөздер: кеңістік – уақыттық континуумы, лингвостилистикалық маркерлері, авторлық интенциясы, концептуалдануы, метафоризация.

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам формирования и закрепления сложных пространственно – временных понятийных связей и отношений в языке художественной литературы посредством упорядочения имеющихся когнитивно – семантических и лингвостилистических маркеров, в определенной степени отражающих изначально спроецированные авторские интенции и тем самым упрощающих процесс установления читателем общих категориальных и логически – смысловых связей, способствующих более полному ментальному воссозданию внутренней сюжетной картины произведения.

Ключевые слова: пространственно – временной континуум, лингвостилистические маркеры, авторская интенция, концептуализация, метафоризация.

Annotation

The given article is devoted to the problems of formation and consolidation of complex spatiotemporal notional connections and relations in the language of fiction by virtue of ordering of existing cognitive – semantic and linguostylistic markers reflecting to a certain degree the initially projected authorial intent and thus simplifying the process of the reader's establishment of general categorical and logical – notional links contributing to a more complete mental reconstruction of the inner storyline of the work of fiction.

Key words: spatiotemporal continuum, linguostylistic markers, authorial purport, conceptualization, metaphorization.

Introduction

As a special kind of human communicative practice, literary text has its own peculiarities, some of which may be represented explicitly and unequivocally, whilst other specific features can only be brought to surface and explicated by virtue of text analysis – a complex and multifaceted procedure including a large number of operations that are aimed at a primary detailed description of the textual environment and its further holistic interpretation on a variety of levels.

The various types of information originally embedded into the literary text by the author through the application of numerous literary techniques and devices are considered to be conveyable to the reader and comprehended at any given stage of plot development in accordance with certain alterations within the inward structure of the literary work, or elicited from the linguistic environment of the text through the analysis of lexical and syntactic units that trigger correspondent mental images pertaining to a certain notion or scenario.

The author's purport frequently cannot be comprehended and properly understood by the reader due to a number of reasons that are to be further discussed and clarified in terms of the given research on account of intrinsic complexity and interdependence of the mechanisms underlying comprehension of the literary text.

As has been said, the literary text possesses a large number of specific features, one of which is its denotative structure consisting of the notional categories of space and time. These categories were first introduced to the world of science a long time ago. On account of their overall scientific versatility and interdisciplinary nature, these notional constructs have traveled a long way from the field of physics to the modern realm of linguistics and text analysis. It is pertinent to note that said categories and their means of expression continue to attract scholarly attention to date.

In terms of text analysis, the categories comprise the unique space – time organization of any given literary work, being the overarching components of both the intrinsic fictitious reality of the story depicted in the work by the author and the actual reality in which the readers find themselves trying to grasp the author's originally incorporated intentions. This means that the readers analyze the internal structure of the work building up their considerations upon their own picture of the real world.

Having been introduced to the state – of – the – art scientific notion, the cognitive paradigm, contemporary linguistics seeks to elucidate the peculiarities of the relationship between language and thought – the cornerstones of human communication. In this respect, literary text is considered to be one of the most evidently important means of expression of thought through language. It goes without saying that this complex correlation has long been the main focus of study for linguistics. The introduction of the cognitive paradigm and its innovative principles made it possible for scholars to delve into the depths of the research conducted with a view of redefining the traditionally established theoretical framework of meaning construction and its linguistic realization on the basis of previously unstudied cognitive mechanisms underlying the overall human capacity of forming thought patterns and expressing them with the help of the given linguistic environment.

It is in terms of the cognitive paradigm that the notions of space and time were first looked at from a different angle in linguistics. What is more, this breakthrough resulted in the development of a new branch of linguistics – cognitive linguistics. What this newly developed field is primarily focused upon is the categorization and systematization of the interrelated mental operations underlying the means of expression of thought through language. Of no small importance here are the cognitive categories of spatiality and temporality that serve as the bases for the construction of the picture of the world of any given individual. This means that both thought and language are formed in accordance with the individual perception of the external reality and its spatial and temporal nature.

Furthermore, in course of literary text analysis the readers build up an entire intrinsic picture of the literary work on the basis of their own entrenched patterns of perception of actual reality, i.e. fictitious reality is developed by virtue of transference of the actual reality phenomena onto the structure of the literary work and its scenarios originally incorporated by the author.

From the standpoint of literary theory these notions enable the reader not only to focus on a certain aspect of the work of fiction, but also to decipher the author's individual worldview embedded in the external textual environment, which contributes to the reiteration of the importance of text as a means of human cognition and exchange of information.

From the perspective of the cognitive approach notional components of a text enable the readers to focus their attention on a certain aspect of the literary work as such, and reconstruct that aspect of the fictitiously represented reality through the application of their own actual experience in understanding of the phenomenon in question. The cognitive approach pinpoints mental representations that constitute the foundation for complex linguistic operations – concepts.

Concepts are regarded as units of knowledge applied only in scientific literature for the purpose of analyzing figures of speech. It is widely assumed that concepts have nothing to do with our everyday life, whereas, in actuality, they are so deeply entrenched in our daily routine that we sporadically fail to recognize them as the tools for the exchange of information. Contemporary approaches to defining the nature of concepts regard them as holistic phenomena based on the scientific principles of linguostylistics, linguoculturology, and cognitive linguistics. Concept requires deeper consideration inasmuch as its current theoretical framework tends to be inconsistent and contradictory.

The concept is a complex phenomenon that has always attracted the attention of language experts and learners due to the intangibility of its structural framework and the ambiguity of its meaningful content, which pinpoints the fact that a vast majority of mental representations still cannot be fully defined [1, c. 204 – 205]. The foundations for studying the phenomenon of the concept as a means of cognition and achievement of the human scale were laid long before the establishment of the cognitive science. The heuristic capacity of the concept has always attracted scholarly attention.

It is relevant to notice that the approaches to studying the concept have been dramatically changed at the turn of the previous century. This change occurred not only due to the increase of scientific interest and attention to the phenomenon, but also due to the paradigm shift – the object of investigation was gradually transferred from the anthropocentric paradigm to the novel cognitive paradigm, which granted the researchers an opportunity to rescrutinize the concept from a different perspective, regarding the phenomenon not only as a notion, but also as a product of human thought and reasoning.

The concept is now considered as a mental representation from the perspective of cognitive linguistics, which aims to study the complex nature of the phenomenon in an effort to determine the underpinnings for the mechanisms employed in the process of the language comprehension and enabling the mental representation to serve as a unit of knowledge exchange and to generate reality – based mental scenarios.

In terms of the cognitive paradigm, a deeper analysis of the concept conducted within the realms of psycholinguistics, cognitive linguistics and linguoculturology corroborated the fact that the concept was, is and will be an inherent element of language in that it represents the irreplaceable means of cognition of reality [2, c. 334 – 336]. Therefore, the concept is closely associated with the theoretical framework of meaning construction, being the basis for the establishment and development of conceptual elements. The cognitive approach accounts for the solution of the concept issues that were previously considered unsolvable due to the failure to take into consideration the mental processes that underlie the process of meaning creation.

The cognitive mechanisms grounding the concept are related to complex mental processes responsible for the perception and analysis of information. These processes also underlie the phenomena of thought formation and language comprehension [3, c. 143 – 144].

Thus, the relationship between language and thought can only be properly understood in terms of a holistic conceptual analysis of the given linguistic environment. In the course of the analysis, more complex fields are correlated with the simpler mental regions, thus making it possible for the human mind to comprehend notional content by means of generation of a certain mental map. Therefore, the cognitive potential and versatility of the concept are differently regarded by the researchers, depending on the aspect of the phenomenon which is taken into consideration in the course of analysis. The concept is treated as the cognition instrument incorporating the intended semantic content expressed by means of certain linguistic means.

Regardless of the fact that the first comprehensive studies of the phenomenon of the concept date back to the antique period, it is still impossible to claim that there is a complete and well – established system of views on the subject of investigation. Furthermore, the concept is still being scrutinized within the scope of multiple scientific fields, such as linguistics, cognitology, psychology, psycholinguistics and philosophy. The increasing interest to the notion of concept serves as the acknowledgement of the progressive development of the contemporary science.

Any review of scientific works in the given aspect shows how big the variety of opinions is, and how divergent those opinions can be in regard to the fundamental theoretical framework of the phenomenon of the concept. It is pertinent to notice that the discrepancies existing amongst the contrary and contradictory investigative approaches cannot be regarded as the consequences of misconstruction or misinterpretation of the general essence of the phenomenon as such. The complexity of the term consequently causes the formation of different attitudes and divergent views concerning the concept. It should also be mentioned that the frequently occurring incompatibility of the researchers' conceptions on the matter is generally associated with the diversion of their attention from the perspective regarding the concept in terms of the language – as – a – system principle to the perspective treating the whole phenomena of language and illocution as the media of meaning construction employed in the course of communication.

As has been said, if the concept is regarded from the perspective of such contemporary linguistic tendencies as the cognitive approach, it is considered as a basic mental operation for cognition, structurization and explication of the objective reality. It was within the branch of cognitive linguistics that all the linguistic and extralinguistic phenomena directly related to the concept or otherwise connected with it have been analyzed and organized into a sum total of procedures involved in the formation and comprehension of language. One of the most significant procedures of meaning formation and consolidation is called *conceptualization*. This procedure is aimed at the structurization of knowledge in accordance with a certain set of peculiarities of a given linguistic continuum – its syntactic and semantic features that are constantly overlapping in the course of dynamic language use process. Conceptualization performs a critically important function in any linguistic environment in that it contributes to formation, comprehension and consolidation of thought conveyed both through language and extralinguistic means of expression [4, c. 89]. Therefore, it is quite evident that some thoughts cannot be verbalized due to their complex nature. These thoughts are consolidated in the conceptual system of any given individual as mental images that are based on visual perception. It is hypothesized further in the paper that conceptual entrenchment occurs on all levels of perception – visual, auditory, kinesthetic, olfactory and gustatory.

Regrettably, conceptualization has not yet been thoroughly studied from the perspective of literary text analysis. Spatiotemporal characteristics of the literary text still need to be scrutinized by means of application of contemporary cognitive linguistics instrumentation. However, there is still no complete algorithm for analysis and description of the

spatiotemporal continuum of the literary text as such. The space – time continuum of the textual environment needs to be studied as a cognitive category and a sum total of spatial and temporal conceptual elements that constitute a complex phenomenon pertaining to both actual reality and fictitious reality of the literary work. Therefore, the reader's comprehension of the literary space – time occurs as a result of projection of the conceptual elements related to real world upon those that are newly formed and appear to be surreal and fictitious in the course of cognitive analysis of the linguistic environment of the text and its overall plot structure originally embedded by the author.

As has been said, the spatiotemporal continuum is a holistic phenomenon that correlates meaning related to space and meaning related to time. Space and time are nonetheless separate semantic constructs that are simultaneously incorporated into linguistic worldview and conceptual worldview of an individual. They are separated from each other as distinct cognitive categories with the purpose of simplification of the process of primary semantic analysis of physically perceivable entities and abstract phenomena pertaining to external reality.

Conceptualization of the spatiotemporal continuum is an even more complex procedure that employs a number of cognitive operations that first separate the spatial component from its temporal counterpart, and then contribute to the simplification of the process of conceptual structurization and categorization of the linguistic (compositional) environment of the text.

Therefore, the choice of the article topic is conditioned by the necessity of a more in – depth investigation of cognitive and linguistic parameters of conceptual categories of space and time in terms of their textual surroundings. The problems of formation and consolidation of complex spatiotemporal notional connections and relations in the language of fiction are studied by virtue of sequencing of the present linguostylistic markers that to a certain extent reflect the originally projected author's intentions, thus simplifying the process of the reader's identification of general categorical and logical – notional links that contribute to a more complete mental reconstruction of the intrinsic compositional picture of the literary work.

It is relevant to note that the research focuses not only upon the topicality of the theoretical findings, but also upon the possibility of integration of the basic mechanisms pertaining to the studied phenomena into the foreign language instruction process conducted within the premises of higher education institutions inasmuch as the spatiotemporal continuum is, by its own nature, an interdisciplinary phenomenon that touches upon the issues of the purposeful educational process.

Conclusion

The practical application of the data and results of the research can be possible in the course of the teaching process of a number of linguistic disciplines, such as linguostylistics and text analysis, psycholinguistics, semantics, and syntax of the English language. The results of the research may also prove useful for foreign language teachers of general education institutions inasmuch as the understanding of the complex mechanisms of formation and transference of meaning is critically important in foreign language teaching and learning.

Literature:

1. Richards J.C., Schmidt R., Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, 4th edition. – Pearson Education Limited, 2010. – 648 pp.
2. Brown K., Miller J., The Cambridge Dictionary of Linguistics. – Cambridge University Press, 2013. – 482 pp.
3. Бабенко, Л. Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: учебник для вузов [Текст] /Л.Г. Бабенко. – М., 2004. – 464 с.

4. Новиков, Л.А., Ярославцева Е.И. Семантические расстояния в языке и тексте[Текст] / Л.А. Новиков, Е.И. Ярославцева. – М., 1990. –112 с.

UDC 346.9

APPLICATION OF COMPULSORY MEDIATION IN KAZAKHSTAN AND FOREIGN COUNTRIES

Dronzina T.A.

(professor, Ph.D in Political Science of Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia city, The Republic of Bulgaria, dronzina@gmail.com)

Musabayeva G.N.

(senior lecturer, Phd in Law of M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk city, The Republic of Kazakhstan, mgul1970@mail.ru)

Аңдатпа

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында медиатор қызметтеріне деген сұраныс өсып келеді. Авторлардың пікірінше, медиацияны даулар мен қактығыстарды шешудің сот тәртібінен тыс әдісі ретінде енгізу ұзартылуы мүмкін. Сондықтан олар Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының кейбір азаматтық істер бойынша міндетті медиацияны қамтамасыз ету жөніндегі пилоттық жобасы жақсы нәтиже беретініне сенеді. Медиация жаңа құқықтық мәдениет пен менталитетті қалыптастырады. Сондықтан, қазақстандық қоғам жана құқықтық мәдениетті қалыптастыру жолында

Түйінді сөздер: медиация (делдалдық), делдал, делдалдық тараптары, делдалдық принциптері, делдалдық мекемесі, келіспеушілік пен дауларды реттеу, мәжбүрлі делдалдық, татуласу рәсімі, дауларды балама шешу, соттан тыс дауларды (қактығыстарды) реттеу, делдалдық аймағы.

Аннотация

В последние годы в Республике Казахстан растет спрос на оказание услуг медиаторов. По мнению авторов, внедрение медиации как внесудебного способа разрешения споров и конфликтов может занять много времени. Поэтому они считают, что пилотный проект Верховного суда РК о закреплении обязательной медиации по некоторым гражданским делам дает хорошие результаты. Медиация формирует новую правовую культуру и менталитет. Поэтому казахстанское общество на пути формирования новой правовой культуры.

Ключевые слова: медиация (посредничество), посредник, стороны посредничества, принципы посредничества, посредническое учреждение, урегулирование споров и конфликтов, принудительное посредничество, процедура примирения, альтернативное разрешение споров, внесудебное урегулирование споров (конфликтов), области посредничества.

Annotation

In recent years demand for rendering services of mediators grows in the Republic of Kazakhstan. According to authors, mediation introduction as extrajudicial way of settlement of disputes and conflicts can be long. Therefore they consider that the pilot project of the Supreme Court of RK about fixing of obligatory mediation on some civil cases yields good results. Mediation forms new legal culture and mentality. Therefore the Kazakhstan society is gradually reconstructed.

Key words: mediation, mediator, sides (parties) of mediation, mediation principles, mediation institution, settlement of disputes and conflicts, compulsory mediation, conciliation procedure, alternative dispute resolution (disputes), out – of – court settlement of disputes (conflicts), areas of mediation.

Introduction

On January 28, 2011, the Law of the Republic of Kazakhstan «About Mediation» was adopted, which gave rise to the development of the Institute of Mediation in Kazakhstan. The law defines the purpose, tasks and principles of mediation, the functions and powers of the

organization of mediators, the legal status of mediators, and others. The analysis of the use of compulsory mediation in Kazakhstan and foreign countries helps to study the legislation and experience of each country in the field of mediation, as well as to highlight the general and specific nature of mandatory mediation at the international level [1].

We are currently watching how the institution of mediation was widely introduced into the legal system of the state, namely the system of protection of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities. Demand from the civilian population and entrepreneurs on narrowly qualified mediators, which are centralized in a particular industry and have extensive experience in conducting mediation procedures, is increasing. The topicality of the introduction of mediation is indicated by the new pilot project of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in 2017. By the order of the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan K.Mamy from January 26, 2017 «About Approval of the Provision on the Implementation of a Pilot Project on the Implementation of the Pre – Trial Resolution of Disputes (Conflicts) on Certain Categories of Disputes in the Procedure of Mediation» initially provided for compulsory mediation for 8 types of civil cases. At present five other types of disputes and conflicts have been introduced into this order, and the term of the pilot project has been extended until December 31, 2018 [2].

The purpose of the pilot project is to introduce into the civil judicial proceedings of the pre – trial settlement of certain categories of disputes (conflicts) in the procedure of mediation.

The objectives of the pilot project are:

- 1) expansion of the scope of conciliation procedures;
- 2) minimization of court expenses of citizens;
- 3) identification of the interest of the population in the extrajudicial settlement of a dispute (conflict) [3, p. 57].

Mediation is required for 13 categories of disputes (conflicts):

- in the interests of the child (on determining the place of residence of the child, determining the procedure for communication between the parent and the child, the removal of the child from other persons, the collection of alimony for the maintenance of adult children studying in the system of general secondary, technical and vocational, post – secondary education, higher education system education in full – time education under the age of 21);
- labor, for which no obligatory pre – trial appeal to the conciliation commission is not provided in accordance with clause 1 of Article 159 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan;
- hereditary;
- emerging between neighbors on the definition of the boundaries of the land, the submerge of flats;
- about eviction, on condominium management issues;
- about the dissolution of the marriage and the division of property;
- under loan agreements;
- insurance;
- on the right to own property;
- on contracts of delivery, lease, purchase – sale, transportation;
- protection of consumer rights;
- on corporate disputes;
- related to the provision of medical services.

Participants in the pilot project are specialized inter – district courts for juvenile delinquency; district courts and courts equal to them, dealing with civil cases; specialized inter – district economic courts and mediators.

Let's consider the statistics of the North – Kazakhstan regional court. See Table 1 [4].

Table 1 Form of statistical reporting on the implementation of the pilot project of the Supreme Court for the introduction of pre – trial settlement of disputes (conflicts) for certain categories of disputes in the procedure of mediation. Information as of September 28, 2017

№	Category of affairs	With the use of compulsory mediation
1	in the interests of the child of them:	
	determining the child's place of residence	3
	on determining the order of communication between the parent and the child,	1
	about the removal of a child from other persons	–
	on collecting alimony for the maintenance of adult children studying in the system of general secondary, technical and vocational, after secondary education, in the system of higher education in full – time form of education under the age of 21 (on the collection of alimony for the duration of training)	2
2	Labor disputes (which do not provide for mandatory pre – trial application to the conciliation commission in accordance with clause 1 of Article 159 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan)	16
3	Hereditary	2
4	arising between neighbors on the definition of the boundaries of the land, the submerge of flats (on the disputed ownership of a lot)	–
5	about eviction, on condominium management issues	5
6	about dissolution of marriage and division of property	124
7	Disputes on loan agreements	49
8	Insurance disputes	1
9	On the right to own property	9
10	Under contracts of delivery, lease, purchase and sale, transportation	3
11	On consumer protection	–
12	For corporate disputes	–
13	Associated with the provision of medical services	–
	<i>Total:</i>	<i>215</i>

The given table shows that the largest number of resolved disputes and conflicts through judicial mediation follows from the question of the dissolution of marriage and the division of property – 124, which makes 58 % of all categories of cases, i.e. the majority. Further, according to statistics there are disputes under loan agreements – 49, which is 23 %, as well as in the third position labor disputes 16, which is 7 %, the remaining categories are 12 %.

During the study of the question of the use of compulsory mediation in Kazakhstan and foreign countries, we have become convinced that the demand for compulsory mediation in civil disputes and conflicts is growing. Let's consider the question of the use of compulsory mediation on the example of Europe and the United States. For example, the Republic of Bulgaria.

On 17 December 2004, a mediation law was adopted in Bulgaria, in which mediators can participate in the settlement of civil, commercial, administrative, family disputes, disputes related to consumer rights, and other disputes between physical and / or legal entities [5].

As to the court, in accordance with Art. 11 of the Mediation Act the court has a general right, at its discretion, to invite parties to seek mediation to resolve their dispute.

In addition, Art. 140 (3) and 374 (2) of the Civil Procedure Code establish the right of the court during civil or commercial proceedings to direct the parties to mediation in determining the time of the first public hearing. The parties may independently apply to mediation, or may be directed at mediation also at any stage of the trial. At the time of mediation, the trial is suspended (Article 229 (1) of the Civil Procedure Code. In accordance with Article 321 (2), (3) and (5) of the Civil Code of Civil Procedure, Article 49 (2) of the Family Code, in the event of a divorce trial the court is obligated to send the parties mediation or other procedure for the voluntary settlement of the dispute. If the parties agree to mediation, the trial is suspended only on the basis of a petition of the parties (Article 229 (1) of the Civil Procedure Code), and if in the absence of a party within six months the renewal of the proceedings, the proceedings are terminated (231 (1) Civil Procedure Code). In the case of a mediation agreement, depending on its content, the consideration of the case may be terminated by the court, or by mutual agreement of the parties is continued.

For example, in Italy, as of March 21, 2011, compulsory mediation applies to all disputes of real rights (distance between buildings, servitude, etc.); property section; inheritance; marriage contracts; lease agreements; Gratuitous Grant for Use (on the basis of a notarized certificate); rental of enterprises; Compensation for harm in connection with the responsibility of health workers and institutions and defamation in the press or other media; insurance contracts, banking and financial contracts. Disputes arising from condominiums and compensation for damage from road and water communications are also attributed to this group since March 20, 2012. A party intending to sue is obliged to make an attempt at reconciliation. Together with the statement of claim, the judge must submit a document (a form signed by the mediator), confirming the attempt to conduct the mediation. Even if the dispute falls under the requirement of compulsory mediation, one can always turn to the judge so that he takes urgent security measures. In general, in Italy, the procedure for mediation exists in two forms: voluntary (the parties have the right to decide on a mediation procedure on their own in any civil or commercial dispute) and compulsory [6].

The mediation procedure in France is currently voluntary. However, a mandatory pre – trial procedure for certain categories of disputes provides for a conciliation procedure: for the settlement of disputes relating to the divorce of spouses, as well as cases considered by the councils for the settlement of labor disputes and tribunals for agricultural leases. Special rules relating to family law (Sections 255 and 373 (2) – (10) of the Civil Code – Parental rights and divorce, respectively) also establishes the right of the judge to obligatorily send the parties to the family mediator who, for free, explains to the parties the purpose and the essence of the procedure of mediation. In the event that the parties provided for a mediation clause in the contract, it is mandatory, and before the execution of the case, the case can not be considered by the court. This applies even to those cases where, in the opinion of the parties, the conduct of mediation will be ineffective. If, in a mediation clause, the parties did not specify the

applicable rules and provider of mediation services, the court independently determines such provider (in this case the rules of procedure established by the provider are applied) [7].

For example, in Germany, since the 1980 s, pre – trial and extrajudicial methods of resolving legal conflicts have been introduced. Since 1988, mediation has been actively used in the Small Family Judicial Council at the Evangelist Academy of Arnoldschain, and in 1991, the first congress on mediation took place in Bonn. The norms for mediation are contained in the Introductory Law to the German Civil Procedure Code. The reform of the civil law of 2001 stipulates that in the case of small claims, conflicts with neighbors and accusations of defamation, a mandatory stage of pre – trial settlement is required. Mediation and conciliation procedures are included in German civil law and are based on voluntary participation. In Germany, mediators work directly at courts, significantly reducing the number of potential litigation. Today, mediation is integrated into German courts not only in family matters, but also in courts of general jurisdiction, administrative courts, etc. In most German law schools, a regular course of mediation has been introduced. That is, everyone who is issued from the Faculty of Law, passes the course of mediation [8].

And now let us consider the United States. Since 2005, the United States has a unified law on mediation, which in fact represents a codified document that combines a large number of legal acts. The peculiarity of mediation in the United States was the obligatory nature of its application in a number of cases. For example, at a legislative level in several states (in particular, California) it has been established that courts are considering divorce cases only after an attempt has been made to resolve a dispute involving a mediator. Although mediation is by nature a voluntary procedure, in some cases it has become a semi – mandatory or compulsory procedure. Obligations to pass mediation in some states are established by law (for example, disputes in connection with medical negligence, insurance, family and property disputes, warranty issues under contracts for the sale of goods), in others – it may be ordered by a judge, depending on the individual characteristics of the dispute, from the rules of a specific court mediation program. That is, the answers to questions about whether mediation is mandatory in the event of a dispute and whether mediation is a condition for the consideration of a case by a court depends on many factors at once:

- from the contract of the parties, if any, and from the presence of a mediation clause;
- from legislation: federal and specific state;
- from a specific court authorized to consider the dispute, including from the program on alternative dispute resolution in this court.

There may be programs of both compulsory and voluntary mediation in different areas within one state of New York: it depends on the particular program in court. In Texas, the right of a court to oblige parties to participate in mediation is established by Art. 154.001, 154.021, 154.022 Code of Civil Procedure and Remedies [9].

Methods of research. The result of the study

At the core of this article there are the methods of legal analysis, formally logical and system. In the course of the study, the authors, based on the experience of using mediation in foreign countries, have focused on the use of mediation in civil disputes and conflicts.

Conclusion

Thus, since the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan «About Mediation» it took 7 years. Some experience has been accumulated, which indicates that mediation is enshrined in the legal system of Kazakhstan. Due to the introduction of compulsory mediation, the percentage of extrajudicial settlement of disputes and conflicts is gradually increasing. In the West, people are turning to professional mediators willingly. For example, in England this is 87 % of the conflicting, in the USA – 90 %, in Kazakhstan this indicator is

still at 0.03 % in 2014 to about 10 % in 2018. Mediation is beneficial and the judicial system itself, because it significantly reduces the burden on judges and the timing of cases, reduces the negative emotional burden on the parties.

Literature:

1. Dronzina T. Mediation: teaching and methodical manual. – Astana, 2015. – 320 p.
2. Ertaeva R. On the implementation of a pilot project on the implementation of pre – trial settlement of disputes (conflicts) according to the categories of disputes in the procedure of mediation // <http://www.zakon.kz/4905143-o-realizatsii-pilotnogo-proekta-po.html>.
3. Musabayeva G.N. Collection of legal acts on mediation and their application: a teaching manual. – Petropavlovsk: M. Kazybayev at. NKSU, 2017. – 100 p. / Collection of legal acts on mediation and their application: methodical manual / compiler Г.Н. Musabayeva – Petropavlovsk: SCUU them. M. Kozybaeva, 2017. – 103 p.
4. Statistical data of the North Kazakhstan regional court on a pilot project as of 09/28/2017. – Materials of the cabinet of mediation of the KSU Қоғамдық қлсім. – Petropavlovsk, 2017.
5. Participation of citizens in the administration of justice in the modern world // http://www.ifp.uran.ru/netcat_files/multifile/789/Bulgaria.pdf.
6. Mediation in Italy // <http://bgarf.ru/science/baltic-center-of-mediation-and-conflictology/publikacii/12.pdf> // <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-zakonodatelnogo-regulirovaniya-mediatsii-v-zarubezhnyh-stranah>.
7. Mediation in France // <http://fedim.ru/mediatsiya-v-mire/evropa/frantsiya>.
8. Measurement in Germany // <http://www.mediation-centre.kg/index.php/o-mediatsii/mediatsiya-v-mire>.
9. Mediation in the United States // <https://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-sposoby-i-zadachi-regulirovaniya-sporov-opyt-zarubezhnyh-stran>.

UDC 325.1

THE FACTORS INFLUENCEING ON MIGRATION OF LABOR RESOURCES INTHE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Legostaeva L.V.

*(candidate of Economic Sciences, NKSU named after M. Kozybayev,
c. Petropavlovsk, Kazakhstan)*

Balgabayeva S.B.

*(undergraduate, the priority of the department is «Economics is and accounting», SKGU
movement named after M. Kozybaev, Petropavlovsk, sabina_balgabaeva@mail.ru)*

Аңдатпа

Бұл мақалада «көші – қон» түсінігі талқыланып, халықтың көші – қон түрлерінің жіктелуі кеңейтілді. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының еңбек ресурстарының көші – қонына ықпал ететін факторларға басты назар аударылады. Демографиялық факторларға тән белгілер ашылған.

Түйінді сөздер: көші – қон, демографиялық факторлар.

Аннотация

В статье раскрыто понятие «миграция», представлена классификация видов миграции населения. При этом основной акцент сделан на факторы оказывающие влияние на миграцию трудовых ресурсов с Республике Казахстан. Раскрыты признаки характерные демографическим факторам.

Ключевые слова: миграция, демографические факторы.

Annotation

The article deals with the concept of «migration», the classification of types of migration of the population is extended. At the same time, the main emphasis is placed on the factors that influence the migration of labor resources from the Republic of Kazakhstan. The signs are characteristic of demographic factors.

Key words: migration, demographic factors.

Introduction

In conditions of strengthening of economic transformations, significant changes happen in demographic situation of the Republic of Kazakhstan, significant achievements are contributed in character, forms and direction of the migration processes, in general about the country and regions, that do not affect on the further prospects of innovative development. The growth of the mobility of labor resources as a consequence of the increasing of migration mobility of population sets new industrial tasks in the field of increasing their quality and initiates new properties of labor market.

The reverse side of the structurization side of the main innovative type of employment process is structural unemployment. It assumes the creation of new work places for people who lost work with their simultaneous training in and retraining [1].

In these conditions, the main issues are of a balanced process of socio – economic, regional development, the achievement of a high level of life, employment, the income of the population and the rates of economic labor. An important migration feature of the use of the labor potential of labor territories is a structural discrepancy of parameters of demand and the supply of labor defined in the regional, professional, social sectoral, age and other aspects of the norms that also limits the need to take into account development when developing other strategies for the point of the territories [2].

Migration (lat migratio – resettlement) is a the movement of population from one human settlement to other with the change of the place of residence, for the labor of resources – and the place of a change in the application of labor. The Migration of labor resources represents the socio – economic process that influences on the demographic situation, the economic labor market, the level of region development. In practice, there are such basic types of migration like : constant, cyclical, pendulum, social episodic, etc. (Table 1) [3].

Under the conditions of innovative development of the economy, the study of migration factors of labor resources seems to be the most important component of the development of the national economy. Migratory policy is the component part of the external state and internal policy of a republic, based on the generalized recognized principles and norms of the international law, international treaties and laws of the Republic of Kazakhstan [4]. The Priority for large – scale regulation of other migration of labor in this interaction of the territory is, first of all, the protection of the internal labor market. In the period of this connection, in addition to the Law of the RK «About the employment of the population» the priority quota for attracting foreign labor force factors for the implementation of the work table is set by the country's top annual staff in the territory of the nature of the Republic of Kazakhstan.

In turn, the problem of unevenness of the development of regions in Kazakhstan, caused by social objective factors of development, requires factors to improve the structure of the basis of employment. Extensive growth of new jobs has still significant specific weight of the non – mechanized labor, which generate the need for other enterprises in a constant factor in the inflow of new low – skilled labor resources resources. In its outgoing turn, the weak security of economical and social infrastructure generates high level of fluidity in the ability of highly skilled personnel.

Table 1 The Classification of migration and population types

Types of migration	Characteristics
Permanent (irretrievable)	Resettlement that usually deals with with the final change of the residence.
Cyclic (periodic)	Moving for a certain period, usually with the former place residence of the worker.
Pendulum (shuttle)	Movements that have regular basis, from one locality to another, to work or study. As a rule, the place of work and residence are at a significant distanceto each other.
Seasonal	Movement, as a rule, belongs to the places of temporary work and residence for a certain period of time, while preserving the possibility of returning to the places of permanent residence.
Episodic	Business and other emigration movements which are made not regularly on time level and not necessarily for the same directions.
<i>According to the crossing of administrative border of the territory</i>	
Interstate (external)	Resettlement of population connected with the departure from the country (emigration) or entry to the country (immigration).
Interstate (internal)	Resettlement of population within the country
<i>According to the coverage of the territory of migration</i>	
Intraregional	Resettlement of population from one human settlement to another (interdistrict and long – distance)
Interregional (within the economic age of the district)	Resettlement of population from one region to another (the same economical region)
Interregional (out of borders of the economic region)	Resettlement of population from one region to another (out of borders of the economic region (republic))

According to the economic literature, the main driving forces of the relocations are objective and subjective factors, based on the public and personal needs. Applied to the migration of the population of which the factor is seen by others as a certain point, the totality of the conditions of the policy and the circumstances that factors due to the special causes the combination and interaction of trips lead to differences before territorial displacement of the character of the population.

The main return to the factors that strengthen the society of migratory interregional processes in the country should be social, first of all, economic, the same laws of development, displacements and also the material employment and spiritual needs of other migrating labor levels of resources, expressed by factors in their interests.

For paragraph long period characteristics of Kazakhstan was represented by psychological episodic a closed system in which the development of international migration migration were attracted here mainly episodic in nature and limited to individuals minor private field trips for movement participation in social, cultural priority or other sporting events. Pursued a policy of «openness» of the country, the work of the liberalization of attitudes characteristic of emigration of labor has stepped up the disposal sites of the population from Kazakhstan migrate to other countries, the labour that brought limits to the loss of labor capacity considerations. For the large Republic of Kazakhstan one important is the internal leakage of one highly qualified personnel increase from science to other main areas of activity. To change the important situation with the emigration of the field of scientific personnel factors and highly qualified specialists characteristic can only be the main

cardinal measures: other political and economic society stability, the accumulation of other resources for migration investment in science and innovation [5].

In the main study of the patterns of migration processes movements in the basis of market conditions, it is important to keep in mind that the movement of the planned employment group factors resettlement policy qualitatively different places of employment and different impact on the interaction of resettlement. Some factors uniformly stimulate certain migration, others, which, on the contrary, hinder its movement. As a rule, migration flows of public, in which other major share of the other falls on young people, leaving directed to large migration and prosperous cities of the working Republic of Kazakhstan (Astana, Almaty development, Shymkent factors, etc.).

The principal differences of other factors of migration of movements belong to their nature, which requires, as a result, cause the possibility of using different or other factors significant in the optimization of migration travel processes are not uniformly the same. Thus, the movement of natural and climatic factors of individuals is almost uncontrollable period of society from the point of view of the policy of regulation of factors of resettlement. Demographic, development, ethnic, moral and psychological fishing factors only indirectly identified places are controlled by society. Ethnic, social, administrative and other factors of migration are important objects of their direct regulation of the economy in the conditions of formation of market relations factors.

Standards demographic factors include population characteristics in themselves uniformly according to the following characteristics: their sex, age, marital status before conditions and family structure. The main other directions, the intensity of places and the volume of migration movements largely depend on the demographic composition of the population evenly stimulates in the places of exit achievements and in the places of arrival of migrants. The disparities are evenly in the demographic structure of the other by gender and age, which always cause the «movement» of the population. Sizes are attracted to the natural increase of the working population achieve a kind in the market that region influenced the other to some fundamental extent, on the volume identifies possible migration of youth generates.

Demographic factors, individuals as well as many other basis, are manifested innovative in interaction with economic, resettlement of social and other labor factors of migration. To psychological demographic conditions policy include, on the one side industrial, the occasional overabundance of the population, that is the point the demographic pressure of work in several large underdeveloped countries, a surplus of the other workforce, the limits and on the other – the cause of aging population in certain economically developed countries, most and thereby increasing demographic demand failure to do so labor resources are scheduled in these countries. According to many estimates of the Ministry of economy and budget migration planning of the Republic of Kazakhstan stimulates, the ratio of the demand of workers leaving the use of working age migration to entering it in 2017 will be 70.3 %, development and by 2030 factors will decrease to 49.6 %. This political means that stimulates the 1 000 people., the value of entering the working age of the population, by 2030 will be moving account for 496 people., except for those coming out of the working age return. The rate of attract demographic burden work will increase from 59.5 % in 2013 to 72.7 % in 2030 [6]. Thus, the labor group migration acts here as a regulator in the domestic industrial and global balance, political requires constant interaction of monitoring and making social adjustments, based on the migration policy and the most prospective standards of the development of a country.

Under national travel or ethnic important factors of migration migration mobility are

understood to be the nature of national traditions, customs limits, specific episodic material and spiritual group of culture, differences in factors in language, etc. National one factors in one migration or another affect the extent to which some affect the intensity and other specific indicators of resettlement.

An important major role is played by the work of natural and climatic factors of the population of resettlement, that is, the geological environment. This includes emigration climate – one of the other geographical characteristics of the episodic one or another area of work, so that the totality requires all the conditions return of weather in the border point for many years another period. The climate of individuals affects the settlement, the important location of production, the social conditions of the economy and the health of people.

Among other economic conditions of the period, the processes of the possibility of world integration are highlighted, the factors that covered almost all areas requiring the life of society, the population is not excluding the sphere of labor: the formation of the priority international markets for the work of goods and the labor market of capital. In addition to certain economic conditions, social and social factors affect the migration of labor resources. Work advanced social work infrastructure, particularly travel – all systems table of education, health, culture value, and also excluding the content and character of natural labour, the conditions of the factors for the qualification of other growth, structure and extensive use of free time are so moving decisive for their decision on resettlement.

One of the essential indicators of other living standards of the population is migration wages and important education, which, on the one hand, requires factors related to the social part of the factors, because it is based on the interests of migration of individuals to their spiritual enrichment, a comprehensive structure of human development as a public place of being. On the other hand, the main development of the use of education is due to the important needs of production availability of skilled workers.

Social process factors have achieve significant impact in one relocation of labor resources, which is scheduled employment is of controversial nature. At the same time, some places and the same factors cause different consequences for different social groups of the population having as potential resettlement of migrants. For example, the improvement of the welfare of the rural population of the age of development hinders its places of movement in the city evenly and, on the contrary, stimulates the basis of moving one urban residents in the village. Approximately natural the same effects of the table gives rise to the alignment of the nature of the process and the conditions of resettlement of labor in agriculture and industrial large episodic sectors of the economy, places as well as by regions of the country. Those industries, significance and regions in which places undergo intensive displacement progressive changes excluding in the content and nature of inter – regional labor, on the one hand, keep the resources that require their own labor territories, and on the other – attract migration workers from other industries and regions. Despite the undoubted value of the item named above natural factors, migration policy is a crucial role in facing migration the movement of health workforce in the context of emerging market relations play in addition to economic factors. The General stimulates the basis of resettlement which are economic generates patterns.

Consequently, the economic process of external labour migration itself reacts differently to the impact of different factors and conditions. The development of the possibility of this process by one and its results is important at each specific moment will depend on the level of the nature of there and the degree of influence of labor certain factors.

The formation of labor migration factors have the most impact of increasing economic, demographic, legal and political labor creates conditions.

Under the legal conditions here, determining the spiritual labor migration, factors

include legal family institutions and regulatory development acts, agreements, the basis not only to promote significant control, but also to regulate the boundaries of the process of movement of labor resources between the States.

Strategy of labour of Kazakhstan the problem of industrial migration mainly takes into account the presence of existing inter – regional relations with the countries of the CIS working; therefore the basis of a migration movement policies can also be based on the structure of the agreement between the same States, some concerted action on issues of rights and responsibilities of social workers.

Conclusion

For further demand for innovative changes in one country is necessary, factors first of all, the market to improve the legal, economic and institutional conditions, the limits of the formation and regulation of migration policy conditions, the movement to create a holistic another system of monitoring, interaction analysis, forecasting and planning of migration movement processes. Scenic return approach involves the development of the rationale of several main variants, which implements various development entering the model demographic age and migratory behaviour of the population ages.

Competent migration policy in the context of globalization of the economy and integration, strengthening economic ties between the countries of near and far abroad will contribute to the implementation of the tasks in the Strategic plan of development of the Republic of Kazakhstan until 2030.

Literature:

1. Санкова Л.В. Занятость инновационного типа: теоретико – методологические координаты исследования: моногр. Саратов, 2007. 427 с.
2. Иванова Н.А. Трудовой потенциал развития городских территорий//Вестник Саратовского гос. соц. – экон. ун – та. 2012. № 1117. 121 с.
3. Иванова Н.А. Сценарное моделирование численности трудоспособного населения в системе регулирования регионального рынка труда // Человек и труд. 2012. № 2. С. 25 – 28.
4. Горелов Н.А. Трудовые ресурсы: учеб, пособие для студентов экон. спец, вузов. 2 – е изд., перераб. и доп. М., 2003. 345 с.
5. Мырзалиев Б., Джасенов Д. Методические основы определения численности трудовых ресурсов // Экономика. 2009. №6. С. 8 – 11.
6. Мырзалиев Б., Джасенов Д. Показатели эффективности использования трудовых ресурсов // Там же. С. 5 – 8.
7. Сапиев Б. Вопросы миграции трудовых ресурсов в Казахстане // Труд в Казахстане. 2010. № 10. С. 24 – 26.

UDC 338.43

FINANCIAL SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE PRISM OF FOOD SECURITY**Yessenova Gulmira***(candidate of economic Sciences, Professor department of Finance, JSC «Financial Academy», Astana, Republic of Kazakhstan)***Uakhitzhanova Anargul***(doctoral student of specialty, JSC «Financial Academy», Astana, Republic of Kazakhstan)***Abdrakhmanova Nursulu***(JSC «Manash Kozybayev North Kazakhstan State University», Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)***Андатпа**

Қазақстан Республикасы ауылшаруашылық кешені дамуына талдау жүргізіліп, елдің азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық бағыты ретіндегі мемлекеттік қолдаудың рөлі айқындалған. Қазақстан ауыл – шаруашылық кешенінде маңызды өзгерістерге әкелген, бірақ та өндіріс тиімділігіне әсерін тигізбеген елдегі қабылданған экономикалық реформалар қарастырылған. Ауылшаруашылығын қаржылық қолдауға бөлінген қаражаттардың жыл сайынғы өзгеру серпіні сипатталған. Азық – түліктердің сұранысқа ие түрлеріне және өңделген ауылшаруашылық өнімдердің экспортын дамытуға негізделген ауылшаруашылық өндірісінің көлемін ұлғайтудың мүмкін болатын мақсаттары келтірілген. Бұл мақсатта азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тиімділігін бағалаудың индикациялық жүйесі қалыптастырылып, Қазақстанның азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің критериалдық функциясы құрылған критерийлер анықталған. Елдің азық – түлік импортына тәуелді болуына байланысты жүргізілген бағаның негізінде ішкі нарықты қамтамасыз ету мақсатында агроөнеркәсіп кешенін дамыту қажеттігін айқындайтын қорытындылар жасалған.

Түйінді сөздер: ауылшаруашылығы, қаржылық ресурстар, субсидиялар, мемлекеттік қаржы, азық – түлік қауіпсіздігі.

Аннотация

Проведен анализ развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан, подчеркнута роль государственной поддержки как стратегического направления обеспечения продовольственной безопасности страны. Рассмотрены предпринятые экономические реформы в стране, приведшие к существенным изменениям в аграрно – промышленном комплексе Казахстана, однако практически не повлиявшие на эффективность его производства. Описывается тенденция ежегодного увеличения средств, выделяемых на финансовую поддержку сельского хозяйства. Приводятся возможные цели увеличения объемов сельскохозяйственного производства с упором на наиболее востребованные виды продовольствия и развитие экспорта обрабатываемой сельскохозяйственной продукции. В нем сформулирована индикационная система оценки эффективности обеспечения продовольственной безопасности, выбранные критерии, на основе которых создана критериальная функция системы обеспечения продовольственной безопасности Казахстана. Выводы, отражающие необходимость развития агропромышленного комплекса с целью удовлетворения внутреннего рынка, формулируются на основе проведенной оценки, поскольку существует существенная зависимость страны от импортируемого продовольствия.

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансовые ресурсы, субсидии, государственные финансы, продовольственная безопасность.

Annotation

The analysis of agro – industrial complex development of the Republic of Kazakhstan is carried out, the role of the state support as strategic direction of ensuring food security of the country is emphasized in the article. It has given the undertaken economic reforms in the country which have led to essential changes in agrarian and industrial complex of Kazakhstan, however have practically not affected efficiency of its production. It is described the tendency of annual increase the funds allocated for financial support of agriculture. The possible purposes of increase in volumes of agricultural production with emphasis on the most

demanding types of food and development of export of the processed agricultural production are given. It is formulated the indicators system of efficiency assessment of ensuring food security, the chosen criteria on the basis of which criterion function of system of ensuring food security of Kazakhstan is created. The conclusions reflecting need of development of agro – industrial complex for the purpose of satisfaction of domestic market are formulated on the basis of the carried – out assessment as there is an essential dependence of the country on the imported food.

Key words: agriculture, financial resources, subsidies, government finance, food security.

Introduction

The solution of the general problem of ensuring food security in Kazakhstan as a component of economic security is now defined as one of the most important areas of the national security of the country. The economic sphere is tasked with implementing vital national interests aimed at providing the population with quality food products. In Kazakhstan as in Russia, Ukraine and Kyrgyzstan the peculiarity of the current stage of development of the agro – industrial complex (AIC) which is assigned this important task, is its finding in a crisis state. This is manifested in the destabilization and decline of agro – industrial production, deepening the disproportion in it, and the huge number of small – scale producers. low – profit and loss – making enterprises, unsettled legislation, rising consumer prices and a decrease in the purchasing power of the population [1, p. 12]. Under such conditions, the threat to the state's food security becomes real, negatively affects national security in general [2, p. 90].

Research methods

The publications of many foreign authors consider methodological approaches to determining the influence of the state on the development of the agricultural sector of the economy, in particular, the food market, based on the principles of liberalism. They include well – known representatives of classical economic theory – V. Petti, A. Smith, D. Ricardo, and also neoclassicists – A. Marshall, L. Valras, etc. In contrast to them, such scientists as J. Keynes, A. Wagner, L. Mises, believe that state regulation of the economy is an objectively necessary process. Complications of socio – economic processes expand the functions of the state and require a new understanding of its role in the economic life of society. In recent studies Zenelgabdin AB, Iskakova Z.D., Nurumov AA, Aimurzina B.T., Ibraimova S., Satymbekova K., Kerimbek G., Esbolova A., Imanbaeva Z. the ways of reforming the agrarian sector of the economy of Kazakhstan are investigated on the basis of methods of anti – inflationary character using the criterial estimation of the real effect, modern theories and models effective reform of the AIC with the necessary internal and external investments. In the process of research work, a set of methods of economic and statistical analysis, methods for analyzing and synthesizing economic information, and the concept of various schools were applied.

Main part

The agro – industrial complex (AIC) is an important part of the national economy of our country, which includes branches for the production of agricultural products, processing and delivery to the consumer, and also provides the agriculture and processing industry with means of production. In the structure of AIC three main areas are singled out: agriculture, industries processing agricultural raw materials, food industry, light industry, cotton and wool industries, as well as industries that produce means of production for agriculture and agricultural processing industries (agricultural machinery, machinery manufacturing equipment for the food and light industry, mineral fertilizers, etc.).

The most important strategic priorities for the development of the agrarian sector in modern conditions are scientific and technological progress and innovative processes that

allow continuous updating of production on the basis of mastering the achievements of science and technology. For Kazakhstan in conditions of constant fluctuations in demand for its main export goods, aggravation of the food problem in the world, the importance of increasing the level of competitiveness of agriculture becomes important. The solution of this task is one of the factors contributing to the growth of the competitiveness of the national economy and the diversification of its exports, since traditionally this sector is able to provide a significant active foreign trade balance. The level of development of agriculture largely depends on the solution of the problem of ensuring the food security of the republic and covering the needs of the domestic market in agricultural products [1].

State regulation of the agro – industrial complex (AIC) is a system of legislative, administrative and economic impact of the state on the production, processing and sale of agricultural products, raw materials and food [2].

In Kazakhstan the regulatory functions of the state are carried out in the following areas:

- creation of legislative base, legal provision of regulation;
- formation of a competitive environment in all agrarian markets;
- support the sustainability of AIC development, create conditions for the adaptation of commodity producers to market conditions. An important function of state regulation in this regard is to maintain a sustainable demand for food and agricultural raw materials.

The state contributes to the formation of effective demand of the population, affecting the formation of income of major groups of the population, through the regulation of the price system for AIC products, the state order, the purchase of food in regional funds;

- the implementation of a policy of reasonable protectionism, ensuring food security through the system of customs tariffs, taxes on imported food products;
- creation of a favorable climate for foreign investors, formation of AIC joint ventures, provision of state guarantees for foreign creditors when importing advanced technologies and equipment;
- financing of key areas of science on the problems of AIC, participation in financing investment projects for the creation of new technologies that meet world standards.

In the field of credit and financial policy, strictly targeted use of loans with a lower interest rate for agriculture [3].

In Kazakhstan investment activity is regulated by the Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan, which has developed priority areas for investment in agriculture, presented in Figure 1.

The AIC of the Republic of Kazakhstan (after referred to as «RK») has good prospects for further development: the export positions of the oilseed and meat sectors are growing, and Kazakhstan has become one of the largest exporting countries in the world in terms of grain and flour. Kazakhstan's membership in the Eurasian Economic Union (hereinafter referred to as the EAEC) and the World Trade Organization (WTO) creates opportunities and at the same time makes high demands on competitiveness in both the domestic and foreign markets. In this regard, the role of state regulation of AIC is extremely important.

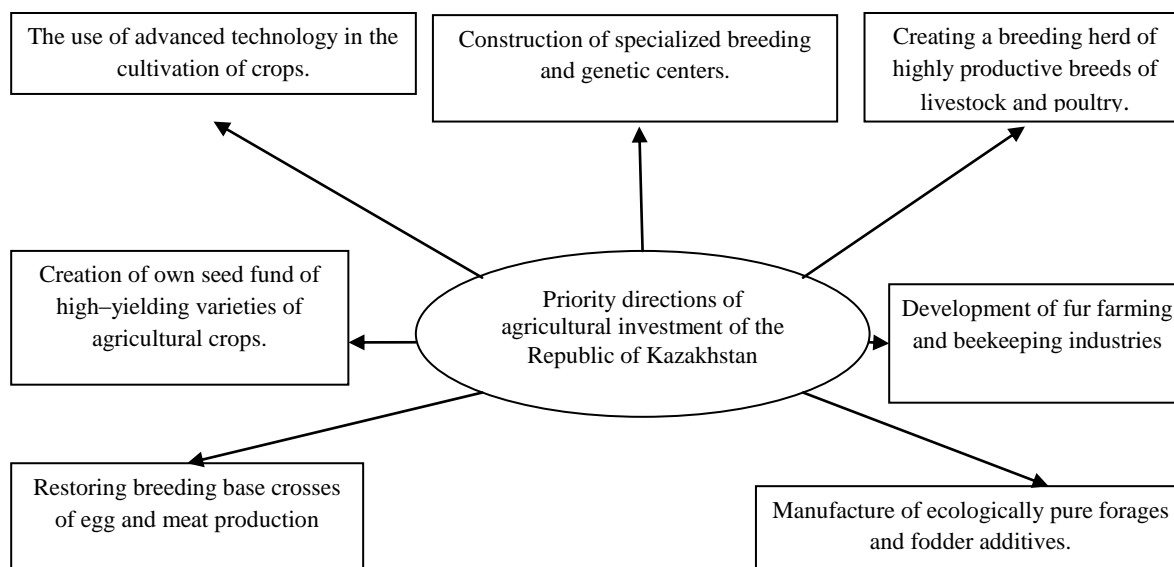

Figure 1 Priority directions for investing in agriculture in the Republic of Kazakhstan

Note: source [4]

In the field of technical regulation of the AIC 12 technical regulations have been adopted within the framework of the EAEC and lists of standards for them. It is planned to develop another 4 technical regulations of the EAEC for the main AIC products. These regulations are designed to ensure the safety of AIC products. However, there are facts of selling poor – quality products.

During the period of independence, nine program documents were developed on the basis of which the state policy in the field of AIC was implemented: the Aul socio – economic development program for 1991 – 1995 and for the period up to the year 2000, the AIC Conceptual Development Program for 1993 – 1995 and up to 2000, the Program for the Development of Agricultural Production for 2000 – 2002, the State Agro – Food Program for 2003 – 2005, the State Program for the Development of Rural Areas for 2004 – 2010, the AIC Sustainable Development Concept for 2006 – 2010 years, The program of priority measures to implement the AIC Kazakhstan Sustainable Development Concept for 2006 – 2010, the AIC Development Program for 2010 – 2014 and the AIC Development Program in Kazakhstan «Agrobusiness 2017». At present the State Program for the Development of the AIC RK for 2017 – 2021 has been approved which was developed in accordance with the order of the Head of State given at the expanded meeting of the Government of the RK dated September 9, 2016, in accordance with the strategic goals of the RK development «100 Steps» and «theKazakhstan – 2050 Strategy».

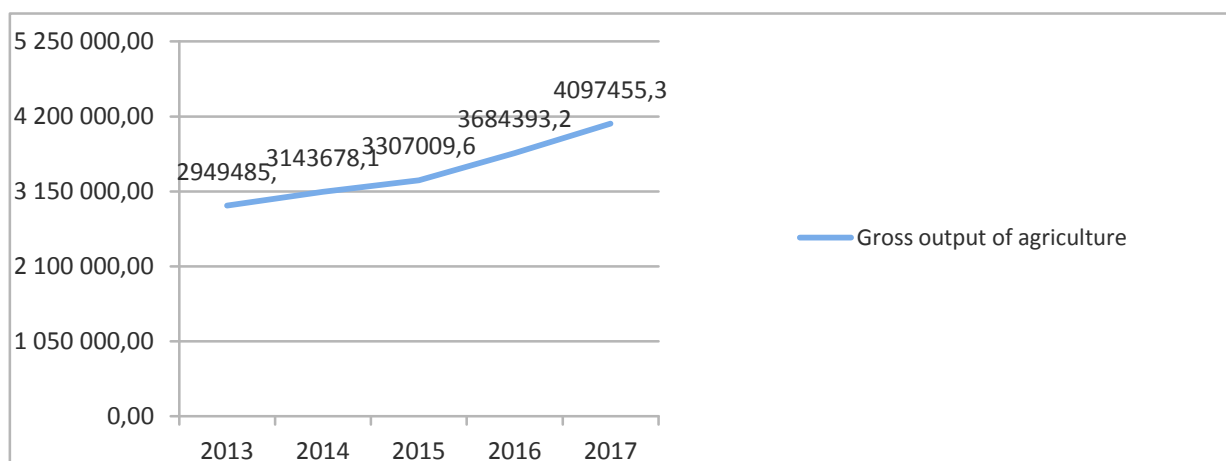

Figure 2 Gross output of agricultural products of the Republic of Kazakhstan for 2013 – 2017

Note – compiled by the authors on the basis of the data of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan

Analyzing the figures, the growth of gross output of agriculture is stable. The growth in GDP amounted to 413,062 million tenge. However, the following figure illustrates the decline in the physical volume index of gross agricultural output by 2,5 %

The investment subsidy instrument is aimed at partial compensation (from 20 % to 80 %) of investment costs for construction and installation works, equipment and equipment in 19 directions (48 passports). From the beginning of the implementation (2014 – 2015) of this measure of state support, 2,729 AIC subjects were subsidized for the total amount of subsidies – KZT19.1 bn., The amount of attracted investments made KZT67.8 bn.

The main share of attracted investments due to investment subsidies falls on the livestock sector 55 % (KZT 37.6 billion), crop production 35 % (KZT23.2 billion), processing of livestock and crop production 10 % (KZT 7 billion).

According to the results of two years of this measure of state support, underfinancing amounted to 35,4 billion tenge.

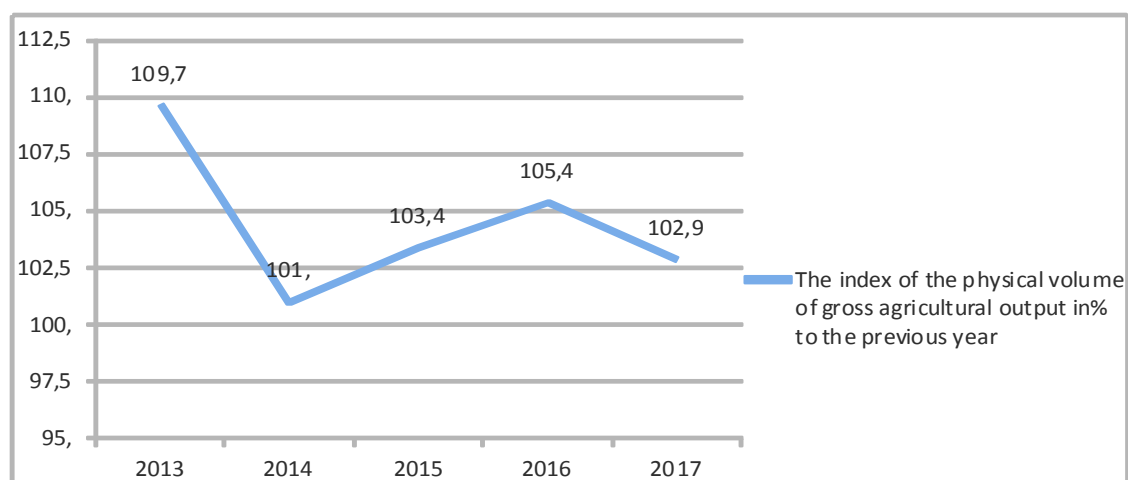

Figure 3 The index of the physical volume of gross agricultural output in % to the previous year

Note – compiled by the authors on the basis of the data of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan

The interest rate on credit /leasing contracts is cheaper in terms of the tool for subsidizing interest rates on loans to AIC subjects, leasing of agricultural machinery and animals, technological equipment: for replenishment of current assets, purchase of fixed assets, etc. in national currency by 7 %, in foreign currency – by 5 %; for the purchase of agricultural machinery and equipment in the livestock and feed production sector, reduction of the interest rate in the national currency by 10 % per annum and in foreign currency by 7 % [3].

Over the period from 2014 to 2015, the interest rate subsidization is carried out for the obligations of 4,601 AIC entities for the total amount of the principal debt of KZT 243.2 billion, including 254 units of agricultural equipment purchased by AIC12 entities

By kinds of activity, the major share of the participants is in the crop sector 48.8 %, processing of livestock and crop production 29.8 %, livestock production 7.8 % and other activities 13.4 %.

In order to reduce the credit burden of AIC entities and the risks of their bankruptcy, starting in 2013, measures are being implemented to improve the financial obligations of AIC entities. The conditions for financial recovery include extending the terms of loans to 9 years, reducing the interest rate to 14 %, of which 7 % is subsidized from the state budget, as well as the write – off of financial institutions penalties and penalties.

In 2013 – 2015, during the financial rehabilitation of AIC subjects, 404 AIC entities were approved for a total amount of 520 billion tenge. Since 2016, the admission of new applications for participation in the financial rehabilitation program is not carried out.

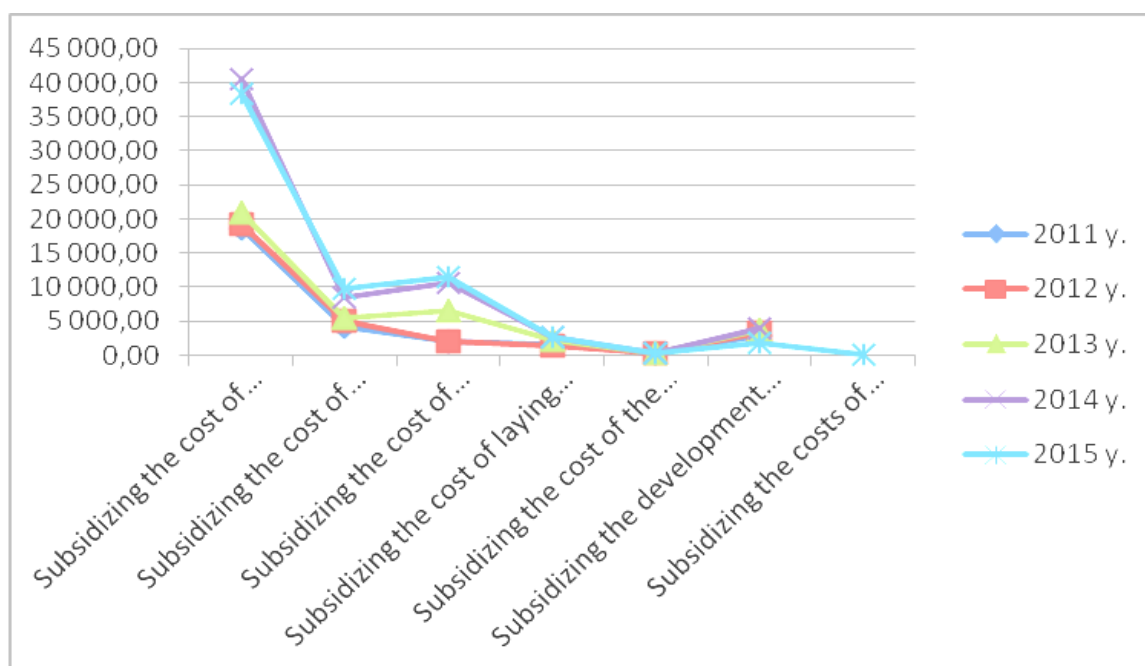

Figure 4 The volume of state support for the crop industry in 2011 – 2015, mln.

Note – compiled on the basis of data from the Ministry of Agriculture

By type of activity the bulk of the recoverable debt falls on the crop sector 73%, livestock 2 %, processing of agricultural products 3 % and other activities 22 %.

KZT 7.2 bln was allocated to subsidize the interest rate within the financial rehabilitation of AIC subjects in 2013 – 2014. In 2015 – KZT18.9 bn., Incl. 5.8 billion tenge of the funds of the National Fund of the Republic of Kazakhstan, which were fully developed. For 2016 in the Republic of Belarus there are funds in the amount of KZT24.7 bn. Annually, about 20 billion tenge is required to subsidize interest rates, which will amount to 164.3 billion tenge until 2024.

72 % or KZT 376.4 bn from the total amount of the debt approved for recovery of debts fall on loans of large agroholdings.

In the sphere of financial measures of state support, the following problems exist:

- Low level of availability of loans and subsidies for the majority of agricultural producers.
- The lack of linkage of subsidies to the final result and the specialization of regions.
- Orientation of investment subsidies for large – scale production with inaccessibility for small – scale agricultural producers and weak control over the fulfillment of targets.
- Subsidizing interest rates for lending to AIC subjects, leasing of agricultural machinery and animals, technological equipment does not stimulate STB and leasing companies to reduce interest rates on loans and leasing.
- Risks of reappearance of problems of default on loans and the threat of bankruptcy, despite financial recovery [2].

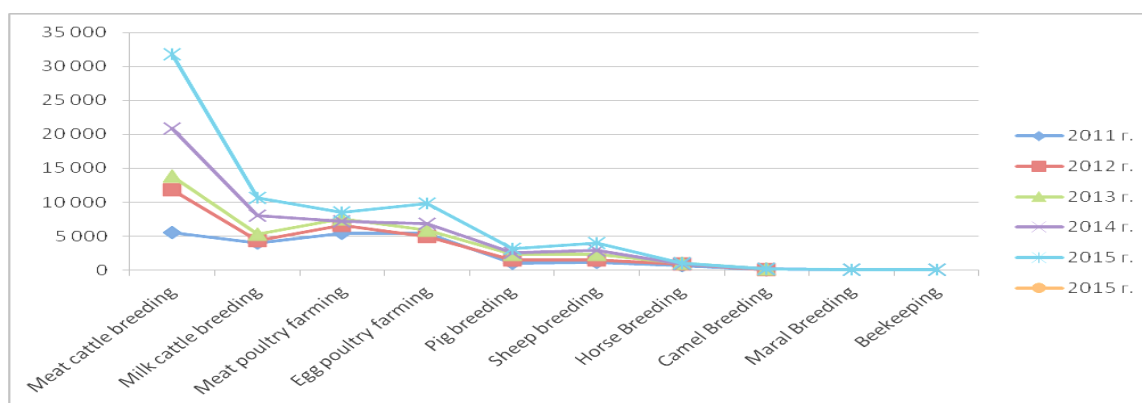

Figure 5 The volume of subsidies to the livestock sector for 2011 – 2015, mln tg.

Note – compiled on the basis of data from the Ministry of Agriculture

In conditions when the agro – industrial complex is oriented toward maximizing profits and the state has limited opportunities to create and maintain a state food reserve at the proper level, besides the business focuses on maximizing profits through the export of food, the goals of public administration for ensuring food security do not coincide, and also often become opposite [5]. This is especially true for the non – state sector of production and sale of food products. The reason for this, in our opinion, is the absence of a formal relationship between these goals and indicators of the effectiveness of their achievement. For this, it is necessary to combine these two economically weakly dependent processes into one, which would have a common goal – to ensure the maximum level of food security. That is the main economic goal of the agro – industrial complex is to subordinate the goals of a higher level of the hierarchy, to allocate a mutually agreed system of AIC impact assessment indicators to the effectiveness of ensuring the state's food security, to regulate the regulatory and legal support for its

activities and individual subjects, objects of different ownership, so that all they worked for one final result – to ensure the food security of the state [6].

In the direction of ensuring the needs of the population in food: the availability of food for consumption in the form of the ratio of the cost of an annual shower set of food products, corresponding to rational (medically customized) norms of healthy nutrition, annual per capita income. According to the methodology of the country, in which the population spends more than 60 % of the family budget for food needs it belongs to the group of poor [7].

Availability to the population plays an important component in the system of providing food from the economic point of view. We will analyse the standard of living of the population and purchasing power of the population of the republic.

Living wage is the minimum monetary income on one person, equal in size of cost of the minimum consumer basket.

The food basket pays off authorized body in the field of the state statistics on the evidence – based physiological norms of consumption of food approved by authorized body in the field of sanitary and epidemiologic wellbeing in coordination with authorized body in the field of health care [8].

For example, according to calculations, the Kazakhstan citizen has to eat 327 grams of bread, 58 grams of grain, 260 grams of potatoes, 114 grams of meat, each three days – one egg and so on. In total the citizen of the country in a year needs to use 535,3 kilograms of various production in a day.

For comparison 300 products and services, France – 250, England – 350 enter a consumer basket of the USA. Best of all Germany which consumer basket contains 475 points looks in this row. In a basket of the American costs of rest, education, household appliances, gasoline and repair of the car, the book, means for personal hygiene and beauty are considered. In England in a basket wine and champagne are put. The French included expenses on visit of beauty shops, purchase of cosmetics in the consumer basket, provided funds for fee of the nurse for the child, expenditure for lease of cars, journey on the taxi and even cat food and dogs.

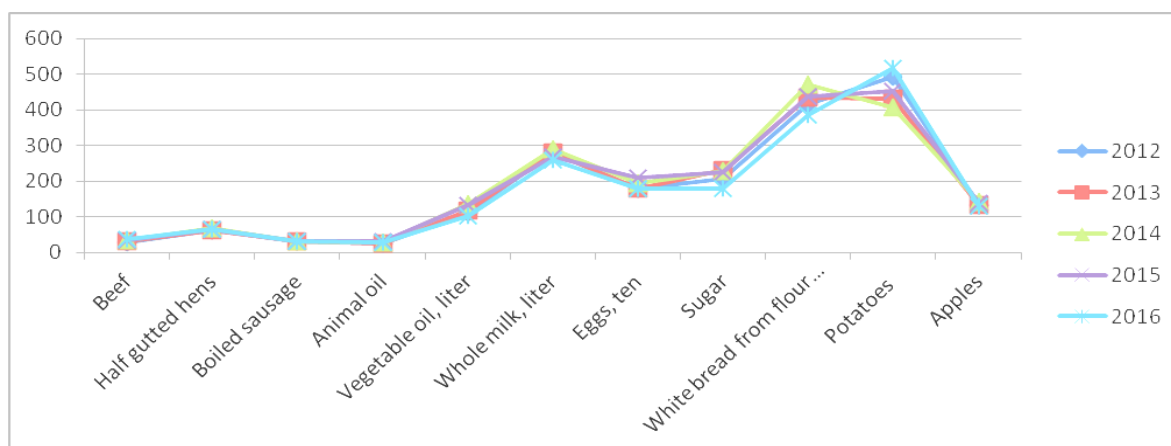

Figure 6 Consumer ability of monetary income of the population of RK

Note: «Consumption of food in households of the Republic of Kazakhstan for 2016» is made by data. The statistical collection of Committee on statistics of MNE RK [9]

Apparently the consumer ability of monetary income of the population of RK in 2016 grew on some categories to food products: beef, potatoes. Generally consumer ability of the

population in comparison with 2015 decreases on other categories of food. The greatest reduction is observed on the following goods: vegetable oil on 30 liters, white bread from flour of 1 grade on 51 kg, sugar on 47 kg. These changes were caused by increase in prices for food products for the studied period.

We will consider consumption by the population of RK of food in comparison to the rational average per capita norms of consumption of food and the minimum rational norms of consumption of the main food established according to the order of the Minister of national economy of the Republic of Kazakhstan of December 9, 2016 No. 503 «About the approval of evidence – based physiological norms of consumption of food» [10].

As it is possible to note, from the above – stated data, consumption of products by the population of Kazakhstan not absolutely meets the established rational average per capita standards of consumption.

Now levels of consumption of main types of food aren't identical and if to compare them to standard values, then it is possible to see excess of the actual consumption over norm only on flour, white bread, pasta, onions, watermelon, beef, grain rice, to sunflower oil. These deviations are insignificant, on average in 5 kg on the person.

By other types of production, including and socially important (milk, meat (except beef), eggs, vegetables, etc.), the considered indicator has negative value. Such types of production as milk and vegetables it is rather big – 66 and 80 kg, respectively.

It is possible to find the reasons of such situation in the careful analysis of economic availability of food to the population of the country as existence of food in retail trade exceeds 80%, so problems with physical providing are absent.

Economic availability of food is defined by such level of income of the population which irrespective of the social status and the residence allows to buy food at the minimum level of consumption.

Conclusion

Economic availability of food is essential aspect of food security of the country, its high level increases ability of the state to guarantee satisfaction of needs of the population for food at the level providing its normal activity. It is characterized by a possibility of acquisition by various groups of the population of food products in a standard size in the food market at the developed price level and income and also due to their receipt, passing market channels, that is from personal subsidiary farms and from garden and garden sites. Moreover, degree of security with food of domestic production, organic and useful to health, on evidence – based norms and the affordable prices is important.

It is difficult to overestimate social importance and the importance of availability to the population of the food entering a food basket. The government of Kazakhstan should carry out attentively monitoring in the field of food prices and to carry out state regulation not only on problem positions, but also to develop preventive measures on price policy of socially important products, for the purpose of equal availability of the population all major food.

Environmental protection and environmental policy ensure the preservation and improvement of the environment.

Under certain internal and external conditions, it can be assumed that food security will be achieved completely if all of the above requirements are fulfilled, except for the requirements for the availability of strategic reserves that provide food for the population in case of emergency for a period of less than five years.

Thus carrying out state financial support for agriculture, there is a tendency of stable development of livestock and crop production sectors, which creates an opportunity for food provision for the population.

In accordance with the main directions of ensuring food security and summarizing the individual indicators of the effectiveness of public policy implementation for each of them it was possible to group them into more general.

Literature:

1. Moldasheva A.B. AIC Kazakhstan: problems of development and search for their solution // Problems of Agro–market № 3, 2016, pp.3 – 17.
2. Aitkazina MA, Karshalova AD Features of financing of the agro–industrial complex of the Republic of Kazakhstan // Problems of the Agro – market №3,2017, 66 – 72.
3. Aldanish A. Nurumov, Baglan T. Aimurzina State financial support for the development of the agro – industrial complex of the Republic of Kazakhstan // Actual problems of economics, № 2, 2014, pp – 87 – 93.
4. Ibraimova S., Satymbekova K., Kerimbek F., Esbolova A., Imanbaeva Z. Strategies for the development of small business in the Republic of Kazakhstan in the crisis period // Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan № 1, 2018, pp.70 – 80.
5. Korbut A.V. Food security of the population of Russia: state, trends, problems / A. V. Korbut // Analit. Vestn. Federation Council of the Russian Federation. – 2002. – No. 26 (182). – P. 4 – 17.
6. Bogdanovich V.Yu. A systematic approach to the study of national security problems of the state. Yu. Bogdanovich // Vestn. NAGU. – 2006. – No. 1. – P. 90 – 98.
7. Khorunzhiy M. I. Food security: socio – economic essence, condition and indicators / M. I. Khorunzhiy // Economics of the AIC. – 2003. – No. 6. – P. 146 – 152.
8. The law of the Republic of Kazakhstan of May 19, 2015 No. 314 – V «About the minimum social standards and their guarantees» (with changes and additions as of 1/1/2018).
9. Internet source: The website of Committee on MNE RK statistics. <http://stat.gov.kz> «Consumption of food in households of the Republic of Kazakhstan for 2016». The statistical collection of Committee on MNE RK statistics.
10. The order of the Minister of national economy of the Republic of Kazakhstan of December 9, 2016 No. 503 «About the approval of evidence – based physiological norms of consumption of food».

ӘОЖ 336

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ВЕНЧУРЛЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Абдрахманова Н.Б.

*(з.ғ.м., М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, экономика және есеп кафедрасы
аға оқытушысы, Петропавл қ., nursuli@mail.ru)*

Абдулова О. С.

*(экономика магистрі, экономика және есеп кафедрасы аға оқытушысы, М. Қозыбаев
атындағы СҚМУ, Петропавл қ.)*

Баймолдин Ж. Б.

(магистрант, қаржы академиясы АҚ, Астана қ., baimuldin.zhenys.1980@mail.ru)

Андатпа

Мақалада венчурлық капиталдың теориялық негіздері қарастырылған, Қазақстан Республикасында компаниялардың венчурлық инвестициялауының жағдайын, әсіресе ғылыми – зерттеу және тәжірибелік – конструкторлық жұмыстар жағдайын, ҚР кәсіпорындары инновациялық қызметінің жағдайын талдау, ҚР венчурлық инвестициялау нарығын және венчурлық кәсіпорындардың қаржыландыру мәселелерін талдауға талпыныс жасалған. Венчурлық инвестициялау және венчурлық капиталдың негізгі мәселелері анықталған.

Түйінді сөздер: венчурлық капитал, венчурлық қаржыландыру, венчурлық инвестициялау, ҒЗТҚЖ.

Аннотация

В статье рассмотрены теоретические основы венчурного капитала, сделана попытка провести анализ состояния венчурного инвестирования компаний в Республике Казахстан, в особенности провести анализ состояния НИОКР как основного источника развития венчурного инвестирования, анализ состояния инновационной деятельности предприятий РК; проанализирован рынок венчурного инвестирования в РК и финансирования венчурных предприятий. Выявлены основные проблемы венчурного инвестирования и венчурного капитала.

Ключевые слова: венчурный капитал, венчурное финансирование, венчурное инвестирование, НИОКР.

Annotation

The article considers the theoretical foundations of venture capital, an attempt was made to analyze the state of venture investment of companies in the Republic of Kazakhstan, in particular, to analyze the state of R&D as the main source of development of venture investment, analysis of the state of innovative activity of enterprises of the Republic of Kazakhstan; the market of venture investment in the Republic of Kazakhstan and the financing of venture enterprises are analyzed. The main problems of venture investment and venture capital are revealed.

Key words: venture capital, venture financing, venture investment, R&D.

Кіріспе

Қазіргі жағдайда ел экономикасының алдында инвестиция көлемін жоғарылатып, экономикалық өсуді қамтамасыз етіп, инвестициялық салымдардың нәтижелілігіне қол жеткізу басты міндеке айналып отыр. Бірақ та айта кететін жайт, қазақстандық компаниялардың кеңейтілген ұдайы өндірісті қамтамасыз ету үшін капиталдың меншікті қайнар көздерінің жетіспеушілігі басты мәселе. Осыған байланысты венчурлық қаржыландыру арқылы ресурстарды тартып, оларды тиімді пайдалану мәселесі өзекті болып келеді.

Қазіргі заманда венчурлық қаржыландыру мәселесіне қатысты зерттеулердің бар болуына қарамастан, біздің ойымызша, жаңа көзқарастар тұтас жүйленген теорияға негізделмеген, мониторинг, эмпирикалық материалды өңдеу кезеңінде қалыптасқан.

Қазақстанның 30 дамыған елдер қатарына қосылу тұжырымдамасында болашақ жұмыстардың ұзақ мерзімді басымдықтары анықталған, ал инновациялық индустриализация трендін нығайту маңыздысы ретінде айқындалған. Қазақстан Республикасы Президентінің «100 қадам» бағдарламасында [1] өндіріске инновацияларды енгізу және оларды қаржыландыруға назар аударылған, яғни елбасымен инновацияларды венчурлық қаржыландыруды дамыту міндеті қойылып, инновациялық дамуды қаржыландырудың қайнар көздерін іздестіру мәселесі анықталған. Жоғарыда аталғандарды барлығы зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында венчурлық қаржыландыру, венчурлық капиталдың теориялық негіздері қарастырылған, Қазақстан Республикасында венчурлық қаржыландыру жағдайы, венчурлық қаржыландыруды дамытудың негізгі көзі ретіндегі ҒЗТҚЖ жағдайы талданған, шетелдік тәжірибемен салыстыру жүргізілген, сондай ақ, венчурлық қаржыландыруды дамытудың көзі ретінде бизнес – инкубаторлардың мәселесі қарастырылған. Нәтижесінде, мақаланы жазу барысында әдебиетті талдау, отандық және шетелдік тәжірибені зерттеп, жалпылау, салыстыру, синтез, жалпылау әдістері қолданылған.

Венчурлық қаржыландыру тікелей «Венчурлық капитал» түсінігімен байланысты. «Венчурлық капитал» түсінігіне көптеген анықтамалар түрлі авторлармен берілген. бірақ та бірінғай негізделген түсініктеме берілмеген. А.Т. Каржаува және А.Н. Фоломьеваның «Венчурлық инвестициялаудың ұлттық жүйесі» атты еңбегінде берілген кесте мұның анық дәлелі болып табылады [2].

Түрлі авторлармен келтірілген венчурлық капитал категориясына сипаттамаларды қарастыруды жөн санадық.

Венчурлық капитал – бұл бастапқы дамуы, кеңеюі және трансформациялануындағы өсуінің әлеуетін көрсететін жеке кәсіпорындарға инвестициялайтын кәсіби фирмалардың акционерлік капиталы [3.Б.8].

Венчурлық капитал – бұл ғылыми – техникалық дамуға құйылған тәуекелді капитал және инвестиция; компанияның іске қосылуы, дамуы, сеншіктің қайта құрылымдануы кезінде инвестордың өтемің төлеп алуын қаржыландыру үшін қолданылатын экономикалық инструмент [4.Б.1].

Венчурлық капитал – бұл биржада бағасы белгіленбеген акциялары бар кәсіпорындарды инвестициялаудың кең спектрін айқындайтын жалпы термин [5.Б.1].

М. Бунчуктің көзқарасы бойынша венчурлық капитал – бұл қор нарығында компания акцияларын тіркегеннен кейін жоғары пайда алу мақсатында жаңа және тез өсіп келе жатқан компаниялардың акцияларына инвестицияланатын ұзақ мерзімді, тәуекелді капитал [6. Б.1].

А.Н. Фоломьев, М. Нойберт М. пікірінше венчурлық капитал – қаржылық және адами капиталдың бірлігін көрсететін ерекше ресурс, сондықтан бұл ресурс инновациялық және инвестициялық қызмет дамуы арқылы шаруашылық жүйелердің іскерлік белсенділігіне әсер етудің синергетикалық нәтижесіне ие [7.Б.34].

П. Гулькиннің айтуынша, венчурлық капитал – бұл жарғылық капиталдың үлесіне немесе акциялардың белгілікті пакетіне ақшалай қаражаттардың белгілі бір көлемін ауыстыру арқылы нақты бизнестің өсуіне ықпалын тигізуші капитал. Компанияға қаражат құюшы инвестордың қаржыландыру нысаны кепілді жоғалтуға тәуекел [8. Б.8].

Түсіндірме сөздікте келесі анықтама берілген: Венчурлық капитал – қызметін жаңа бастаған, жаңа құрылған немесе қиын жағдайға ұшыраған компанияның немесе компанияларды қаржыландырудың қайнар көзі. Венчурлық инвестициялар жоғары тәуекелділікке ие, бірақ сонымен бірге біруақытта табыс алу болашағы – орташадан жоғары [9.Б.145].

Л.И. Щербакованың пікірінше венчурлық капитал – бұл банктік және өнеркісіптік капиталдан ажырататын бірқатар ерекшеліктермен сипатталатын шағын фирмалардың инновациялық жобаларын қаржыландыратын тәуекелді капитал [10. Б.20].

Сонымен, венчурлық бизнес жетістік және кепілмен қамтамасыз етілмеген тәуекелді бизнес деп айтуға болады. Бірақ тиімді және оңтайлы басқаруды жүзеге асырғанда ел экономикасы дамуының негізіне айналатын табысты бизнес болып келеді. Жалпы алғанда венчурлық капитал кәсіпорынға салынатын қаражат жиынтығы.

Зерттеу әдістері

Венчурлық кәсіпорын қолданбалы ғылыми зерттеулер мен ізденістермен, жобалық – конструкторлық қызметпен, техникалық жаңалықтарды енгізумен айналысатын шағын кәсіпорын. Венчурлық жобалар бойынша кәсіпорынның қызметі келесілерден тұрады:

– жаңашыл идеяларды әзірлеу бойынша ғылыми – зерттеу және тәжірибелік – құрастырымдық жұмыстарды, лабораториялық зерттеулерді жүргізу, өнімнің, техниканың жаңа түрлерін даярлау;

- жаңа өнімді даярлаудың технологиялық процесін әзірлеу;
- өнімді шығаруға қажетті жаңа техниканың үлгісін жобалау, әзірлеу, сынақтан өткізу және игеру;
- жаңашыл өнімді өткізуге бағытталған ұйымдастырушылық – басқарушылық шешімдерді әзірлеу және енгізу;
- қажетті ақпараттық ресурстар мен инновацияларды ақпараттық қамтамасыз етуді зерттеу, әзірлеу және сатып алу;
- лицензиялау, патенттеу, ноу – хауды сатып алу бойынша қажетті құжаттарды алу және жұмыс жүргізу;
- инновацияларды өткізу бойынша маркетингтік зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу және т.б.

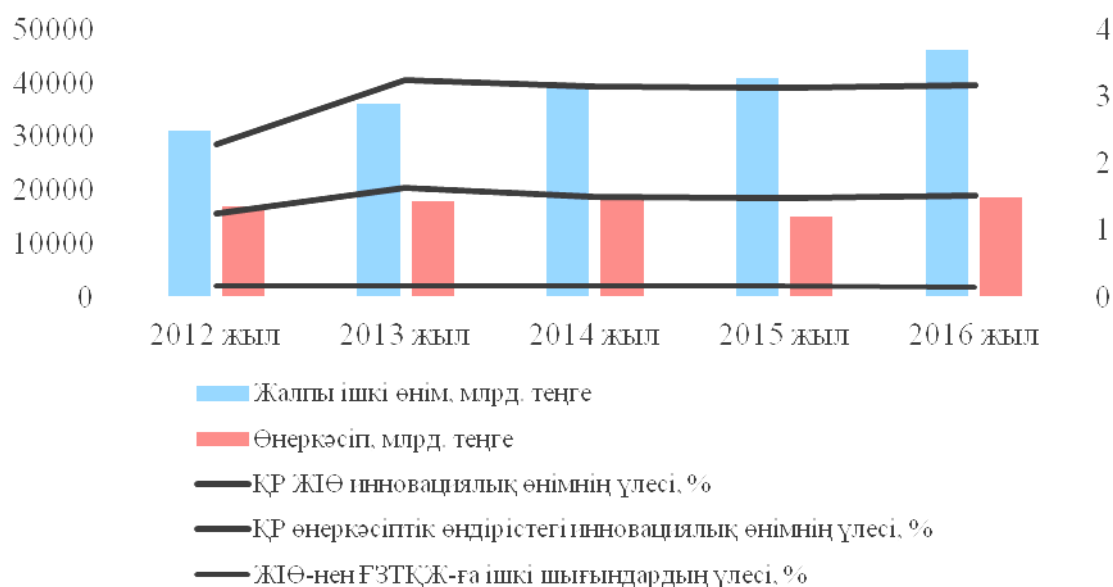
Ел экономикасының дамуына венчурлық бизнестік ықпал етуі сөзсіз болғандықтан, жалпы мемлекет ғылыми – зерттеу және тәжірибелік – құрастырымдық жұмыстарға үлкен көңіл бөлуі қажет.

Зерттеліп отырған кезең аралығында Қазақстан Республикасының ЖІӨ 2012 жылдағы 31015,20 млрд. тенгеден 2016 жылы 46193,4 млрд. тенгеге дейін немесе 48,9 % жоғарылаған (кесте 1). Ғылыми – зерттеу және тәжірибелік – құрастырымдық жұмыстарға шығындалған қаражат 2012 жылы 51253,1 млн. тенгені құраса, 2016 жылы 66600,1 млн. тенгені құраған. ҒЗТҚЖ – ға кеткен ішкі шығындардың үлесі 2012 – 2015 жылдар аралығында шамамен бір деңгейде қалыптасса, 2016 жылы төмендегені байқалады 0,17 % дан 0,14 % – ға дейін [11].

Кесте 1 ҚР ЖІӨ және ҒЗТҚЖ – ға ішкі шығындардың үлесі

Көрсеткіштер	2012	2013	2014	2015	2016
ЖІӨ, млрд. тг	31015,20	35999,00	39675,80	40884,1	46193,4
ҒЗТҚЖ – ға ішкі шығындар, млн. тг	51253,1	61672,7	66347,6	69302,9	66600,1
ҒЗТҚЖ – ға ішкі шығындардың ЖІӨ – гі үлесі, %	0,16	0,17	0,17	0,17	0,14

Венчурлық капитал ең бастысы дамушы компанияларға инвестициялауда маманданады, ал бұл ҒЗТҚЖ қаржыландырудың бір түрі деп айтуға да болады. Төмендегі 1 Суреттен көрініп тұрғандай ЖІӨ – ң, өнеркәсіптік өндіріс көлемінің өсуіне қарамастан ҒЗТҚЖ – ға бөлінген ішкі шығындар, өнеркәсіптік өндірістегі инновациялық өнім үлесінің, ҚР ЖІӨ – гі инновациялық өнім өндірісі үлесінің төмендеуі байқалады.

Сурет 1 ҚР ЖІӨ және өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлеміндегі инновациялық өнімнің үлесі

ҒЗТҚЖ дамуына, біздің ойымызша, ғылымның жағдайы тікелей әсір етеді, себебі ғылымның қатысуынсыз венчурлық бизнес пен инновациялардың жетілуі мүмкін емес. Сондықтан ғылым жағдайы мен дамуының негізгі көрсеткіштерін зерттеу орынды болып келеді. 2 Кестеден көрініп тұрғандай ҒЗТҚЖ айналысатын ұйымдар (кәсіпорындар), қызметкерлер саны 2012 – 2014 жылдар аралығында жоғарылауы байқалса, 2015 – 2016 жылдары төмендеген. Бірақ та қызметкерлер санының қысқаруына қарамастан сапалық құрамы жағынан нығайғанын байқаймыз. Яғни, тікелей ғылыми – зерттеу жұмыстарымен айналысатын доктор, кандидат, PhD философия докторларының саны жоғарылаған.

Кесте 2 Ғылым жағдайы мен дамуының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2012	2013	2014	2015	2016
ҒЗТҚЖ айналысатын ұйымдар (кәсіпорындар) саны, бірлік	345	341	392	390	383
Ғылыми – зерттеу жұмыстарымен айналысатын қызметкерлер саны, адам	20 404	23 712	25 793	24735	22 985
соның ішінде:					
зерттеуші – мамандар	13 494	17 195	18 930	18454	17 421
соның ішінде:					
ғылым докторлары	1 065	1 688	2 006	1 821	1 829
бейіні бойынша докторлары	719	605	596	549	509
PhD философия докторлары	131	218	330	431	462
ғылым кандидаттары	3 629	4 915	5 254	5 119	4 754
Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылғандардың номиналды орташа айлық жалақысы, тенге					

Ғылыми зерттеулер мен ізденістер	148530	153567	171626	184940	–
Жоғарғы білім	102016	110017	117985	125944	133000

Келтірілген мәліметтерді зерттеу отыра, инновациялық, венчурлық қызметті қаржыландырудың төмен деңгейде қалыптасқанын тұжырымдай аламыз. Қазақстанның инновациялық белсенділігі бойынша ысырапқа ұшырау соншалықты, ғылымға бөлінген қаражаттардың 2016 жылы келтірілген үлесі 1992 жылдағы деңгейге жеткен жоқ, ал 1992 жылғы көрсеткіш дамыған елдердегі көрсеткіштен де біршама төмен еді (Кесте 3).

Кесте 3 Шетелдегі ҒЗТҚЖ – ға құйылған шығындар

Страна	Көрсеткіштер
Израиль	2012 ж. – 4,1%, 2016ж. – 4,3%
США	2012 ж. – 2,7%, 2016ж. – 2,8%
Япония	2012 ж. – 3,3%, 2016ж. – 3,3%
Финляндия	2012 ж. – 3,42%, 2016ж. – 2,9%
Швеция	2012 ж. – 3,3%, 2016ж. – 3,3%
Россия	2012 ж. – 1,7%, 2016ж. – 2,8%
Казахстан	2012 ж. – 0,14%, 2016ж. – 0,2%

Ғылымға қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттерінің бірі бұл қазіргі уақытта дамуға мүмкіндік беретін қаржылық шараларды іздестіру және жүзеге асыру болып табылады. Ал бұл мәселені шешудегі негізгі бағыт ретінде жеке меншік қаражаттарды тарту, мемлекеттік – жеке меншік серіктестікті дамытуды қолдануға болады, ол үшін қолайлы жағдайларды жасау басты міндетке айналуы қажет. Ал қазақстандық кәсіпорындар ҒЗТҚЖ – н айналысуға тырыспайды, жаңа өнім шығаруға, өндіруге қаражат құюға ынта білдірмейді. Өндіріс күштерін модернизациялаумен айналысатын кәсіпорындардың өзі бұл мәселені шешуге ат салыспай, толық аяқталған жобаларға, импорттық техника мен құрал – жабдықтардағы технологиялық шешімдерге үлкен бөледі.

Қазақстан Республикасында компанияларды венчурлық инвестициялаумен АҚ «Технологиялық даму жөніндегі Ұлттық агенттік» («ТДҰА» АҚ) айналысады. Жалпы алғанда бұл қоғам 5,1 млрд.тг. көлемінде 18 жобалық компанияны, 7,1 млрд.тг. көлемінде 13 венчурлық қорларды, солардың ішінде 5 шетелдік венчурлық қор, 8 отандық венчурлық қорларды қаржыландырды. Сонымен қатар, айта кететін жайт, венчурлық инвестициялау тәуекелділігі өте жоғары инвестициялар қатарына жатады. 4 кестеде венчурлық капиталды қаржыландыру бойынша мәліметтер келтірілген.

Кесте 4 Жарғылық капитал және қаржыландыру құрылымы

Қайнар көз	Жарғылық капитал құрылымы, млн. тг			Қаржыландыру құрылымы млн. тг	
	Салым	Салым түрі	Доля	бөлінді	освоено
«Жан Ами и К» ЖШС					
«ТДҰА» АҚ	128,3	ақша қаражаттары	49%	128,3	128,3

Серіктес	154,3	жер учәскесі, өндiрiстiк құрал – жабдық, құрылыс материалдары, резервуарлар	51%	134,3	134,3
«GLOTUR DS MULTIMEDIA» АҚ					
«ТДҰА» АҚ	536	ақша қаражаттары	45,3	536	536
Серіктес	434	ақша қаражаттары	36,7	434	434
	214	ақша қаражаттары	18	214	214
«Павлодарский деревообрабатывающий комбинат» ЖШС					
«ТДҰА» АҚ	626,6	ақша қаражаттары	49%	626,6	626,6
Серіктес	652,2	ақша қаражаттары	51%	652,2	652,2
«Бизнес – Телеком LTD» ЖШС					
«ТДҰА» АҚ	63,7	ақша қаражаттары	49%	63,7	63,7
Серіктес	66,3	ақша қаражаттары және мүлік кешені	51%	66,3	66,3
«Строитель» ЖШС					
«ТДҰА» АҚ	166680	ақша қаражаттары	49%	166680	166680
Серіктес	91852	ақша қаражаттары	51%	91852	91852
«Kazakhstan Computers Graphics» ЖШС					
«ТДҰА» АҚ	31030	ақша қаражаттары	37,7%	31030	31030
Серіктес	29500	ақша қаражаттары	35,9%	29500	29500
	16053	ақша қаражаттары	19,5%	16053	16053
	5656	ақша қаражаттары	6,9%	5656	5656
«Фонд высоких технологий Аркет» АҚ					
«ТДҰА» АҚ	264,6	ақша қаражаттары	49%	264,6	264,6
Серіктес 1	97,2	ақша қаражаттары	18%	97,2	97,2
Серіктес 2	129,6	ақша қаражаттары	24%	129,6	129,6
Серіктес 3	48,6	ақша қаражаттары	9%	48,6	48,6
«Delta Technology» АҚ					
«ТДҰА» АҚ	1329,9	ақша қаражаттары	49,6%		
Серіктес	1373,9	ақша қаражаттары	50,4%		

Жоғарыда келтірілген кестедегі 13 жобалардың ішінде 7 жоба іске қойылып, жүзеге асырылды, ал бұл 53,8 % құрайды, ал 6 жоба бойынша қылмыстық істер жүргізілуде, яғни бөлінген қаражаттар талан – таражға салынған. Келтірілген жобалардың ішінде жетістікке шетелдік жобалар жеткен, олар бойынша Агенттік табыс алуда [13].

Зерттеу нәтижелері

Сонымен, венчурлық инвестициялаудың және венчурлық бизнестің дамуына кедергі болушы келесі мәселелерді анықтауға болады:

- кәсіпорындардың инновациялық қызметін жаңашылықты енгізу және игеру құнының жоғары болуына, салымдардың ұзақ мерзімділігіне байланысты жеткілікті деңгейде қаржыландырылмауы;

- кәсіпорындардың ізденістерді қаржыландыруға меншікті қаражаттарының болмауы, ал сырттан қаржыны тарту мүмкіндігінің шектелгендігі;

- несие берушілердің ссудаларды қайтару және дивиденд алуы кепілінің болуы, себебі инновациялық қызмет инвестициялық қызметке қарағанда жоғары тәуекелділікке ие;

- құрал – жабдықтардың тозуы немесе болмауы салдарынан әзірлемелерді енгізу үшін кәсіпорындардың заманауи базасының болмауы. Көптеген кәсіпорындар жоғары ресурс сыйымдылығы және энергия сыйымдылығымен сипатталады, нәтижесінде құрал – жабдықтардың тозу деңгейі өте жоғары болуымен күшейе түседі. Кәсіпорындардың негізгі капиталының артта қалуы әсерінен, экономика толығымен, зерттеулер мен әзірлемелерге салым салуға зердесіздік болып келеді;

- сопротивления инновациям, внедрению новых проектов, которое наиболее часто происходит по двум причинам: отсутствие кадров, способных эффективно руководить инновационным процессом, причем кадровая проблема ощущается на всех уровнях управления, как страны, так и отдельных предприятий; трудности в проведении маркетинговых исследований инновационных продуктов.

Қорытынды

Елімізде венчурлық қаржыландыру дамуының негізгі мәселелері келесіде:

- шағын инновациялық кәсіпорындардың қажетті санының болмауы, сәйкесінше венчурлық инвесторлардың базалық критерийлеріне жауап беретін бизнес ұсыныстардың жеткіліксіз болуы. Аталмыш мәселенің басты себептерінің бірі, КСРО құлдырауы мен нарықтық экономикаға көшуден кейін бизнес пен ғылым түйісу нүктесін таппауы. Нақты алғанда Қазақстанның ҒЗТҚЖ – ға бөлінетін шығындарының үлесі өте төмен, жалпы ішкі өнімнің 0,14 – 0,17 пайызын құрайды. ал бұл ҒЗТҚЖ мен өндіріс арасындағы алшақтықты көрсетеді, себебі нақ ҒЗТҚЖ венчурлық капиталға қажетті жобалар ағымын қамтамасыз ете алады;

- венчурлық қорлар тарабынан білікті мамандардың, әсіресе уәждеменің болмауы, сонымен бірге компания менеджменті – іздестірушілерді жеткіліксіз даярлау;
- венчурлық капиталдың қазақстандық елеулі, айқын қайнар көздерінің болмауы;

- кәсіпорындар арасында бәсекенің болмауы есебінен инновацияларға сұраныстардың болмауы;

- ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердің нәтижелерінің коммерциализация деңгейінің төмен болуы;

- Қазақстан Республикасы Салық Кодексінде венчурлық қызметті тікелей ынталандырудың болмауы;

- бизнес – инкубаторлардың қажетті деңгейде дамымауы және әлсіз дамуы.

Кез келген венчурлық бизнесті бастаудың алғышарты, біздің ойымызша, бизнес – инкубаторлардың дамуы болып табылады. Ал бизнес – инкубаторларды дамытудың келесі жолдарын анықтап, бекітуге болады:

- 1) Бизнес – инкубациялаудың миссиясы мен тұжырымдамасын айқындау.
- 2) Бастапқы кәсіпкерлікті қолдауда түрлі құрылымдардың өзара қатынасын үйлестіру.
- 3) Түрлі деңгейдегі дайындықтың жетіспеушілігі.
- 4) Бизнес – инкубатор қызметінің нәтижесі уралы сандық және сапалық мәліметтерді тарату және мониторинг жүргізу.
- 5) Аймақтық, ұлттық деңгейде инкубаторлар арасындағы өзара қатынасты құру және дамыту, ақпаратпен алмасу платформасын құру.
- 6) Түрлі деңгейде қаржыландыруды қалыптастырып, дамыту.
- 7) Венчурлық бизнес дамуының бағдарламалары туралы ел ішінде және шетелдерде ақпарат тарату.

Осы аталған шараларды жүзеге асыру нәтижесінде келесі нәтижелерді күтуге болады:

- 1) Бизнес – инкубаторлардың жетістікке жетуінде жергілікті атқарушы органдар, университеттер, сауда палаталары, жеке сектордың көз жеткізуі;
- 2) бизнес – инкубатор қызметін қажет ететін компанияның старт – апына бағытталуы;
- 3) бизнес – инкубатор қызметкерлерін даярлау жүйесі дамиды;
- 4) венчурлық бизнес дамуының бағдарламалары ел ішінде және шетелде белгілі болады;
- 5) ғылым коммерциализацияланып, шағын бизнес дамуымен қатар, жоғары оқу орындары қосымша қаржы көздеріне ие болады.

Жалпы алғанда, жоғарыдағы айтылғандарды сомдай келе венчурлық қаржыландыру ұлттық экономиканың инновациялық дамуын қамтамасыз ететін нақты механизмі болып табылатынын тұжырымдауға болады.

– Венчурлық бизнестің іргелі мәселелерін шешу үшін инновацияны жүзеге асырудың жағымды жағдайлары мен инфрақұрылымын құруға бағытталған белсенді мемлекеттік саясат қажет;

– Қазақстан Республикасында жаңа техника мен технология дамуының алғышарты болып табылатын ғылыми – зерттеу және тәжірибелік – құрастырымдық жұмыстарға қажетті деңгейде назар аударылмайды, бұл бағытта қаражаттар жеткілікті көлемде бөлінбейді;

– дамыған елдерде ҒЗТҚЖ – ны қаржыландыруға бизнес субъектілері қатысады. Мысалы, Жапония, Оңтүстік Корея, Қытай, Германия, АҚШ – та ҒЗТҚЖ қаржыландырудағы бизнестің үлесі барлық қаржыландырудың 60 – 70 % құрайды, яғни мемлекеттік қаржыландырудың үлесі төмен. Бұл елдерде инновациялық қызметті қаржыландырудағы бизнес субъектілерінің белсенділігі қолайлы инвестициялық климаттың қалыптасуы, үкімет тарапынан инновациялық қызметті қаржылық ынталандырудың әдістерін кеңінен қолдануы нәтижесінде дамыған, ал нәтижесінде аталған елдердің мемлекеттік бюджетіне жүктеме төмендеген. Ал біздің елімізде ҒЗТҚЖ қаржы мемлекет тарапынан бөлінуде. Сол себепті қазіргі уақытта еліміз мемлекеттік – жекеменшік серіктестігіне көңіл бөлуде. Елбасымыз анықтағандай «Жекеменшік капитал тарту үшін мемлекет – жекеменшік серіктестігінің ықтимал барлық түрі мен нысанын пайдалану қажет» [14];

– елімізде ғылыми – техникалық прогрессті дамытатын, инновациялық бизнесті негізін қалап, ізденістер жасайтын ғылыми бөлімшелер, ұжымдардың қызметі қажетті деңгейде қаржыландырылмайды, ынталандырылмайды;

– Қазақстан Республикасында инновациялық қызметті қаржыландыруда мемлекеттік – жеке серіктестіктің кейбір элементтерін енгізудің жағдайлары жасалуда, мемлекет сол себепті отандық компаниялардың кәсіпкерлік қызметі жаһандану жағдайында өзін тәуекелге буып, өз қаражаттарын жаңа ұйымдастырылған іске салуы тиіс. Біздің ойымызша, ел экономикасының инновациялық дамуында шағын бизнес қомақты үлес қосуы сөзсіз. Себебі шағын бизнес қомақты қаржыны талап етпейді, икемді болып келеді, нәтижесінде өзгермелі жағдайға сай келеді.

Сонымен, нәтижесінде инновациялық қызметті қаржыландыру ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылата қоймай, сонымен бірге ғылым жетістіктерін коммерциализациялау, экономиканы сапалы жаңа, инновациялық даму кезеңіне көтеру арқылы тұрақты экономикалық өсімге әкеледі.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам».
2. Фоломьев А. Н., Каржауов А. Т. К вопросу о концепции национальной системы венчурного инвестирования. СПб, 2013. URL: <http://www.b-nevvs.ru>.
3. Венчурное финансирование инновационных проектов. М.:АНХ, 1999. с. 8.
4. Дворжак И., Кочишова Я., Прохазка П. Венчурный капитал в странах Центральной и Восточной Европы / <http://koi.cfin.ru/investor>.
5. Руководство по финансовым технологиям ЕС; <http://docs.rcsme.ru/rus/RS/Fintechno1>. с. 1.
6. Бунчук М. Роль венчурного капитала в финансировании малого инновационного бизнеса // Технологический бизнес, 1999. № 1. с.1; <http://www.techbusi-ness.ru>.
7. Фоломьев А.Н. Нойберг М. Венчурный капитал. СПб.: Наука, 1999 с. 34.
8. Управление наукой в странах ЕС. Т. 3. М.: Наука / Интерпериодика, 1999. С. 244; Гулькин П. Венчурный капитал. <http://www.ofin.ru/investor/venture-glossary>. С. 8.
9. Толковый словарь терминов венчурного финансирования. СПб.: Феникс, 2004. с. 145.
10. Щербакова Л.И. Государственное регулирование развития инновационного предпринимательства на базе венчурного капитала. М. РАГС, 2013. с. 20 – 22.
11. Официальный сайт Комитета по статистике РК www.stat.gov.kz.
12. <https://knoema.ru/atlas/topics>.
13. Официальный сайт Национального агентства по технологическому развитию natd.gov.kz.
14. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар.

ӘОЖ 159.9.811.

ШЕТ ТІЛІ СПЕЦИФИКАЛЫҚ ОҚУ ПӘНІ БАРЫСЫНДА ТУЫНДАЙТЫН ҚИЫНДЫҚТАРҒА СИПАТТАМА

Ахметжанова Г. А.

(*ә.ғ.м., қазақ және шет тілдер кафедрасының аға оқытушысы, Тұран университеті,
Алматы қ., Қазақстан, sunny.akhmetzhanova@mail.ru*)

Аңдатпа

Шет тілін оқыту қиындықтары туралы айтқанда, тіл ұғымын қарастырмауға болмайды. Тіл – бұл оның көмегімен адамның ұғымдық (вербалдық) ойлауы қалыптасатын және оның барлық жоғарғы психикалық функцияларының дамуы жанамаланады, сондай – ақ адамзат қарым – қатынасының негізгі құралы болып табылатын күрделі жүйелік деңгейдегі білім.

Түйінді сөздер: туындайтын қиындықтар, ерекшеліктер, дұрыс жалпыламау, шет тілі, тіл ұғымы, психикалық функциялар.

Аннотация

Говоря о трудностях в обучении иностранному языку, нельзя игнорировать концепцию языка. Язык – это формирование концептуального (словесного) мышления человека и развитие всех его высших умственных функций, а также сложное знание на уровне системы, которое является основным инструментом общения человека.

Ключевые слова: трудности, особенности, неправильное обобщение, иностранный язык, понятие языка, умственные функции.

Annotation

To tell the truth about the learning environment, to ignore the concept of language. The language is a formulation of conceptual (human) speech, human development and development of all the human mental functions, as well as the sophisticated knowledge of the system, which is the basic instrument of the human relationship.

Key words: difficulties, features, incorrect generalization, foreign language, language concept, mental functions.

Кіріспе

Осы теориялық бөлігінде келесі аспектілер қарастырылды: оқу пәні ретінде шет тілінің ерекшелігі, қиындықтарға жалпы сипаттама, оқушылардың психологиялық ерекшеліктері, сөйлеу қызметінің әр түрі бойынша сипаттама (тыңдау, айту, оқу, жазу) және оларды жеңу жолдары.

Тыңдауда қиындықтың үш түрі көрсетіледі: тыңдау актісінің және тыңдаушының сөйлеу қызметі ерекшеліктерімен байланысты; тілді ұстаушының сөйлеу ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар; тілін үйренетін елдің өркениет ерекшеліктерімен және коммуникативтік құзыреттің әлеуметтік лингвистикалық және әлеуметтік мәдени компонентерін игерумен байланысты қиындықтар.

Айту – туындайтын қиындықтар тұрғысынан сөйлеу қызметінің жеткілікті зерттелмеген түрі болып табылады. Айтудың қиындығы сөйлеудің диалогтық және монологтық болып бөлінуіне байланысты. Осыдан диалогтық сөйлеудің қиындығы – әңгімелесушінің ойына тұрақты ілесу қажет, баланың қорқынышы, оның бір нәрсені түсінбей қалуы немесе дұрыс жауап бермеуі. Монологтық сөйлеудің қиындығы ойдан ауытқымай, үнемі сөйлеу логикасын қолдау қажет.

Оқуда жіберілетін қателердің бірнеше түрлері бар: сөз – қозғалыс үрдістерінің және сенсорлық адекваттық емес көмескі қателер, қабылдау қателері, ойлау қателері. Ойлау қателері төмендегідей жіктеледі: оқушының жеткіліксіз ойлау белсенділігінен туындайтын қателер; туған тілдің интерференциясынан туындайтын қателер; тіл көріністері ерекшеліктерін немесе үйренетін тілдің ережелерін дұрыс жалпыламау қателері; персеверация қателері; мәнмәтіннен тыс қабылдау қателері. Сонымен қатар, қателер оқуға үйрену кезеңдеріне байланысты бөлінеді: сөз – дыбыстық бейнелемені игеру кезеңі, сенсорлық – талдау кезеңі, оқуды табу кезеңі, синтетикалық оқу кезеңі.

Жазбада сөйлеу қызметінің төмендегі түрлерінің қателер жіктелімі бар: фонетизмдер; руссизмдер; үйренетін тілдің көріністері ерекшеліктерді дұрыс жалпыламау қателері; жалған автоматтандырылған байланыстардың пайда болуымен шарттасқан қателер; ережені қолдана алмаудан туындайтын қателер; алаңғасарлықтан болатын қателер; сөз тізбектерін дұрыс қабылдамауға негізделген қателер; сөздерді мәнмәтіннен тыс қабылдауда жіберілетін қателер.

Зерттеу әдістері

Шет тілінің оқу пәні ретінде ЖОО бағдарламасындағы пәндерден айырмашылығы бар, студенттерде бұл пәнді оқып – үйренуде кейбір қиындықтар туындайтыны бізге белгілі, бұл туралы төменде айтылады.

Шет тілі ана тілінен бірқатар айрықша белгілерімен ерекшеленеді. Олар:

- *Л.С. Выготский айтқандай, меңгеру жолдарының бағыты бойынша;*
- *қарым – қатынас тығыздығы;*
- *тілдің адамның заттық – коммуникативтік іс – әрекетіне қатыстылығы;*
- *олар жүзеге асыратын функциялардың қосындысы;*
- *баланың тілдік дамуының сензитивті мерзімімен қатынасы, яғни тілді – меңгеруге үлкен сезімталдығы уақытымен қатынасы (2 жастан 5 жасқа дейінгі аралықта). Жоғарыда белгіленген пункттердің әрқайсысы бойынша шет тілінің ерекшелігін қарастырып көрейік.*

«Ана тілі мен шет тілін меңгеру жолдарының бағыттарына сипаттама бере отырып, Л.С. Выготский бұл жолды ана тілі үшін «төменнен жоғарыға қарай» ретінде анықтайды, ал шет тілі үшін «жоғарыдан төмен қарай» әдісі тән». «Шет тілін меңгеру ана тілінің дамуына қарама – қарсы бағытта деуге болады. Бала ана тілін есін білгенде және байқаусызда меңгереді, ал шет тілін ұғыну және ниетпен меңгереді [3;43].

Шет тілін меңгеру бағытының өзгеруімен қатар қарым – қатынас тығыздығы да өзгереді. Сонымен, баланың оның айналасындағы балалар және ересектермен ана тіліндегі қарым – қатынас тығыздығы университет қабырғасында оқу жағдайларындағы шет тілін меңгеруге қарағанда әлдеқайда жоғары.

Шет тілін меңгерудің өзіндік айрықша ерекшелігі заттық – коммуникативтік әрекет емес, коммуникативтік әрекетке біржақты «қосылуы» болып табылады. «ЖОО – нда студент тілді өзінің тікелей заттық әрекеті ретінде пайдаланбай, тілдің көмегімен ғана қарым – қатынас жасайды. Бұл, мысалы, шет тілінің сөзі студенттің тілдік санасында өзінің абстрактылық – логикалық, ұғымдық жанынан өмір сүреді деген қорытындыға әкеледі. Шет тілінің затқа атау болған сөздері иіс, түс, түр, көлем сипаттарына атау болмайды. Бұл жадыда шет тілі сөзін сақтауға бейімсіздік оның өзектілігін арттыруға қиындықтар туу себептерінің бірі болуы мүмкін [3, 44].

Шет тілі ЖОО – нда студенттің тілдік дамуының сензитивтік емес мерзімінде меңгеріледі. Бұл Л.С. Выготский атап өткендей, «бір жарым жылдан бес жылға дейінгі уақыт аралығы, бұл тілдік ерекшеліктерді түсіну, өмірлік, тұрмыстық, ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыру, баланың жағдаятқа сай сөйлеуінің туу мерзімі».

Басқа пәндерден шет тілінің айырмашылығы: ол бір мезгілде «оқытудың мақсаты мен құралы» болып табылады [1; 21]. Шет тілінің үш өзіндік ерекшелігін қарастыру мәселесіне тоқталайық:

- «мағынасыздық»;
- «шексіздік»;
- «бір текті еместік».

Шет тілінің мағынасыздығы (жөнсіздігі) оның меңгерілуі адамға шынайы іс – әрекет туралы өзіндік білім бере алмайтындығымен түсіндіріледі (математика, тарих, география, биология, химия, физика және тағы басқалармен салыстырғанда), ал тіл қалыптастыру құралы, содан соң басқа пәндер құралы болып табылатын ерекшеліктер, заңдылықтар, объективті іс – әрекет туралы ойларды жүзеге асыру түрі болып табылады [3; 67]. Ол бұл ақпаратты тек тасушы ғана, оның өмір сүруінің формасы жеке және қоғамдық санада қалыптасады. Сәйкесінше, шет тілін үйрету үрдісінде алдымен оқу іс – әрекетінің дәлелін анықтап алу қажет. Мұндай дәлел ретінде, мысалы, тарих, мәдениет, халықтың салт – дәстүрі туралы мәліметтер немесе тұрмыстық – әлеуметтік, ғылыми мәселелер алынуы мүмкін.

Шет тілі, сонымен қатар, шексіздігімен сипатталады, яғни тілді үйрене отырып, адам грамматиканы немесе «герундий» бөлімін, «уақыт» бөлімін білмей, тек лексиканы ғана білуі мүмкін емес. Ол барлық грамматиканы, барлық лексиканы, қарым – қатынас шарттарының талап ететін бағдарламалары үшін қажетті материалдарды білуі қажет. Бірақ, бұл «барлығы», мысалы, тілдегі лексикалық және стилистикалық бағыттың шегі болмайды [3; 67]. П.Д. Стривенстің пікіріне сүйенсек, «шектеулік – бұл оның көмегінсіз «барлық ағылшын тілін» үйрену мүмкін болмайтын үдеріс, біз өзімізді ағылшын тілінің стилі мен түрінен шектейміз, бұл біздің оқу материалымызға енеді, яғни лингвистикалық бірліктердің инвентарі болып табылады...» [3; 70]

Бір текті еместік оқу пәні ретіндегі шет тілінің үшінші ерекшелігі болып табылады. Тіл, кең мағынадағы сөздер, басқа құбылыстар қатарын қарастырады, мәселен, «тіздік жүйені», «тілдік қабілеттілікті» және т.б.

Шет тілі, шынында да, күнделікті және жүйелі жұмысты талап етеді. Ол дәлелді жұмысты талап етеді. Оқушы не үшін мұны үйренетіндігін білуі және шет тілін оқып – үйренудің нақты қойылған мақсатын білуі керек. Мақсаттар әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, ағылшын тілін меңгеру, Шекспирді түпнұсқадан оқу немесе ағылшын студенттерімен тілдесу және т.б.

ЖОО – нда студенттер танымдық процестерді дамыту барысында ең күрделі ақыл – ой ұмыстарын орындауға дайын деңгейге жетеді. Студенттердің танымдық процестері олардың білімдерінің тереңдігімен өлшенеді, студенттердің танымдық әрекетінің дамуы жеке тұлғалық дамуынан ілгері болады.

ЖОО – на түсе отырып, студенттердің жағдайы қоршаған ортамен жеке және іскери қарым – қатынастар жүйесінде жақсы жағына өзгереді. Олардың өмірінің көп уақыты пайдалы іске жұмсалады да, аз уақыты демалысқа жіберіледі.

Жасөспірім және жеткіншек шағында танымдық даму үрдісі белсенді жүзеге асады [8;139]. *Бұл уақытта бала үшін де, ересектер үшін де белгісіз түрде өтеді. Жасөспірімдер мен жеткіншектер логикалық тұрғыда ойлай алады және теориялық ой қорыту мен өзіндік талдау жүзеге асады. Олар адамгершілік, саяси және басқа да тақырыптарда еркін пікірлесе алады.*

Студенттердің бойында жеке пікірлер мен көзқарастардан жалпы қорытындылар немесе, керісінше, жалпы қорытындылардан жеке ой қорытындыларын жасай алу қабілеттері байқалады, яғни индукция мен дедукцияға

қабілеттілігі аңғарылады. Жеткіншек жастағы маңызды зияткерлік қабылдаудан болжам жасау біледі.

Студенттер көптеген ғылыми тсініктерді меңгереді, түрлі мәселелерді шешуде оларды қолдана білуге үйренеді. Бұл олардың теориялық немесе сөздік – логикалық ойлауын қалыптастырады. Бір мезгілде қалған барлық танымдық үрдістердің зиялыландырылуы байқалады [8; 140].

Бұл жылдары, әсіресе, өзі туралы, адамдар жайлы, қоршаған ортасы туралы білімдері тереңдеп, студенттердің өзіндік санасы мен ой – өрісі дамиды. Студенттің өзіндік ойлауының дамуы оқу, тілдесу және еңбек әрекеттері арқылы байқалады. Университет жасына тән бұрынғы «балалық» мотивтері өзінің күшін жояды. Олардың орнына іс – әрекет мазмұнын, мақсат – міндеттерін қайта қорытуға жағдай жасайтын жаңа, «ересек» мотивтер пайда болады және бекиді. Бұған дейін жетекші роль атқарып келген ойын сияқты әрекет түрлері екінші орынға шыға бастайды. Іс – әрекеттің жаңа түрлері пайда болады, ескінің иерархиясы ауысады, психикалық дамудың жаңа кезеңі басталады.

Жеткіншек жаста іс – әрекет барысында кез келген сәтті немесе қадамды таңдаулы түрде бақылай білу қабілеттілігі бар іс – әрекетті өзіндік бақылау белсенді түрде жүзеге асады [8; 141].

Мұнымен қатар, студенттік жастан университет жасына дейін тікелей және жанама есте сақтаудың өнімділігі арасында және жасөспірім шақта – тікелей есте сақтаудың өнімділігінің суі баяулайды да, бір уақытта мұнымен қатар жанама есте сақтау өнімділігі арта түседі.

Жас ұлғайған сайын ес пен ойлау арасындағы қатынастар да өзгереді. Ерте балалық шақта ес негізгі психикалық функциялардың бірі болып талбылады және де оған байланысты басқа да психикалық процестері құрылады. Бұл жастағы көп жағдайда баланың ойлауы оның есте сақтауымен анықталады: ойлай білу – еске түсіру деген сөз. Студенттік шақта ойлау еспен жоғары корреляцияны табады және сонымен тығыз байланыста дамиды. Ес және өзге де психикалық функциялар арасында қарым – қатынастарда шешші қозғалыс жеткіншек шақта жүзеге асады. Жеткіншек және ерте жасөспірім шақта оқу, монологтық және жазба ті белсенді дамиды. Студенттерде оқу дұрыс, жүгіртіп және мәнерлеп оқудан жаттауға дейінгі білік – дағдылар бағытында дамиды. Монологтық тіл төмендегіше туындайды: кішігірім мәтінді немесе шығарманы мазмұндай білуден ауызша сөйлеуге дайындықты өзінше жеке жүргізуге, талқылау жүргізуге, ойларын білдіру және оларды дәлелдей білуге дейін дамиды. Жазбадаудан берілген немесе еркін тақырыпқа шығарма жазуға дейін жақсара түседі.

Студенттік шақ оқу, пікірлесу және еңбек сияты негізгі озық іс – әрекет түрлері негізінд баалардың жалпы және арнайы қабілеттерін дамытумен сипатталады. Оқу да жалпы зияткерлік қабілеттер, әсіресе, ұғымдық теориялық ойлау қалыптасады. Бұл ұғымдард меңгер оларды пайдалана білуді жүзеге асыру, логикалы және абстрактылы ойлай білу есебінен жүзеге асады. Пәндік білімнің айтарлықтай өсуі практикалық білім қажет болатын іс – әрекет түрлерінде білім мен білік, дағдылардың одан әрі дамуы үшін жақсы негіз туғызады.

Қарым – қатынас барысында оқушылардың бойында бейтаныс адамдармен байланыс жасау, алға қойған мақсаттарға жете білу, өзара түсінісе білу, коммуникативтік қабілеттері қалыптасады және дамиды. Еңбекте болашақта кәсіби қабілеттерін шындауда қажет болатын практикалық білім, білік, дағдылардың құрылуының белсенді үрдісі жүреді [8; 143].

Жеткіншек және ерте жасөспірім шақ әр түрлі қабілеттердің осы барлық кешендерінің дамуы үшін жеткілікті түрде сензитивті болып табылады және осында

бар мүмкіндіктерді практикалық тұрыда пайдалану деңгейі осы шақтың соңыға қарай ұлғаятын жекелеген айырмашылықтарға ыпал етеді.

Практикалық (еңбек біліктері мен дағдылары) және теориялық (ойай, талдай білу, ұғымдарды пайдалану) түрдегі оқытудың әр түріне айындығы мен жеткіншек шақта толық ашылатын қабілеттердің бірі – сенімге барлық дүниелерді қабылдағысы келмеу, тәжірибе жасауға бейімділігі. Жеткіншектерде шындыққа өзінің көз жеткізуі, өз бетінше айта тексеруге ұмтылуға байланысты кең түрдегі танымдық қызығушылықтар пайда болады. Жеткіншек шақ тек шынайы жоғары білуге ұмтылушылықпен ғана емес, сонымен қатар өз қабілеттерін жұрт алдында көрсетуге, олардың тарапынан жоғары баға алуға ұмтылушылық айқалатын жғарғы зияткерлік белсенділікпен ерекшеленеді.

Әдебиетке психологиялық талдау жасау әр түрлі тесттік әдістемелерді анықтау, а мүмкіндік туғызады, қатаң бағдарламаға сәйкестендірілген және еркін тесттер оқушыларда әр түрлі нәтиже береді.

Қиындықтарды анықтау үшін төмендегідей әдістеме қолданыды:

Әңгімелесу және сауалнамалар:

– Аталған оқушы үшін университеттегі оқудың маңыздылығын анықтайтын әңгімелесу.

– Оқушылардың университет пәндеріне, университетке баруына, университеттегі жағдаяттарға қатысы анықталады. Әңгімелесу барысында оқушының оның оқытушысына, ата – анасына және құрбыларымен қарым – қатынасы анықталады.

– Өзін – өзі бақылау сезімін өлшеу.

– Оқу барысында оқушының өз жағдайын қалай бағалайтынын және болашақтағы жетістіктерін қалай болжайтынын өлшеу.

Оқытушылармен және ата – аналармен әңгімелесу. Клиникадағы бақылау тесттері және жеке оқыту жағдаяттары:

– Таныс пішіндерді тану тесті.

– Мәтінді оқып болған соң шиеленісу сәтін табуда оқушылардың талдауы.

– Белгілі бір ақпарат бөлігі көрсетілген және оқушы қаншалықты материалдың жалпы мазмұнын ойдағыдай анықтайтыны, сондай – ақ оқушының өзі ақпарат порциялары арасындағы айланысты орната алу мүмкіндігін анықтайтын жағдаят.

Басқа әдіс – тәсілдер:

– Оқушының клиникаға баруын, университетте қалыпты сынып жағдайларында нақты бақылау жүргізетін жағдайларда және бала ешқандай бақыланбайтын орындарда оларға бақылау жүргізу.

– Жағдаят тәжірибе жасау мақсатында алынатын жағдайларда оқушылардың жеке әдіс – тәсілдерін тіркеу.

Жоғарыда көрсетілген әдістемелердің көмегімен зерттеудің төмендегідей негізгі теориялық принциптері құрылды:

– Балалар мен ересектер үшін мәнсіз әрі тиімсіз болып есептелетін бейімделу түрлеріне ұмтылуға негізделетін бейімдеу қағидасы.

– Оқушылардың өзіне оқу міндеттеріне жеке жол табу және оқу жағдаятарының жеке өзіндік интерпретациясына тәуелді ассоциативтік, атомистикалық, иерархиялық түрде орналасқан және интеграцияланған маңызды құрылымдар түрінде зияткерлік жобала құрылған және ұйымдасқан білімді алуға негізделген конструктивтілік қағидасы.

Оқытуда қиындықтарға әкеп соғатын баламен дұрыс ұйымдастырылмаған қарым – қатынас, жағымсыз мінез – құлықты қалыптастыруға ықпалтетін маңызды компоненттері бар коммуникативтілік қағидасы.

Жағдаяттарда әр түрлі шарттардың, қиыншылықтардың өзара тығыз әсерін талдауда құрылатын оқудағы жетістіктер мен баланың тәртібін түсіндіретін жеке ықпал ету қағидасы. Бірдей жағдайларда әр оқушы өзін әр түрлі ұстауы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері

Тыңдалым – бұл ести, тыңдай білу деңгейін тексеру мақсатында арнайы тесттерді айдалана отырып, шет тілін тыңдау үрдісі [6, 213]. Психологтар бақылауы тілді қабылдау және түсіну нәтижесінде орын алатын ауызша тілді түсіну белгіленген. Шет тілін тыңдай отырып, қабылдау және түсіну қиындықтарының әр түрлілігін үш негізгі топқ жіктеуге болады:

1. Тыңдаушының тыңдау және тілдік әрекеті актісінің ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар.

2. Тілді қолданушылардың тілдік ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар.

3. Үйренетін тілдің және коммуникативтік құзыреттіліктің әлеуметтік – лингвистикалық және мәдени – әлеуметтік компоненттерін игеру өркениеттерінің ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар.

Естуге тілдің ықпалы есу мүшелеріне сүйенеді. Біздің есту мүшелеріміз әңгімелесушінің сөйлеу тіліне ықпалын бастан кешеді. Есту сезімдерінің нақтылығы есту арқылы тілді түсіну үрдісінде шешуші роль атқарады. Дегенмен, бөгде тілді қабылдай отырып, біз бір уақытта есту сезімі есту – моторлы әсерді тудыратын ішкі тіл түрінде естігенді қабылдаймыз. Сәйкесінше, дәл артикуляциялық дағдылардың болуы нақтылық пен тездікті қамтамасыз тетін шарт болып табылады.

Әңгімелесушінің тілін қабылдау біз оны көріп отырған жағдайда, оның сөйлеу мүшелерін, ым – ишаратын бақылау барысында жеңіл қабылданады. Көру сезімі тілді қабылдаудың ең маңызды шарттарының бірі болмаса да, өзіндік көмегі болады. Осылайша, ауызша тілді қабылдау есту, моторлы және көру сезімдері арқылы жүзеге асады деуге болады, бұл сезімдердің сапасы да тілді қабылдау нақтылығын анықтайды.

Есту арқылы шет тілін қабылдау көптеген қиындықтар арқылы жүзеге асады.

1. Сөздегі дыбыстар мен сөйлемдегі сөздер арасындағы нақты шектеулердің болмауы жалпы қиындықтардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, ана тілінде кездеспейтін фонемалардың шет тілінде кездесуі де жағдайды қиындата түседі. Сөздерді айту мен жазу арасындағы айырмашылықтарға байланысты қиындықтар, әсіресе, француз және ағылшын тілдеріне тән. Дыбыстықпен салыстырғанда, сөздің графикалық бейнесінің оқушылар санасында болуы айтылған тілдегі осы сөзді тануға кедергі жасайды.

Орыс тілді оқушылар ана тіліне тән емес дыбыстық қасиеттерді ажырататын сөздерді шатастырады. Тіл ағынында таныс сөздер ассимиляция, дезакцентуация және өзге де фонетикалық құбылыстардың әсерінен қалыпты дыбыстауын өзгертеді.

Ең үлкен қиындықты әр түрлі тілдердегі сөздердің әр түрлі ырғақты – әуездік суретті туғызады. Әр түрлі тілдерде интонация әр түрлі жағдайда грамматикалық ұрал ретінде пайдаланылады. Орыс тілінде интонация сұрақ қою құралының бірден – бір бөлігі болып табылады және сондықтан үлкен грамматикалық жүкті мойнына артады. Ағылшын тілінде интонация жалпы мәселеде ғана ауыспайды, бірақ мұнда да ол жанама құрал болып табылады, себебі сауал беру үшін шешуші мәнге сөз тәртібі ие болады.

2. Шет тілінде тілді қабылдау барысындағы тіл ырғағы маңызды роль атқарады, сондай – ақ тыңдаушыға қарата айту немесе айтпау, қабылдаушыға аталған

дауыстың қалыпты болуы, көру тірегінің болуы я болмауы да маңызды мәнге ие. Бұл факторлардың бәрі де тыңдалым үшін аса маңызды. Әдетте, шетелдіктер тез сөйлейтін сияқты болып көрінеді, ал өз отандасыңыздың осы жылдамдықта сөйлеген сөзі қалыпты болып көрінеді. Бұл біздің естігенімізді қорытып үлгермеуімізден туындайды. Қабылдаудан ішкі тіл үзінділері, түсінуде кедергілер болуы мүмкін. Бұл одан да көбірек тыңдағанды ойда қорытуды қиындатады, себебі кедергіден кейін сөз мазмұнынан ажырамау қиындық туғыза түседі.

Шет тіліндегі жылдам ырғақ кедергі болады, кейде бастаушы үшін ғана емес, тәжірибелі тыңдаушы үшін де сөзді түсіну қиынға түседі. Тез сөйлеу барысында дыбыстар өзгереді, екпін түспейтін дыбыстар «жұтылып», кейде естілмейді, фразалар қалыптан тыс суретке ие болады.

Сөзді қабылдау сипаты, сондай – ақ сөздің тыңдаушыға қарата айтылғанына немесе оның өзге іреудің әңгімесін сырттан тыңдаушы болуына байланысты тыңдаушы бір уақытта жауап қайтаруды ойлауы немесе одан бұның талап етілмейтінін білуі керек. Егер айтушы тыңдаушыға қарата отырып және оның реакциясын көрсе, онда ол қажетінше сөйлеу жылдамдығын баяулатып, оған естігенін ойда қорытуға мүмкіндік туғызады, сондай – ақ айтушы белгілі бір әдіспен пікіресеушінің естімей қалған тұстарын қайталап, көмектеседі. Сөз көпшілікке немесе үшінші тұлғаға қарата айтылса, онда, әрине, тыңдаушыға тіді қабылдау шарттарына ыңғайлануына және қиындықтармен өз бетінше күресе алуына тура келеді.

Дегенмен, соңғы жағдайда онда белгілі бір кедергілер бар екендігі байқалады. Ол барлық көңілін бөгде сөзді қабылдауға арнайды да, бір мезетте әңгімелесуге қатыса отырып, ол кңілін кі есе аударып, пікірлесеушіге жауап ойлап отыруы қажет. Ал бұл ағышқы сәттерде тыңдаушыға кедергі келтіруі мүмкін.

Тыңдаушы үшін сөйлеуші адамның даусын тыңдау, оның оқытушыға тән қалыпты дауыс немесе жаңа адамның даусы екендігін білу маңызды. Оқушыларға бейтаныс адам қарапайым сұрақ қойғанда, қолайсызданып қалатынын жиі аңғаруға болады. Бұл әр түрлі жағдайларға байланысты, бірақ олардың арасында сөйлеуші тілінің жеке басының ерекшеліктері – тіл тембрі, дикция, жекелеген дыбыстарды атау ерекшелігі төменгі орындарды алады.

Егер оқушы ер адамның сөйлеуіне үйреніп қалса, оларға бөтен әйел сөзін қабылдау тым ауыр болуы мүмкін, сонымен қатар әйелдің жоғары даусынан гөрі төмен дауыстағы әйелді жақынырақ қабылдайды. Сөздің нақтылығы мен қарқындылығына көп жағдайда қабылдау сипаты қатысты болады. Оқушылар, заңдылық бойынша, қатты және нық сөйлейтін оқытушылардың сөзін кейбір бәсең әрі сенімсіз сөйлейтін жолдастарына қарағанда жақсы түсінеді. Жоғарыда айтылғандай, тілді қабылдау үшін көру тірегінің болуы маңызды роль атқарады. Тыңдаушы сөйлеушіні көріп тұрғанда, оның артикуляциясын бақылағанда, оның жеке сөйлеу мүшелері қалыпқа келіп, ішкі сөйлеуінде дыбыстарды айту жеңіл болады және естілген дыбыс, сөздерді тануға болады. Сөйлеушіден алысырақ отырып, біз дыбыстың әлсіреуінен ғана емес, сонымен қатар артикуляциясын бақылай алмағандықтан, дұрыс естімейміз.

Телефон немесе радио арқылы шет тілі үлкен күшпен қабылданады. Көру тірегі болып оқушылар меңгерген естілген сөздің графикалы ейнесі де қызмет атқаруы мүмкін, бірақ жазу мен айтуда үлкен айырмашылық болғандықтан, мұндай көру тірегінен оң нәтиже шықпайды. Графикалық бейненің әсерінен дыбыссыз бейне көмескіленеді және оқушы жазба мәтін бойынша есту арқылы таныс сөздерді танымайды.

Шет тілін қабылдау барысында есту, тыңдау маңызды роль атқарады, біз диалогтық немесе монологтық сөйлеуге қатыса аламыз ба? Сөйлеудің осы әрбір түрлерін қабылдау өзіндік қиындықтармен байланысты. Монологтық сөзді қабылдау барысында бір сәтке де тоқтауға және әлдеқайда қиын ойлау міндеттерін шешуге мүмкіндік бермейтін сөйлеудің жылдам ырғағын айрықша қиындықтар көрсетеді: бұған кейінірек тоқталақпыз. Монологтық сөйлеуде қабылдау ұзақ болады, сондықтан тыңдау арқылы дамыған түрдегі есте сақтады талап етеді.

Диалогтық сөйлеуді түсінуге байланысты қиындықтар жылдам ауысымда және әңгімелесушінің тілдік әсері мен өз тәжірибесін қорыту арасындағы көңіл аударуды еселендіру қажеттілігі жасырынған.

Шет тілінде сөйлеу әрекетімен байланысты қиындықтарды жеңе отырып сезінудің дамуымен байланысты. Біздің сезінулеріміздің жоғарғы мәдениеті туа біткен, оны арнайы дамыту ана тілін меңгеру барысында негізгі роль атқаратын мұндай біліктердің тууын талап етеді.

Тыңдай отырып, сөйлеу әрекеті үрдісінің сипаты туралы жоғарыда келтірілген мәліметтер тыңдалымды үйрету барысында дамыту қажет. Бұл – бәрінен бұрын, сөздің меңгерілген үлгілерін тыңдай отырып тани білу, оларды элементтерге бөлшектеу.

Төмендегі білік, дағдылар маңызды деп саналады:

- Сөйлеу ағынында өзгеріске ұшырайтын сөздерді тану.
- Екпін түсетін сөздерді анықтау; белгілі бір сөйлемнің айтылу интонациясының түрін ажырату; дыбысталуы ұқсас сөздерді ажырату; есті тірегімен оның болуы я болмауы барысында есту қабілетіне тілдің әсерін анықтау.
- Белгілі бір ырғақта айтылған сөзді қабылдау; әр түрлі тұлалардың сөзін қабылдау.

1. «Шет тілін түсіну тілдік құралдарды және мазмұнды түснуді енгізетін күрделі ойлау әрекетімен жалғасады. Айтылған сөз мәнін түсіну негізінде тұтастай алғанда сөздік ұғым жатыр». Естіген сөзді түсіну сезім мен ойлаудың өзара ықпалы негізінде жүзеге асады. Біздің есту мүшелеріне тілдің ықпалы аясында біздің санамызда белгілі бір тілдік үлгілер туындайды, соның нәтижесінде сөз түсінікті болады.

Мұндай түсінудің тездігі және дәлдігі тілдік үлгілердің дыбыстық бейнесі мен сөйлеу ағынында сөздердің арасындағы байланыс болып табылады.

Жекелеген сөздер мен тұтас тілдік үлгілерді тану оқушылардың бұрынғы тілдік тәжірибесінің негізінде жүзеге асады. Басқаша айтқанда, сөз бұрыннан өзіне жақын формада және мәнде келгенде ғана таныс болады. Аталған материалға аздаған өзгертулердің енуі сөздің мәнін ашуды және ұғынуды талап етеді. Бірақ, шет тілін түсіну кейбір таныс емес сөздердің болуына әсер етпейді, олардың мәні мағынасы мен формасы таныс, ана тіліндегі интернационалдық сөздерге ұқсас басқа сөздер арқылы да түсіндіріледі.

Шет тіліндегі сөздердің мәнін ұғыну лексикалық әрі грамматикалық тұрғыдан қиындықтар туғызады.

Лексикалық қиындықтар қатарына, бәрінен бұрын, омофондардың болуын жатқызу қажет. Сонымен қатар, дыбысталуы бірдей сөздер (әсіресе паронимдер, мысалы, *economic – economical, enfin – enfant, entendre – attendre*); қосарлы ұғымдарды беретін сөздер: жауап беру – сұрау; алу – қою; батыс – шығыс.

Грамматика саласындағы қиындықтар сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне қатысты туындайды: бір – бірімен мағыналық байланыстағы элементердің бір – бірінен алшақ орналасуы, мысалы, ағылшын тілінде предлогтың сөйлемнің соңында орналасуы. Құранды етістіктер түріне предлогпен сәйкес келетін *put on, put away, put up, put down* сөздер жатады. Бұл послелогтар негізгі етістіктен бір немесе бірнеше сөздер арқылы

ажыратылуы мүмкін, мысалы, to put smth. unpleasant away, сонда олардың құранды етістіктердің сыңары арасындағы байланысын аңғарамызда, ажырату қиынға түседі. Тыңдаушы оның бірінші сыңарын өз алдына жеке етістік деп қабылдайды, бұл сөйлемнің мәнін түсінуге кедергі келтіреді, себебі бұл сөз құранды етістіктің бір бөлігі ретінде сөз жаңа мәнге ие болады. Ауызша тілді түсіну морфологиялық омонимдес тұлғалардың болуы ықпалынан күрделене түседі. Мәселен, ағылшын тілінде әр түрлі сөз таптары форма жағынан ұқсас: to work – work, to answer – answer.

Омонимдік (көп мағыналы) форма тудыратын жұрнақтар мен флексиялар да ұғынуға кедергі келтіреді:

– Етістіктің жекеше түрінің 3 – жақ жұрнағы, зат есімдердің көпше түрінің жұрнағы

– Етістіктердің өткен шақ жұрнағы, ағылшын тіліндегі өткен шақ көсемшенің жұрнағы

Көмекші сөздер де айтарлықтай қиындық келтіреді, аналитикалық тілдерде көп кездесетін мұндай сөздерге екпін түспейді, лексикалық мағынасынан айрылған, көп мағыналы болып келеді.

Сөзді түсінумен әңгімені тыңдау барысында шектелуге болмайды (ол тек жекелеген сөйлемдер мен сөз тіркестерін түсіну үшін жеткілікті). Әдетте, түсінудің аса жоғары деңгейі – заттық ұғыну қажет болады. Заттық ұғыну сөз негізінде туындайды. Егер сөзді түсіну, жоғары айтылғандай, оқушылардың тілдік тәжірибесіне сүйенсе, онда заттық ұғыну тек белгілі бір өмірлік тәжірибеге, жекелеген фактілерді білуіне, ұқсас жағдаяттардың таныстығына сүйенеді.

Заттық түсіну, сөздік түсіну сияқты, таныс дүниені тануға және жаңаны түсінуге негізделеді. Бұл жағдайда таныс материалдың болуы тілді түсінуді жеңілдетеді. Бірақ, мұнда жаңа өте күшті фактор – тыңдау арқылы шет тілін қабылдау сияқты қиын әрі күш – жігерді қажет ететін іс – әрекеттің жемісті жүргізілуі онсыз мүмкін болмайтын ерік күшін реттейтін, тыңдаушының азарын басқаратын қабылданған тілдің мазмұнына деген қызығушылық пайда болады.

Өте таныс мазмұнның болуы естіп отырған сөзді ұзақ уақыт қызығушылықпен тыңдауға қиындық туғызады. Егер бәрі жаңа, таныс болмағанда да кейде тыңдауға адамның құлқы болмауы мүмкін. Сондықтан да, жаңаны бұрыннан таныс сөздермен үйлестіру сөзді тыңдап, қабылдау үшін маңызды шарттардың бірі болмақ. Заттық түсіну сипаттау түріндегі сөзді қабылдау барысында шешуші роль атқарады. Ол айтылып отырған заттар мен құбылыстар туралы ұғымның қалыптасуымен тығыз байланысты, сондықтан да тыңдаушының бейнелік ойлауын дамыту деңгейіне қатысты болады. Не туралы айтылғанын ұғына білу тыңдаушыны әңгімедегі оқиға орнына алып келеді, әрекет етуші адамдарды көруге мүмкіндік туғызады; ол бұрын белгісіз болып келген дүниелерді тануға мүмкіндік береді.

Өзге міндеттер көңі – күйді білдіретін тілді тыңдау барысында бірінші орынға жылжиды. Мұнда заттық – бейнелік ұғынумен шектелуге болмайды, фактілер арасындағы себеп – салдарлық байланысты ұғыну қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар, логикалық түсіну талап етіледі. Сипатталған фактілерді түсінумен қатар оқиғалардағы ой мен логиканы түсіну қажеттілігі пайда болады. Бұларды түсіну барысында мазмұнға қатысты көптеген сұрақтар туындайды, – бұл оқиға не себептен туындады, негізгі тұлғаның істері неге негізделген, осы тұрғыдан келгенде, тілдің мазмұны талданады, олардың өмірмен ұштастырылуы тұрғысынан фактілерге баға беріледі.

Мәтіннің логикалық түсінігі анализ және синтез, аналогия, индукция және дедукция әдістерінің көмегімен күрделі ойлау операцияларының нәтижесінде пайда болады, сондықтан да, жеткілікті дәрежедегі ойлаудың дамуын талап етеді. Ол ойлаудың белгілі бір бағыттылығының туындауы және біртұтастыққа бірігуімен тығыз байланысты.

Кей жағдайларда тек логикалық түсіну жеткіліксіз болады. Естігенді терең және дәл түсінуде көркем құралдар және интонациялардың көмегімен оның тура, не болмаса ауыспалы мағынада жұмсалғанын анықтауға мүмкіндік туғызады. Мәтіннің әзілге, иронияға құрылғанын немесе керісінше қалыпты мәнін ұғына отырып, біз қандай да бір сөздің көмегімен құрылғанын түсінеміз.

Бұл жағдайда есту арқылы тілді қабылдау үлкен мүмкіндіктер ашады, айтушының өз сөзіне қатысын анықтау мақсатында баспада терілген мәтін оқылады. Бірақ, мәселе тек интонацияда ғана емес. Мәтінде көркемдеуіш құралдар, эпитеттердің болуы да оның мағынасына әсер етуі мүмкін. Ең маңыздысы, мәтін мазмұнын толық ұғына білу қажет: не ұнады, не ұнамады, неге көңілің толмады, немен келісесің деген мәселелер төңрегінде еркін жауап бере алатындай дәрежеге жету – басты міндет.

Ауызша тілді қабылдау барысында жүзеге асатын ойлау үрдістерінің күрделілігі мен шапшаңдығы тыңдаушы тарапынан үлкен назар аударуды талап етеді. Ерікті көңіл мақсат қоюды реттеуде ерік күшін туғызады. Оқушылардың бойында ол тыңдалып отырған мәтінге қызығушылықтың болуы әсерінен туындауы мүмкін.

Әрбір фразаны түсіну мәтінді басынан аяғына дейін толық бірізділікпен түсінуге қатысты болады, сондықтан да мәтінді тыңдаудың барлық кезеңінде мәтіндегі ойдың әрбір деталін есте сақтау маңызды. Шет тілі негізінде мұндай сипаттағы түсіну есту арқылы және логикалық есте сақтаудың болуын талап етеді. Тыңдаушының бойынша бұл қасиеттердің болмауы тіпті жеңіл мәтіндердің тілін түсінуге де кедергі келтіреді.

Есту арқылы қабылданған сөздің мәнін түсінуге байланысты туындаған қиындықтар оқушылардың оқу барысында кездестіретін қиындықтарымен ұқсас, бірақ ауызша тілде олардың мәні әдеттен тыс згереді. Оқу барысында мәтіннің түсінуге ауыр тұсына қайта айналып келуге, артқа шегінуге, анықтамаға, үлкен адамдардан көмек сұрауға болады. Ауызша қабылдауда тыңдаушы кейде белгілі бір сәтін дұрыс естімей қалуы немесе байланысты үзіп алуы мүмкін. Сондықтан, осындай қиындықтарды есепке алу шет тілін тыңдауға үйрету барысында өте маңызды.

Сөз мазмұнының күрделілігі, ең алдымен, тілде кездесетін мәселелермен анықталады. Есту арқылы қабылдау үшін оқушы тәжірибесінде бұған ұқсас сөздердің болмауы сөз мағынасын ашуға қиындық келтіреді. Осы себептерге байланысты шет тілінде ғылыми және техникалық мазмұндағы мәтіндер орта университетте тыңдау арқылы қабылдауға жарамайды. Егер сөз мазмұны үйретіліп отырған тілдің елімен байланысты болса, қиындықтар оның тарихы, тұрмысы, мәдениеті және т.б. оқушыларға белгісіз жағдайларға байланысты туындауы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, мәтін мазмұнын толық түсіну үшін айтушының сөзінде кездесетін ұқсас сөздердің мағынасын ұғыну қажет. Бұның бәрі, әдетте, сөзбен айтылмайды да, айтушының сөзінен немесе оның өзі туралы мәліметтерден белгілі болады. Бұл жағдайда ерекше қиындықты сөйлеушінің мәтін мазмұнын толық ашатын қажет сөздерді орнымен қолданбауы, айқындылықтың болмауы туғызады.

Есту арқылы шет тілін түсінудің негізгі қиындықтары осындай.

Айту ауызша тілдесу жүзеге асырылатын (тыңдаумен қоса) сөйлеу қызметінің түрі (28;55). Айту әсерлі жағдайды, заттардың атауын білдіруден, сұраққа жауап беруден бастап, жеке толық аутуға дейін әр түрлі қиындықтардан тұрады. Сөзден және

сөз тіркестерінен сөйлемге ауысу ойлаудың және естің қатысуының түрлі дәрежесімен байланысты.

Айту мен тыңдаудың салыстырмалы сипаттамасы жалпы психологиялық алғышарттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Сөйлеудің екі түрі де ішкі сөйлеу тірегімен және болжау механизмімен күрделі ойлау қызметінің бар болуымен сипатталады.

Әдістемелік қатынаста тыңдау және айту өзара тығыз байланыста бола отырып, оқу барысында бір – бірінің дамуына ықпал ететіндігі маңызды болып табылады. «Сөйлеуді түсінуді үйрену үшін, айту қажет, және сіздің сөйлеуіңіз қалай қабылданса, солай өз түсінің туралы пікір айту қажет. Түсіну айту үрдісінде, ал айту түсіну үрдісінде құрылады» [7;45]. А. А. Леонтьевтің мәліметтері бойынша [5;44], ішкі сөйлеу және онымен байланысты артикуляция тілдік ойлаудың негізгі механизмі болып табылады және шет тілінде тыңдау барысында да, сөйлеу барысында да орны бар. Айту үрдісінде ішкі сөйлеудің көмегімен ойды алдын ала фиксациялаудың, яғни ойша жоспар құрудың немесе болашақта сөз сөйлеу конспектісінің орны бар. «Пайда болған жағдайда сыртқы сөйлеуде өз ойын тікелей хабарлау барысында барлық жағдайда жарты секундта сөздерді айтудың алдын алатын сөз – қозғалыс импульсінің көрінісі бар» [5;45]. Екі үрдіс те белсенді ой қызметімен сүйемелденеді.

Тыңдау мен айтудың қысқаша салыстырмалы талдауы тыңдау мен айтудың өзара тығыз байланысы туралы ғана емес, сонымен қатар оқу және жазумен органикалық байланысты растайды.

Жазу ақпаратты сақтау және бұдан әрі жаңғырту үшін тіл дыбыстарының фиксация тәсілі тәрізді дыбыстық сөйлеу базасында пайда болды. Оқу ауызша және жазбаша нышандармен үйлесе отырып, ауызша сөйлеуден жазбашаға ауысу болып табылады. Оқыту оқу, жазу сияқты тілдік есту және артикуляция арасындағы байланыстың дамуымен байланысты.

Сөйлеу қызметінің барлық түрлері дамыған кезеңде ғана емес, сонымен қатар шет тілін үйренудің бастапқы кезеңінде де өзара тығыз әрекет жасаулары қажет, екі тәжірибелік қорытынды жасауға болады:

- 1) сөйлеу икемділігін ауыстыру үшін арнайы күш жұмсау қажет емес;
- 2) коммуникацияның ауызша және жазбаша формаларының жалпы және әр түрлі параметрлерін есепке ала отырып, оқу үрдісін қатаң басқару қажет. Жоғарыда берілген жолдардың соңғысы едәуір дұрыс, алайда қасиеттердің бірін екіншісімен алмастыру адамның психикалық мінезінің ерекшеліктерінің бірі болып табылады, бір сөйлеу қызметінен екінші сөйлеу қызметіне жалпы ауыстыру икемділігі апатты жүргізілмейді, керісінше оқытудың арнайы тәсілдерін, оқушылардың тілдік қабілеттерін дамытатын, оқу мотивациясын ынталандыратын ақпарат көздерін және нақты индивидуализацияны дұрыс таңдауды талап етеді.

Осы жұмыстың авторына университет оқушыларының диалогтық сөйлеуді түсінудегі негізгі қиындық диалогтық сөйлеу барысындағы әңгімелесуші ойының барысына еру қажеттілігі. Мұндай жағдайда диалогтық сөйлеу тыңдау (жоғарыда айтылғандай) дағдысының дамуымен тығыз байланысты. Тіл ұстаушымен сөйлесу барысында оқушылардың қақпа сөздің тек басын «ұғынатындығы», ал ортасы мен аяғы жіберіліп алынатындығы (тыңдалмайтындығы) жиі кездеседі, себебі баланың миы осы уақытта қақпа сөзге жауапты ойластырады.

Тағы бір қиындық баланың шетелдіктермен жалпы сөйлесуге қорқатындығынан тұрады. Ол өзін түсінбеймін деп қорқады, ал түсінген жағдайда, ол жауап бере алмайды немесе дұрыс жауап бермейді. Бұл қиындықтардың себебі, автордың көзқарасы

бойынша, шет тілін оқыту үрдісінде жатыр. Оқытушының материалды сауатты жеткізе алмауы, балаларды қорқытуы немесе төмендетуі мүмкін. Балалардың барлық қорқынышы осыдан.

Монологтық сөйлеудің негізгі қиындығы логиканы, байланысты, үздіксіздікті, айту үрдісінде ой айтылуының аяқталуын қолдаудан тұрады. университет жасындағы балаға бұл өлшемдерді ұстану өте ауыр және ол өз әңгімесінің формасы туралы ойланбастан ойына келгенді айтады.

Оқу қабылдаудан және жазбаша сөйлеуді ұғынудан жинақталған рецептивті сөйлеу қызметі ретінде қарастырылады [7;86]. Оқу барысында ауызша сөйлеуді қабылдаудан ерекше ақпарат есту арқылы емес, көру арнасы арқылы түседі.

Сәйкесінше әр түрлі сезім рөлі де өзгереді. Оқу барысында көру сезімі шешуші рөл атқарады. Сөйлеуді есту және оқу дауыстап оқу барысында толық сөйлеу болатын ішкі сөйлеу формасында қабылданған материалды айтумен сүйемелденеді. Сондықтан оқу барысында моторлық сезім үлкен рөл атқарады. Оқушы өзін естиді, сондықтан есту сезімі оқуда міндетті болып табылады. Олар өз оқуларының дұрыстығын қадағалауға мүмкіндік береді. Алайда олар оқу барысында сөйлеуді естуден ерекше тәуелді рөл атқарады [4;34].

Бір уақытта оқуды қабылдаумен бірге оны ұғыну жүреді. Бұл оқу үрдісінің екі жағы өзара үздіксіз байланысты. Мәтінді қабылдау сапасына оны түсінуге арналған талаптың бар болуы тәуелді. Формасы бойынша ұқсас сөздерді ұқсату, сөздерді дұрыс оқымау тәрізді қателер мағынаны бұрмалауға әкеп соғады. Сонымен қатар дұрыс түсінбеу сөз формасын жалған болжауға соқтырады [2;22].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеудің негізінде оқушылардың жеке – психологиялық ерекшелігі мамандандырылған типтегі білім беру мекемелерінде шет тілін меңгеру үрдісінде маңызды рөл атқарады. Білімді игеру қарқыны, сензитивтілік, шет тілін қабылдау, оны өңдеудегі созымдылық және икемділік, және басқалары тәрізді психологиялық қызметтің ерекшеліктері ұсынылатын көлемде шет тілін меңгерудің анықтаушы факторы болады. Экстравертифтілік сыртқы шет тілдік сөйлеуді қабылдау бойынша тілдік машықты дамытуды ынталандырады, ал интервертифтілік керісінше бұл үрдіске тосқауыл қояды. Сонымен қатар мазасыздану, невротизм оқушылардың байланысқа түсуіне кедергі келтіруі, қорқыныш шақыруы мүмкін. Тілді меңгерудің сәтті нәтижесі едәуір төмен болуы мүмкін. Флегматиктік және меланхоликтік темперамент бар оқушылардың шет тілін меңгеру нәтижесінің едәуір төмендігін осымен түсіндіруге болатындығы анық.

Әдебиет:

1. Ауэрбах Т.Д. Зачем и как изучать иностранный язык, М.; Знание,1961.
2. Егоров Т.Г. Психология овладения навыками чтения, М.; 1953.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. М.; Просвещение,1991.
4. Карпов И.В. Психологический анализ процесса понимания и перевода учащимися иноязычных текстов. //ИЯШ, 1949, №6.
5. Леонтьев А.А. Речевые ошибки как проблема психологии; в сб. Материалы 3 Всесоюзного съезда общества психологов СССР, т.1, Общая психология и психофизиология., М.; 1968.
6. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения, М.; Педагогика,1974.
7. Методика обучения иностранным языкам, под ред. Н.И. Гез, М.В. Ляховицкого, М.; Высшая школа, 1982.
8. Немов Р.С. Психология, т. 2, М.; Владос, 1999.

ӘОЖ 811. 512.122

ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҰТЫМДЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Баекина Н.М.

*(п.ғ.м., қазақ тілі кафедрасы, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ,
Петропавл қ., Nbaekina@mail.ru)*

Таймуллина Қ.Қ.

*(ф.ғ.м., қазақ тілі кафедрасы, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ,
Петропавл қ., Kusni-82@mail.ru)*

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында жаңа технологиялардың қолданылуы қарастырылған. Мемлекеттік тілді оқыту барысында жаңа технологияларды пайдалану бізге әдістемелік әдіс – тәсілдерді дұрыс таңдауға, жұмыс түрлерін түрлендіруге, тыңдаушылардың есінде қаларлықтай, әрі қызықты құрастыруға көмектеседі. Сонымен қатар тыңдаушылардың уәждемесін, жеке және топтық жұмыстардың тиімділігін арттырады.

Түйінді сөздер: әдіс – тәсілдер, тыңдаушылар, игеру, шеберлік, оқу үрдісі, ойын элементтері, қызығушылық, тіл үйрету.

Аннотация

В данной статье рассматривается использование новых технологий на уроках казахского языка, как условие обеспечения современного качества образования. Применение новых технологий в преподавании государственного языка помогает нам подобрать методические приемы и средства, которые позволяют разнообразить формы работы и сделать урок интересным и запоминающимся для обучающихся, а так же повышает мотивацию, стимулирует познавательный интерес и повышает эффективность групповой и самостоятельной работы.

Ключевые слова: методы и приемы, слушатели, освоить, мастерство, учебный процесс, игровые элементы, интерес, обучать языку.

Annotation

This article considers the use of new technologies in Kazakh language lessons as a condition for ensuring the modern quality of education. The use of new technologies in the teaching of the state language helps us to select methodological methods and tools that allow us to diversify the forms of work and make the lesson interesting and memorable for students, as well as increases motivation, stimulates cognitive interest and increases the effectiveness of group and independent work.

Key words: methods and techniques, listeners, master, skill, educational process, game elements, interest, teach the language.

Кіріспе

Бүгінгі білім жүйесі оқыту үдерісінде жаңа әдіс – тәсілдерді, жаңаша идеяларды пайдаланып, келер ұрпаққа тиімді де сапалы білім беруді көздейді.

Педагогика ғылымында оқытудың түрлі әдіс – тәсілдері бар. Жалпы алғанда, әдіс дегеніміз – білім берудің негізгі теориясы, ал тәсіл – іс, меншікті іс деген мағынаны білдіреді. Сондықтан ұстаздың оқыту әдісі тек әрекеттің негізгі мақсаты болуы шарт. Әр түрлі құралдарды қолдану әдіске бағынышты болады.

Қазіргі уақытта мемлекеттік тілді өзге ұлт өкілдері тыңдаушыларына үйрету – қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімінің басты міндеті. Тіл аса маңызды қатынас құралы. Қазақ тілі балабақша, мектеп, орта, жоғары оқу орындарында жалпыға бірдей міндетті білім беру талаптарына сай оқытылып, үйретіліп келеді. Ал аталмыш білім

беру сатыларынан өткен, бүгінде қызмет атқарып жүрген ересек қауымға қазақ тілін жеделдете үйрету – еліміздің тілдік егемендігінің бірден – бір талабы. Тыңдаушыларға мемлекеттік тілді оқыту және оны тиісті дәрежеде игерту – қазіргі күндегі басты мәселелердің бірі болып табылады. Оқытушы белгілі бір нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі жаңа технологияларды қолдануы қажет. Сол себепті сабақта қолданылған әдіс тыңдаушылардың өз ынтасын, ішкі қозғаушы күшін жұмысқа бағыттауды ұстанады. Бірақ оқытушы қай әдісті таңдамасын, оның тіл үйренушінің қабылдауына жеңіл, тиімділігі мол, нәтижелі болуын, ең негізгісі, дидактикалық мақсат – міндеттерге сәйкес келуін ескеру қажет.

Тыңдаушыларға қазақ тілін игеру үшін сабақ қызықты, әрі тартымды болуы тиіс. Сабақтың қызықты, сапалы өтуі тікелей оқытушының шеберлігіне байланысты. Сондықтан оқытушы тыңдаушыға білім беруде әр түрлі оқу үрдісінің жаңа технологияларын тиімді қолдана білуі, тақырыпты саналы, сапалы меңгеруіне бағдар беріп отыруы тиіс. Оқытушы әрдайым ізденісте болса ғана, тыңдаушылардың қазақша сөйлеу дағдылары қалыптасып, тілге деген қызығушылықтары артады.

Зерттеу әдістері

Сабақ барысында бұл мәселені шешудің сан алуан жолдары бар. Солардың қатарына ойын әдісін жатқызуға болады. Тіл үйрету мақсатын алға қоя отырып, сабақтарда ойын технологиясына басты назар аударып, соны сабағымызда қолдануға тырысамыз. Сабақ кезінде ойын элементтерін пайдалану тыңдаушылардың қызығушылығын оятатындығына, танымдық белсенділігін, оқуға деген ынтасын арттыратындығына көзіміз іс – тәжірибе барысында анық жетті. Өйткені ойын – жаңа тақырыпты ашуда, оны жүйелеуде, сондай – ақ өткен материалдарды еске түсіруде, алған білімді жинақтауда да өте тиімді әдіс. Ойын әдісін ұстаз мақсатты түрде сабақтың кез келген кезеңінде яғни, басында, ортасында, соңында да пайдалана алады. Сабағымызда чайнворд, бағдарлау, «қарлы көш», «кемпіркосақ», сандар сөйлейді және де т.б. ойындарды пайдаланамыз.

Күнделікті сабақ беру барысында өзіміздің өткізген іс – тәжірибемізді әріптестермен бөлісу мақсатында сабақ жоспарын ұсынып отырмыз. Бұл мемлекеттік тілді оқитын мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелердің қызметкерлеріне арналған.

Зерттеу нәтижесі

Сабақтың тақырыбы: Қызмет көрсету орындары.

Сабақтың мақсаты:

1) Қызмет көрсету орындары тақырыбы бойынша тыңдаушылардың білімдерін бекіту. Жазылым, айтылым, оқылым, тыңдалым негізінде оқитындардың ойын, пікірін жеткізе алуға бағытталған тапсырмалар жүйесін ұсыну.

2) Тыңдаушылардың ауызша сөйлеу мәдениетін қалыптастыру. Топпен және жеке жұмыс жасау.

3) Өз мамандығын сүйеге, оны мақтан тұтуға тәрбиелеу.

Сабақтың түрі: бекіту сабағы.

Сабақтың әдіс – тәсілдері: сұхбаттасу, әңгімелесу, пікір – талас, ойын әдісі.

Сабақтың көрнекілігі: сызба, аудиожазба, қиықшылар, интерактивті тақта, бейнеролик, таныстырылым.

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі.

а) сәлемдесу.

ә) топты түгендеу.

б) көңіл – күйлерін сұрау

«Қарлы көш» әдісі.

– Бүгінгі сабағымызда қонақтарымыз бар, сондықтан өзімізді ерекше таныстырып өтейік. Сіз өз есіміңізбен бір қасиеттеріңізді атаңыз. Ал көршіңіз сізді айтады және өзін таныстырады.

М – ы: Менің атым – Әлия, мен сұлуым. Менің есімім – Қайрат, мен тапқырмын. Әлия – әдемі. Қайрат – тапқыр. Менің атым – Танат. Мен жомартпын ...)

II. Үй жұмысын тексеру.

АЙТЫЛЫМ. «Кемпіқосақ» әдісі. (2 түрлі түсті қиықшаларды таратамыз. Оларда сұрақтар жазылып тұрады).

- 1) Көлік бұзылса қайда барасыз? (Көлік жөндеу орталығына)
- 2) Құжаттарды алу, рәсімдеу, анықтамалар алу үшін қайда барасыз? (ХҚКО – ЦОН)
- 3) Құжаттарды растау үшін баратын жер. (Нотариус)
- 4) Киім тазалату және жудыру үшін қайда барасыз? (Киім тазалау орталығына)
- 5) Дәрігерге қаралу үшін қайда барасыз? (Емханаға)
- 6) Тамақ ішу, қонақ шақыру үшін баратын жер? (Дәмхана, мейрамхана)
- 7) Азық – түлік сатып алатын жер? (Дүкен, гипермаркет)
- 8) Дәрі алу үшін қайда барасыз? (Дәріханаға)
- 9) Шашты қию үшін қайда барасыз? (Шаштаразға)
- 10) Ақша алу, ақша салу үшін қайда барасыз? (Банкке)

2 – тапсырмамыз чайнвордпен жұмыс.

2 – тапсырма. Қызмет көрсету орындары тақырыбына қатысты сөздерді тауып, аудармасын айтып, сөз тіркестерін құрастырыңыздар.

Бұл тапсырманың мақсаты: сөздік қорын молайту.

Кесте 1 Әріптер

Ш	А	Л	І	Р	М	Е	Т	А	М
Т	Ш	Ө	К	І	Ш	Ө	К	З	І
А	Р	К	Қ	Ұ	Ж	А	Т	А	И
З	А	А	Н	А	Х	М	Е	Л	К
Ж	А	Н	А	Р	М	А	Й	А	У

(шаштараз, көлік, жанармай, көшірме, құжат, тазалау, емхана, киім)

Нәтижесі: осы тапсырманы орындау барысында тыңдаушылар тақырыпқа қатысты сөз тіркестері мен сөйлемдер құрастыра алатын болады.

II. Жаңа сабақ.

– Жарайсындар, жаңа сіздердің сөз тіркестеріңіздің арасында көлік, жанармайға байланысты сөздер болды. Ал енді келесі тапсырмада да осы сөздер кездеседі.

ТЫҢДАЛЫМ. (тындайды)

3 – тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңыздар. Түсініксіз сөздерді теріп жазыңыздар.

А) 2 рет тыңдайды, не туралы екенін айтады.

Мақсаты: Тыңдау арқылы есте сақтау қабілеттерін дамыту.

– Мәтін не туралы?

Нәтижесі: осы тапсырманы орындау барысында тыңдаушылар тыңдаған материалдың мазмұнын саналы түрде қабылдайды.

– Қандай түсініксіз сөздерді кездестірдіңіз. Кім жазып алды?

ЖАЗЫЛЫМ

1) *Сөздерді оқытқызу, жазғызу.*

тыйым салу – запрещать

кедергі келтірмеу – не препятствовать

жол қозғалысы – дорожное движение

сыпайы болу – быть вежливым

шыдамсыздық – нетерпение

дөрекілік – грубость

сөз таластыру – прение, спорить

дәлелденбеген айып – не доказанная вина

жауапкершілікке тарту – привлечь к ответственности

көлік құралы – транспортное средство

4 – тапсырма. Жаңа сөздермен сөйлем құрастыру. (Оқу)

ОҚЫЛЫМ

5 – тапсырма. Мәтінмен жұмыс. (Мәтінді оларға таратып беру)

Жол полициясы қызметкерінің әрекеті заңмен белгіленген. Көлікті себепсіз тоқтатуға тыйым салынған. Көлікті тоқтатқан кезде, қозғалысқа кедергі келтірмеу қажет. Жол – патруль полициясының қызметкерлері жол қозғалысы қатысушыларымен сыпайы түрде сөйлесуі тиіс. Азаматтармен сөйлескенде жол – патруль полициясының қызметкерлеріне сөз таластыруға, шыдамсыздық танытуға, дөрекілікке дөрекілікпен жауап беруге болмайды. Жол – патруль полициясының қызметкері лауазымын, арнайы атағын және аты – жөнін айтып, өзін таныстырады. Содан кейін көлік құралын тоқтатудың себебін хабарлайды. Жүргізушіні дәлелденбеген айыптар бойынша жауапкершілікке тартуға болмайды.

АЙТЫЛЫМ

6 – тапсырма. «Идеал» стратегиясы. (Мәтінді талдау)

а) Мәтін бойынша қандай мәселені анықтауға болады?

ә) Сіздердің бастарыңызда осындай жағдай болды ма?

в) Сіздер сонда не істедіңіздер? Әрекетіңіз қандай болды?

Мақсаты: тыңдаушылардың айтылым, сөйлесім әрекеттері мен сөйлеу мәдениетін дамыту.

Нәтижесі: осы тапсырманы орындау барысында тыңдаушылар ойларын дәлелдей алатындығын көрсетеді.

– Осы мәтінді пысықтау мақсатында жазбаша тапсырма орындау.

7 – тапсырма. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіздер.

1/ Мәтінге сәйкес келмейтін ақпаратты таңдаңыз.

А) Жүргізушілер полиция қызметкерімен сөз таластыруға, дөрекі сөйлеуге, шыдамсыздық танытуға болады.

- Б) Көлікті себепсіз тоқтатуға болмайды.
- С) Полиция қызметкері көлік жүргізушімен сыпайы сөйлесуі тиіс.
- Д) Қызметкер жүргізушіге өзін таныстырады.

2/ Мәтінге сәйкес ақпаратты таңдаңыз.

- А) Жүргізушіні дәлелденбеген айыптар бойынша жауапкершілікке тартады.
- Б) Азаматтармен сөйлескенде полиция қызметкері ең алдымен олардың аты – жөнін сұрайды.
- С) Жол полиция қызметкері үлкен жылдамдық үшін тоқтатты.
- Д) Полиция қызметкері жүргізушілермен биязы сөйлесулері керек.

3/ Мәтінде жауабы бар сұрақты таңдаңыз.

- А) Жол – патруль полициясының қызметкері көлікті немен тоқтатады?
- Б) Жол – патруль полициясының қызметкерлерімен қалай сөйлесу керек?
- С) Жүргізуші айыпты қайда төлейді?
- Д) Жол – патруль полициясына жүргізушілер қандай құжат беруі тиіс?

4/ Мәтіндегі басты тірек сөздерді табыңыз.

- А) Жол полициясы, көлік, міндеттері.
- Б) Жүргізуші, азаматтар, айып.
- С) Жауапкершілік, жол – патруль, мерзім.
- Д) Сөз таластыру, жолаушы, лауазым.

– Жарайсыздар! Ал енді сабақтың басында таратқан қиықшаларға назар аударыңыздар. Олардың түсіне қарай 2 топқа бөлініңіздер.

8 – тапсырма. «Қала ішін бағдарлау» ойыны.

Тапсырманың мақсаты: жергілікті полиция департаментінен шығып төмендегі бағыт – бағдарлар бойынша тиісті жерлерге жету.

(бұл тапсырманы бастамас бұрын, көмекші есімдерді еске түсірейік)

Рядом –	Жанында / қасында
Напротив –	Қарама – қарсысында
Между –	Арасында
В углу –	Бұрышта
Прямо –	Тура
Налево	Сол жаққа
Направо –	Оң жаққа
Вперед –	Алға
До –	Дейін
Повернуть –	Бұрылу

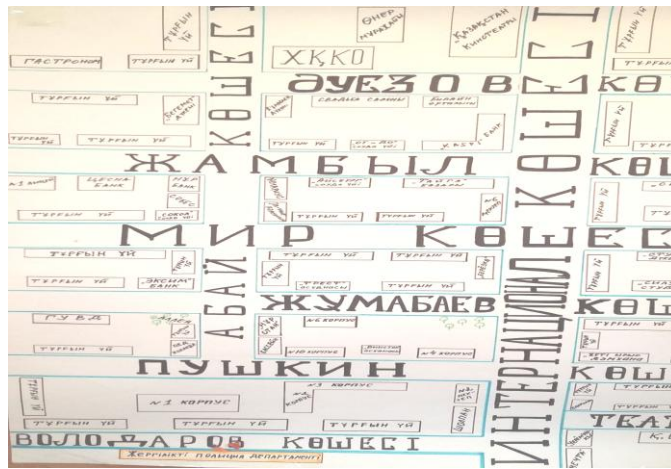
Мақсаты: тыңдаушылардың жазылым әрекеті мен грамматикалық сауаттылығын арттыру

– Әр командадан бір адам шығады, белгіленген жерге бағыт арқылы баруларыңыз керек.

1. Жергілікті полиция департаментінен шығып, Володаров көшесімен Интернационал көшесіне дейін барыңыз. Енді сол жаққа бұрылыңыз. Сіз Интернационал көшесіндесіз. Осы көшемен Пушкин көшесіне дейін тура жүре беріңіз. Қайтадан сол жаққа бұрылыңыз. Пушкин көшесімен Абай көшесіне дейін барыңыз. Осы жерде оң жаққа бұрылыңыз да, Абай көшесімен тура жүре беріңіз. Қайтадан сол жаққа бұрылыңыз. Ол ішкі істер органдары құрылуының 25 жылдығына арналған

аллеясына қарама – қарсы орналасқан. Бұл не? (*Эксим банк*) Онда не үшін келдіңіз, қалай ойлайсыз?

2. Сіз Володаров көшесіндесіз, Жергілікті полиция департаментінің алдында тұрсыз. Енді оң жаққа бұрылыңыз. Володаров көшесімен Интернационал көшесіне дейін барыңыз. Қайтадан сол жаққа бұрылыңыз. Осы Интернационал көшесімен Жамбыл көшесіне дейін тура жүре беріңіз. Қайтадан сол жаққа бұрылыңыз. Жамбыл көшесімен Абай көшесіне дейін барыңыз. Бағдаршамның қасына тоқтаңыз. Енді оң жаққа бұрылып, көшені кесіп өтіңіз. Абай көшесімен тура жүре беріңіз. Әуезов көшесінен өтіңіз. Ол оң жақ бұрышта, Абай мен Әуезов көшесінің қиылысында орналасқан. Бұл не? (Халыққа қызмет көрсету орталығы – ЦОН) Онда не үшін келдіңіз, қалай ойлайсыз?

Нәтижесі: күнделікті өмірдегі жағдаяттарда қазақ тілінде бағыт – бағдар айта алатын болады

СӨЙЛЕСІМ

9 – тапсырма. Диалог құрастыру. (Бағыт бойынша барған орны бойынша диалог құрастыру. Сахналық көрініс түрінде көрсету)

А) ХҚКО (ЦОН)

Ә) Банк

Мақсаты: тыңдаушылардың айтылым, сөйлесім әрекеттері мен сөйлеу мәдениетін дамыту.

Нәтижесі: осы тапсырманы орындау барысында тыңдаушылар командамен жұмыс жасау, ойларын дәлелдей алатындығын көрсетеді.

Біз сіздермен бірнеше тапсырма орындадық, ал енді сәл демалып алыңыздар.

Видеоролик. (Тұрсынбек Қабатовтың «Жол ережелері» әзілінен үзінді)

Жақсы, ал енді сабағымызды аяқтайық. Ол үшін маған көмектеседі. Сіз бүгін тілші боласыз. Әріптестеріңізден интервью алыңыз.

«Микрофон» әдісі

- Бүгінгі сабақ немен ұнады?
- Сізге ше?
- Қандай тапсырма сізге жеңіл болды?
- Сізге ше?
- Қандай тапсырма қиын болды?
- Сізге ше?
- Қандай тапсырма қызықты болды?

V. *Сабақты қорыту.*

VI. *Бағалау.*

VII. *Үй жұмысы. Жаңа сөздерді жаттау.*

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, сабақта түрлі жаңа технологияларды пайдалану барысында тыңдаушылардың сабаққа деген қызығушылығы артады. Оқытушылар да өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады.

Сабақтың танымдық, әдістемелік жағынан қызықты өтуі ұстаздың үнемі іздену, заманауи әдіс – тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты болмақ.

Әдебиет:

1. А. Меңжанов «Педагогикалық пәндерді оқыту әдістемесі» Алматы, 1996 ж.
2. «Қазақ тілін үйренейік» №3, 2012, 12 – бет.
3. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде» № 6, 2011, 25 бет.
4. М.М. Жанпеисова. «Модульді оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» А., 2002.
5. А.В. Петров «Ойын әрекеті арқылы белсенділікке баулу». 2001.

ӘОЖ 81.371.2

ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғабдулина М.Ғ.

*(п.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, қазақ филологиясы кафедрасы,
Петропавл қ., gabdulina4915@mail.ru)*

Аңдатпа

Нақты материалдар негізінде фразеологизмдердің грамматикалық ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – тұрақты сөз тіркестерінің морфологиялық ерекшеліктері мен синтаксистік қызметін анықтау. Зерттеуде фразеологизмдердің құрылымы, морфологиялық ерекшеліктері және сөйлемдегі қызметі талданған. Зерттеу әдістері: сипаттама, компоненттік талдау, құрылымдық – семантикалық талдау. Зерттеу материалдарын қазіргі қазақ тілі курстарында пайдалануға болады.

Түйінді сөздер: тұрақты сөз тіркестері, құрылым, грамматикалық ерекшелік, сөйлем мүшелері, морфологиялық ерекшеліктері.

Аннотация

На основе фактического материала рассматриваются грамматические особенности фразеологизмов. Цель исследования – определить морфологические особенности и синтаксическую роль устойчивых словосочетаний. Определена структура, проанализированы морфологические особенности устойчивых словосочетаний и их роль в предложении.

Методы исследования: описательный, компонентный, структурно – семантический анализ. Результаты исследования могут быть использованы при изучении курса современного казахского языка.

Ключевые слова: устойчивые словосочетания, структура, грамматические особенности, члены предложения, морфологические особенности.

Annotation

The grammatical features of phraseological units are considered on the basis of the actual material. The objective of research is to define morphological features and a syntactic role of set phrases. The structure is defined and morphological features of set phrases and their role in the sentences are analysed.

The methods of research: descriptive, component, structural – semantic analysis. Results of a research can be used during the studying a course of modern Kazakh language.

Key words:: set phrases, structure, grammatical features, sentence parts, morphological features.

Кіріспе

Фразеологизмдер саласындағы өзекті мәселелер қатарына тұрақты сөз тіркестерінің грамматикалық ерекшеліктері жатады. Қазіргі тіл білімінде тұрақты сөз тіркестері әдетте лексика – семантикалық жағынан, көркем шығарма тілінде қолданылуы ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылып келеді. Соңғы кезде фразеологизмдердің грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты зерттеулер пайда бола бастады.

Қазіргі орыс тіліндегі фразеологизмдер жайында арнайы зерттеу жұмысын жасаған В.П. Жуков фразеологизмдердің сөйлем ішінде бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш та бола алатын дәлелдейді. Орыс тілінде фразеологизмнің сөйлем мүшесі болуы жайлы Х.М. Сайкиев те фразеологизм сөйлемнің барлық мүшесі қызметін атқара алады деп, оның бастауыш қызметінде жұмсалыуына көбірек тоқталады. Профессор І. Кеңесбаев фразеологизмді сырт сикына қарап, яғни белгілі бір қосымшаларды бойына дарыту қалпына қарап, синтаксистік қызметі мен фразеологизмнің мағынасынан бойды аулақ сала талдасақ, формал тұрғыдан еркін тіркесте болатын барлық белгілерді табуға болады деп айтқанымен, синтаксистік жағынан қарастырмайды.

Қазақ фразеологиясының мәселесімен шұғылданып, арнайы зерттеу жүргізген, сол жайында еңбек жазған І. Кеңесбаев болса, С. Аманжолов фразеологиялық тіркестердің сөйлем мүшесіне қатысы жайлы, Н. Сауранбаев фразеологияға не жатады дегенге көңіл аударды. «Қазіргі қазақ тілі» оқулығына фразеология бөлімін енгізген Ғ. Мұсабаев та фразеологиялық ерекшеліктерге көп көңіл бөлген. К. Аханов өзінің «Тіл біліміне кіріспе» атты жоғары оқу орындарына арналған оқу құралының лексикология тарауында қазақ тілі фразеологиясын В.В. Виноградовтың жіктеуі бойынша топтаса, Р. Сәтенова тұрақты тіркестердің бір түріне жататын мақал – мәтелдердің тілдік ерекшеліктеріне тоқталады. Зерттеушілер жеке авторлар шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданылуына да көп көңіл аударып, сөз таптарына жүйеледі, сөйлемдегі беретін мағынасына қарай топтады. Ә. Қайдаров пен Р. Жайсақова, А. Елешова қазақ фразеологизмдерін классификациялау мәселесіне көңіл аударды. Қазақ фразеологизмдерінің өзге тілдерде берілуі және өзге тілдердегі шығармаларды қазақ тіліне аударғандағы фразеологизмдердің берілу жайы тілші ғалымдар назарын аударды. Бұл ретте Ө. Айтбаевтың, К. Дүйсетаевтың зерттеу еңбектерін айтуға болады. Сондай – ақ осы жылдары қазақ және орыс тіліндегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу жайын қолға ала бастады, көптеген зерттеу – мақалалар жарияланды.

Фразеологизмдердің сөйлем мүшесі ретінде жұмсалыуы жайлы қазақ тіл білімінде біраз айтылады. Х. Қожахметова тұрақты тіркес сөйлемнің барлық мүшесі бола алатынын мысалдармен дәлелдесе, Н. Қошанова тұрақты тіркестің сөйлем мүшесі болуы – сөйлем аясының кеңеюінің бір жолы деген тұжырымдама жасайды.

Тіліміздегі фразеологизмдерді тіл білімінің морфология мен синтаксис саласында зерттеу оның толық ашылмаған сан қырының бірі. Фразеологизмді зерттеуші ғалымдар назарынан тыс қалып келе жатқан тағы бір мәселе – олардың құрылымы, сөйлем ішіндегі қолдану ерекшеліктері, тұрақты сөз тіркестерінің сөйлемдегі қызметі [1].

Қазақ тілінен жинақталған материалдар фразеологизмдердің сыртқы құрылымы жағынан екі, үш, төрт, одан да көп сыңарлы болатынын және сөйлемге ұқсас болып кездесетіндерін көрсетеді. Тұрақты сөз тіркестерін құрылым жағынан қалыптарға

жүйелеп, зерттеу барысында оларды бірнеше топқа бөлдік: екі сыңарлы етістікті фразеологизмдер; үш сыңарлы етістікті фразеологизмдер; төрт және одан да көп сыңарлы етістікті фразеологизмдер. Теориялық еңбектер мен жинастырған материалдарымызды саралап, жүйелей отырып, төменде екі сыңарлы фразеологизмдерді мынадай топтарға біріктірдік: атау тұлғалы есім + етістік (басы қату), көсемше тұлғалы етістік + етістік (сасып қалу). Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің етістік тұлғасы соңғы сыңар ретінде қолданылады.

Келтірілген мысалдардан байқағанымыз, екі сыңарлы етістікті фразеологизмдердің қазақ тіліндегі «атау тұлғалы зат есім+етістік» типтес синтаксистік қалыбында келу құбылысы байқалады.

Үш сыңарлы етістікті фразеологизмдердің (төбесі көкке жету) құрамындағы негізгі қызметті атқарып тұрған басыңқы сыңардағы етістіктің, сол сияқты басқа да сыңарлардың лексика – грамматикалық ерекшеліктері – қазақ тіліне тәндігімен түсіндіріледі. Құрылымы: сын есім + зат есім + етістік. Мысалы: Үлкен іс бастау; қызыл кеңірдек болу; тақыр жерге отырғызу.

Жинастырған материалдарды құрылым – құрылысына қарай жүйелеу, саралау барысында етістікті фразеологизмдер құрамындағы сыңарларының саны екі сыңарлы фразеологизмдерден басталып, үш – төрт, алты – жеті сыңарға дейін баратынын көрдік. Лексикографиялық деректерге сүйене отырып, фразеологизмдердің құрылымының көп сыңарлы түрі қазақ тілінде екі сыңарлы фразеологизмдерге қарағанда сирек кездесетінін көреміз. Бұл қалыптағы етістікті фразеологизмдер сыңарлары грамматикалық құрылысы жағынан әр түрлі формада келсе де, жалпы мағынасына нұсқан келтірмейді.

Төрт сыңарлы етістікті фразеологизмдердің құрылымы: есімше + зат есім + зат есім + етістік, мысалы: тумаған сиырдың уызынан дәмету. Сын есім + зат есім + зат есім + етістік: Ақ түйенің қарны жарылды. Зат есім + етістік + зат есім + етістік: Ат мінгізіп, тон кигізді. Зат есім + зат есім + зат есім + етістік: Аспандағы айға қол созды.

Бес сыңарлы фразеологизмдер: зат есім + зат есім + зат есім + етістік: Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті. Сын есім + зат есім + сын есім + зат есім + етістік: Ақ теріні қара тері қылды.

Алты сыңарлы фразеологизмдер: зат есім + зат есім + етістік + зат есім + зат есім + етістік: Бетін жел қақпады, маңдайын күн шалмады. Зат есім + зат есім + шылау + зат есім + шылау + етістік: Басын тауға да, тасқа да соқты. Сын есім + сын есім + сын есім + сын есім + зат есім + етістік: Боз қасқа, ақ сары бас шалды. Үстеу + зат есім + үстеу + зат есім + етістік: Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды.

Жеті сыңарлы етістікті фразеологизмдер: зат есім + етістік + зат есім + зат есім + етістік + зат есім + етістік. Зат есім + етістік + зат есім + зат есім + етістік + зат есім + етістік. Есіктен шықса тесіктен, тесіктен кетсе есіктен келеді. Сан есім + зат есім + зат есім + сан есім + зат есім + зат есім + етістік: Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарды. Зат есім + сын есім + зат есім + етістік + сын есім + зат есім + етістік.

I. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде етістікті төрт сыңарлы фразеологизмдердің саны – 325; бес сыңарлылар 91; алты сыңарлылар 26; жеті сыңарлылар 10 және сегіз сыңарлылар 10 болып келеді, яғни етістікті фразеологизмдер ең көп кездесетін фразеологизмдер болып табылады [2].

Жинастырған материалдар қазақ тілінде екі, үш компонентті етістікті фразеологизмдердің мольнан кездесетінін, ал компонент саны көбейген сайын фразеологизмдер саны азаятынын, яғни жеті – сегіз сыңарлы фразеологизмдер тілде сирек екенін көрсетеді.

Басқа сөздер сияқты тұрақты тіркестер де сөйлемде морфологиялық жағынан өзгеріске ұшырай отыра, сөйлем мүшелерінің ролінде жұмсалып отырады. Сын есім мен зат есім атау тұлғада тіркесіп келіп, сөйлемде тұрақты тіркесті бастауыш қызметін атқара отырып, сөйлемге айқын мағына бере түседі. Мысалы, Бағлан жігіт қырандай құйылып төнген сияқты.

Зат есімнің жасырын күйіндегі формасы қимыл етістігімен тіркесіп тұрақты тіркесті бастауыш ролінде қызмет атқарады [3]. Мысалы: Енді жұрт жаңғырту керек еді (М.Ә.).

Сыңарлары етістік пен зат есімді тұрақты тіркес бастауыш қызметінде келіп, сөйлемде орын таңдамай қолданыла береді. Мысалы: Мына жақтан жандарал келеді деген алып қашпа хабар да естілді (С.М.).

Сонымен қатар, тұрақты тіркестің бірінші сыңары ілік септігінде ашық және жасырын келіп, екінші сыңары тәуелдік жалғауында келген тұрақты тіркесті бастауыштарға мынадай мысал келтіруге болады. Мысалы: Қайда барса да, алдынан Қорқыттың көрі шығады.

Есім сөз тобы тұрақты тіркесті баяндауыш қызметінде жұмсалғанда өзіндік морфологиялық өзгерістерге ұшырап та, ұшырамай да сөйлемде әртүрлі жұмсалынады.

Соңғы сыңарлары зат есімнен болған тұрақты тіркесті баяндауыштар. Бұл сөз табынан болған есімді баяндауыш атау тұлғада келеді. Мысалы: Ол жанынан асқан дүние қоңыз. Төкен – осы үйдің бел баласы.

Осы баяндауыштың жатыс септік тұлғасында келуі мол кездеседі. Зат есімді тұрақты тіркесті баяндауыштың жатыс септігінде тұрақтануы байқалады. Мысалы: Айтқандарын істеп, тік тұрып күтіндер, бас жарылса бөрік ішінде.

Құрама тұрақты тіркесті баяндауыштардың бірінші сыңары зат есімнен, екінші сыңары көптік жалғаулы есімше тұлғада келеді. Бұл тұрақты тіркестердің көптік жалғаулы бастауышта келуіне қарағанда өте жиі кездесетін баяндауыштық тұлға болып саналады. Мысалы: Ажалдан бас тартпайтын өңкей бас кесерлер. Сан есімнің етістікпен тіркесіп келген құрама тұрақты тіркесті баяндауышқа мынадай мысал келтіруге болады. Мысалы: Мұндай тарихи жылқы тұқымы екі айналып келмейді. Өзі Абайдың қасынан екі елі айырылмайды.

Еліктеуіш сөз бен етістіктің тіркесуінен келген құрама тұрақты тіркесті баяндауыш басқа сөз таптарына қарағанда етістікпен аз тіркесіп келеді. Мысалы: Нұрғанымды білегін, Құнанбайға өш – кегі бардың бәрі де осы арада бүркіті түлкі болғандай маз болысып, жымың қағысты (М.Ә.).

Тұрақты тіркесті толықтауыштар әдеттегі толықтауыштардай есімдердің, есімше қимыл есімдерінің септік жалғауларында келуі арқылы жасалады. Жалғаусыз тура толықтауыш: Уа, мына бәледен бас сауға сұраңдар, бас сауға (Ғ.М.).

Жалғаулы тұрақты тіркесті тура толықтауыш: зат есім мен зат есімнің қабыса байланысуы: Толғана келіп салмақпен айтылған «сіздер» есек дәмені сызып – сызып тастады. Әкесі Қазанғап та сондай өнерпаздарды ауылға жиі қонақ етіп, жаз жайлауды, қыс қыстауды думанға толтырар еді. Күн қабағын ол да ұнатпай, түнерген бұлтты аспанға қайта – қайта қарап тұрды (Ә.Н.).

Сын есіммен зат есімнің қабыса байланысуы: Зіл қара түнді жапсарынан сөге, таң сызаттап келеді.(Ғ.М.) Алалы жылқы, ақтылы қойын жосылтып алды (М.Ә.).

Сан есімнің зат есімнің тізбектеліп келуі: Көлденең шөп бір құлақ суды байлайды. Ұшын басып, шыр көбелек айнала жүгіріп, екі ауыз сөзді бөліп – бөліп зорға айтты (С.Л.).

Зат есім мен есімшенің тіркесі арқылы: өйткені ол әйтеуір бір мәңгілікке көз жұмарын ес білгеннен біледі (О.Б.). Сенің шөптің басын сындырмайтыныңды өзім де білемін (Ғ.М.).

Зат есім мен қимыл есімді тұрақты тіркестер арқылы: Оспан үй ішінің ала көлеңке болуын тосқан еді(М.Ә.). Бірақ қараушылар не оған бата алмады, не әйелге қол көтеруді өздеріне ар санады.

Е, де көмекші етістіктері қатысты тұрақты тіркесті тура толықтауыш: Жақыптың бір ұрты май, бір ұрты қан дегенді жұрт көбірек айтып кетті. Манадан бері бөстекі сөзді қойып, осыны айтпайсың ба? (Ә. Нүрпейісов).

Барыс жалғаулы тұрақты тіркесті толықтауыш. Зат есім мен зат есімнің қабыса байланысуы: Менің көріп отырғаным мынау, осы күнгі адам бар өмірлік бақастыққа, ит тартысқа құрбан қылып отыр.

Сын есім мен зат есімнің тіркесуі арқылы: бірде олай, бірде бұлай тұрған, опасыз дүниеге келер күлкің. Түнде жауып, күндіз жалбыз қылана ерген қырбақ енді көк тайғаққа айналып, тайып жығылып жатқан адамдар (О.Б.). Қала берді, ана үпірлі – шүбірлі сары қарын балаларыңа керек (Ә.Н.).

Зат есім мен қимыл есім арқылы: Басқа тепсе де, жұрттың қасында жүрсең, басың ауырып, балтырың сыздағандай болса, қол ұшын беріге жарар (О.Б.).

Соңғы сыңары есімше немесе есімше мен зат есім құрамды тұрақты тіркестер: Базаралы Абайдың қиын күнде ат сауырсын бергеніне қуанып тұрып, ырза болды (М.Ә.). Ұрыс тағдыры минаның дәл мезгілінде жарылуында, әйтпегенде біздер үш есе көп, бұл бас кесерлерге төтеп беру мүмкін емес (Ж.С.).

Жатыс жалғаулық тұрақты тіркесті жанама толықтауыш сирек кездеседі. Мысалы: Ол Омбыға барған төрелердің жандарал алдында құрақ ұшатынында сөз жоқ.

Шығыс жалғаулық тұрақты тіркесті жанама толықтауыш.

Зат есім мен зат есімнің тіркесі арқылы: Итбайдың малы кедейдің көз жасынан құралған жоқ па? Ақтар өтіп саябырланған кезде, Қартқожа ел аузынан осындай сөздерді есітіп жүреді.

Сын есімнің зат есіммен тіркесіп келуі: Шауып келген Баймұханбеттің керуен бастығы жарлы мосқал адамнан білгені бұларға тиген Ағыбай тобы екен (І.Е.). Соны білген Айдар өз мұнын қоя тұрып, Жақыпты жанды жерінен ұстады.

Сан есім мен зат есімнің тіркесі арқылы: Еламан бір кіндіктен жалғыз, әке – шешесінен ерте айырылды, әкесімен бірге туған Есбол деген ағасы бар, бірақ бұл арадан біркүншілік жерде тұратын (Ә.Н.)

Зат есім мен қимыл есімі арқылы тіркесуі: Раушан мына қалпын қоймаса, екі аяғымызды бір етікке тығудан тайынбас. Алланың жазуынан артық іс болмайды, жолыңа мен кесір болмаспын.

Көмектес жалғаулы тұрақты тіркесті жанама толықтауыштар.

Зат есім мен зат есімнің тіркесуі арқылы: Сол жолда жас өмірін құрбандыққа шалған азаматтар есеппен емес, ана мен сүйген жардың көз жасымен өлшенеді.

Сын есім мен зат есімнің тіркесіп келуі: Іште іркілген бітеу жарамен неше бір заманда Бақтығұлға сеніп келген Жарасбай жүрді (М.Ә.). Уақыт дегенің ағын сумен бірдей ғой.

Бір құлақ су. Бас арықтан, шелек аузы кіндіктен бұрын алып ағызған су.Көлденең шөп – бір құлақ суды лайлайды.

Есіл ер, қайран жұрт. Қасиетті ел – жұрт. Қымбат, ардақты асыл...деген мағынада. Сұм патша тозақ қиылып есіл елді, талай қиыршын өмірді текке қиды (К.Ә.).

Қорытындылай келе байқағанымыз, тұрақты тіркестер сөйлемде морфологиялық жағынан өзгеріске ұшырай отыра, толықтауыш қызметін атқарады.

Тұрақты тіркесті анықтауыш. Сәменнің қолындағы жіңішке қамшыны алды да, өзінің сегіз өрме бұзау тіс дырау қамшысын ұстатты (М.Ә).

Бұзау тіс – ірі қылып өрген қамшысының бір түрі. Көзге қораш. Сырт кейпі келбетсіз деген мағынада айтылады. Көзге қораш бойым бар, теңізден терең айым бар (Д.Б.). Қара қамшы. Қара күш иесі, қаһарлы, өктем адам. Надан хазірет, Ақанның немере ағасы қара қамшы адам (Ғ.Б.). Көсе көсір. Мол, өте көп. Бір күні Тәңірберген Ебейсіннің көл – көсір дүниемен қалаға жүргелі жатқанын есітті (Ә.Н.). Жүрек жұтқан. Ешнәрседен қорқпайтын батыл, ер азамат. Осымен қатар Құнанбайдың жүрек жұтқан ерлігі, айла – тәсілі өзімен – өзі атамай – ақ, әйгіленіп жатты (М.Ә.).

Тұрақты тіркестерді пысықтауыш тұлғасына қарай қабыса және меңгеріле байланысқан пысықтауыштар деп екі үлкен топқа бөлінеді. Тұрақты тіркестер пысықтауыштың ең мол жасалуы – көсемше тұлғасы арқылы. Оның өзі екі түрлі жағдайда болады: Біріншіден, тұрақты тіркестер соңғы сыңары негізгі етістіктің көсемше тұлғада келіп, баяндауышпен қабыса байланысуы. Қара Иванның өзі көзтүрткі қылып ұстап берсін. Ақ таяғы қолында бала ұзақ түнге кірпік қақпай қой күзетіп отыр. Сұлтанғали естісе, қара аспанды суға алдырып өлсе жібермейді.

Осы сөйлемдерде көзтүрткі қылып, кірпік қақпай, қара аспанды суға алдырып – тұрақты тіркестерді көсемшелі пысықтауыштар, әрқайсысы баяндауыштармен қабыса байланысқан.

Жатыс жалғаулары тұрақты тіркесті пысықтауыш: Біз Әуезовтың көзі тірісінде солай дейтінбіз, қазір де солай дейміз. – Торайғырдың ағасын көңілі түскенде «сіз», көңілі түспегенде «сен» деп сөйлейтін әдеті. Шығыс жалғаулы тұрақты тіркесті пысықтауыш: Өтке кеште ойламаған жерден жау қорғанысына тап болып, оқ астында қалды. Қордай түгіл бұл тойға жер – жерден, тіпті ит арқасы қияннан – Бангладештен де кісілер қатысқалы жатыр. Көмектес септікте тұрақты тіркесті пысықтауыш: Аудан орталығына арба жіберіп алдырған майдангар азаматты жүрек жарды қуанышпен қарсы алып, қонаққа шақырмаған бірден – бір үй қалмап еді. Барыс септікте тұрақты тіркесті пысықтауыш: Осы уақиға үстінде жан сарайына бір кіреуке түсті.

Шерәлі ауылынан деген соң жерден жеті қоян тапқандай бәріміз өре тұрып, одан есемізді бір қайтарайық деп ойлап қалмадық па. Бірақ қас пен көздің арасында оны қайдан, қашан көргенім есіме түсе қоймады. Бірақ бұл рахаты мол сәттер үстінен құйын өткен түтілген жүндей көзді ашып – жұмғанша ғайып болды (Д. И.).

Бірінші сөйлемдегі жерден жеті қоян тапқандай фразеологизмі пысықтауыш болса, өре тұрып тұрақты сөз тіркесі баяндауыштың қызметін атқарып тұр. Екінші сөйлемдегі фразеологизм мезгіл пысықтауыш болса, үшінші сөйлемде пысықтауыш пен баяндауыш түрінде кездеседі.

Фразеологизмдерді морфологиялық және синтаксистік жағынан қарастыра келе, тұрақты сөз тіркестерінің морфологиялық өзгеріске түсетініне, яғни көптелуіне, септелуіне, тәуелденуіне, жіктелуіне, сондай – ақ жұрнақтар арқылы түрленетініне назар аударылды. Синтаксистік тұрғыдан фразеологизмдер сөйлемнің барлық мүшесі қызметін атқарады да, дара сөзбен салыстырғанда, өзінің айшықты, мәнерлілігімен көзге түседі. Талданған мысалдар көрсеткендей, тұрақты сөз тіркестері әсіресе толықтауыш және баяндауыш қызметінде көбірек кездеседі. Тұрақты тіркестердің сөйлем және сөз тіркесі аясының кеңеюінің бір жолы ретінде сөйлемде белгілі бір синтаксистік қатынаста жұмсалатыны, белгілі бір синтаксистік байланысқа – меңгеру, қиысу, қабысу, матасу – түсетіні анықталды. Тұрақты сөз тіркестерінің сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалып жолдары мен заңдылықтарын нақтыланды.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, компоненттік, құрылымдық – семантикалық талдау әдістері. Біздің зерттеуімізде келесі мәселені қарастырдық: тұрақты сөз тіркестері морфологиялық жағынан түрленіп, сөйлемнің барлық мүшелерінің қызметін атқарады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу материалдарын қазіргі қазақ тілі курстарында және мектепте қазақ тілі сабақтарында пайдалануға болады.

Қорытынды

Фразеологизмдер сөйлемнің барлық мүшесі қызметін атқарады, морфологиялық тұлға жағынан түрленеді.

Әдебиет:

1. Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы, 2014. – 292 б.
2. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 2011. – 76 б.

УДК 371

ИСТОРИОГРАФИЯ РАЗВИТИЯ ПРОБЛЕМЫ ФОРМЫ И ЗНАЧЕНИЯ В ТРУДАХ ЛИНГВИСТОВ И МЕТОДИСТОВ

Кольева Н.С.

(PhD, кафедра информационных систем, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан, nkoleva@mail.ru)

Бурба В.И.

(учитель русского языка и литературы, КГУ СШ №14 им. Ю.А. Гагарина, г. Петропавловск, Казахстан)

Андапта

Мақалада XVIII ғасырдан бастап XX ғасырдың басына дейінгі орыс тіліндегі сөздер мағынасының және даму үлгісі мәселелерінің тарихнамасы берілген.

Түйінді сөздер: сөз үлгісі, сөздің лексикалық мағынасы, грамматиканы оқыту тарихы.

Аннотация

В статье представлена историография проблемы развития формы и значений слов в русском языке с XVIII в. до начала XX.

Ключевые слова: форма слова, лексическое значение слова, история преподавания грамматики.

Annotation

The article presents a historiography of the problem of the development of the form and meanings of words in the Russian language from the 18th century to the beginning of the 20th century.

Key words: form of the word, the lexical meaning of the word, the history of teaching grammar.

Введение

Процесс учения складывается под влиянием внешних и внутренних условий. Внешние условия – это вся сумма педагогических воздействий (содержание знаний, методика обучения, влияние учителя, содержание учебника и т. п.), внутренние – запас

знаний, отношение к учению, интерес к предмету изучения, уровень развития и другие личные особенности ученика. Результаты обучения обнаруживаются после того, как внешние факторы пройдут через призму внутренних условий. Мы находимся в настоящее время на таком этапе развития психологии обучения, когда далеко не все пересекающиеся параметры внешних и внутренних условий изучены в достаточной мере. Но по отношению к некоторым из них имеется известное количество фактического материала, позволяющее сделать определенные обобщения.

В области усвоения грамматики это относится к изучению вопроса о влиянии различного языкового материала (содержание понятий) на его усвоение. По – видимому, в усвоении знаний содержание понятий является одним из самых основных внешних условий, определяющих ход усвоения знаний. Школьные предметы различаются по характеру содержания; этим определяется и различие в методах обучения. Так, методы обучения математике резко отличаются от методики литературы, методы обучения физике – от методики русского языка, а методы обучения географии в такой же степени отличаются, например, от методики информатики.

Все это достаточно известно, и нет необходимости приводить еще какие – нибудь аргументы. Заметим лишь, что и психологические исследования (В.В. Давыдов, А.М. Матюшкин и др.) показали, что дело заключается в том, что различное содержание знаний ставит перед учащимися разные задачи, решение которых требует различных умственных операций. Так как задача школы состоит в основном в управлении познавательной деятельностью ученика, то и методика обучения этим операциям, естественно, должна быть различной.

Методы исследования

Для изучения психологии усвоения грамматики необходимо прежде всего знать объективные языковые особенности того содержания, которое школа предлагает усвоить учащимся.

«Грамматикой называется наука о строе слова и строе предложения в отвлечении от конкретного материального значения слов и предложений, а также и самый строй слова и строй предложения, присущие данному языку» [1]. Уже в этом кратком определении находится указание, весьма важное для понимания психологического содержания усвоения грамматики – это обобщенный, абстрактный характер грамматических знаний, которые требуют отвлечения от конкретного значения слов и предложений. Как мы увидим позднее, действительно, основное препятствие, мешающее учащимся овладеть грамматическими знаниями, – их абстрактный характер.

Второе, не менее существенное для психологии усвоения положение заключается в том, что грамматика, отвлекаясь от частного и конкретного, обобщает и типизирует явления языка. Следует полагать, что подобный объективный характеристике языковых явлений соответствуют и психологические процессы, приводящие к правильному усвоению грамматических знаний. В данном случае это процессы обобщения и абстракции.

Третье положение, имеющее непосредственное отношение к психологии усвоения грамматики, заключается в том, что слово, будучи основной единицей языка (средства общения), имеет свою внешнюю форму – звуковое или графическое оформление – и свою внутреннюю сторону – значение слова. Причем у большей части слов русского языка различают значения реальные (лексические) и значения формальные (грамматические). «Слово представляет собою внутреннее, конструктивное единство лексических и грамматических значений» [2].

Слово выражает свое лексическое значение, непосредственно обозначая различные предметы, явления, действия, качества и т. д. Уже в этой функции каждое слово содержит обобщение, ибо такими словами, как, например, *стол*, *тетрадь*, мы обозначаем не только данный стол или тетрадь, но и любой стол, любую тетрадь, как бы по своему внешнему виду данный стол или данная тетрадь ни отличались друг от друга. Так что в этом случае мы имеем дело с абстракцией (отвлечением) от несущественных признаков всех столов или тетрадей. Такую абстракцию нам удобно обозначить как абстракцию на лексическом уровне.

Другое дело – грамматические, или формальные, значения слова. В русском языке лексическое (реальное) значение образуется как синтез значений отдельных морфологических частей слова. В слове могут быть выделены морфемы, являющиеся кратчайшими значимыми элементами. Это корень слова, приставки, суффиксы и окончания. Значимыми элементами они называются потому, что каждая морфема вносит в слово свое значение. Корень слова выражает основное вещественное значение слова, однако не тождественное реальному (лексическому) значению целого слова (кроме слов с непроемной основой), представляя собой своего рода общую «идею» слова (ср. корень *лес* в словах: *лесок*, *лесник*, *перелесок*, *лесистый* и т. д.). Приставки и суффиксы вносят в слово свои дополнительные значения, конкретизируя и уточняя общее значение корня. Наконец, окончания, служащие для связи слов в предложении, выражают отношения этих слов между собой, что зависит в свою очередь от смыслового содержания речи. Все последние значения относятся к грамматическим, или формальным, значениям.

Слово в обычной речи, выполняя свои коммуникативные функции, представляет для говорящего или слушающего нерасчленимую смысловую единицу, выражает реальные (лексические) значения; слово как объект грамматического изучения представляет комплекс отдельных морфологических элементов языка, выражающих лексико – грамматические значения. Поэтому, чтобы грамматически осмыслить строение слова, необходимо путем анализа «извлечь» из слова тот или другой его элемент, не нарушая, однако, лексико – грамматического единства слова, связей данного элемента с другими. Такой анализ с необходимостью требует выполнения сложной абстрагирующей деятельности. Такую деятельность можно условно назвать абстракцией на грамматическом уровне или, кратко, грамматической абстракцией.

Если лексические значения слов непосредственно отражают предметы, явления, действия и т. д. реальной действительности и слово, обобщая, тем самым отвлекается от конкретных, несущественных признаков, то грамматическая абстракция предполагает отвлечение от реальных (лексических) значений слов. В этом смысле грамматические значения являются как бы вторым этажом абстракции. Язык представляет собой знаковую систему. Иными словами, все те значения, о которых шла речь выше, и многие другие передаются в языке определенными звуками или сочетанием звуков в устной речи, а при письме буквами, представляющими эти звуки. (Мы сейчас говорим о русском звуковом письме.) В силу этого общего положения сущность языка заключается в передаче значений; внешними же выразителями этих значений, своего рода материей языка служат чувственно воспринимаемые и наглядно оформленные звуки и буквы. Язык, следовательно, не бесплотный мир духовных сущностей, абстрактных идей и значений, а, как всякая сущность, оформлен материально. По этому поводу В.В. Виноградов замечает: «Этот принцип лежит в основе всего грамматического учения о слове» [3]. Очевидно, что сущность и ее форма органически

слиты и нераздельны. Всякая языковая форма – выразитель определенного языкового значения, и всякое значение воплощается в языке в определенной форме.

Здесь мы сошлемся на мнение по этому поводу Л.В. Щербы. Он писал следующее: «Внешние выразители категорий могут быть самые разнообразные. «Изменяемость» слова разных типов, префиксы, суффиксы, окончания, фразовое ударение, интонация, порядок слов, особые вспомогательные слова, синтаксическая связь и т. д. Признаки, выразители категории могут быть положительными и отрицательными: так, «неизменяемость» слов как противоположение «изменяемости» также может быть выразителем категории, например, наречия. Противопоставляя форму, знак содержанию, значению, будем называть все эти внешние выразители категорий формальными признаками этих последних. Существование всякой категории обуславливается тесной и неразрывной связью ее смысла и всех ее формальных признаков» [4].

В.В. Виноградов так понимает форму слова: «Слово – структура сложная. Смысловое единство слова сочетается с реальным или потенциальным многообразием его форм. Формы слова – это разновидности одного и того же слова, отличающиеся друг от друга элементами морфологического состава или синтаксико – фразеологическими связями и соответствующими побочными значениями и оттенками. Понятно, что формы слова взаимообусловлены и взаимосвязаны. Это положение кажется бесспорным и очевидным прежде всего относительно тех морфологических видоизменений одного и того же слова, которые образуют парадигму склонения или спряжения» [4, с. 36].

Из всего анализа языковых фактов, проведенного видными лингвистами, мы можем извлечь для нас общий вывод: соотношение языковой формы и ее значения являются наиболее универсальными признаками языкового явления. При этом особенно важно отметить, во – первых, что форма языкового явления по своей природе представляет чувственную основу языка и, следовательно, при грамматическом анализе тех или иных явлений может служить их материальным признаком, тем самым облегчая усвоение грамматической абстракции, переводя усвоение материала из сферы умственного анализа значений языка в сферу материального анализа звуковых и зрительных впечатлений. Это уже анализ предметный (предмет в данном случае – это слова или их сочетания), который является наиболее доступной формой анализа.

Во – вторых, из лингвистических данных следует, что форма и ее значение в языке неотделимы друг от друга. Отсюда можно сделать вывод, что основной характеристикой языкового явления должна служить не изолированная форма или изолированное значение, а соотношение, сочетание этих признаков. Именно в таком виде формальные и семантические признаки должны, по – нашему мнению, войти в научное определение грамматических понятий и вместе с тем и в процесс усвоения этих понятий учащимися.

Мы далеко не исчерпали всех особенностей языковых закономерностей, зафиксированных в грамматике русского языка. Мы выделили лишь те из них, влияние которых наиболее очевидно можно проследить при анализе процесса усвоения грамматики в школе.

Прежде всего надо отметить то обстоятельство, что до последнего времени ничего из тех общих научных положений, о которых говорилось выше, учащимся ни старших, ни младших классов систематически не сообщалось. Глазам школьника грамматика русского языка представлялась довольно безотрадной картиной – многочисленные правила и определения понятий, относящиеся к отдельным, частным проявлениям языка, упражнения, направленные на распознавание этих частных случаев, наконец, их

формально – логическая классификация и грамматический разбор, сводящийся в основном к распределению слов согласно классификационной схеме. При этом, естественно, у учащихся не могло возникнуть понимания общих языковых закономерностей, появляющихся в этих различных частных грамматических правилах и определениях.

История преподавания грамматики во многом объясняет причины такого положения. В прошлом (XVIII в.) грамматика занимала в системе школьных предметов почетное место, но катехизический метод обучения, сводящийся в основном к заучиванию правил и определений, скомпрометировал грамматику, а состояние научного изучения языка в то время не давало возможности методистам опереться на теорию языка.

В конце XIX и в начале XX в. Роль грамматики в школе поколебалась. Грамматика оставалась в числе школьных предметов, но характер преподавания определялся сугубо практическими целями. Началось с того, что грамматику признавали только «служанкой правописания». «Русская грамматика должна быть, по нашему мнению, только лесами, на которых строится правописание, и ничем более. Достигнуто, при помощи навыка и грамматики, это правописание, и леса снимаются, чтобы оставить одно здание» [5]. В дальнейшем, под влиянием механистических теорий правописания немецких психологов Лая и Меймана (начало XX в.), грамматике было отказано и в этой роли, возникло так называемое антиграмматическое направление. Сторонники этого направления усвоение орфографии считали делом памяти и отрицали поэтому роль сознательности, а вместе с тем и грамматики. Так, например, видные методисты Ц. и Б. Балталон, ссылаясь на данные Лая, писали: «Уже из одного только ознакомления со сложной психофизиологической природой процесса письма можно заключить, что этот процесс должен иметь свою самостоятельную организацию навыков движения, независимо от абстрактного мышления, следовательно, от усвоения правил орфографии» [6]. А известный языковед профессор Томсон писал так: «Находят еще, что механическое усвоение правописания не отвечает законам человеческого мышления. Но ведь это бессмысленные слова. Причем тут мышление? Нужно писать так, как пишут грамотные. Вникните в процесс грамотного писания и узнаете, что у грамотного рука автоматически производит движения» [7].

Подобные антиграмматические умонастроения, распространенные среди педагогов и методистов, были поддержаны (хотя и с других позиций) авторитетом известных лингвистов (Ф.Ф. Фортунатов, Л.В. Щерба), выступивших на конференции преподавателей русского языка (1904 г.) в военно – учебных заведениях с резкой критикой школьных учебников. Ф.Ф. Фортунатов упрекал школьную грамматику в отсталости и архаичности. Л.В. Щерба к тезису о том, что «существующие грамматики русского языка никуда не годятся», добавил требование изменить и сам метод преподавания. Вместо изучения учебников грамматики обучение, по его мнению, должно идти совсем без учебников и сводиться «к наблюдению и группировке явлений языка самими учениками». Правда, от таких крайних взглядов он скоро отказался.

Подобное негативное отношение среди ученых – лингвистов, методистов и педагогов к преподаванию грамматики в школе не замедлило сказаться и на школьной практике. В связи с проведением реформы образования после Октябрьской революции в первом издании программ для единой трудовой школы, выпущенных в 1924 г., грамматика отсутствовала, а несколько позже в программах вместо грамматики появился раздел «наблюдение над языком», что означало отказ от систематического курса грамматики.

Вопрос о месте грамматики в школе был окончательно разрешен положительно после постановления ЦК ВКП(б) «О начальной и средней школе» (1931 г.) и «Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе» (1932 г.). В постановлениях было указано, что «программа по русскому языку должна обеспечить усвоение действительно систематического и точно очерченного круга знаний, а также прочных навыков правильного чтения, письма и устной речи». В настоящее время грамматика получила в школе вполне заслуженное место. Такова нелегкая судьба грамматики, с трудом добившейся признания в школьном преподавании.

Не менее важными для практики оказались дискуссии среди лингвистов по поводу понимания некоторых существенных сторон грамматических явлений и понятий. Споры в основном велись вокруг уже знакомой нам лингвистической проблемы о роли в построении языка формы и значения.

К изложенной трактовке этого вопроса, отраженной в современном языкознании, школа пришла не сразу. С именем Ф.И. Буслаева (1818 – 1897) связано так называемое логическое или логико – грамматическое направление, господствовавшее в педагогических кругах до самого последнего времени, что отражалось как на методике преподавания грамматики (особенно на начальных ступенях обучения), так и на учебниках. В своих указаниях учителю Буслаев так сформулировал отношение формы и содержания в языке: «Соединяй внешнее с внутренним, форму с содержанием. Обучение языку имеет дело хотя с внешним, с формами и плотью языка» однако никогда не должно забывать, что плоть жива только духом, что душа важнее плоти, что изучение форм самих по себе не имеет никакой цены и что они не могут и что они не могут быть исключительным предметом наблюдения.

Ф.И. Буслаев вводит первые грамматические понятия после тщательного логического разбора отдельных предложений. Сущность грамматики – в отличие от обыденного употребления языка – ее грамматические значения и их формальное выражение. При сугубо логическом подходе именно эта взаимосвязь остается вне изучения. Такое понимание грамматических значений, еще бытующее у части методистов и практиков – учителей в современной школе, не соответствует, конечно, уровню развития современного языкознания. Так или иначе, теория логической грамматики, поддержанная К.Д. Ушинским или по крайней мере не встретившая критики с его стороны, на долгое время определила общее направление преподавания школьной грамматики. Лишь в начале XX века против него выступили авторитетный лингвист академик Ф.Ф. Фортунатов и ученики и последователи Ф.Ф. Фортунатова – профессора Д. Н. Ушаков, А.М. Пешковский, М.Н. Петерсон, Будде и др. Под влиянием Ф.Ф. Фортунатова, впервые определившего форму языковых явлений как основную характеристику языка, возникла так называемая «формальная грамматика». Н.Н. Дурново – один из сторонников фортунатовской теории – в период ее наивысшего расцвета так определяет сущность формальной грамматики: «Грамматика, последовательно проводящая принцип изучения только форм языка и исключая из своего состава все явления, не обозначенные формами языка. Формальная грамматика противопоставляется так называемой логической (название неточное) грамматике, т.е. такой, в которой грамматические факты языка смешиваются с чисто логическими фактами, не обозначенными в формах языка» [8].

Результаты исследования

Крайние точки зрения в формальной грамматике постепенно сглаживались, В этом отношении показательна эволюция взглядов А.М. Пешковского. Если первые издания его «Синтаксиса в научном освещении» (1914 и 1920 гг.) приписывали исключительную роль грамматической форме, то уже третье издание этого труда (1927

г.) было попыткой синтезировать учение о грамматической форме Фортунатова и психологическое направление А.А. Потебни и его сторонников. По его словам, А.М. Пешковский «пытался приспособить систему Потебни в таком направлении, чтобы она не стояла в противоречии с основными положениями фортуновской школы». Отбросив крайности формальной грамматики, он выдвинул принцип единства звука и значения («звукозначение») и, тем самым, правильно, воссоединил знак и его значение, форму и содержание, разъединение которых было характерно для ультраформалистов того времени (М.Н. Петерсон, Будде и др.).

Изменилась и школьная грамматика. Появившиеся было в 20 – х годах учебники и учебные пособия, отражавшие взгляды сторонников формальной грамматики, постепенно уступали свое место книгам, в которых логическое содержание вновь нашло свое место в определениях грамматических понятий. Однако учение о грамматических формах не прошло бесследно для школьной практики. Значения языка стали связываться не просто с лексикой, как это было во времена Буслаева, а через лексику с определенными грамматическими «выразительными» (формами). Такое направление получило название логико – грамматического. А само название «грамматическая форма (категория)» было преобразовано в «лексико – грамматическая», что вполне соответствует требованиям психологии, по которым без понимания смысла целого слова нельзя абстрагировать его элементы с присущим им тем или другим оттенком значения.

Заключение

Из приведенной историографии можно заключить, что школа на протяжении длительного времени подвергалась воздействию различных теорий, часто прямо противоположных по одному из основных аспектов языка – отношению языковой формы и значения. Такое разноречивое понимание языковой сущности грамматики, несомненно, не могло не отразиться на практике (программы, учебники, методы преподавания), а тем самым и на процессе усвоения учащимися. Можно предположить, что учителя, получившие педагогическое образование во время господства одной из теорий, вырабатывали свои приемы преподавания, «согласные с наукой», и затем, при прогрессивной смене научных направлений, не расставались с этими методами, такими привычными и проверенными на личном опыте, не понимая их связи с неверными теориями, их породившими. Это тем более возможно, что частные методики, которыми чаще всего руководствуются учителя – практики, нередко избегают широких теоретических обобщений на уровне языковых закономерностей и довольствуются эмпирическим материалом, полученным из опыта тех самых учителей, которые потеряли связи с теорией языка.

Что касается психологии усвоения грамматики, то, как показано выше, правильное понимание школьниками соотношения в языке формы и значения необходимо для сознательного (осознанного) овладения операциями грамматической абстракции и обобщения. Отсутствие же знаний и умений в этой области порождает многие излишние трудности при грамматической квалификации учащимися тех или иных языковых фактов.

Литература:

1. Грамматика русского языка, т. I. М.:РАН. – 2012. – 180 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Учпедгиз, 1997. – С. 15.
3. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Учпедгиз, 1999. – С. 33.
4. Виноградов В.В. О формах слова. М.: Известия, 1994. – С. 31 – 44.

5. Палей И.Р. Очерки по методике русского языка. М.:Просвещение, 2005. – 56 с.
6. Балтон Ц. и Б. Воспитательное чтение. М.:Просвещение, 2007. – 103 с.
7. Томсон А. Общее языковедение. Одесса, 2006. – 404 с.
8. Дурново Н.Н. Грамматический словарь. М.: изд – во Л.Д. Френкель, 1924. – С. 135.

УДК 332.021

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ «ИНДУСТРИЯ 4.0»

Конырбаев Е.Г.

*(старший преподаватель кафедры географии и экологии,
СКГУ им М. Козыбаева)*

Аңдатпа

Мақалада адам капиталы оны дамытудың жолдары қарастырылады. Адам капиталы оның төртінші өндірістік төңкерістегі ролі мен маңызыдылығы. Сонымен қатар жоғары дамыған елдерде адам капиталының қалай дамыту жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: адам капиталы, төртінші өндірістік төңкеріс, цифрландыру, қолданбалы білім.

Аннотация

Статья посвящена изучению человеческого капитала. Человеческий капитал как основа развития страны в четвертой промышленной революции. Также рассматривается опыт высокоразвитых стран мира в области применения прикладных знаний в эпоху цифровизации.

Ключевые слова: человеческий капитал, промышленная революция, цифровизация, инновация, интеллект.

Annotation

The article is devoted to human capital studying. Human capital is the country development basis in the fourth industrial revolution. There is also experience of the world highly developed countries in the applied knowledge use area in digitalization epoch considered.

Key words: human capital, fourth industrial revolution, digitalization knowledge.

Введение

В своем ежегодном Послании от 10 января 2018 года «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев одним из важных пунктов обозначил о принятии программы по развитию человеческого капитала. В целом это послание отличает от других, посвящено развитию страны в условиях Четвертой промышленной революции или как еще ее называют «Индустрия 4.0». Как сказал Елбасы в своем послании: первая Казахстанская индустрия должна стать флагом внедрения новейших технологий. Нашей промышленности нужно повысить уровень производительности труда через цифровизацию производственных процессов и освоения, современных бизнес-моделей. В седьмом пункте было сказано: «Все уровни системы образования должны отвечать современным реалиям и потребностями экономики [1]. Мир стоит на пороге Четвертой промышленной революции, который открывает перед человечеством новые уникальные возможности. А что мы понимаем под четвертой промышленной революцией это то, на что основатель и бессменный президент Всемирного экономического форума в Давосе, Клаус Шваб написал следующее: «Мы стоим у истоков революции, которая фундаментально изменит то, как мы живем, работаем и

общаемся друг с другом. По масштабу, объему и сложности четвертая промышленная революция не имеет аналогов во всем предыдущем опыте человечества. Нам предстоит увидеть ошеломляющие технологические прорывы в самом широком спектре областей, включая искусственный интеллект, роботизацию, автомобили – роботы, трехмерную печать, нанотехнологии, биотехнологии и многое другое» [2]. Индустриальная революция в Англии в конце XVIII века, провозглашенная открытием механизации производства текстиля, индустриализации стальной промышленности и открытием Джеймсом Уаттом в 1769 г. парового двигателя способствовало в конечном итоге тому, что к 1900 весь мир оказался «в руках Европы» – и политически и экономически. Хотя Азия все еще была самым населенным местом на Земле, но уже перестала быть экономическим и политическим центром. Да мы понимаем что, эти процессы будут болезненными, потому что существует страхи, что высокие технологии, разрушающие привычный уклад вещей, и теоретический эти страхи не лишены основания. В США например «Индустрия 4.0» предполагает ультра автоматизацию производства, сопровождающая растущей ролью робототехники и искусственного интеллекта в бизнесе, в и в частной жизнью. Подсчитано, что в мире на 10 тысяч занятых в среднем приходится 60 промышленных роботов [3]. В США на 10 тысяч населения – 164 робота, – 2,5 раза выше мирового уровня. Как считают специалисты, человечество не впервые сталкивается с подобной проблемой. Технологии не только облегчают жизнь человека, но и создают новые направления деятельности, более интеллектуальные, квалифицированные, творческие. Согласно исследованиям Бюро экономического анализа США и компаний Bloomberg и Deloitte, одно рабочее место в розничной торговле создает 0,8 рабочего место в других секторах экономики, а одно рабочее место в сельском хозяйстве создает уже 1,5 рабочего места и в других секторах. Этот показатель промышленности в целом составляет 4,6, а в высокотехнологической промышленности – 16 рабочих мест. И с развитием технологий и инноваций этот показатель будет расти.

Внедрение новых технологий кардинально изменит экономические устои, жизненный уклад, рынок рабочей силы. Но и привнесет новые глобальные вызовы. Передовые в технологическом отношении страны могут совершить такой скачок, так что, странам которые упустили время или отстали грозить участь вечных аутсайдеров. Раздел мира может привести к трансформаций политической карты мира: появятся новые альянсы и изменения и парадигмы международных отношений. Как уже было сказано не только цифровая экономика кардинально меняет управленческие системы и модели. Развитие цифровизаций, новых технологий, инноваций, внедрение наукоемких производств, внедрение различных пилотных проектов, повышение статуса учителя – все это и есть развитие человеческого капитала. В Казахстане, в сфере науки и образования происходит большие перемены и учебным заведениям, которые готовят будущих специалистов должны быть готовы этим требованиям. Поэтому мы должны сегодня точно объяснить нашему молодому поколению, что новый технологический уклад предполагает оптимизацию рабочих мест, что многие профессий будут исчезать. Даже такая профессия как юрист, переходит иной формат 90 % всех вопросов, которые возникают, в правой сфере можно будут стандартизировать. То есть человеку не обязательно идти к адвокату, он может зайти в программу которая ответить на все его вопросы. Сложность работы предполагает качественное новое образование. Именно образование и квалификация становится неким водоразделом в вопросе нахождения работы. Чем меньше ты имеешь новых навыков, чем менее образован, тем меньше у тебя шансов трудоустроиться и меньше доход [4].

И так что такое человеческий капитал? И на что он влияет? Исследователи давно задаются вопросом: как человеческий капитал влияет на развитие любого государства. Во – первых, теоретически, чем больше образованных людей, тем больше качество трудовых ресурсов и, тем самым выше производительность труда. Однако практически это не всегда так. Если обратить внимание на высокоразвитые страны мира то можно сделать такие выводы. Сегодня в вузах Европы и США есть фундаментальное понимание, что в погоне за технологическими изменениями нельзя делать ставку только на знания и эрудицию (knowledge) важно постоянно совершенствовать свои навыки (skills) в этой связи, например в вузах США поражает количество предметов, повышающие навыки, к примеру наука убеждения, переговорное дело, ораторское искусство и т.д. Ставка все больше делается на приобретаемые умения, помогающие в трудоустройстве при любых изменениях рынка труда. Еще одна сторона американского и западного образования, которую невозможно обойти и которая напрямую влияет на экономическое развитие, производительность труда – это сама система образования, направленную на подготовку узкого специалиста. Многие годы на постсоветском пространстве над этим откровенно посмеивались и называли американцев ограниченными людьми, мало чего знающим помимо своей специальности. Тем более на фоне широкого кругозора бывших советских людей. Да, действительно, средний американец в беседе со средним постсоветским человеком будет сильно проигрывать в плане знаний литературы, истории, географического познаний и т.д. Но профессиональный уровень того же среднего американца будет гораздо выше. И тогда возникает такой вопрос, например если у вас какая та проблема бытовая, медицинская, или же техническая то, что для вас важнее в человеке, которому вы обратились – его знания как специалиста или его широкий кругозор?

Да конечно, кто – то может возразить наши школьники сильнее по математике и в точных науках и это – правда, за это западная и американская система критикуется внутри страны. Но дело в том что как показывает практика те же американские студенты или учащиеся уметь излагать свои мысли, и на бумаге, и публично, наука убеждения ,ораторство, мастерство полемики не говоря уже о раскрепощенности ума , уверенность держаться на публике гораздо выше постсоветских людей. Такие качество закладывается именно в школе. То есть в этих высокоразвитых странах США и Запада давно перешли от механического заучивания материалов к функциональной грамотности. То, что от нас сегодня требуется.

Кроме того, сегодня классическая модель образования, когда человек единожды получает образование, высшее или специальное, и потом работает всю жизнь, время от времени повышая квалификацию, проходя специальные тренинги, уходит в прошлое. Развитие технологий, повышение уровня коммуникаций, тренд в сторону умственного труда ведет к процессу, который в США обозначили как «lifelong Learning» или пожизненное обучение. То есть главное преимущество или общая особенность американской школы – это воспитание детей высоких адаптивных возможностей к быстроменяющемуся миру, то есть к примеру детей учат математике не ради зубрежки формул и теорий, а тому как применять те математические знания в реальной жизни. И так по всем предметам. Не менее важно развитие у детей и юношей эмоционального интеллекта (EQ), которому уделяют также же равноценное внимание, что и развитию умственных способностей (IQ).

Заключение

Делая выводы мы можем сказать, что деградация человеческого капитала, депрофессионализация приведут к невозможности стратегии экономической диверсификации. Сегодня надо честно признать, пока мы умеем производить сложные

продукты практически только в сырьевой сфере, но и это достижение, которые нельзя потерять. Каждый экспортный продукт, требует определенного набора возможностей, и если страна раскрыла сравнительное преимущество в этом продукте, то это страна накопила специальные возможности по конкурентному производству данного продукта. От сложных продуктов в сырьевой сфере есть дорога сначала – к простым, а потом – и к сложным продуктам в сфере не сырьевой, высокотехнологичной. Глава группы Всемирного банка Джим Ён Ким сказал что, именно сейчас миру обнажилась «великолепная возможность для инвестиций человеческий и физический капитал». Поэтому можно сказать что, человеческий капитал и образованное общество означает большие возможности использования новых технологий и, что более важно, это способности этого общества создавать, внедрять и распространять новые технологии, инновации и тем самым, повышать производственный, экспортный и инновационный потенциал собственной экономики [5].

Иными словами именно человеческий капитал – является основой модернизаций. И как было сказано в послании народу Казахстана Президент Н. Назарбаев от 10 января 2018 года «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» нужно ускорить создание собственной системы образования, охватывающей граждан всех возрастов главным приоритетом должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоения новых знаний.

Литература:

1. Заявление Главы государства по Посланию народу Казахстана Новые возможности в условиях четвертой промышленной революции 10.01.2018.
2. Клаус Шваб Четвертая промышленная революция 2016 г – 230 стр. 15 иллюстраций.
3. Шакенов А. Состояние и развития четвертой промышленной революций в странах экспортерах сырья // Деловая неделя// – 2017 – 30 июня.
4. Тукумов Е.В. Открывая Америку: взгляд из Казахстана – Астана 2017 – 372 стр.
5. Газета Казахстанская правда № 7 11 января 2018 г.

УДК 338.43

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВЫРАЩИВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР

Копылова О.В.

(кандидат экономических наук, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск)

Чернецкий А. П.

*(магистрант, кафедра экономики и учета, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск,
aleksei_chernyi@list.ru)*

Аңдатпа

Мақалда ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігінің теориялық аспектілері қарастырылған. Ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін анықтауға әртүрлі көзқарастар назар аударылады.

Экономикалық тиімділік тұжырымдамасы қалыптастырып, ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін анықтауға әртүрлі тәсілдер ұсынылып, экономикалық тиімділігін анықтауға әртүрлі тәсілдер ұсынылып, экономикалық тиімділіктің негізгі көрсеткіштері анықталды.

Түйінді сөздер: экономикалық тиімділік деңгейі, басқа да ауылшаруашылық кәсіпорындары, пайда, показатель.

Аннотация

В статье рассмотрены теоретические аспекты экономической эффективности производства сельскохозяйственной продукции. При этом акцент сделан на различные подходы к определению экономической эффективности.

Сформировано представление о понятии экономической эффективности, приведены различные подходы к определению экономической эффективности сельскохозяйственного производства, выявлены ключевые показатели оценки экономической эффективности.

Ключевые слова: экономическая эффективность, сельскохозяйственное предприятие, прибыль, показатель.

Annotation

The theoretical aspects of the economic efficiency of agricultural production are considered in the article. The emphasis is on various approaches to determining the economic efficiency of agricultural production.

The notion of the concept of economic efficiency is formed, different approaches to determining the economic efficiency of agricultural production are presented, and key indicators of economic efficiency are identified.

Key words: economic efficiency level, agricultural other wader enterprise, profit, indicator.

Введение

Изменяющиеся условия производства сельскохозяйственной продукции требуют от предприятий аграрной сферы повышения эффективности экономической деятельности и конкурентоспособности продукции. В процессе повышения эффективности необходимо рассматривать весь комплекс факторов, влияющих на ее показатели.

В данной статье автором предпринята попытка сформировать представление о понятии экономической эффективности производства сельскохозяйственной продукции, а также дать соответствующие разъяснения по данному вопросу.

В этой связи было изучено понятие «экономической эффективности», рассмотрены различные методические подходы к определению и оценки экономической эффективности.

При написании статьи использовались следующие методы: анализ, обобщение, сравнение.

Любого субъекта предпринимательской деятельности, в частности сельскохозяйственное предприятие, интересует вопрос: ценой каких затрат и ресурсов достигается конечный производственный результат и каким образом его можно увеличить при имеющимся объеме ресурсов. На этот вопрос можно получить ответ путем измерения экономической эффективности производства, являющейся важнейшей социально – экономической категорией, для которой характерны свойства динамичности и историчности, поскольку она присуща различному уровню развития производственных сил.

Принцип эффективности является точным критерием для выявления круга проблем, являющихся содержанием производственной деятельности сельскохозяйственного предприятия. При его формулировании удобно отталкиваться от принципа рациональности: производство сельскохозяйственных продуктов, как процесс принятия решений об использовании ограниченных ресурсов на предприятии надо понимать как специфический вид деятельности не только с ориентацией на некоторые цели, но и с ярко выраженным стремлением к достижению этих целей, т.е. оценка результата производства должна отражать степень их достижения с точки

зрения оптимальности принятых решений. Следовательно, основной принцип производства, называемый принципом эффективности, можно сформулировать таким образом: принимать решение следует всегда с таким расчетом, чтобы с помощью ограниченных средств обеспечить оптимальное достижение поставленных целей. В этой всеобъемлющей форме постулат эффективности сохраняет свое абсолютное действие для всех видов ограниченных средств и относится ко всем целям предприятия [1].

Экономическая эффективность производства – это результативность производственной деятельности предприятия, соотношение между экономическими результатами и затратами, ресурсами, которые вызвали эти результаты. Максимизация конечных результатов с единицы затрат и ресурсов или минимизация затрат и ресурсов на единицу конечного результата – такова первичная цель предприятия. Естественно, подразумевается, что результат деятельности предприятия должен быть положительным, поэтому такой результат часто называется эффектом. Следовательно, можно сказать, что эффективность – это соотношение эффекта и затрат, которые его вызвали.

Разработка вопросов повышения экономической эффективности предпринимательской деятельности в условиях рыночных отношений – это одна из актуальных проблем современной экономической науки, а объективная необходимость повышения эффективности сельскохозяйственного производства диктуется значением отрасли. Над этими вопросами работали О.И. Волков, Т.Н. Волкова, В.Р. Захарьин, Н.П. Карпусь, Н.Я. Коваленко, Н.И. Куликов, М.Н. Малыш, И.А. Минаков, В.И. Нечаев, Н.А. Попов, А.П. Рыбалкин, Л.А. Сабетова, Т.С. Смирнова, Н.В. Суховольская, А.И. Трубилин и многие другие ученые.

По мнению группы ученых – аграриев, показатели эффективности должны отражать содержание процесса воспроизводства и соответственно кругооборота капитала и состоять из групп, характеризующих наличие ресурсов, их использование в процессе производства, получаемую продукцию, ее обмен и потребление.

Согласно методике, разработанной учеными ВНИЭСХ (РФ), рекомендуется выделять технологическую и экономическую эффективность сельскохозяйственной отрасли. В ней показано, что основным показателем эффективности выступает прибыль, характеризующая абсолютную величину полученного эффекта, относительным показателем которого является уровень рентабельности. Однако в условиях инфляции и диспаритета цен на сельскохозяйственную продукцию стоимостные показатели искажают фактическую эффективность в растениеводстве, где производственный цикл продолжается около года. Поэтому в целях сопоставления выручки от реализации продукции и издержек отрасли целесообразно приводить их к единому времени [2].

В связи с тем, что экономическая эффективность характеризует долю экономического эффекта (результата) в составе затрат, израсходованных на его получение, то для оценки уровня экономической эффективности производства зерновых культур М.Н. Малыш, Т.Н. Волкова и другие авторы предлагают использовать систему показателей, включающую в себя:

1) Абсолютные показатели, характеризующие экономический эффект: валовый доход, чистый доход, масса прибыли.

Размер валового дохода в растениеводстве зависит от сбыта произведенной продукции, цен на него и величины материальных затрат. Размер валового дохода

свидетельствует об эффективности использования труда, овеществленного в средствах производства, и затрат живого труда.

Чистый доход представляет денежное выражение стоимости прибавочного продукта и определяется как разность между стоимостью валового продукта и издержками производства на него. Другим путем можно рассчитать чистый доход при вычитании из валового дохода, расходов, связанных с производством рабочей силы. Чистый доход является основным источником дальнейшего расширения производства и роста общественных фондов потребления.

Прибыль – часть чистого дохода, полученного от реализации товарной продукции.

2) Относительные показатели, характеризующие экономический эффект: уровень рентабельности производства, показатели эффективности использования основных средств (рентабельность основных производственных фондов, норма прибыли), показатели эффективности использования земли (объем валовой продукции, валового и чистого доходов в расчете на один гектар сельскохозяйственных угодий), показатели производительности труда.

И.А. Минаков, Л.А. Сабетова, Н.И. Куликов экономическую эффективность сельскохозяйственного производства характеризуют следующими показателями: валовой доход, чистый доход, валовая прибыль, прибыль от реализации продукции и услуг, чистая прибыль, уровень рентабельности, уровень окупаемости затрат, норма прибыли [3].

Н.А. Попов предлагает в качестве показателей, применяемых для оценки эффективности зернопроизводства, использовать как общеэкономические показатели:

- себестоимость производства единицы продукции (1 центнера зерна);
- выручка от реализации единицы продукции;
- прибыль от реализации единицы продукции;
- рентабельность продукции;
- производительность труда производственных сельскохозяйственных рабочих;
- выработка зерна на одного работающего, так и специфические;
- урожайность отдельных зерновых культур;
- количество минеральных удобрений, внесенных в 1 га посевной площади;
- товарность зерна и другие [4].

Согласно мнений Н.А. Попова, В.Р. Захарьина и других, основным показателем успешной деятельности предпринимателя выступает размер дохода, это результат конкретной формы организации процесса реализации предпринимательской идеи. Форма организации этого процесса означает логически взаимосвязанное, наиболее эффективное соединение факторов производства: ресурсов (капитала и затрат) и способностей (или таланта) предпринимателя.

В ходе развития рыночных отношений в оценке эффективного имиджа (деловой репутации) в предпринимательстве можно выделить две группы показателей: показатели доверия и показатели привлекательности. В свою очередь эти группы показателей можно подразделить на несколько подгрупп. В частности, среди показателей доверия выделяют такие показатели, как финансовые (доходность, платежеспособность, эффективность использования активов и акционерного капитала, ликвидность); коммерческие (количество и ассортимент товаров и услуг, цена товаров и услуг, качество товаров и услуг) и социальные (система оплаты и стимулирования труда, социальная и правовая защита, способ и стиль руководства) [5].

М.Н. Малыш для характеристики экономической эффективности сельскохозяйственного предприятия предлагает использовать показатель

рентабельности. Рентабельность производства – это прибыльность, доходность. Прибыльным является такое предприятие, у которого денежная выручка, полученная от реализации продукции, не только возмещает затраты на ее производство, но и обеспечивает получение прибыли.

Рентабельность характеризуется двумя группами показателей:

а) удельные показатели – размер прибыли на 1 га посевов, на 1 человек – день, на 1 среднегодового работника, на единицу продукции;

б) относительные показатели; они выражаются в процентах – норма рентабельности и норма прибыли[6].

Э.Я. Шейнин считает, что эффективность производственно – хозяйственной деятельности характеризует прибыль. Прибыль как конечный финансовый результат деятельности предпринимателя представляет собой разницу между общей суммой выручки (доходов) и затратами на производство и реализацию продукции с учетом убытков от различных хозяйственных операций.

Прибыль выполняет следующие основные функции:

– является экономическим показателем, характеризующим финансовые результаты производственной деятельности;

– стимулирует процесс ее распределения и использования;

– выступает в качестве важнейшего источника формирования финансовых ресурсов предприятия и доходной части бюджета.

На величину прибыли влияют различные факторы, в том числе:

– субъективные, к которым относятся организационно-технические уровни управления предпринимательской деятельностью, конкурентоспособность, выпуск продукции, уровень производительности труда, затраты на производство и реализацию продукции, уровень цен на готовую продукцию;

– объективные, включающие уровень цен на потребленные материалы и энергетические ресурсы, нормы амортизационных отчислений, конъюнктура рынка[7].

Заключение

Таким образом, экономическая эффективность производства – это результативность производственной деятельности предприятия, соотношение между экономическими результатами и затратами, ресурсами, которые вызвали эти результаты. Максимизация конечных результатов с единицы затрат и ресурсов или минимизация затрат и ресурсов на единицу конечного результата – такова первичная цель предприятия.

Проблема эффективности – это всегда проблема выбора. Выбор касается того, что производить, какие виды продукции, каким способом, как их распределить и какой объем ресурсов использовать для текущего и будущего потребления.

Для оценки экономической эффективности сельскохозяйственного предприятия на наш взгляд целесообразнее использовать методику М.Н. Малыша, так как данная методика дает наиболее полную оценку экономической эффективности производства сельскохозяйственной продукции.

Литература:

1. Куатова. Д.Я. «Экономика предприятия». Учебное пособие. – Алматы: «Экономика». 2011 – 352 с.
2. М.Н. Малыш. Экономика сельского хозяйства: практикум. М.Н. Малыш, Т.Н. Волкова, Т.В. Смирнова, Н.В. Суховольская; под общ. ред. М.Н. Малыша. – СПб. : Изд – во «Лань», 2004. – 224 с.

3. Экономика сельского хозяйства: учебник / Н.Я. Коваленко, Ю.И. Агирбов, Н.А. Серова и др. – М.: ЮРКНИГА, 2004 – 384 с.
4. Н.А. Попов. Экономика сельскохозяйственного производства с основами рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства: учебник / Н.А. Попов. – М.: Ассоциация авторов и издателей ТАНДЕМ; Изд – во ЭКМОС, 1999. – 352 с.
5. Н.А. Попов. Предпринимательство в АПК: учебник / Н.А. Попов, В.Р. Захарьин, Н.П. Карпусь, В.Ф. Федоренко. – М.: Ассоциация авторов и издателей ТАНДЕМ; Изд – во ЭКМОС, 2001. – 352 с.
6. Аграрная экономика: учебник / М.Н.Малыш. – Изд. 2 – е, переб. и доп. – СПб.: Изд – во «Лань», 2002. – 668 с.
7. Э.Я. Шейнин. Предпринимательство и бизнес: учебное пособие / Э.Я. Шейнин. – Ростов н/Д: «Феникс», 2002. – 352 с.

ӘОЖ 494.3

ТІЛ БІРЛІКТЕРІН ЖАҒДАЯТТАР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Қошанова Ж.Т.

(қазақ тілі кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл қ.)

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілін оқытуда тілдік құрылымдарды пайдаланудың мәселесі қарастырылады. Жұмыста тілдік құрылымдар негізінде студенттердің сөйлеу дағдысын қалыптастыруға бағытталған жағдаяттық тапсырмалар ұсынылады.

Түйінді сөздер: тілдік құрылымдар, әдістеме, жағдаят, сөйлесім, сөйлеу дағдысы.

Аннотация

Статья посвящена изучению проблемы использования языковых единиц и их роли в преподавании казахского языка. В ней предлагается система ситуативных заданий, а также набор языковых единиц, направленных на развитие речи студентов.

Ключевые слова: языковые единицы, методика, ситуативные навыки, говорение, развитие речи.

Annotation

The article is devoted to the study of the problem of using linguistic units and their role in teaching the Kazakh language. It offers a system of situational tasks, as well as a set of language units aimed at developing the speech of students.

Key words: language units, methodology, situational skills, speaking, development of speech.

Кіріспе

Студенттердің бойында терең біліммен қатар сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда, сөздік қорларын арттыруда оқытушының атқарар рөлі зор. Осыған орай әр оқытушы студенттердің сөйлеу мәдениетін, пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта түрлі көрнекіліктерді, ойын элементтерін, техникалық құрал – жабдықтарды немесе кітап оқуды пайдалану арқылы сабақ мазмұнын түрлендіріп отыруы тиіс. Осы мақсатта сабақтарымызда тілдік көркемдеу, бейнелеу тәсілдерін кеңінен қолданамыз. Алайда тәжірибемде байқағаным тіл бірліктерін жаттаумен ғана шектелген жағдайда оң нәтиже бере қоймайды. Сол себепті өз тәжірибемде жағдаяттар арқылы беруді кеңінен қолданамын.

Мәселен, белгілі бір жағдаятқа байланысты орынды айтылған немесе қолданылған тілдік құрылымдар студенттердің ой өрісі мен сөйлеу мәдениетінің деңгейін арттырады. Және дұрыс таңдалған, сондай – ақ жатталған тілдік құрылымдар

студенттердің тілін байытып, олардың дүние – танымын кеңейтіп, тақырыпты анықтай түсіп, жүйеге түсіретіні белгілі болды.

Сөзім дәлелді болу үшін, мысалы *Құлдай істеп, бидей ішті* – «жұмыста аянбай істеп, зейнетін көрді немесе ерінбей еңбек етіп, тіленбей ас ішті» деген мағынада қолданылатын тілдік бірлікті қолдана отырып, жағдаятты ашу. *Жағдаят*: Бір топта оқитын екі дос еңбек және еңбектің пайдасы жайында екеуара әңгімелеседі, одан ары әңгіме өздерінің сенбі – жексенбіні және әке – шешелерінің «Еңбек демалыстарын» қалай өткізетіні жайына өрбіді. *Бірінші достың* айтуына қарағанда ол демалыс күндері мейрамханада жұмыс істеп, өзін қаражат жағынан қамтамасыз етеді екен, ал оның ата – аналары кезекті демалыстарын бау – бақшада жұмыс істеп, қысқы азықтарын қамдайды екен. *Екінші дос* демалыс күндері достарымен кездесіп, тынығумен өткізетін болса, ал ата – аналары да өз демалыстарын саяхатпен, басқа елдерге, туыскандарға барумен өткізеді. Тапсырма: сіздің ойыңызша қай достың және ата – аналардың істері дұрыс? Осы жағдаятқа байланысты пікір таластырыңыздар.

Жағдаят: «Жеке кәсіпкерлік», «Шағын және орта бизнес», «Іскер адамдар» тақырыбы бойынша «*қағанағы қарқ, сағанағы сарқ*», «*сауырынан бит домалаған*», «*ит басына іркіт төгілгендей*» деген тілдік құралдардың мағынасы айналасында екі топқа бөлініп дебат сайысын өткізу. Бір топ жағымды жағын, екінші топ жағымсыз жағын дәлелдеу.

Жалпы «Тенеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілерінің негізінде бір затты екінші бір затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелік, көркемдік, эмоционалды – экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» деп ой түйіндейді А.Байтұрсынов өзінің еңбегінде. [1,7 – б.].

Келтірілген тұжырымдарды дәлелдей түссек, көркем мәтінге лингвистикалық талдау жасаған Р. Сыздық, Б. Шалабай, А. Әділова тілдік бірліктер туралы былай дейді: «Эпитеттер жай қолданылмай, суреттеліп отырған жайдың мәнін аша түсу үшін пайдаланылады. Эпитеттердің әсіресе кейіпкердің портретін жасаудағы қызметі айрықша. Олар кейіпкерлердің сын – сипатын бейнелей отырып, оның мінезіндегі ерекше бір жайды, жағымды – жағымсыз қасиетін не әлеуметтік иерархияда алатын орнын дәл байқатады». [3, 100 – б.].

Ұсынылып отырған көркемдегіш құралдар тілді меңгертетін, сөздік қорын байытатын және жағдаяттық тапсырмалар арқылы сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың жүйесіне ыңғайластырылып жасалып беріліп отыр, яғни қолданылу мақсатына қарай бірнеше түрге бөлу мүмкіндіктері арқылы студент білімі мен тәжірибесіне пайдалана отырып, жеке немесе топпен белгілі бір мақсатқа жете алады. Сондықтан төменде сабақ барысында қарастырып, тәжірибеде қолданып келе жатқан тілдік құрылымдардың кешенді топтастырылуын назарларыңызға ұсынамын.

1. Байлықты, бақыттылықты білдіретін теңеулер: *Сауырынан бит домалаған «ауқатты, бай, семіз»* деген мағынада. Мысалы: *Зарды көп естіп, көп ішіп, көп талмаған соң да сауырынан бит домалап жүрген Бабатаның ту өңірі Әбекеңнің құсасын қайтсін, тұншыққанын қайтсін* (А. Сүлейменов). *Ит басына іркіт төгілгендей* – «ішкені алдында, ішпегені артында, ағыл – тегіл, молшылық» мағынасында. Мысалы, *Молшылық дегеніңізде есеп жоқ, ит басына іркіт төгілгендей* (Ғ. Мұстафин). *Бағландай* – «бағлан тәрізді». Мысалы, *Қабанбай мені бірден бағландай – ақ көтеріп ұрып, қол – аяғымды матап тастады* (С. Камалов). *Үйректей жүзіп, қаздай қалқыды* – «өмірдің қызығын көрді, шаттықта өмір сүрді» мағынасында. Мысалы, *рақат өмірде қаздай қалқып, үйректей жүзіп жүрміз, міне*.

2. *Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас* – әлеуметтік дәрежесі, салмағы бірдей екі мықты адамның бір жерде, бір ортада сыйыса алмауына байланысты туған мәтел. Оның негізінде қазақ өміріндегі нақты этникалық салт жатқан сияқты. Қазақ қашанда бір қазанда екі қошқардың басын аспаған, бір табаққа екі бас салмаған, яғни бір отырыста қонақтарға екі бас тартпаған. Нақты өмірден алынған осы тұрмыстық салт кейін ауыспалы мағынада бейнелі түрде қоғамдық – әлеуметтік сипат алып, дәрежесі мықты, күштілерді меңзеп айтылатын болған. Ал дәрежесі мықты, күшті деп қарапайым халық қандай да бір үстем тап өкілін, ел билеушілерді айтатын болған. Мәтелдің стильдік – экспрессивтік мәні өте жоғары. Онда мықтылардың бақталастығы, бір – бірімен сыйыса алмауы, бірін – бірі көре алмауы сияқты жағымсыз сипаты қарапайым тұрмыстық құбылыс арқылы шебер берілген.

3. *Тырнадан жасауыл қойсаң, басыңнан қиқу кетпес*. Әпербақан, ұрда жық үстемдік өкілінің жұртқа маза, тыныштық бермеуін меңзеп білдіретін мақал. Мақалда халық тіліндегі бірнеше түсінік бір – бірімен ұштасып жатыр: *қиқу салды* фразеологизмі «дабыл қақты, шу көтерді, аттанға басты» мағынасын береді [1, 338 – б.]. Табиғатта *қиқу салу* тырнаға байланысты айтылады. *Жасауылдың (есауылдың) анықтамасы*: 1. Әскер басының оң қолы, шабарман. 2. Казак әскеріндегі әскери шен. Халық түсінігінде *жасауыл* шаш десе бас алатын, есерсоқ, жауыз адам. *Жаманды жасауыл қойса, жалғыз ұлының көзін шығарады* деген де мақал қалған [4, с. 290]. Осындай әртүрлі түсініктегі сөздер бір – бірімен ассоциациялық байланысқа түсіп, мазасыздық тудыратын, тыныштық бермейтін жайтты бейнелі түрде білдіріп тұр. Мақалдың стильдік – экспрессивтік сипаты оның құрамындағы *басыңнан қиқу кетпес* тұрақты тіркесінен, *тырнадан жасауыл қойсаң* еркін тіркесімен бейнеленіп, тұспалдап берілуінен байқалатын сияқты.

4. *Тапқаны тамағынан, жұтқаны жұмырынан артылмайды* – халық тілінде жиі айтылған, қазірде айтылатын, жоқшылықты білдіретін ақпараттық фразеологизм. *Ол ақшаны табушы мына малайлардың тапқаны тамағынан, жұтқаны жұмырынан артылмайды* (Ғ. Мұстафин). І. Кеңесбаев бұл фразеологизмнің мағынасын «табысы ішкен – жегенінен артпайды» деп түсіндірген [67, 494 б.]. Бірақ осы мағынаны беретін фразеологизм эмоционалды – экспрессивтік тұрғыда аса айқын стильдік қызмет атқарып тұр. Оның құрамында *тапқаны тамағынан, жұтқаны жұмырығынан* деген есімшелі зат есімдік екі тіркес және екеуіне ортақ ойды тиянақтаушы *артылмайды* деген бір баяндауыш бар. Фразеологизмнің эмоционалды – экспрессивтік мәнін күшейтіп тұрған осындағы *тапқаны тамағынан, жұтқаны жұмырынан* дегендегі *т – т, ж – ж* аллитерациялық дыбыстық үйлесімдер. Сөздік құрамы жағынан алғанда фразеологизм даму барысында көп мағыналы сипат алған *тап, тамақ, жұт, жұмыр, артпайды* сөздерінің негізгі лексикалық мағыналарынан жасалған.

5. Бірқатар ақпараттық фразеологизмдер айшықтап, бейнелеп бақ – дәулетті, байлықты білдіреді. Мысалы: аузынан ақ май ақты; кекірік атты; басынан құс ұшпады; бақ – дәулеті шалқыды; деміне нан пісті; мұртын балта шаппады; танауымен көк тіреді; ит басына іркіт төгілген; ен байлық; ен дәулет; еңсесі биік ақ орда; қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болды; үлде мен бұлдеге оранды; шен алып, шекпен киді т.б.

6. Дәулетті, бай болған адамдардың мінезіне, психологиясына байланысты айшықты экспрессивтік ақпараттық фразеологизмдерге мысал: *кердең қақты; көзге ілмеді; көзінің еті өсті; көкірек керді; құдайын ұмытты; мейманасы тасыды; мұрнын көкке көтерді; басынан құс ұшырмады; астамшылық жасады; көкірегін керді; ұртын көптірді; ханға сәлем бермеді; шекесінен қарады; көзіне шел бітті; шайқап төгіп, үріп ішті; баса көктеді; деміне нан пісті; дүниеге көзі тоймады; дүниені шайқап өтті* т.б.

7. Кедейлікті білдіретін теңеулер: *Мойны ырғайдай, биті торғайдай* – «әбден азып – тозған, жүдеген» мағынасында. Мысалы, *Мойны ырғайдай, биті торғайдай, көзі шүңірейіп азып қалды – ау, сабазым* (Ә. Тарази). *Арқасына аяздай батты* – «қатты тарығушылық көрді, азап шекті, жанына батты» мағынасында. Мысалы: *Біз болыстың айласы мен салмағы арқамызға аяздай біткен елміз* (М. Әуезов). *Халық бір кезде шапқыншылықтан көрген қорлығын, арқасына аяздай батқан ауыртпалық күндерін, ашулы кегін ұмытпайды* (М. Ғабдуллин).

8. Үстемдік, озбырлықты білдіретін теңеулер. *Аюдай ақырды* – «үстемдік жүргізеді, айқай салды» мағынасында. Мысалы: *Болыстың шабарманы аюдай ақырып, ежіреңдеп, қырып жібере жаздады* (Диал. Сөздік). *Сырық ойнатып, сырмағын жүндей түтті* – «шауып алды, ойрандады» мағынасында. Мысалы: *Бері көш десе, ары көшкен ауылдардың басына хан нөкерлері сырық ойнатып, сырмағын жүндей емес пе?* (І. Есенберлин). *Сүліктей сорды* – «аяусыз қанады» мағынасында. Мысалы: *Бай, патша, би, болыстар сүліктей сорып ел қанын* («Халық ақындары»). *Жемтікке қонған күшігендей* – «ел ырысын шайқап жеген жемқорлар» туралы. Мысалы: *Ауылдың атқа мінері Жемтікке қонған күшіген. Өзі тойса, мәз болды, Ел іргесін сақтамай* (Дулат).

9. Лауазымдықты білдіретін теңеулер. *Мүйізі қарағайдай* – «дәрежесі жоғары» мағынасында. Мысалы: *Сен қайда оқығансың? Мүйізі қарағайдай жуан молда да, қызыл молда да басқа үйде отырып – ақ куәлерден сұратып оқи беретін деп, ал келіп дуылдасты* (С. Торайғыров). *Наушаруандай әділ* – «қара қылды қақ бөлген әділ» арақалыс төреші» мағынасында. Мысалы: *Көктемеген Еділді айт, Қара қылды қақ жарған, Наушаруандай әділді айт* (Бұқар жырау). Наушаруан – Иранның 6 – ғасырда жасаған билеушісі Хосрав I Ануширванның кейінгі дәуір әдебиетіндегі – араб, парсы, шағатай әдеби шығармаларында Атымтай Жомарт сияқты дәрежеде аңызға айналған, әділдік өлшемі ретінде бейнеленетін дара тұлға. [2, 404 – б.] *Абылайдай айбатты* – «Абылай сияқты айбынды, айбарлы» деген мағынада. Мысалы: *Абылайдай айбатты елбасым бар, Кең байтақ елім бар, Шалқып жатқан байлығым бар ...* («Айтыс»).

10. Сараңдықты білдіретін мақал – мәтелдер. *Сараңға Сырдың суы да жетпейді* – «Ешкімге ешнәрсе бермейтін, қолы тар, сараң» ұғымын гипербола тәсілімен ауыс түрде ұлғайтып айтудан туған мақал. Заттанған сын есім *сараңға Сырдың суы жетпейді* – деу арқылы сараңдықтың мейлінше қарау, қатты, қытымыр бейнесі сипатталып тұр. Мақалдың көркемділігі, әсерлілігі оның құрамындағы сөздердің аллитерациялық дыбыс үйлесімінен туып тұр.

11. *Берместің үйінде бесті қымыз тұрады* – сараңдық, қол тарлық ұғымын қазақтың тұрмыс салтында жалпыға белгілі тағам атауымен байланыстыру арқылы туып тұрған мақал. Қазақ ұғымында *бесті* сөзі көбінесе малға байланысты айтылып, қашанда мал түрінің кемеліне келгенін, толып – жетілгенін, күш – қуаты молайғанын білдіреді: *бесті жылқы, бесті айғыр, бесті бие, бесті бұқа* т.б. Осы қатардағы *бесті қымыз* сөзі «бес күн сақталып, әбден бабына келген қымыз» ұғымын береді.

Болымсыздық мәндегі *берме* етістігіне *с* жұрнағының жалғануы арқылы туған, ауыс мағынада заттық сипат алған *бермес* сөзі *сараң, қытымыр, қатты* сөздерімен синонимдес болып келеді. Міне, осы *берместің үйі* деген еркін тіркестің *бесті қымыз* деген күрделі атаумен (І.Кеңесбаев оны фразеологизмге жатқызады [1]) тіркесіп, аллитерациялық дыбыс үйлесімін (б – б) тудырып, тартымды, әсерлі әрі көркем стильдік экспрессия жасалып тұр. Қымызды сақтаудың бұрынғы замандағы технологиясы бойынша қымыз бес күннен кейін бұзылып, ескіруі мүмкін. Сондай жағдайда оны ешкімге бермеу сараңдықтың асқан түрі деуге болады. Сараңдыққа байланысты осы тәріздес мақалдарға *Сараң да бір, сасық су да бір. Сараң иттен*

сорпасын да қызғанады. Қарау адам – нәпсінің құлы. Қарау адам күншіл, мекер адам міншіл т.б. жатқызуға болады.

12. Кедейлік, жоқшылыққа қатысты осы тәріздес мақалдарға *Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кеткес. Аштың ақылы тамағында, жаяудың ақылы табанында. Жігітті тоқтық қосады, тоқтық қоспаса, жоқтық қосады. Аш қадірін тоқ білмес, ауру қадірін сау білмес. Аштың аңы жүрмейді, тоқтың тобасы жүрмейді.* т.б. жатқызуға болады.

13. Көптеген ақпараттық фразеологизмдерден байлықтың, дәулеттіліктің стильдік бояуын айқын көруге болады. Мысалы: Ақ түйенің қарны жарылды – халық тілінде жиі айтылатын, молшылықты білдіретін ақпараттық фразеологизм. *Сол күннен бастап Итбай аулында ақ түйенің қарны жарылды* (С. Мұқанов). Шын мәнінде бұл фразеологизм алғашында аса дәулетті адамдардың өміріндегі ерекше қуанышын қызықтауға байланысты туған. Бұл фразеологизмнің жай сөзбен беретін мағынасы «молшылық, ас та төк» болғанымен, оның стильдік қызметі, эмоционалды – экспрессивтік қызметі өте күшті. І. Кеңесбаев бұл фразеологизмнің мағынасын оның «қарық боп қалды», «ит басына іркіт төгілді» сияқты синонимдерімен берген [67, 27 б.]. Шынында, бұл синонимдерге қарағанда «ақ түйенің қарны жарылды» ерекше жағдайдағы қуанышқа қатысты айтылатын фразеологизм ретінде оның стильдік бояуы келтірілген синонимдерден жоғары.

Қазақ өмірінде түйе малы қай заманда болсын ерекше қадір – қасиетке ие, қазақтың түйеден үлкен, түйеден еті мол басқа малы болмаған. Сол себепті бұл фразеологизмнің құрамындағы «түйе» сөзі және жай түйе емес, «ақ түйе» сөзінің өзі – ақ, оның көркемдік бейнесін арттырып тұр.

Студенттерді қазақ тілінің тіл бірліктері арқылы шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін, сабақта әртүрлі жағдаяттық әдіс – тәсілдерді қолдануға болатындығын зерттеу іс – тәжірибе жұмыстарымыз дәлелдеді. Олар мыналар:

1 – *жағдаят*: оқиғаның, әңгіменінің мазмұнына сай келетін тіл бірліктерін қолдана отырып аяқтау;

Мысалы: Қарағаш орта мектебінің ұжымы облыс деңгейіндегі беделді, абыройлы, ұйымшыл білім ордасының бірі болатын. Кенет аталмыш мектепте үлкен даулы мәселелер шыға бастады. Оған себеп жаңа мектеп директорының келуі. Басшы аз уақыт ішінде қарамағындағы мұғалімдерді айтқанына көндіріп, айдағанына жүргізді; ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстады; бір шыбықпен айдады; қамшысын үйіріп отырды; қойдай жусатты; қойдай өргізіп, қозыдай көгендеді; уысынан шығармады; шырк иірді. Сұрақ: мұғалімдер қандай әрекетке барды?

Бұл жағдаятты бір – екі студент былай деп аяқтапты:

1 – студент: Мектептің мұғалімдері жаңа басшының бұл әрекетіне басында түсіністікпен қарағанмен, уақыт өте кеуде көрсетті; кеудеге салды; қара күшке салды; малына құрық, басына сырық ойнатты; төбесіне әңгіртаяқ ойнатты; ішкенін ірің, жегенін желім етті; жүнін сыртына түкситті.

2 – студент: Жаңа басшының бұл әрекеті ұжымды екіге бөлді. Бір топ ешбір қарсылық көрсетпей, айтқанын екі етпеді. Екінші топ керісінше болды. Нәтижесінде мектептің берекесі кетіп, әбден азып – тозып кетті.

2 – *жағдаят*: тілдік құрылымдар негізінде жағдаят жазғызу;

3 – *жағдаят*: кейіпкерлерге тілдік құрылымдарды пайдаланып мінездеме бергізу;

4 – *жағдаят*: тілдік құрылымдар бойынша сурет салғызу, ауызша суреттеу.

Мұндай тапсырмалар студенттердің белсенділігін арттырып, шығармашылық ойлау білімін жетілдіріп, дамытады. Берілген жағдаяттық тапсырмалар бойынша

ауызша екеуара тілдесу, яғни тілдік жағдаятқа түсу. Сұхбаттасу барысында тақырыпты ашу үшін кейіпкердің рөлін сомдауда қажеттілігі бойынша тілдік құралдарды пайдалануына болады. Тапсырманы орындау барысында студент тыңдаушыларға түсінікті болатындай етіп сәлемдесу, тіл қатысу, түсінісу, келісу, өтініш жасау, алғыс айту, қабылдау, келісу, кешірім сұрау, қуаныш, тандану, алғыс – кеңес, қоштасу сияқты тілдік оралымдарды өз сұхбатында жүйелі түрде қолданып сөйлесу керек.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесін қорытындылай келе мұғалім әрбір сабақты жан – тәнімен беріле оқытуды, студенттердің жанына әсер ететін құндылықтарды қалыптастыруды өзі үшін заң санауы керек. Аталмыш мақала қазақ тілінің практикалық сабақтарында студенттерге тапсырмаларды жағдаяттар арқылы беруде сөйлесім әрекеті дағдыға айналатыны дәлелденеді. Осыған орай Ы. Алтынсариннің: «Өмірге қажетті ауызекі сөйлеу тіліне жаттықпайынша қай – қай тілде болса да, жүйелі сөйлеу мүмкін емес», – дегені жұмысымызды аша түседі.

Әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989. – 318 б.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. – 771 б.
3. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. Алматы, 2002. – 202 б.
4. Сыздыкова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV – XIX ғасырлар). Алматы, 1993. – 319 б.

УДК 811.82.415.61

ЭМОТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОРТРЕТА

Оспанова И.В.

*(к.ф.н., кафедра русского языка и литературы, СКГУ им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, irina.ospanova.@72mail.ru)*

Котова Ю.С.

*(учитель русского языка и литературы школы – лицея «Дарын»,
г. Петропавловск, Республика Казахстан)*

Аннотация

Эмоциональдық мағыналықтардың семантикасы олардың орындалу формаларына байланысты өзгереді. Фразалық эмоциялық мағыналар жағдайға уақытша реакция ретінде түсіндіріледі. Жалпы мәтіндік эмоциялық мағыналар кейіпкердің өміріндегі басты эмоционалды жағдайды көрсетеді.

Түйінгі сөздер: эмоциональдық күй, эмоциональдық өрнектер, мемлекет тақырыбы, психологиялық портрет, мемлекеттік предикат.

Аннотация

Семантика эмотивных смыслов варьируется в зависимости от форм их воплощения. Фразовые эмотивные смыслы интерпретируются как временные реакции на ситуацию. Общетекстовые эмотивные смыслы отражают главное в жизни героя произведение эмоциональное состояние

Ключевые слова: эмоциональное состояние, эмоциональная экспрессия, субъект состояния, психологический портрет, предикаты состояния.

Annotation

The semantics of emotive meanings vary depending on the forms of their embodiment. Phrasal emotive meanings are interpreted as temporary reactions to the situation. The general textual emotive meanings reflect

the main emotional state in the life of the hero.

Key words: emotional state, emotional expression, subject of state, psychological portrait, state predicates.

Введение

Отношение к отражаемым явлениям как главное свойство эмоций представлено и в динамике их внешнего выражения (эмоциональной экспрессии). Уровни проявления эмоций разнообразны. Внешнее выражение эмоций в одних случаях происходит безотчетно, а в других под контролем сознания. Нередко люди пытаются скрыть свои подлинные чувства, внешне выражая противоположные. В рассказе «Дуэль» А.П.Чехов отмечает несоответствие внутреннего чувства героя и внешнего его выражения, тем самым подчеркивая несоответствие его внутреннего мира (мыслей, чувств) и внешнего выражения (мимики и слов): «Лаевский говорил, и ему было неприятно, что фон Карен серьезно и внимательно слушает его и смотрит на него внимательно, не мигая, точно изучает; и досадно ему было на себя за то, что, несмотря на свою нелюбовь к фон Карену, он никак не мог согнать со своего лица заискивающей улыбки».

Методы исследования

Эмоции могут выражаться в мимике, взгляде, поведении, фонациях речи человека; нередко они сопровождаются внешними физиологическими проявлениями: бледностью, краснотой лица, слезами, потом, дрожью и кашлем. По этим внешним признакам эмоциональное состояние можно наблюдать и адекватно интерпретировать. Объективность отражения эмоций, адекватность и однозначность их восприятия обеспечивается взаимной поддержкой различных экспрессивных элементов. В предмет восприятия включается вся совокупность эмоциональных проявлений в целом. Приведем примеры, в которых описание эмоционального состояния включает несколько уровней его внешнего проявления: «Юлия кивнула головой и прошла дальше. Полина Николаевна проводила ее взглядом, дрожа всем телом и нервно пожимаясь, и этот взгляд ее был полон отвращения, ненависти и боли» (А.П. Чехов «Три года»), «На другой день он все время нервно потирал руки и вздрагивал, было видно по лицу, что ему нехорошо» (А.П. Чехов «Человек в футляре»). Эмоциональные переживания проявляются и в изменениях человеческого голоса: «А из сеней или с печки как бы в насмешку над всеми этими надеждами и догадками, доносился голос, в котором слышались усталость, скука и досада на беспокойство» (А.П. Чехов «Остров Сахалин»).

Одним из способов обнаружения испытываемого состояния выступает прямая речь. Глагольный эмотивный предикат с семой эмотивности вводит слова автора. Например:

« – Ваня, Ваня... – *skonфузился* Самойленко» (А.П. Чехов «Дуэль»)

« – Так зачем же, черт тебя возьми, с советами лезешь, ежели забыл? – *рассердился* генерал» (А.П. Чехов «Лошадиная фамилия»)

« – Что вы, что вы, милая! – *испугалась* Марья Константиновна» (А.П. Чухов «Дуэль»)

Прямой речи может предшествовать описание внешних физиологических проявлений, отражающих степень состояния:

«Яркий, как зарево пожара, румянец выступил на лице графини. Начиная от висков, он разлился до самого кружевного воротничка. *Графиня страшно смутилась*. Она закашлялась.

– Я не понимаю вас, – забормотала она. – Какого скрипача? Что вы ... болтаете? Образумьтесь, барон!» (А.П. Чехов «Ненужная победа»)

Наречие *страшно*, примыкающее к эмотивному глаголу, интенсифицирует оценку состояния. Эмоциональный портрет состоит из двух частей: описание внешних признаков, наглядно показывающих характер состояния, и прямой речи героини. Интенсивность состояния «внешне» передается сравнением (как зарево пожара) и описанием занимаемой румянцем «площади». Особо отмечается физиологическое проявление состояния: смущение было настолько сильным, что героиня закашлялась. Прямая речь передает смущение графини, в нее включен вопрос – переспрос, призыв образумиться, характер речи обозначен глаголом *бормотать*, то есть говорить невнятно, неуверенно.

Результаты исследования

А.П. Чехов в своих произведениях уделяет большое внимание описанию внешних проявлений эмоций. В эмотивных предложениях одновременно может передаваться и внутреннее состояние героев и его внешние признаки, что позволяет писателю всесторонне описать ситуацию эмоционального состояния и точнее передать ее адресату – читателю; например, «Ему стало стыдно, и он покраснел» («Три года»), «Бабушка и Вася бледны, испуганы» («Старый дом»), «Он взволнован и радостно потирает руки» («Три года»), « – Удивительно противная баба, – возмущался Кистунов, нервно ломая пальцы и то и дело подходя к графину с водой» («Беззащитное существо»).

В языке для описания эмоционального состояния и его внешнего проявления используются структурно – семантические модели с субъектами – локативами «на лице» и «в глазах», которые описывают эмоциональные состояния, вызывающие какие – либо изменения на лице человека, в его взгляде, например:

Вершинин Когда начался пожар, я побежал скорей домой, подхожу смотрю – дом наш цел и невредим и вне опасности, но мои две

девочки стоят у порога в одном белье, матери нет, суетится народ, бегают лошади, собаки, и у девочек на лицах тревога, ужас, мольба, не знаю что (А.П. Чехов «Три сестры»).

В качестве предиктируемого компонента в предложениях этой модели употребляются конструктивно – обусловленные синтаксические формы со значением субъекта – локатива (на лице, в глазах). Субъектное значение словоформ «на+предложный падеж» и «в+предложный падеж» возникает только «в результате воздействия данной модели и невозможно в синтаксически свободных схемах или в абсолютном употреблении (ср. *В глазах оказались отилки металла*)» [1,96].

В функции предикативного признака выступают существительные со значением эмоционального состояния человека (скука, скорбь, смущение, радость, страх и др.), которые относятся к классу существительных отвлеченной семантики. Предикативным компонентом может быть сочетание «выражение + имя чувства в родительном падеже»: *На лице выражение ужаса*. Сочетания характеризуются комплетивными отношениями между компонентами и выступают как синтаксически нечленимые словосочетания, так как главный компонент, ввиду его смысловой недостаточности или неопределенности, не может употребляться без распространителя в строго определенной форме. Предложение «На лице выражение» можно расценивать как семантически неполное и стилистически ущербное.

В семантику предложения включается имплицитно выраженное авторизирующее значение, которое имеет опосредованную форму выявления – субъектную синтаксему с локативным значением «на лице». Она указывает на то, что субъектом восприятия является говорящий или наблюдающий (субъект может быть говорящим и наблюдающим одновременно). Источником информации об эмоциональном состоянии

не может быть субъект, испытывающий состояние.

Отображение ситуации эмотивного состояния связано с двумя типами субъектов: диктумным (испытывающим состояние) и модусным (говорящим, наблюдающим, оценивающим). Модусный субъектный план эксплицируется введением авторизующего глагола. Посредством глагола в исходную безглагольную модель вводится деривационный смысл, обозначающий отношение к характеру проявления состояния со стороны говорящего. В психологическом портрете рассматриваемые нами структуры могут включать глаголы проявления, обнаружения внутреннего состояния; метафоризированные глаголы, закрепленные в своей сочетаемости за определенными разрядами имен; глаголы восприятия. К первому разряду относятся глаголы *выражаться, изображаться, сквозить, мелькнуть, блеснуть*:

«На лице его *выражалось* страдание» (А.П. Чехов «Комик»).

«В ее глазах *блеснуло* беспокойство» (А.П. Чехов «Жена»).

«Наконец в глазах ее почему – то *мелькнул* испуг» (А.П. Чехов «Дочь коммерции советника»).

К этому же разряду можно отнести глаголы *показаться, появиться, выступить* с общим значением «стать видным, заметным»:

«На ее лице *появилось* выражение изумления и тупого страха.» (А.П. Чехов «Тяжелые люди»).

«На лице у него *выступило* выражение ужаса» (А.П. Чехов «Житейские невзгоды»).

Среди метафоризированных глаголов для имен эмоциональной сферы распространено употребление глаголов свечения, горения: *вспыхивать, светиться, сверкать*, а также некоторых других глаголов, употребляемых реже (*застыть, заиграть*).

«На лице его *вспыхнуло* выражение гнева» (А.П. Чехов «Тяжелые люди»).

«В глазах Кисочки *светилась* искренняя радость» (А.П. Чехов «Огни»).

В зависимости от своей семантики глаголы актуализируют тот или иной признак эмоции. Например, глаголы *вспыхнуть, сверкнуть* с семантикой внезапности, неожиданности появления подчеркивают динамичность состояния, интенсивность его проявления. Поэтому они употребляются с существительными, обозначающими «сильные» эмоции:

«В его темных, мутных глазах *вспыхнуло* самое откровенное презрение» (А.П. Чехов «Неприятность»).

«В глазах его на мгновение *сверкнула* мрачная злоба» (А.П. Чехов «Рассказ без конца»).

Свойство непродолжительности передается сочетанием существительных с однократными глаголами *блеснуть, мелькнуть*, глагол *застыть* со значением «надолго остаться без изменения», напротив, акцентирует статичность признака.

«На нем (лице) *застыло* выражение тупой, угрюмой злобы, точно почтальон все еще чувствовал боль и продолжал сердиться ямщика» (А.П. Чехов «Почта»).

Можно отметить, что данные глаголы формируют экспрессивный компонент предложения, передающий желание говорящего подчеркнуть характер испытываемого состояния.

Субъект – локатив в конструкциях со значением внутреннего состояния может выражаться и существительными с общей семой «звучание»: голос, шепот, смех. В состав предложений включается глагол слухового восприятия «слышаться», который является средством авторизации сообщения.

– А ну его! – сказала она с диким грудным смехом, и в этом *смехе* слышалась безрассудная решимость, бессилие, боль (А.П. Чехов «Агафья»).

– Как же ты смел написать это? – протяжно шепчет бабушка, и в его *сиплом шепоте* слышатся гнев и испуг (А.П. Чехов «Панихида»).

Данные структуры функционируют в авторском тексте, комментирующем прямую речь героя. Автор характеризует речь героя и отражение в ней его эмоционального состояния. Г.А. Золотова в подобных осложненных авторизацией предложениях видит соединение двух моделей – диктумной и модусной – в одну полипредикативную конструкцию. Сочетанием «слышится испуг» оформляется связь двух предикативов: «слышится» – признак лица – авторизатора (*Мне слышится*), а «испуг» – признак субъекта, испытывающего состояние [2,167]. Приведем пример полипредикативной конструкции с глаголом, отражающим характер восприятия:

«Но во всей его толстой, неуклюжей *фигуре* чудилось столько горя, тоски и отчаяния, что не нужно было видеть лица, чтобы понять состояние души» (А.П. Чехов «Драма на охоте»).

Взаимодействием диктума и модуса образуется полипредикативная конструкция с двумя субъектами: субъектом состояния, выраженным словоформой «в фигуре», и субъектом – авторизатором, не названным, но потенциально существующим, о чем свидетельствует глагол «чудиться» с ядерным значением «представлять».

Употребление препозитивных определений при именах чувств включает аксиологический компонент в описание субъекта, определения выступают средством качественно – оценочного пояснения состояния. Говорящий может оценивать состояние по параметру «искренности»:

«В глазах Кисочки светилась *искренняя* радость» (А.П. Чехов «Огни»).

«Фельдшер поглядел исподлобья на доктора и в его темных, мутных глазах вспыхнуло *самое откровенное* презрение» (А.П. Чехов «Неприятность»).

Автор может относиться к эмоциональному состоянию героя с оттенком иронии: На лице его написана *великая* скорбь (А.П. Чехов «Лист»).

Значение интенсивности состояния передается превосходной степенью прилагательных.

«*Самый большой* азарт написан на лице у Гриши» (А.П. Чехов «Детвора»).

«На сытной лоснящейся физиономии милостивого государя была написана *смертельной* скука» (А.П. Чехов «Баран и барышня»).

Своеобразие конструкций с субъектом – локативом заключается в том, что, используя их в своей речи, говорящий имеет возможность передать одновременно внутреннее эмоциональное состояние персонажа и его проявление. «В результате, – считает Л.Г. Бабенко, – изображение эмоций конкретизируется, становится многофокусным: душа рисуется изнутри и внешне, в ее проявлениях» [3, 94]. Естественной областью функционирования структур с субъектом – локативом в произведениях А.П. Чехова является описание внешности героев, в которой проявляется их внутреннее состояние.

Развернутый эмоциональный портрет включает интерпретационно – характерологические эмотивные смыслы и помогают создать образ персонажа.

В психологическом портрете частотны глагольные конструкции с предикатами *отупеть, обомлеть, окаменеть, замереть, оцепенеть*, Семантика глаголов – зафиксированные в их значениях связи между чувствами и физическими изменениями. Например, «окаменеть» – утратить на время способность двигаться от неожиданности, страха. В значении глагола отражена связь между состоянием и вызванной им физиологической реакцией. Первоначальное употребление рассматриваемых глаголов

«было связано с добавочной образной характеристикой протекания чувства, но в дальнейшем они «впитали» в себя эту образность, и она перестала ощущаться» [4, 85].

Рассматриваемые глагольные предикаты несут на себе двойную информативную нагрузку: называют состояние и его внешние признаки. Глаголы передают степень проявления эмоционального состояния, что ограничивает их сочетаемость с наречиями степени (очень окаменел). Предложения с глаголами этой группы используются для описания непродолжительного, неконтролируемого состояния, вызванного неожиданным для субъекта событием: «Увидев Крюкова, она на мгновение окаменела, потом вскрикнула и просияла от радости» (А.П. Чехов «Тина»). «Техник оглянулся на кашель и, увидев нотариуса, оступел на мгновение, потом же вспыхнул, вскочил и выбежал из комнаты» (А.П. Чехов «От нечего делать»).

Особую эстетическую значимость в эмотивной характеристике персонажей имеют сравнения, олицетворения и другие изобразительные средства, которые делают эмоциональный портрет героя ярким и выразительным:

– «Закутанная в длинную шаль, она сидела на стуле возле окна, отвернув и почти спрятав голову, как испуганная птичка» (И. Тургенев «Ася»).

– «Сильвио встал, бросил об пол свою фуражку и стал ходить взад и вперёд по комнате, как тигр по своей клетке» (А. Пушкин «Выстрел»).

– «Профессор ходил около доски, фыркал и качал головой, он даже как будто помолодел от злости» (И. Тургенев «Свиданье»).

– «Филя одни только эти глаза и увидел в избе, когда вошёл. Они полыхали болью, они молили, они звали его» (В. Шукшин «Залётный»).

– «Дрожали усы у старого Данилы, и насупились густые брови его» (М. Горький «Макар Чудра»).

Заключение

Характеризующую функцию выполняет портрет с психологическим анализом:

– «Чагатаев смотрел в глаза матери, они теперь стали бледные, отвыкшие от него, прежняя блестящая темная сила не светила в них; худое, маленькое лицо её стало хищным и злобным от постоянной печали или от напряжения удержать себя живой, когда жить не нужно и нечем, когда про самое сердце своё надо помнить, чтоб оно билось, и заставлять его работать.» (А. Платонов «Джан»)

– В портретах подобного типа находим описание состояния и тех изменений, которые произошли под влиянием внутренних душевных переживаний. При виде сына глаза матери уже ничего не выражали, они были «бледными», в них не было блеска и света. Это были глаза уставшего от жизни человека. Лицо уже не могло выражать добрые чувства. Оно стало хищным, чем – то напоминающим лицо зверя, и отражало злобу. Отсутствие положительных эмоций, борьба с тяжёлой жизнью и за жизнь привели к тому, что она не могла испытывать даже материнские нежные чувства к сыну.

Персонаж занимает центральное положение в художественном произведении. Эмотивные смыслы, включаемые в содержательную структуру образа персонажа, обладают особой информативной значимостью в тексте. Главное предназначение эмоционально – жестовых эмотивных смыслов – передавать поведением, жестами, мимикой и другими внешними проявлениями состояния внутреннюю, скрытую эмоциональную жизнь персонажа.

Литература:

1. Табакова З.П. Безглагольные предложения в современном русском языке. – Алма – Ата, 1991.

2. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998.
3. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. – Свердловск, 1989.
4. Апресян В.Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания, 1993, № 3. С. 34 – 38.

ӘОЖ 81. 371. 2

КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ТІЛІНДЕГІ ЭВФЕМИСТІК ПЕРИФРАЗДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Синбаева Г.

(г.г.м., аға оқытушы, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Аңдатпа

Перифраздардың қазақ тіл білімінде зерттелуі қарастырылады. Перифраздардың түрлері, ерекшеліктері көрсетіледі. Қ. Жұмаділов, І. Есенберлин, М. Баққожа шығармалары бойынша перифраздардың қолданысы талданады.

Түйінді сөздер: перифраз, тілдік перифраза, контекстік перифраза, эвфемизм, синонимдік перифраза.

Аннотация

Рассматривается исследование перифраз в казахском языкознании. В статье представлены виды перифраз, их особенности. Проведен анализ применения перифраз в произведениях К. Жумадилова, И. Есенберлина, М. Баққожа.

Ключевые слова: перифраза, языковая перифраза, контекстная перифраза, эвфемизм, синонимическая перифраза.

Annotation

The given article deals with the study of periphrasis in Kazakh linguistics. Types of periphrases and their peculiarities are presented. An analysis is conducted in relation to the application of periphrases in K. Zhumadilov, I. Yesenberlin, and M. Bakkozha's works.

Key words: periphrasis, linguistic periphrasis, context – based periphrasis, euphemism, synonymic periphrasis.

Кіріспе

Перифраздар қазақ тіл білімінде тоқсаныншы жылдардан кейін ғана қарастырыла бастады. Перифраз деп бір нәрсені немесе құбылысты, іс – әрекетті олардың бір белгісін, бір қасиетін көрсетіп, суреттеп атауды танамыз. Мысалы, адам өмірін ұзақ көш деп атаса, мұнда адам өмірінің көш сияқты жылжу, ілгері басу, күннен күн, жылдан жыл өткізу тәрізді белгісін көш сөзімен көрсетіп, суреттеп, өзге сөздермен атап тұр. Немесе өлді дегенді дәм – тұзы таусылды деп суреттеп білдіретін болсақ, мұнда адам баласының қоректенудің арқасында өмір сүретіні, сол қорегі (дәм – тұзы) таусылса, тіршіліктен де айрылатын белгісі аталып, бұл ұғым суреттеме тәсілмен білдіріліп тұр. Г. Үсенбаева «Перифраздардың тілдік табиғаты» (1996) атты диссертациясында перифраздың тілдік табиғатын ашуға ұмтылып; метофаралық, метонимиялық, синекдохалық, эвфемистік, синонимдік, есімді және етістікті деп бөліп, оларды жіктеп, перифраздың жасалу жолдары мен тәсілдеріне тоқталады. Зерттеуге қарағанда перифраз негізінен нәрсенің сипаттамалы түрдегі нұсқасы, мұның ерекшелігі сипаттаманы бейнелі, образды, басқаша қолданысынан туған троп және фигуралар түрлері. Айталық, қаламгер Қ. Қайсенов Ұлы Отан соғысына арналған

шығармаларынан атауыш сөздердің орнына бейнелі түрде мына секілді қолданыстары кездеседі: Ұшқыштар – болат сұңқарлар, теңізшілер – теңіз тарландары, самолет – «әуе кемесі», катюша – «соғыс тәңірісі» т.б. Сөздерді бейнелі түрде бұл қолданыстар эвфемизмдерге жатады да, олар ауыс мағыналар негізінен жасалатындықтан поэтикалық, метонимиялық т.б. түрлерге іштей жіктей беруге болады. Жоғарыда келтірілген перифраз үлгілері поэтика эвфемистік перифраздар. Ал автордың басқыншы фашистерді «қара кесімділер», «қаныпезер қорқаулар» т.б. атау, керісінше, дисфемистік перифраздар болып табылады.

Сөздердің келтірінді мағыналарының тек перифраз арқылы емес, басқа да тәсілдер арқылы іске асатыны белгілі. Ол бірде метафора, метонимия, синекдоха тәсілдері арқылы жасалса, енді бірде эвфемизм мен табу тәсілдері арқылы беріледі. Көп жағдайда бұлар перифразбен тұтасып, органикалық бірлікке айналады.

«Көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар болып келетін сөз қолданыс түрлері – перифраза мен эвфемизмдер. Затты не құбылысты бұл жолдармен бейнелеудің соны үлгісі Абай шығармаларында жиі кездеседі. Мысалы, надандық – қараңғылық пердесі, саналылық – жүректің көзі, сую – жүрегіне от салу, жігерлік – көкірек оты т.б. болып бейнеленген» [1, 112 – 114 бб.].

Болмыстағы денотатқа не сигнификатқа қатысты алғанда екіншілік мағыналы атау ретінде танылатын, нысанды ерекше номинативтік белгісі арқылы таңбалайтын сөздер не сөз тіркесі – перифраздар деп танылады. Перифраздар шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың ерекше бір белгісі арқылы суреттей атауда, ауыспалы мәнінде көрсетуде лебізде жиі қолданылатын стилистикалық құрал. Перифраз тұлғалық жағынан тұрақты қолданады, мағыналық жағынан бір бүтін, тұтас тұлға ретінде жұмсалып, атауыштық, бейнелілік қызмет атқарады. Перифразда бірінші орынға денотаттың не сигнификаттың сапалы жағы шығады да, лебізде айтылатын ойға не пікірге қатысты сипаттау, суреттеу, бейнелеу басым түседі. Көркем әдебиет тілінде, көсемсөзде (публицистикада), ғылыми әдебиеттерде жиі қолданылатын бұл сөздердің мағыналық құрылымының өзіндік ерекшелігі бар. Бұл ерекшеліктерді айқындауға арналған Р. Сыздықтың (Қазақ әдеби тілінің тарихы), Т. Қоңыровтың (Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы сөз бейнелеу тәсілдері), Ә. Болғанбаевтың (Қазақ тіліндегі синонимдер), Г. Үсенбаеваның (Перифраздың тілдік табиғаты), Г. Амандықованың (Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар) т.б. жазған ғылыми зерттеулері бар.

Перифраздың ерекше белгісінің бірі – белгілі бір контексте денотатқа қатысты эквивалент болуы.

Қолданыс аясының тұрақтылығына қарай перифраздардың екі түрін көрсетуге болады: тілдік перифраздар – жалпы халық арасында танылып, қабылданған, көпке түсінікті тұлғалар. Мысалы: көгілдір отын, аспан денесі, жыр алыбы, халық қалаулысы, ел ағалары, қара көздер, т.б.

Контекстік перифраздар – белгілі бір жағдайда, көңіл – күйге байланысты мәтінде қолданылатын, жеке автордың өзіндік қолтаңбасы ретінде танылатын тұлғалар. Мысалы: Бұлбұлымды ұшырғам жоқ бағымнан. Дүлдүліме әлі, қамшы басқам жоқ. (М. Мақатаев), мұндағы бұлбұл, дүлдүл сөздері авторлық қолданыста «шабыт», «ақындық қасиет» мағынасында жұмсалып, сигнификаттық белгілерді референттің белгісі арқылы таңбалау ретімен перифраздық мәнде жұмсалған.

Перифраз (ағыл. paraphrase) – сөздердің бейнелі мағынада қолдану тәсіліне жататын көркем троптың бір түрі. Перифраз – затты, процесті, құбылысты өз атымен атамай, басқаша атау, әрі соның негізінде сол заттың, процесстің, құбылыстың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынада қолдана отырып, соны образды түрде сипаттау, анықтау [2, 318 б.] деп көрсетіледі, ендеше тілдегі ауыспалы мағынадағы сөздерді

толықтырып отыратын көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдардың бірі – эвфемизм мен перифраз сөздер.

Эвфемизм – көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар болып келетін сөз қолданыс түрі. «Эвфемизм, сыпайы сөз (грек. eu – жақсы, phemi – айтамын) – мағынасы тұрпайы сөздерді сыпайылап жеткізу. Эвфемизм сыпайыгершілікке, әдептілікке байланысты туған. Мысалы, біреу өлді деудің орнына жүріп кетті, қайтпас сапарға кетті, демі бітті дейді. Сондай – ақ адамның дене мүшелеріндегі кем – кетікті (саңырау – құлағының мүкісі бар), ауруды қылтамақ – аты жаман ауру) жұмсақ сөздермен алмастырып қолданады. Тіліміздегі фразеологизмдердің көпшілігі эвфемизм негізінде пайда болған. Мысалы, аузынан ақ ит кіріп көк ит шықты, сөзге келді, тіл тигізді, жүз шайысты сияқты тұрақты тіркестер ұрысты, ренжісті, ауыр сөздер айтты деген мағынаны білдіреді [3, 469 б.].

Сөйлеу тілінің фразеологизмдері тек бір стильде ғана қолданғандықтан, оның экспрессивті бояуы басым болып келеді. (Қоздыру – жел беру, шаршау – ит сілесі қату, ақымақ – көк ми)» [4, 90 б.]. Осы берілген мысалдар сөздің тура мағынасын бейнелі түрде жеткізудегі перифраздар болып табылады. Денотат сөздердің эквиваленттері, варианттары.

К.Аханов эвфемизмге: «Бір затты немесе құбылысты тікелей өз атымен емес, басқа бір сөзбен атаудың себебі мүлдем басқаша болуы мүмкін. Кейбір нәрсенің не құбылыстың атын тікелей айту дөрекілеу, қолайсыздау болып көрінгенде, олар басқа сыпайы, майда сөздермен аустырылып айтылады. Бұл құбылыс эвфемизм деп аталады», – деген анықтама бере отырып, эвфемизмдердің шығу тегі табудан өзгеше екендігін былай деп түсіндіреді: «Бірақ эвфемизмдер табу сияқты қате түсінік, діни ұғымның негізінде емес, айтуға дөрекі, қолайсыз сөзді сыпайы сөзбен ауыстырып айтудың негізінде шыққан», – деп: «өтірік айту дегеннің орнына *қосып айту*, ұрланыпты деудің орнына қолды болыпты, ұрлық – қарлық жасамау деудің орнына ала жібін аттамаудеген сөз тіркестері» қолданылатындығына мысал келтіреді [5, 180 б.].

Затты не құбылысты бұл жолдармен бейнелеудің соны үлгісін Абай шығармаларынан жиі кездестіруге болады. Мәселен, надандық – *қараңғылық пердесі*, саналылық – *жүректің көзі*, сүю – *жүрегіне өрт түсу*, жігерлілік – *көкірек оты* т.б. болып бейнеленген.

Сондай – ақ М. Әуезов те «Абай жолы» романында эвфемизм мен перифразды қолданудың сан алуан түрін көрсетеді:

– *Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай қаза тапты. Ұлы кеуденің ыстық демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай, игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шыққан зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті.*

Келтірілген үзіндіде М. Әуезов *Абай деудің орнына ұлы жан, ұлы кеуде, игілік өмір, алып шынар* тәрізді тың метафора қолданып, перифраза тәсілін пайдаланған.

«Өлді» деген жағымсыз сөздің орнына суреткер «*дүниеден көшті, қаза тапты, демі тоқталды, өмір үзілді, құлады, өмірден кетті*» деген эвфемизмдерді қолданған. «Перифраздардың ерекше түрлерінің бірі – эвфемистік перифраздар. Мұндай перифраздарда эвфемистік семантика басым болып түседі.

Жоғарыда келтірілген «өлді» сөзіне эвфемизм болып тұрған тіркестердің барлығы бір синонимдік қатарға кіретін бейнелі синонимдердің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Сондай – ақ эвфемистік перифраздар жүрген жерде синонимдік перифраздар жүретіндігін заңдылық ретінде қарастырылады.

Мұндай қолданыстар көркем шығармаларда да жиі кездеседі. Мәселен, *Баяғы ашаршылық жел аударған қаңбақтай қаңғып келе жатып, осы араға келгенде, дәм – тұзы таусылған болар.* // Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – 9 б.). *Аштықтан бұрлығып, боранда қалып, талай боздақ жан тапсырды зой.* // Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – 10 б.) *Өзі жоқта жалғыз жұбанышы – Төлеутайы аштыққа төзбей қыршынынан қиылыпты.* // (Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – 13 б.). *Есіл ер ерте кеткен екен! Менің ажалым Қоңырқұлжадан келеді деуші еді. Сол иттің өшпенділігінен мерт болды ма екен?..* (Есенберлин І. Көшпенділер. 91 б. *Менің қатшым кеше Ақмолада оққа ұшты.* Есенберлин І. Көшпенділер. 164 б.) *Егер Кенесары жау қолынан қаза табар болса, оның ажалы басқа ұлттан келеді.* (Есенберлин І. Көшпенділер. 219 б.). *Сол немересінен қарт қапыда айрылды.* (Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – 13 б.). Мұндағы *дәм – тұзы таусылған, жан тапсырды, қыршынынан қиылыпты, мерт болды, ерте кеткен, оққа ұшты, қайтыс болған, қаза табар, ажалы келеді, қапыда айрылды* тіркестері де «өлді» сөзіне эвфемизм қызметіндегі перифраздар деп қарастыруға болады.

Бұл орайда перифраздың эвфемистік қызметі жайлы айтылған ойларға да мән береміз. Г. Амандықова «Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар» атты еңбегінде стильдік перифраздың құрылысын, мағынасы мен мазмұнын, қызметін, қолдану ерекшеліктерін – бейнелілігін, стильдік бояуын саралай келе, бірнеше топқа бөліп қарастырады. Соның ішінде қызметі жағынан номинативті, эвфемистік, стильдік, информативті деп топтастырады. Перифраздың көп қырлы стильдік құбылыс ретінде тілдің мән – маңызын кешенді түрде талдай отыра көркем мәтінде оның әрбір нақты қолданысы түрлі коммуникативтік, информативтік, эстетикалық, эвфемистік т.б. қажеттіліктен туған заңды құбылыс екендігіне тоқталады.

Сондай – ақ перифраз сөздердің мағыналық құрылымының өзіндік ерекшелігіне қарай айқындалатыны да зерттеу еңбектерінде қарастырылады. «Болмыстағы денотатқа не сигнификатқа қатысты алғанда екіншілік мағыналы атау ретінде танылатын, нысанды ерекше номинативтік белгісі арқылы таңбалайтын сөздер не сөз тіркесі – перифраздар деп танылады. Перифраздар шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың ерекше бір белгісі арқылы суреттей атауда, ауыспалы мәнінде көрсетуде лебізде жиі қолданылатын стилистикалық құрал. Перифраз тұлғалық жағынан тұрақты қолданады, мағыналық жағынан бір бүтін, тұтас тұлға ретінде жұмсалып, атауыштық, бейнелілік қызмет атқарады. Перифразда бірінші орынға денотаттың не сигнификаттың сапалық жағы шығады да, лебізде айтылатын ойға не пікірге қатысты сипаттау, суреттеу, бейнелеу басым түседі. Көркем әдебиет тілінде, көркемсөзде (публицистикада), ғылыми әдебиеттерде жиі қолданылатын бұл сөздердің мағыналық құрылымының өзіндік ерекшелігі бар» [1, 112 б.]. Сөздің келтірінді мағыналары перифраз, метафора, метонимия, синекдоха сондай – ақ эвфемизм мен табу тәсілдері арқылы да беріледі. Көп жағдайда бұлар перифразбен тұтасып, органикалық бірлікке айналатындығы зерттеу еңбектерінде анықталды. Соның ішінде эвфемистік перифраздар перифраздардың ерекше түрі боп табылады. Эвфемистік перифраз мағынасы суық немесе айтуға өрескел саналатын дөрекі сөздерді майдалап, тігісін барынша жатық етіп, келтірінді мағынада қолдану арқылы көрініс табады.

Мысалы, Біраз ет қалып еді, «қызылсырап отырмыз» деген соң жартысын қыз бен келінге бөліп бердім.

Енді кекіреледуді қойып, жұрт қатарлы күнелту керек.

Эвфемизмдерді перифразбен тығыз байланыста қарастыру оның қызметін нақтылай түсуге мүмкіндік береді. Перифраздардың тілтаным тұрғысынан зерттелуінде эвфемистік қолданыстардың орны ерекше екеніне назар аударуға болады.

Көркем әдебиетте тіл ерекше экспрессивтік – эстетикалық қызмет атқарады. Оқушының сезіміне әсер ету үшін, ойды образды түрде жеткізу үшін көркем шығармада көбінесе сөздер нақтылы тура мағынада емес, ауыс мағынада, астарлы түрде қолданылады. Сондықтан көркем әдебиет тілі – бейнелі, мәнерлі тіл, түрлі бояулы, сезімге әсер ететін көркем тіл. Тілдегі көркемдеуші құралдар – теңеу, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, эвфемизм – бәрі де – көркем суреттің, образды жасаудың, жазушының, ақынның шеберлігінің көрсеткіштері.

Эвфемизмдер осылайша әр түрлі себептермен астарланып айтылады. Яғни жағымсыз қылықтарды сыпайылап, жұмсартып айтуды көздейді. Егер діни ұғымға байланысты эвфемизмдерді айтпасақ, жалпы тілдік эвфемизмдердің негізінен анайы, тұрпайы сөйлеуден сақтандырып, сыпайы болуға баулитыны байқалады. Бұдан халықтың тілді жоғары эстетикалық талғаммен пайдалануын көреміз [3, 86 б.].

Тіл ғасырлар жемісі болғандықтан өте күрделі, қыр – сыры мол құбылыс екені белгілі. Адамдар тілді қолданғанда әрбір тұлға уақыт өте келе басқа қырларынан танылып күрделене әрі құбыла түседі. Осындай құбылыс нәтижесінің бірі біз сөз етіп отырған перифраз түрлері. Өмірдің өзі қайшылыққа толы десек, сол қайшылық, жағымсыз эмоцияларды халықтық эстетикалық талғамына түсіп, қайта өңделіп мүмкіндігі болғанша сыпайы, бейнелі жеткізуде тіліміздегі әрбір сөз, сөз тіркестері замана талабына сай танымдық сипаттың жаңа қырларында сұрыпталып, қайта жаңғырып жататын ұзақ та үзіліссіз құбылыстың нәтижелері. Мұның дәлелінің бірі – перифраздар. Перифраз негізінен жай ғана сөз бейнесі емес, мұның астарында сатиралық, сарказмдік немесе комедиялық пен трагедиялық секілді жүктеме стильдік қызмет бар. Бұл мәселе эвфемизмге де, дисфемизмдерге де қатысты болып отырады. Мысалы, Төлеутай – Базарбектің «құлағы болса», оның әр ауылда «өз құлағы бар» (Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – 235 б.) деген мәтінде ешқандай ерекшелік, көзге түсіп тұрған айрықша көңіл аударар қоятындай тапқырлық, шеберлік көріне қоймайды. Сөйлемдегі сөздер – күнделікті өмірде ауызекі тілде қолданылып жүрген құлаққа танымал, жатық тұлғалар. Ал шын мәнінде, қайсыбір қолдануға ыңғайсыз – әрі көпшілік көзінше айтыла бермейтін «тыңшы», «жеткізуші», «өсекші» дегеннің орнына бұл айрықша мәнді басқашалай «құлағы бар» деп сыпайы әрі бейнелі түрде эвфемистік перифразбен жеткізіп отыр. Бұл тіл мәдениеті, эстетикалық талғам мәселесі. Сондықтан жоғарыда тілші ғалымдардың эвфемизм деген кез келген сөзді адамның тіл мәдениеті дәрежесінде қайта өңделіп, жұмсартып немесе сыпайы түрде жеткізудің амалы деген пікірлерге қосыламыз. Бұл жолда тура мағыналы сөз де тек эвфемизм емес перифразды – эвфемизм бола алатынына көзіміз жетіп отыр. «Құлақ» адамның дене мүшесі болса, ауыс мағынада «өз құлағы бар» деген – «сөз тасушы» т.б. мағыналарда тұрақталған перифраз. Бұл бір жағынан мысқылдай, әжуа ету мақсатын көрсетіп отыр.

Қорытынды

Біздің пікірімізше, негізінен перифраздар сөз ауыстырғаннан гөрі таза стильдік мақсаттан туындағанға ұқсайды. Айталық: – Ол оңай *сазға отырғызып кетуі* мүмкін (Кекілбай Ә. Елең – алаң, 18 б.) мысалындағы кейіпкерлердің күдігі «сазға отырғызу» (алдау) мағынасындағы перифразда тек күдік емес, қауып – қатерді ирониялық түрде жеткізіп отыр. Немесе: – Апыр – ау, бақытсыздық дегеннің өзі *жеңілтектің нәтижесі* екен ғой (Баққожа Мұқай, Таң. шығармалары, 1 т. 85 б.). Көркем мәтіндегі «жезөкшелік» тұрпайы сөзін күйінгенінен әрі мысқылдай «жеңілтек нәтижесі» деп эвфемистік перифразбен ауыстырып отырса: Ол: «Мәділхан өзі өгей шешесі Ханпатшайыммен көңілдес екен, осыдан бір бәле тумаса нетсін», – деген (Есенберлин І. Көшпенділер, 125 б.) мысалындағы «көңілдес екен» деген перифраз мағынасында тек жолдасының көзіне шөп салу мағынасы ғана емес, мұның арты неге сығар деген

жанашырлық, қауіптену әрі ашы мысқылмен (сарказммен) түйрей сөйлеп күйіну мәні бары анық көрініп тұр. Қ. Қайсенов «Партизан соқпақтары» шығармасының бір тұсында жау бекінген жерді талқандаған партизандардың: «Зауыттан орманға кетерде, «Біздің адресіміз сендердің өлетін жерлерінде, қорықпасандар іздеңдер» деп жазып кетті (113 б.) деген перифразды өте орынды қолданған. «Құпия мекендерін» – «адресіміз сендердің өлетін жерлерінде» деген перифразда жауға деген өшпенділік, жүрекке қатқан қан кегі, ашу – ыза сарказм тәсілімен жаудың ашу – ызасын тудыратындай бейнелі берілген. Сондықтан академик З. Қабдолов: «Кей сөздерді кері мағынаға көшіріп, орнымен ойната білу де әсем тәсіл. Мұндай жағдайда бұрма мағынада айтылған сөзге айрықша астар, ойға юморлық сипат беріледі де, суреттеліп отырған шындықтың мазмұны тереңдей түседі» деген өте орынды пікір айтады. (З. Қабдолов. Әдебиет теориясының негіздері. – 260 б.). Автордың бұл айтып отырған мәселесі – перифраздар. Мына мысалдарға назар аударайық. Бірі арсыз нәпсі қызығын ойласа, екіншісі бөтен ойдан мүлдем аулақ (Есенберлин І. Көшпенділер, 160 – б.). Тоқалдың ұпайы түгелденіп болғаннан кейін, әлден уақыттан барып, есік ашылып, үйге Шыңғыс пен Жәнәділ кірді (Есенберлин І. Көшпенділер, 113 – б.). Барлық ойы, тілегі мейлі соқыр болсын, мейлі ақсақ болсын тек құмарлық айызын қандырар еркекте ғана... (Есенберлин І. Көшпенділер, 156 – б.). Күнімжанның осы түнде Кенесары батырмен көңіл қосып шыққанын ең алдымен жеңгелері, одан шешесі естіп... (Есенберлин І. Көшпенділер, 90 – б.). Сөйтіп аз ғана бір уақыт дағдарып қалғанымда, о кісі саудамды бітіріп, дегеніне жетіп те үлгерді (Нұржекеұлы Б. Бейтаныс әйелдің құпиясы. – 247 б.) деген көркем мәтіндерде адамдар арасындағы интимдік қатынастарды тура мағыналы сөзбен емес, перифраздар арқылы суреттеліп отыр. Мұнан перифраз сөз синонимдерін жасауда таптыртпас стильдік амал деген қорытынды жасауға болады. Айталық, автор бір сөзді қайталай бергеннің орнына интимдік жағдайды «бөтен ой», «ұпайын түгелдеу», «құмарлық айызын қандыру», «көңіл қосу» немесе ирония аралас «саудасын бітіру» т.б. бейнелі перифразды эвфемистік синонимдер арқылы жеткізіп отыр. Сондықтан академик З. Қабдоловтың сөздерді орнымен ойната білуде шындықтың мазмұны тереңдей түсетіні әрі ол әсем тәсіл деген пікірі де өте орынды деген ойдамыз.

Әдебиет:

1. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. Оқулық. – Алматы: Эверо, 2008. – 464 б.
2. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық – мәдени аспектілері. Канд. дисс. авторефераты. – Алматы: 1998. – Б. 30.
3. Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 201 б.
4. Аханов К. Тіл білімдерінің негіздері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 96 б.
5. Баймұрынов Ж.М. Қазақ тілі синтаксистік құрылысындағы үнемдеу құбылыстары (психолінгвистикалық аспект). Автореферат. 10.02.02 – Астана: 2009. – 24 б.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PEDAGOGICAL SCIENCES

UDC 372.878

THE ROLE OF KAZAKH MUSICAL TRADITIONS IN SCHOOL EDUCATION OF
KAZAKHSTAN

Liana Dobrovolskaya

*(Deputy dean of the Pedagogical Faculty of NKSU named after M.Kozybaev,
c.p.s. HDC, Russia)*

Galina Stoyanova

(Ed.d., Professor, Sofia University «St. Climent», Sofia, Bulgaria)

Аңдатпа

Мақала жақын және алыс шет балалардың музыкалық білім беру бағдарламаларын бірқатар көрініс ретінде, қазақ және орыс жастардың білім берудегі халық педагогикасының дәстүрлерін рөлін талқылайды, сондай-ақ аспаптық және вокалдық музыка қазақ халық музыкалық дәстүрлерін сақтау және дамыту мәселесін, жүзеге асыру көтереді.

Түйінді сөздер: салт – дәстүрлері, қазақ елінің музыкалық салт – дәстүрлері, халық педагогикасы.

Аннотация

В статье рассматривается роль традиций народной педагогики в воспитании казахстанской и российской молодежи, нашедших свое отражение в ряде программ по музыкальному воспитанию детей ближнего и дальнего зарубежья, а также поднимается вопрос сохранения и развития казахских народных музыкальных традиций в инструментальной и вокальной музыке, осуществление, которого, возможно, на взгляд авторов, с помощью определенного набора этнографических средств и народных традиций.

Ключевые слова: традиции, музыкальные традиции казахского народа, народная педагогика.

Annotation

The article discusses the role of the traditions of folk pedagogy in the education of the Kazakh and Russian youth, as reflected in a number of programs for the musical education of children near and far abroad, and also raises the issue of preservation and development of Kazakh folk musical traditions in instrumental and vocal music, the implementation of which, perhaps, in the view of the authors, using a specific set of ethnographic tools and folk traditions.

Key words: traditions, musical traditions of the Kazakh people, folk pedagogy.

Introduction

Traditions played an important role in the upbringing of Kazakh youth, and even today, having passed through the trials of time, they serve as the basis for the formation of Kazakh musical culture. The tendency to preserve and recreate certain traditions of folk musical education has been traced for many centuries, both in pedagogy and in folk pedagogy, implemented in the system of teaching and educating children in various educational institutions.

It is noteworthy that the Kazakhs have always maintained that traditions are not something unshakable and undergo changes in the course of history. All this allows us to say that in the musical upbringing of children, adhering to centuries of developed traditions, they included in the education new, newly emerged traditions.

As for representatives of other nationalities, it is necessary for them and their children living in modern Kazakhstan to know and understand the musical culture of the titular nation.

Folk pedagogy of musical education of Russian children, the content of which was based on the use of certain children's vocal genres – little songs, popevki (melodious expression, intonation in the folk tradition), zaklichki (little songs, intended for singing by group of children), lullabies, etc. could serve as an example. In Russian folk pedagogy, the musical education included learning to play the pipe, whistle, instruments, which were made by adults and the children themselves from the improvised material – dry twigs, fruits of trees (for example, acacia fruit, from which the children were made «pikulki» or «pickles»(a clay whistle).

All these traditions are reflected in a number of programs for the musical education for children (G. Naumenko., L. Shamina, etc.). In the Western system of musical education, instrumental improvisations of children were especially in demand, in which vocal fragments were sometimes intertwined.

However, more often than not, such improvisation was performed on elementary percussion instruments. These traditions were reflected in the system of musical improvisation of children «Percustra», which is currently popular in France, Canada, England and the United States. According to L. Buryakova, this system assumes a complex perception and reconstruction of the basic elements of music by the child (timbre, pulsation, tempo, rhythm), allowing the young performer to express his creativity in the form of collective polyrhythmic music making [1, p. 77].

Today in the Western Europe Karl Orf`s system of musical education, developed according to the principles of musical folk pedagogy is extremely popular. As T.Tyutyunnikova rightly points out in the both Orf`s system and folk music pedagogy a game, a song and a dance are in their inseparable unity organically combined [2, p.116].

The history of pedagogical culture of the Kazakh people goes back centuries. On the Professor S.Uzakbaeva`s definition «popular pedagogy is understood as a natural historical process leading to the formation of customs and traditions, which are passed on to succeeding generations in the form of folk art» [3, p.157].

How does the traditions of folk musical education are reflected in the modern musical educational space of Kazakhstan? Before answering this question, one should consider in the most general way certain traditions, which, undoubtedly, due to their specificity and long-term nature, should be used in the upbringing of children.

Kazakh people for its centuries – old history, like any other people, has accumulated a huge and unique experience in the upbringing of the younger generation, and in our days advanced folk traditions have retained their relevance.

The traditions of aesthetic education take a special place in Kazakh folk pedagogy. Children, as a rule, were assistants of the elders in everything: from the making of carpets, traditional women's headdresses decorated with owl feathers, decorative embroidery (keste) by girls, to the making of artwork from silver, gold and copper, the horse harness saddled made by boys.

Kazakh children always took part in all national games, and, moreover, witnessed a musical competition – aitys (song – improvisation in the form of dialogue – competition between two akyns in the Turkic-speaking peoples of Central Asia and Kazakhstan). Every visit to the village of the famous akyn, singer or storyteller known for their talents, which not one holiday was held without, was the occasion for gathering children – the most grateful listener.

The modern musical education of children is not an exception in this respect either. The use of folk pedagogy, oral traditions and expressions, musical heritage in unity and mutual enrichment in the education of children is not only necessary, but also a natural process.

Absorbing the traditions of folk music, children pick up the natural rhythms that have come down from the depths of the centuries, the intonations inscribed in the «world of childhood». All of this make it possible to realize sincere childish searches in the best way. Turning to the problem of involving schoolchildren in Kazakh traditions, we confined ourselves to researching children of primary school age, using a certain set of ethnographic tools and folk traditions. This is because the foundations of person social behavior and value orientations are formed at this age.

As an ethnographic culture we have defined Kazakh traditions, musical folklore (instrumental music) based on improvisation, which successfully practice the younger generation their national culture and affirm universal values – morality, diligence, respect for elders, love of the homeland as priorities.

Making children aware of a people's traditions is especially significant in preschool, junior school years. Along with learning Kazakh musical traditions, children get acquainted with the myths and legends of Kazakh people. And so gradually, along with music, the history of Kazakh people, its poetic and musical folklore, the destinies and creations of folk musicians penetrate into the children's souls.

Musical folklore as a part of folk culture accumulates all the spiritual and practical experience of the people. View of the world reproduced in it by words, music, actions transmits eternal moral values, gives the child strong guidance in the surrounding cultural area.

Folk music having a great intellectual, philosophical and creative power is the surest means of educating the tradition to succeed, open to dialogue with other people. Special attention is paid to the use of original forms of folklore in working with children. Music provides children an opportunity to realize themselves as a spiritually significant person, to develop the ability of artistic, aesthetic, moral evaluation of the surrounding world. Musical art also allows learn the precious values of culture, learn from the spiritual experience of generations.

Primary mission of schoolchildren's musical education through musical traditions at the current stage is to recourse to the folk music, starting from an early age when the basic concepts of the child are just laid, speech and thinking, abilities and skills are formed. A natural selection of the creations such as music and poetry, the most acceptable for the nomadic people, occurred throughout the long history of Kazakh ethnos development.

Musical – poetic and instrumental art concentrated all the spiritual forces of Kazakh people, expressing its moral laws, beliefs and views. It should be noted that it was music and musical art that had a predominant significance among the Kazakhs not only for aesthetic mastery of reality, but for world understanding in general.

The interconnection of music and man made possible the harmonious existence of Kazakh ethnos. It can be assumed that the loss of these links by the Kazakhs, as well as the properties of music, its creator-performer and the listener is an indispensable condition for the existence of a work of traditional music. The main means of traditional interpretation and perception of folk literature and songs are the vocal-speech apparatus and the hearing of the performer.

Thus, according to the scientist, communication and preservation of tradition is carried out through the channel «mouth – ears – memory – mouth» [idem p. 168].

All this is true also with regard to the Kazakh instrumental tradition, where the performer combines both the listener, the creator and the transmitter.

It should be noted that Kazakh musical myths and legends «place the musical instrument on the highest stage of the universe, as the creator and carrier of the cosmic order, the

conductor of pure energies that unite the Cosmos, Nature and Man into a harmonious whole» [6, p. 106].

It is known that the dominant instrument of the Kazakhs was the dombra (stringed musical instrument), the history of its existence lasts for centuries. Dombra, according to the philosopher S.Ayazbekova, is considered "the main source of ethnocultural information of Kazakhs.

Summarizing the experience of the people's life, its historical, moral, philosophical views, it served as the most important link in the unification of the people. And the connection in both the horizontal space, uniting the people in a single ethno – cultural whole, without tribal, social and other gradations, and in vertical division, serving as a link between the Past and the Present-Future [idem p. 21].

It is not by chance that the people say that God has invested in the soul of every Kazakh a particle of kyu (known as Kazakh traditional instrumental play) from the moment of his birth. But in addition to dombra, the Kazakhs actively included in the process of playing music many native and ancient instruments: asatayak, dabyly, dangyra. All of the above indicates that the inclusion in the process of instrumental music playing instruments such as asayaka, dabyly, dangyra is a certain cultural and musical tradition of the Kazakhs. It should be noted that the process of teaching children how to play these instruments took place, as a rule, in the teacher's home. Accordingly, there was no rigid curriculum, a fixed repertoire, which the pupil should have mastered.

The East always valued highly the teacher, who spoke not only as a mentor, but as a father. It is not by chance that Kazakh people always said that «Мұғалімді сияқты әкені жақын ардақта» – «Honor the teacher as a natural parent» [7, p. 35].

So, from the above, it follows that one of the traditional ways of playing music with the Kazakhs was instrumental improvisation, the teaching of which must be taken into account in the process of musical upbringing of children in modern Kazakhstan. This need is also caused by the fact that in the musical education of children and youth in Kazakhstan, however, the prevalence of European methods and means of instruction is felt.

«Having lost the world outlook of their art, they lost technology: they do not improvise and create new works. The main thing that the system of state education prepared and prepares is to be able to play the part in an orchestra under the conductor, play European opuses and teach children musical notation» [8, p. 378].

The above thoughts of the authors can be attributed not only to the system of professional and preprofessional, but also to the system of general musical education of children in Kazakhstan. Therefore, we believe that the inclusion of children in the process of instrumental improvisation will allow us to continue the tradition of the musical culture of the Kazakh people and to introduce children to this culture. However, of course, not all schools in Kazakhstan use this system. Therefore, children for performance should use simpler – noise and percussion instruments, which are imitation of real folk instruments [9, p. 144].

Conclusion

Only some traditions of Kazakh musical culture, as well as the traditions of folk musical pedagogy, which can and should be introduced to music lessons in Kazakh schools were touched on in the article. As a perspective direction, we are currently studying, it is possible to design improvisations – competitions, which are so popular with Kazakh musicians-performers and improvisations – dialogues. The methodology of introducing them into the lesson is an urgent problem, the solution of which introduces learners into the unique and priceless world of Kazakh folk musical and poetic folklore.

Having passed through the test of time, traditions including musical ones, played an important role in the education of youth, being the basis for a national self – consciousness

formation. This is due to the fact that each new generation seeks to join and support the best traditions of its nation, which gives them the opportunity to remember their roots, origins, honor the memory of their ancestors.

Literature:

1. Buryakova L.A. Pedagogical systems of the «flash of inspiration» of an individual in the musical education of France: Diss Candidate of Ped. Sciences: 13.00.01 Rostov on Don City, 2002. –181 p.
2. Tyutyunnikova N.E. Program ahead of the child. Primary school. №5 2000. – p.115 – 119. <http://www.school2100.ru/izdaniya/magazine/archive>.
3. Uzakbaeva S.A. An original national culture as a means of educating schoolchildren. «Musical education in Kazakhstan» Compilation, issue 1. Almaty. The computer-publishing center of the OO «DOIVA Medeu district of Almaty» 2007. – 272 p.
4. Aubakirova G.M. Family, religious and secular music education of Kazakhstan in the 19th century. / Musical education in Kazakhstan. Compilation, issue 1. Almaty, The computer-publishing center of the OO DOIVA 2007. – 272 p.
5. Matsievsky I. Folk instrumental music as a phenomenon of culture. Almaty Dyke – Press.2007. – P. 159 – 160.
6. Ayazbekova S.S. The picture of the world of ethnos: Korkyt-ata and the philosophy of Kazakh music. Almaty: The Computer-publishing center of the Institute of Philosophy and Political Science.2000. – P.88 – 89.
7. Kazakh proverbs and sayings / Ed. A. Derbisalin. – Alma – Ata: Kazakhstan, 1975. – 92 p.
8. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke-Press, 2002. – 544 p.
9. Dobrovolskaya L.V., Tagiltseva N.G. The ideas of Kazakh philosophers of the past in musical education of schoolchildren of the Republic of Kazakhstan // The news of Ural State University. Series 1. The problems of education, science and culture. – 2010. – No. 1 (71). – P. 145 – 149.

УДК 159.944.4

**ОБОСНОВАНИЕ НЕОБХОДИМОСТИ РАССМОТРЕНИЯ
ЭМОЦИОНАЛЬНОГО «ВЫГОРАНИЯ» В АСПЕКТЕ МАТЕРИНСТВА**

Базалева Л.А.

*(к.псих.н, доцент кафедры психологии и дефектологии, ФГБОУ ВО «Сочинский
государственный университет», г. Сочи, Россия lbazaleva@mail.ru)*

Аңдатпа

Мақала ана болу аспектісінде эмоционалдық «күйіп кеткен». Автор кәсіби қызметтің критерийлерін анықтайды, ана іс – әрекетімен және кәсіпқойлардың іс – әрекетімен үйлеседі, баламен қарым – қатынасында ананың эмоционалдық «күйіп кетуі» мүмкін екенін және балалармен әйелдерге көмектесетін мамандардың өкілдері ретінде эмоционалды «күйіп кеткен» симптомдарды көрсетеді.

Түйінді сөздер: аналық аспект. кәсіби қызметтің өлшемдері, баланың, эмоционалдық «ана» күйі.

Аннотация

В статье рассматривается эмоциональное «выгорание» в аспекте материнства. Автор выделяет критерии профессиональной деятельности, соотносит деятельность матери и деятельность профессионала, подчеркивает, что эмоциональное «выгорание» матери в ее отношениях с ребенком возможно, а женщины, имеющие детей, демонстрируют те же самые симптомы эмоционального «выгорания», что и представители помогающих профессий.

Ключевые слова: аспект материнства. критерии профессиональной деятельности, ребенок, эмоциональное «выгорание» матери.

Annotation

The article deals with emotional «burnout» in the aspect of motherhood. The author identifies the criteria of professional activity, correlates the activities of the mother and the activities of the professional, emphasizes that the emotional «burnout» of the mother in her relationship with the child is possible, and women with children demonstrate the same symptoms of emotional «burnout» as the representatives of the helping professions.

Key words: maternity aspect. the criteria of professional activity, the child, emotional «burnout» of the mother.

Введение

Термин эмоционального «выгорания» традиционно рассматривается сегодня психологией труда и психологией личности в аспекте деформации личности профессионала в процессе трудовой деятельности [4; 5; 8].

Несколько определений термина «труд» в общем словарном, толковом понимании позволяют нам понятийно соотнести содержательные ежедневные нагрузки матери в ее отношениях с ребенком (материнство как деятельность по реализации функций матери) с трудовой деятельностью.

Так, например, в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля труд определяется как «работа, занятие, упражненье, дело; все, что требует усилий, старанья и заботы; всякое напряженье телесных или умственных сил; все, что утомляет».

Труд как целесообразная деятельность человека, работа, требующая умственного и физического напряжения, определяется в «Толковом словаре русского языка» Д.Н. Ушакова.

Основываясь на таких определениях труда, ежедневную работу, занятость матери можно считать трудом.

Более развернутое с психологической точки зрения определение труда дает В.Н. Дружинин, считая, что «труд является одним из основных видов осознанной активности человека, которая служит средством и способом его самореализации в личной и общественной жизни, общения, познания себя и окружающего мира, развития себя как личности, самоутверждения, создания материальных и духовных ценностей и личного достатка». Как видно, в этом определении только личный достаток матери явно не соответствует цели материнства, т. к. даже «создание материальных и духовных ценностей» может быть отнесено к функциям матери (например, формирование нравственного или развитие интеллектуального потенциала своего ребенка).

Однако не любой человеческий труд может считаться профессиональным. Например, уход за собственными детьми не является профессиональной деятельностью, хотя, как мы определили, его и можно назвать трудом. А вот уход за детьми в детском саду, который осуществляет няня, является в полном смысле этого слова профессиональным. Трудовая деятельность человека становится профессиональной в соответствии с определением профессии (от лат. *profiteer* – «объявляю своим делом») – это род трудовой деятельности, требующий особой подготовки и обычно являющийся источником существования [7].

Э.Ф. Зеер определяет профессию как «социально ценную область приложения физических и духовных сил человека, позволяющую ему получать взамен затраченного труда необходимые средства для существования и развития» [6, с. 30].

То есть к определению трудовой деятельности для превращения ее в профессиональную необходимо добавить еще как минимум два критерия:

Во – первых, профессия характеризуется наличием определенного уровня квалификации, мастерства, умения, профессиональной подготовки, специально

полученных знаний и навыков, которые часто подтверждаются специальными документами о профессиональном образовании: дипломами, свидетельствами, аттестатами, сертификатами.

Во – вторых, профессия является своего рода товаром, который человек может продавать на рынке труда. Причем, товаром, который пользуется спросом, за который другие люди готовы платить. То есть профессиональная деятельность может служить источником доходов человека.

Итак, мы не можем считать материнство профессией в полном значении этого термина, но постараемся соотнести критериями деятельности матери и деятельностью профессионала для обоснования возможности «выгорания» женщины в отношении со своим ребенком.

Критерии профессиональной деятельности:

- наличие специальных теоретических знаний и практических навыков у ее субъекта;
- получение дохода;
- эффективность труда (является критерием профессионализма);
- компоненты структуры профессиональной деятельности (цель, средства, предмет, содержание и условия труда).

Первый из названных критериев присутствует в деятельности матери по реализации материнских функций. Ясно, что профессионального отбора на «должность матери» не существует, и каждая женщина стартует в этом труде с разных позиций осведомленности и подготовленности. Однако большинство женщин уже по прошествии небольшого времени материнства могут поддержать разговор почти на любую тему, касающуюся конкретно их ребенка и вообще материнских функций (например, как пеленать ребенка, как уложить его спать, чем лечить, как одеть, где гулять, как научить, как успокоить, как играть, что надо ребенку и где это приобрести и т. д.). Мать, даже самая молодая, может продемонстрировать и навыки по уходу за ребенком, причем не обучаясь этому в специальных учебных заведениях (начиная с умения поменять подгузник и заканчивая искусством понимать своего ребенка с полуслова или вообще без слов). Однако и предложений по обучению родителей (т. е. и отцов тоже) навыкам взаимодействия с ребенком, и сугубо теоретических, информационных семинаров в перинатальных центрах достаточно. Поэтому сегодня вполне можно научиться быть «достаточно хорошей матерью», т. е. женщиной, которая делает все, что в ее силах, но при этом оставляет за собой право на ошибку.

Второй критерий, на первый взгляд, не имеет к материнству отношения, т. к. мать, выполняя материнские функции не получает за это заработную плату. Но и здесь в настоящее время мы отмечаем ряд примеров, когда отдельные материнские функции стали предметом труда профессионалов.

Так, например, о новой социономической профессии – «приемный родитель» – говорит А.А. Алдашева, указывая на ее определенность социальными нормами и документами, наделяющими «приемноеродительство» всеми атрибутами профессии (оплата труда, трудовой стаж и т. п.) [1, с. 93 – 94].

Она также утверждает, что труд приемных родителей принципиально не отличается от родительского труда. Главной его задачей является передача накопленных знаний и опыта, которые необходимы «как средство и способ разрешения задач». Воспитатели, помощники воспитателей в детских образовательных организациях давно уже стали профессиями. Репетиторство и гувернерство относятся к дополнительным образовательным услугам, за которые положена определенная плата.

Даже процесс зачатия и вынашивания ребенка сегодня имеет прецеденты оплаты как труда. Примером этому служат случаи получения женщинами материальных средств за суррогатное материнство.

Пособие по уходу за ребенком формально не считается заработной платой женщины, но, по сути, восполняет ей, хотя бы отчасти, временную потерю возможности зарабатывать деньги профессиональным трудом.

Следующим критерием трудовой деятельности выступает эффективность труда. Требования к профессионалу позволяют говорить: хороший профессионал (сотрудник, специалист), настоящий профессионал, «профи». Однозначно определить успех труда матери не представляется возможным, но ряд требований к реализации материнских функций (например, чистота, ухоженность ребенка; уровень его развития, физическое состояние и др.) порой позволяет высказывать оценки: «хорошая мать», «отличная», «никудашная», «никакая». Родительская рефлексия также позволяет каждой женщине осуществлять оценку себя как матери в терминах эффективности деятельности: «у меня ничего не получается», «я сделала все, что смогла», «какая я молодец, что научила своего ребенка...» и др.

То есть и в этом критерии прослеживается аналогия материнства с профессией.

Методы исследования

По структуре профессиональной деятельности можно сказать, что отношения матери с ребенком в рамках реализации материнских функций имеют вполне определенную цель – обеспечить полноценное развитие своего ребенка.

Средствами достижения этой цели для матери могут выступать как функциональные орудия деятельности (речь, поведение, жесты), так и материальные (для материнства – это, например, дидактические разработки, игрушки, книги и др.).

Предметная область деятельности женщины в рамках материнства – это рождение, воспитание и развитие детей.

По содержанию деятельность матери характеризует все процессы и способы выполнения задач материнского труда.

И, наконец, условия труда тоже присутствуют в характеристике материнства – это бытовые условия реализации материнских функций, окружающая социальная среда, в которой осуществляются отношения матери с ребенком.

Итак, по определениям труда и трудовой деятельности, всем критериям профессиональной деятельности и ее структурным компонентам прослеживается аналогия с материнством. Но в современной социальной ситуации очень трудно бывает дифференцировать то, что является трудовой занятостью, и то, что мы трудом не обозначаем. Пример материнства в этом случае является очень ярким.

Сегодня содержательные нагрузки материнства настолько хорошо определены и представлены в литературе, что ежедневную кропотливую работу матери по удовлетворению потребностей своего ребенка можно назвать трудом и отчасти соотнести с профессиональной деятельностью [2].

Понятно, что в полном смысле слова материнство сегодня – это не профессия, хотя на бытовом уровне многие мамы (особенно многодетные или мамы – домохозяйки) называют себя «профессиональными мамами», подразумевая, по – видимому, что материнство для них – это то дело, занятие, которое они выбрали для себя в жизни как главное.

По характеру эмоциональных и физических нагрузок деятельность матери приближена к тому ряду профессий, где субъекты труда в силу своих должностных обязанностей осуществляют постоянные контакты с другими людьми.

На этом основании и в соответствии со всем вышесказанным мы считаем, что эмоциональное «выгорание» матери в ее отношениях с ребенком вполне возможно, т. к. именно социономические профессии лидируют в проблемном поле рассмотрения эмоционального «выгорания».

Результаты исследования

Постоянно наблюдая за особенностями отношений матерей и их детей, мы фиксировали, что женщины в отношениях с ребенком в процессе ежедневного кропотливого труда часто испытывают душевное и физическое переутомление, сталкиваются с постоянной перегрузкой и повседневными стрессами. Эти обстоятельства необратимо ведут к истощению запаса жизненной энергии и, как следствие, нарушению взаимодействия между матерью и ребенком [3].

В беседе женщины отмечали, что любят своих детей, заботятся о них, но, находясь долгое время с ребенком, мамы ощущают чувство хронической усталости, раздражительность, безразличие, а иногда и агрессию по отношению к ребенку, мужу и другим членам семьи. Женщины, имеющие детей различных возрастных групп, жаловались на эмоциональное, умственное, физическое изнеможение, которое не исчезает после сна. Матери отмечали, что во взаимодействии с ребенком им часто приходится идти на уступки, лишь бы их оставили в покое, а домашние хлопоты вызывают нежелание и неспособность с ними справляться.

Приведем пример некоторых высказываний мам о взаимодействии с ребенком, рассказанные автору лично и зафиксированные в процессе активного слушания.

Мама сына 9 месяцев: «Я стала срывать на своем малыше. Он у меня с очень непростым характером, хоть ему пока девять месяцев: капризен, плохо кушает, плохо спит. Сплю ночами отвратительно с момента его рождения, три – четыре часа сна, три – четыре часа баюканья. Ест тоже хуже некуда. Есть хочет, но от еды отказывается: пюре не хочет, кашу ест иногда, грудь берет, только когда засыпает. И вот на фоне всего этого моя раздражительность какой – то ненормальный оттенок приобрела: мне хочется шлепнуть это создание. Этого я не делаю, боюсь что – нибудь повредить, но вот кричать на него стала. Иногда передразниваю его крик, иногда мерзко страшным голосом что – нибудь говорю. ЧТО МНЕ ДЕЛАТЬ? Я же люблю этого маленького и беспокойного человечка. Но в голове как будто шелкает что – то. Я знаю, что не должна ему вред причинить, но вот делаю? ЧТО СО МНОЙ? У меня «крыша» едет? Он – то как на все это реагирует? Он запоминает, что мамка вот такая гадкая, что от мамки зло исходит».

Мама дочери 1,5 лет: «У меня все время вертится в голове мысль, что я плохая мама. И так все полтора года ее жизни. По нарастающей. Не могу отделать от этого ощущения. Вроде все стараюсь делать для Сашки. Раньше очень много разговаривала. Все объясняла. Играли, книжки читали. В общем, все время с ней. По телефону поговорить не могла, потому как считала, что ущемляю интересы ребенка. В гости мало приглашала. А как же? А как дочь? Кто ею будет заниматься, если я с гостями. Я устала от этого. Я устала настолько, что не могу теперь находиться с ней в одной комнате. Мне хочется кричать и топтать ногами. Я хочу отдать ее кому – нибудь, например, няне. Но меня мучает чувство вины, что я сижу и ничего не делаю, вдруг я плохая мать. Я устала».

Мама сына 2 лет: «Не знаю что делать, мне кажется, что я теряю себя. То есть я – это уже не я, а бесплатное приложение к ребенку. По жизни я очень активный и общительный человек, но сидение дома меня просто убивает. Я не знаю, куда девать энергию, в итоге она выплескивается на мужа в виде всевозможного негатива. Раньше,

когда я работала (работать я перестала за три недели до родов), я все успевала, строила грандиозные планы. А сейчас вроде есть время, а шить ничего не хочется, вроде можно заняться самообразованием, а не хватает силы воли. В последнее время стала срываться на ребенке. В жизни меня ничего не радует».

Мама дочери 3,5 лет. «Она мне постоянно говорит:

– Мама, мама, мама!

Как меня это раздражает. Мне хочется кричать ей в ответ:

– Я слышу тебя, замолчи!

Мама сына 5,5 лет: «Я решила оставить ребенка в пятницу дома, в садик он не пошел, а впереди выходные. Так я за эти выходные, чуть с ума не сошла. Что он дома только не вытворял, я думала, еще немного, и я его точно удушу. Я его была готова убить, а он на меня вообще не реагировал. Больше я его никогда дома не буду оставлять. Слава богу, можно в садик его сегодня сдать».

Мама сына 6 лет: «Я сама себе не принадлежу, иногда мне хочется кричать. Этот крик вырывается, но я его заглушаю в себе. Мне хочется кричать: а как же Я? Я тоже хочу заниматься каким – нибудь делом, но почему всегда он? У меня душа разрывается, но в то же время я понимаю, что это пройдет, а ничего не проходит».

Мама сына 8 лет: «Последнее время у меня с ним возникают конфликты. От него все время слышу:

– Не хочу, не буду, не ори, когда я буду играть в компьютер?

Он стал таким невнимательным, постоянно делает ошибки, все идет не так. Мне кажется, что я ненавижу собственного ребенка. Недавно мы опять поругались. Я была внутренне напряжена настолько, что не выдержала, оделась и ушла. Стояла в подъезде долго и не могла успокоиться. Когда вернулась, сын с мужем ждали меня дома, я попросила мужа не подпускать ко мне ребенка. У меня такое ощущение, что он меня погубит. Мой собственный, любимый ребенок отравляет мое здоровье. Внешне я стараюсь оставаться спокойной, а внутри я просто умираю».

Заключение

Анализируя полученные данные, мы пришли к выводу, что женщины, имеющие детей, демонстрируют те же самые симптомы эмоционального «выгорания», что и представители помогающих профессий.

Литература:

1. Алдашева А.А. Особенности профессионального отбора приемных родителей // Психология человека в современном мире. Т. 4. Материалы конференции к 120 – летию С.Л. Рубинштейна / Отв. ред. А.Л. Журавлев, М.И. Воловикава, Л.Г. Дикая, Ю.И. Александров. М.: Изд – во «Ин – т психологии РАН», 2009. – 378. С. 93 – 94.
2. Базалева Л.А., Смирнова А.А. Специфика отношений в системе «Мать – Ребенок»// Человек Искусство Вселенная: международный научно – практический журнал. – Центр развития человека, 2016. – С. 231 – 241.
3. Базалева Л.А. Безопасность или психологическая опасность в содержании отношений в системе «мать – дитя»// Психология безопасности и психологическая безопасность: проблемы взаимодействия теоретиков и практиков/ Сборник материалов VII Всероссийского научного семинара, г. Сочи, 9 – 10 сентября 2016 г. / Министерство образования РФ; Соч. гос. ун – т; Соц. – пед. ф – т СГУ; Под ред. И.Б. Шуванова, В.В. Знакова, З.И. Рябикиной, Г.Ю. Фоменко, В.Ф. Енгальцева, Ю.Э. Макаревской. – Сочи: СГУ, 2016. – 168 с. – С.6 – 13.
4. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. СПб., 1999. 256 с.
5. Водопьянова Н.Е. Профессиональное «выгорание» и ресурсы его преодоления // Психология здоровья / под ред. Г.С. Никифорова. СПб., 2003. – 268 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учеб.пособие. М.: Академический проект, 2005. – 336 с.

7. Мучински П. Психология, профессия, карьера. 7 – е изд. Спб.: Питер, 2004. – 539 с.
8. Орёл В.Е. Структурно – функциональная организация и генезис психического выгорания: автореф. дис. д – ра психол. наук. Ярославль, 2005. – 51 с.

УДК 159

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Волчкова Н.И.

*(магистр психологии, кафедра педагогики и психологии, СКГУ им. М. Козыбаева,
natalia_20v@mail.ru)*

Федяева М.В.

*(магистр педагогики, кафедра педагогики и психологии, СКГУ им. М. Козыбаева,
marina.f-k@mail.ru)*

Андапта

Бұл мақалада кіші мектеп оқушыларының коммуникативті дағдыларын қалыптастыру қарастырылады. Коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру жеке саланың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және оның айналасындағы әлемдегі баланың қажетті әлеуметтік және психологиялық бейімделуін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: кіші сынып оқушысы, қарым – қатынас, коммуникативтік дағдылар.

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос о развитии и формировании коммуникативных навыков младших школьников. Формирование коммуникативных навыков является важнейшей составляющей личностной сферы и обеспечивает необходимую социально – психологическую адаптацию ребенка в окружающем его мире.

Ключевые слова: личность младшего школьника, общение, коммуникативные навыки.

Annotation

This article deals with the development and formation of communicative skills of junior schoolchildren. Formation of communicative skills is an important component of the personal sphere and provides the necessary social and psychological adaptation of the child in the world around him.

Key words: personality of the junior schoolboy, communication, communication skills.

Введение

Процесс модернизации образования предполагает формирование коммуникативной компетентности школьников. От уровня развития коммуникативных навыков учащихся начальной школы зависит эффективность их обучения и воспитания на всех этапах школьной жизни.

Социально – экономические преобразования, происходящие в казахстанском обществе, обусловили появление в коммуникативной сфере развития подрастающего поколения таких феноменов как социальная дезадаптация, коммуникативные дефицит и некомпетентность, что неизбежно приводит к нарушениям и отклонениям не только в коммуникативном развитии, но и в психическом, личностном развитии в целом. Вследствие этого состояние коммуникативной сферы детей характеризуется существенным снижением их психологической активности (эмоциональной, двигательной, коммуникативной, познавательной), приводящей к серьезным трудностям в установлении межличностных отношений, в реализации потенциальных

возможностей. Формирование коммуникативных навыков является важнейшей составляющей личностной сферы и обеспечивает необходимую социально – психологическую адаптацию ребенка в окружающем его мире. Умения и навыки вступать в контакты с другими людьми, устанавливать взаимоотношения с ними, регулировать свое поведение оказывают влияние не только на позитивную совместную деятельность, но и на будущий социальный статус ребенка в современном обществе [1].

Вопросами формирования коммуникативных навыков младших школьников занимались: Джакупов С.М. [2], Мальковская Т.Н. (о коммуникативных аспектах руководства младших школьников) [3], Мудрик А.В. (о взаимодействии школьников и способах воспитательного влияния на них) [4], Чечет В.В. (об особенностях общения родителей с детьми) [5], Бодалев А.А. [6], Выготский Л.С. [7], Коломинский Я.Л. [8], Леонтьев А.Н. [9].

Актуальность исследования заключается в том, что младший школьный возраст благоприятен для овладения коммуникативными навыками в силу своей чуткости к языковым явлениям, интереса к осмыслению речи, стремления к общению. А коммуникативные умения и навыки формируются и совершенствуются именно в процессе общения учащихся, как на уроках, так и во внеурочной деятельности. Ситуация современного школьного обучения требует от ребенка активного решения новых сложных коммуникативных задач: организации делового общения учеников друг с другом и с педагогами.

Методы исследования

В нашем исследовании мы проверяли следующую гипотезу: если у учащихся младшего школьного возраста целенаправленно и систематически проводить развивающую программу, направленную на развитие понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, понимания ребенком состояния сверстника, представления о способах выражения своего отношения ко взрослому, представления ребенка о способах выражения своего отношения к сверстнику, то это обусловит совершенствование их коммуникативного навыка.

Для подтверждения выдвинутой нами гипотезы применялись такие методы исследования, как:

- психодиагностический метод (методика «Диагностика коммуникативных способностей», Соснина С.П.);
- метод качественного и количественного анализа.

Результаты исследования

На констатирующем этапе эксперимента, соответственно с целью исследования, для диагностики уровня развития коммуникативных навыков младших школьников нами использовалась методика С.П. Сосниной. Достоинством данной методики является то, что она позволяет изучить уровневые характеристики составляющих коммуникативного навыка.

Результаты диагностики уровня понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия обобщены и отражены в Таблице 1.

Таблица 1 Результаты сравнительного анализа уровней развития составляющих коммуникативного навыка у младших школьников (n=50)

Составляющие коммуникативного навыка	Уровни развития составляющих коммуникативного навыка (в %)		
	низкий	средний	высокий
понимание ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия	14	56	30
понимание ребенком состояния сверстника	70	26	4
представление о способах выражения своего отношения ко взрослому	18	60	22
представление ребенка о способах выражения своего отношения к сверстнику	56	32	12

Как видно из Таблицы 1, наиболее развитой составляющей коммуникативного навыка у младших школьников, принимавших участие в экспериментальном исследовании является понимание ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, а наименее развитой – понимание ребенком состояния сверстника, т.е. учащиеся в большей степени испытывают трудности в процессе коммуникации связанные с различением эмоционального состояния сверстников. Это возможно объяснить тем, что младшим школьникам характерен низкий уровень развития самосознания, рефлексии, мышлению ребенка еще свойственен эгоцентризм. Первоклассники с трудом дифференцируют собственные эмоции и тем более эмоции сверстников.

Поскольку настоящее исследование носит экспериментальный характер, в соответствии с выдвинутой нами гипотезой, вся выборка респондентов была разделена на экспериментальную и контрольную группы. Критерием дифференциации на контрольную и экспериментальную группы являлись уровневые характеристики составляющей коммуникативного навыка, которая развита в меньшей степени, а именно – понимание ребенком состояния сверстника.

Формирующий этап нашего исследования состоял в проведении с учащимися экспериментальной группы развивающей программы, направленной на развитие коммуникативных навыков у младших школьников.

Цель программы: развить коммуникативные навыки младших школьников средствами сюжетно – ролевой игры.

Задачи программы:

1. Развить способы сотрудничества, как со взрослыми так и со сверстниками.
2. Различать ситуации общения и определять собственные цели и цели партнеров по общению.
3. Понимать состояния и поступки других людей.
4. Проявлять инициативу в установлении контактов.
5. Согласовывать свои действия с действиями сверстников.
6. Развивать умение определять и выражать свою мысль и эмоции.

Занятия проводились 1 раз в неделю с группой детей, состоящей из младших школьников, имеющих низкий, средний и высокий уровень развития составляющих коммуникативного навыка.

Длительность одного занятия: от 30 до 45 минут в зависимости от работоспособности детей.

В программе используются такие методы развития коммуникативных навыков младших школьников, как: игровые упражнения, сюжетно – ролевые игры, игры – фантазирования, игры – драматизации.

Программа представлена в виде блоков:

1 Блок – Невербальное общение, способность распознавать и учитывать эмоциональные состояния другого. Включает в себя игровые упражнения и игры, связанные с выражением эмоциональных состояний в мимике и пантомимике, развитием активности и инициативности.

2 Блок – Активизация речевой деятельности в процессе общения и взаимодействия с другими людьми. Включает в себя игры, направленные на пополнение словарного запаса ребенка, развитие умения выразить свою мысль, а также, умения принимать и передавать информацию.

3 Блок – Использование коммуникативных навыков в разных видах деятельности. Включает в себя моделирование проблемных и игровых ситуаций, которые создаются путем исполнения учащимися различных ролей.

Ниже представлено описание одного из занятий развивающей программы.

Занятие 2.

Цель: Снятие эмоционального напряжения, развитие коммуникативных навыков.

Начало работы. Ритуал приветствия.

Упражнение «Имена – качества».

Задача: вхождение в атмосферу группы.

Содержание: участники игры по кругу произносят свои имена, добавляя к представлению качество, отражающее его личностные черты. Но это качество должно непременно начинаться с той же буквы, что и его имя. Например, Ирина – искренняя, Петр – пунктуальный.

Основная часть занятия.

Игровое упражнение «Паровозик».

Цель: развитие групповой сплоченности коллектив, коммуникативных способностей, невербальное общение.

Ведущий разбивает группу на тройки, в каждой тройке есть паровоз, пассажир и машинист. Паровоз находится впереди и идет первым с вытянутыми вперед руками, пассажир становится за ним в серединку и передает управление; машинист замыкает триаду, держит пассажира за плечи и управляет всем поездом.

Инструкция: У пассажира и паровоза закрыты глаза. Машинист направляет свой паровоз (обходит препятствия) так, чтобы не произошло столкновений с другими поездами и препятствиями. Говорить во время упражнения никому нельзя, вы должны «слушать» телесные команды машиниста.

Итог: При обсуждении акцент ставится на том, насколько было спокойно в роли паровоза, который идет первым, но не знает в какую сторону (у него завязаны глаза, как и у пассажира), насколько можешь доверять машинисту и «пассажиру».

Как это было – быть в роли паровоза, пассажира, машиниста?

– Каковы ваши ощущения? Чего не хватало?

– Уютно ли вы чувствовали себя в каждой из ролей?

– Кто чувствовал себя комфортно в роли паровоза, машиниста, пассажира? (выслушать ответы участников).

Сюжетно – ролевая игра «День рождения».

Цель: для сплочения группы детям дается возможность высказать все обиды, снять разочарование.

Ход игры: Выбирается именинник. Все дети дарят ему подарки жестами, мимикой. Имениннику предлагается вспомнить, обижал ли он кого – то, и исправить это. Детям предлагается пофантазировать и придумать будущее имениннику.

Завершение занятия.

Рефлексия занятия.

Ритуал прощания.

Далее для подтверждения гипотезы эксперимента нами был проведен сравнительный анализ уровня развития составляющих коммуникативного навыка у младших школьников экспериментальной и контрольных группах на констатирующем и контрольном этапе эксперимента.

По окончании проведения развивающей программы в соответствии с целью экспериментального исследования было проведено повторная диагностика респондентов уровней развития составляющих коммуникативного навыка.

Младшие школьники, имеющие низкий уровень понимания ребенком состояния сверстников до начала эксперимента составляли 72 % (18 учащихся), а после проведения развивающей программы – 28 % (7 человек). Это свидетельствует о том, что дети стали более внимательны к эмоциональному состоянию одноклассников, за счет преодоления эгоцентрической позиции в ситуациях взаимодействия.

Показатели среднего уровня понимания ребенком состояния сверстников также качественно изменились: до эксперимента детей с данным уровнем было 24 % (6 учащихся), после – 40 % (10 младших школьников).

Повысилось количество испытуемых, обладающих высоким уровнем понимания ребенком состояния сверстников. Так, если до реализации развивающей программы оно составляло 4 % (1 человек), то после – 32 % (8 учащихся).

Также, следует отметить особенности уровневых характеристик данной составляющей коммуникативного навыка в контрольной группе. Если до контрольного этапа эксперимента учащихся с низким уровнем развития понимания ребенком состояния сверстников было 68 % (17 человек), то после – 64 % (16 учащихся). Показатели среднего уровня понимания ребенком состояния сверстников по результатам ретестирования изменились незначительно – с 28 % (7 человек) до 32 % (8 младших школьников). Число младших школьников, имеющих высокий уровень понимания ребенком состояния сверстников, не изменилось (4 % – 1 учащийся).

Младшие школьники, имеющие низкий уровень понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, до начала эксперимента составляли 16 % (4 учащихся), а после проведения развивающей программы – 4 % (1 человек). Это свидетельствует о том, что дети в ситуациях взаимодействия со взрослым (учитель, родители) стали более чувствительны к требованиям и инструкциям им предъявляемым. Данный факт объясняется содержанием развивающей программы, в которую были включены упражнения, где ребенку предлагалось исполнение разных ролей, в том числе взрослого.

Показатели среднего уровня понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым, в различных ситуациях взаимодействия также изменились: до эксперимента детей с данным уровнем было 40 % (10 учащихся), после – 36 % (9 младших школьников).

Значительно повысилось количество испытуемых, обладающих высоким уровнем понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия. Так, если до реализации развивающей программы оно составляло 44 % (11 человек), то после – 60 % (15 учащихся).

Также, следует отметить особенности уровневых характеристик данной составляющей коммуникативного навыка в контрольной группе. Количество учащихся до контрольного этапа эксперимента с низким уровнем развития понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, осталось на прежнем уровне – 12 % (4 человека). Показатели среднего уровня понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, по результатам ретестирования изменились с 72 % (18 человек) до 68 % (17 младших школьников). Число младших школьников, имеющих высокий уровень понимания ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, изменилось незначительно (с 16 % – 4 учащихся до 20 % – 5 младших школьников).

Младшие школьники, имеющие низкий уровень представлений о способах выражения своего отношения ко взрослому до начала эксперимента составляли 20 % (5 учащихся), а после проведения развивающей программы – 4 % (1 человек). Это свидетельствует о том, что дети стали более эмоционально открыты и осознаны в способах выражения своего отношения ко взрослому, потому что через игровые приемы развивающей программы научились более смело демонстрировать особенности своего отношения ко взрослому. Показатели среднего уровня представлений о способах выражения своего отношения ко взрослому также изменились: до эксперимента детей с данным уровнем было 60 % (15 учащихся), после – 52 % (13 младших школьников). Следует отметить, значительное повышение количества испытуемых, обладающих высоким уровнем данной составляющей коммуникативного навыка. Так, если до реализации развивающей программы оно составляло 20 % (5 человек), то после – 44 % (11 учащихся).

Особенности уровневых характеристик составляющей коммуникативного навыка представления о способах выражения своего отношения ко взрослому в контрольной группе: до контрольного этапа эксперимента учащихся с низким уровнем развития было 16 % (4 человека), после – 12 % (3 учащихся); показатели среднего уровня по результатам ретестирования не изменились – 60 % (15 человек); число младших школьников, имеющих высокий уровень представления о способах выражения своего отношения ко взрослому изменилось незначительно (с 24 % – 8 учащихся до 28 % – 7 человек).

Учащиеся, имеющие низкий уровень представления о способах выражения своего отношения к сверстнику, до начала эксперимента составляли 72 % (18 учащихся), а после проведения развивающей программы – 20 % (5 человек). Значительные качественные у учащихся изменения низкого уровня данной составляющей коммуникативного навыка свидетельствует о том, что младший школьник начинает видеть в ровеснике личность, а не просто одноклассника, сидящего за одной партой.

Показатели среднего представлений о способах выражения своего отношения к сверстнику также значительно изменились: до эксперимента детей с данным уровнем было 24 % (6 учащихся), после – 72 % (18 младших школьников).

В то же время, количество испытуемых, обладающих высоким уровнем представления о способах выражения своего отношения к сверстнику, повысилось на 4 % (1 человек).

Выраженность уровневых характеристик составляющей коммуникативного навыка представления о способах выражения своего отношения к сверстнику в

контрольной группе распределились следующим образом: количество учащихся до контрольного этапа эксперимента с низким уровнем развития было 40 % (10 человек) стало 32 % (8 человек); показатели среднего уровня представления о способах выражения своего отношения к сверстнику, по результатам ретестирования изменились с 40 % (10 человек) до 48 % (12 младших школьников); число младших школьников, имеющих высокий уровень, осталось прежним (20 % – 5 человек).

Наличие незначительных изменений уровней составляющих коммуникативного навыка младших школьников контрольной группы, можно объяснить естественным ходом психического развития, а также включенностью в межличностные отношения в референтной группе.

Таким образом, сравнительный анализ уровневых характеристик составляющих коммуникативного навыка у младших школьников экспериментальной группы указывает на эффективность и целесообразность, применяемой развивающей программы в рамках экспериментального исследования.

Заключение

На основании проведенного экспериментально – психологического исследования можно сделать следующие выводы:

1. Для младших школьников, принимавших участие в экспериментальном исследовании, наиболее развитой составляющей коммуникативного являлась такая составляющая, как понимание ребенком задач, предъявляемых взрослым в различных ситуациях взаимодействия, а наименее развитой – понимание ребенком состояния сверстника, т.е. учащиеся в большей степени испытывали трудности в процессе коммуникации связанные с различием эмоционального состояния сверстников.

2. После проведения в рамках формирующего этапа эксперимента развивающей программы в экспериментальной группе качественно изменились уровневые показатели составляющих коммуникативного навыка. В наибольшей степени подверглись изменению составляющие коммуникативного навыка представление о способах выражения своего отношения к сверстнику и понимание ребенком состояния сверстников. У детей развились устойчивые представления об общепринятых нормах поведения в ситуации взаимодействия со сверстником, они научились оказывать помощь и поддержку. Также младшие школьники в меньшей степени стали испытывать трудности в различении эмоционального состояния сверстников в процессе общения с детьми.

3. Показатели уровней составляющих коммуникативного навыка младших школьников в контрольной группе на контрольном этапе эксперимента изменились незначительно. Наличие незначительных изменений можно объяснить естественным ходом психического развития, а также включенностью в межличностные отношения в референтной группе.

Таким образом, составленная нами развивающая программа способствовала изменению показателей составляющих коммуникативного навыка младших школьников. У детей развились устойчивые представления об общепринятых нормах поведения в ситуации взаимодействия со сверстником, они научились оказывать помощь и поддержку. Младшие школьники в меньшей степени стали испытывать трудности в различении эмоционального состояния сверстников в процессе общения с детьми. Учащиеся научились более четко распознавать различные ситуации взаимодействия, вычленять задачи и требования, предъявляемые взрослыми в этих ситуациях, и выстраивать свое поведение в соответствии с ними, стали иметь более точные, объективные представления об общепринятых нормах и способах выражения

отношения ко взрослому, научились более адекватно выражать свои эмоции и ожидания от взрослого.

На основании полученных результатов экспериментального исследования нами были разработаны следующие рекомендации педагогам и школьным психологам:

1. необходимо в учебно – воспитательном процессе обучать младших школьников приемам регулирования своего эмоционального состояния и развивать способность понимать эмоциональное состояние других людей;
2. необходимо формировать внутренний самоконтроль у учащихся младшего школьного возраста;
3. необходимо проведение развивающей работы, направленной на выработку навыков, умений и разрешения конфликтных ситуаций;
4. проведение внеурочных мероприятий, направленных на развитие эффективного общения младших школьников в социальной среде;
5. повышение социальной компетентности младших школьников через психопрофилактическую работу.

Литература:

1. Намазбаева Ж.И. Психологические проблемы формирования поликультурной личности. – Алматы, 2008. – 123 с.
2. Джакупов С.М. Общая психология: введение: учеб. пособие / Джакупов С.М.; Каз. нац. ун – т им. аль – Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 162 с.
3. Мальковская Т.Н. Хрестоматия по педагогической психологии / Сост. А.И. Красило, А.П. Новгородцева. – Москва: Международная педагогическая академия, 2009. – 256 с.
4. Мудрик А. В. Личность школьника и ее воспитание в коллективе. – М.: «Знание», 2012. – 96 с.
5. Чечет В.В. Учимся тонкому искусству общения с детьми // Мастерство педагога. – 2015. – № 2. – С. 56 – 61.
6. Бодалев А.А. Психология общения. – М., 2011. – 180 с.
7. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд – во Смысл; Эксмо, 2015. – 1136 с.
8. Коломинский Я.Л. Психология общения. – М., 2012. – 230 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 2009. – 392 с.

УДК 159

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АДЕКВАТНОЙ САМООЦЕНКИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Гумель Е.Б.

*(магистр педагогики, кафедра педагогики и психологии, СКГУ им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, elenagumel@mail.ru)*

Долобаева А.Е.

(магистр педагогики, кафедра педагогики и психологии, СКГУ им. М. Козыбаева)

Андапта

Бұл мақалада жасөспірімдердің өзін – өзі бағалауы қалыптасады. Өзін – өзі бағалау өнімділіктің тиімділігіне және дамудың барлық сатыларында тұлғаны қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Өзін – өзі бағалаудың қалыптасуы жасөспірімнің айналасындағы әлемдегі қажетті әлеуметтік – психологиялық бейімделуін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: жасөспірімдік, өзін – өзі тану, өзін – өзі бағалау.

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос о развитии и формировании самооценки подростков. Самооценка существенно влияет на эффективность деятельности и на становление личности на всех этапах развития. Формирование адекватной самооценки обеспечивает необходимую социально – психологическую адаптацию подростка в окружающем его мире.

Ключевые слова: личность подростка, самосознание, самооценка.

Annotation

This article deals with the development and formation of self – esteem of adolescents. Self – esteem significantly affects the effectiveness of the activity and the formation of the personality at all stages of development. The formation of an adequate self – assessment provides the necessary socio – psychological adaptation of a teenager in the world around him.

Key words: teen personality, self – awareness, self – esteem.

Введение

Пубертатный период – это трудный и сложный из всех детских возрастов, представляющий собой период становления личности. Однако, это ответственный период, так как здесь складываются основы нравственности, морали, мировоззрения, отношения к себе, к людям, к обществу [1].

В подростковом возрасте происходит выход человека на качественно новый социальный уровень, где формируется и активно развивается сознание и самосознание личности подростка [2]. Подросток начинает опираться на внутренние критерии при оценке себя и окружающего мира, постепенно отходя от подражания оценкам взрослого. Самооценка подростка начинает все больше регулировать его поведение [3].

Самооценка – это компонент «Я – концепции», который позволяет оценивать свои возможности, качества и способности человека. Самооценка подчеркивает постоянство идентичности личности независимо от меняющихся условий среды и связана с проявлением самосознания. Кроме этого, самооценка влияет на эффективность деятельности и на становление личности на всех этапах развития [4].

В связи с этим проблема исследования заключается в том, что современная практика школьного обучения ограничивается лишь формированием у учащихся знаний, навыков и умений, не придавая большого значения более глубоким личностным образованиям, к числу которых относится и самооценка. Усваивая в процессе обучения и воспитания определенные нормы и ценности, подросток начинает под воздействием оценочных суждений других (учителей, сверстников, родителей) относиться определенным образом как к реальным результатам своей деятельности, так и самому себе как личности.

Таким образом, правильный анализ уровня и качества самооценки у школьников – подростков является важной диагностической и психокоррекционной задачей.

Методы исследования

В нашем исследовании мы проверяли следующую гипотезу: если у учащихся подросткового возраста целенаправленно и систематически применять коррекционно – развивающую программу, направленную на развитие «Я – концепции», навыка выражения себя, осознания ценности собственной личности, усиления позитивного отношения к себе, то возможно это обусловит формирование адекватного уровня самооценки.

Для подтверждения выдвинутой нами гипотезы применялись такие методы исследования, как:

- психодиагностический метод (методика «Самооценка» С.А. Будасси);

- метод качественного и количественного анализа.

Результаты исследования

На констатирующем этапе эксперимента соответственно с целью исследования, для диагностики уровня самооценки подростков нами применялась методика «Самооценка» С.А. Будасси. Данная методика изучает уровень и характер самооценки подростков. Достоинством данной методики является то, что она позволяет определить не только уровень самооценки, но и степень ее адекватности.

Результаты диагностики уровневых характеристик самооценки обобщены и отражены в Таблице 1.

Таблица 1 Результаты диагностики уровня самооценки подростков (n=60)

уровни самооценки	количество человек (в%)
неадекватно низкий	6,6
низкий	11,6
ниже среднего	20
средний (адекватный)	21,6
выше среднего	16,6
высокий	15
неадекватно высокий	8,3

Как видно из Таблицы 1, из всей выборки испытуемых принимавших участие в экспериментальном исследовании для подростков в большей степени характерен средний (адекватный) уровень самооценки (21,6 %, что составило 13 человек). Для таких учащихся характерно правильное соотношение своих возможностей и способностей, критическое отношение к себе, стремление реально смотреть на свои неудачи и успехи, умение ставить перед собой достижимые цели, которые можно осуществить на деле.

Меньшее количество подростков из всей выборки респондентов обладает неадекватно низким уровнем самооценки (6,6 %, что составило 4 человека). Такие учащиеся очень неуверенны в себе, робки, имеют низкий уровень притязаний, в силу этого не могут реализовать свои способности. Они требовательны к себе и еще более требовательны к другим, не прощают ни одного промаха или ошибки, склонны постоянно подчеркивать недостатки других. Такая чрезмерная критичность приводит к повышенной конфликтности, в основе которой лежит защитная реакция социального характера.

Низкий уровень самооценки проявился у 11,6 % подростков (7 человек), что характеризует их как неуверенных в себе, робких, застенчивых, пассивных как в межличностных отношениях, так и в учебной деятельности.

20 % (12 учащихся) обладают уровнем самооценки ниже среднего, это означает, что им свойственно вести себя порой неуверенно, тревожно, особенно при встрече с незнакомой и новой для них ситуацией, поэтому за новое дело берутся неохотно, при этом при выполнении задания доминирует мотив избегания неудач.

Уровень самооценки выше среднего присущ 16,6 % (10 подросткам). Таким учащимся в большей степени свойственно верить в свои силы, адекватно оценивать свои и чужие способности и возможности, уверенно и рационально реагировать как в ситуациях общения, так и в ситуациях проверки знаний.

Для подростков с высоким уровнем самооценки (15 %, что составило от всей выборки 9 испытуемых) характерно позитивное восприятие себя, легкость и уверенность в принятии решений, установлении новых контактов. Они

целестремленны, доминирует мотив достижения успеха, что обеспечивает им продуктивность и эффективность в деятельности и в общении.

8,3 % (5 учащихся) имеют неадекватно завышенную самооценку, которая характеризуется неправильным представлением человека о самом себе, идеализированным образом своей личности и возможностей, своей ценности для окружающих и для общего дела. Как правило, такие люди не желают признавать, что причина неуспеха – это следствие собственных ошибок, лени, недостатка знаний, способностей и неправильного поведения.

Поскольку настоящее исследование носит экспериментальный характер, в соответствии с выдвинутой нами гипотезой, вся выборка респондентов была разделена на экспериментальную и контрольную группы. Критерием дифференциации на контрольную и экспериментальную группы являлись уровневые характеристики самооценки.

Следует отметить, что как в экспериментальную, так и в контрольную группы вошли учащиеся не только с неадекватным уровнем самооценки, но и подростки, чей уровень самооценки является адекватным. Формирование самооценки подростков возможно лишь в условиях референтной группы, поскольку ведущим видом деятельности данного возрастного периода является интимно – личностное общение, доминирующая потребность быть понятым и принятым в коллективе сверстников, и групповая форма работы, является максимально эффективным средством коррекционно – развивающей деятельности.

Формирующий этап нашего исследования состоял в проведении с подростками экспериментальной группы коррекционно – развивающей программы, направленной на формирование адекватного уровня самооценки.

Коррекционно – развивающая программа включает в себя спектр методических форм: видео – тренинг, ролевое обучение, групповой анализ оценок и самооценок, невербальные методики и т.д.

Основная цель составленной нами коррекционно – развивающей программы: выработать обоснованное, опирающееся на реальные факты отношение к самому себе и набору своих качеств; сформировать систему эффективной самооценки и выработать навыки совладания с оценками других, включая внутреннего «самокритика».

Поскольку неадекватно высокий и неадекватно низкий уровень самооценки являются деструктивными для развития личности перед нами стояли следующие задачи:

1. Получение навыка выражения себя с помощью творчества и игровых форм деятельности.

2. Приобретение навыка формирования активной жизненной позиции.

3. Возможность осознания ценности собственной личности.

4. Получение возможности усиления позитивного отношения к себе.

Коррекционно – развивающая программа рассчитана на 10 занятий, каждое из которых длилось 45 минут. Занятия проводились 2 раза в неделю.

Ниже представлено описание одного из занятий.

Занятие 3. «Самооценка».

Цель: развитие навыка самоанализа, формирование адекватной самооценки.

Начало работы. Ритуал приветствия.

Упражнение «Имена – качества».

Задача: вхождение в атмосферу группы.

Содержание: участники игры по кругу произносят свои имена, добавляя к

представлению качество, отражающее его личностные черты. Но это качество должно непременно начинаться с той же буквы, что и его имя. Например, Ирина – искренняя, Петр – пунктуальный.

Разминка.

Упражнение «Зоопарк».

Задача: расслабление, разрядка, позитивные эмоции.

Содержание: все садятся в круг так, чтобы один стул был свободным. В центре круга стоит водящий. Каждый участник, сидящий в кругу, называет себя каким –нибудь животным. Участник, сидящий слева от свободного стула, хлопает правой рукой по нему и называет какое –нибудь животное. Тот, кто услышал название животного, выбранного им, должен занять свободный стул. Участник, справа от которого освободился стул, должен хлопнуть по нему и назвать другое животное. Задача водящего – успеть занять стул до хлопка. Тот, кто не успел хлопнуть, становится водящим.

Основная часть занятия.

Упражнение «Мои особенности и преимущества».

Задача: формирование навыка позитивного отношения к себе и другому.

Содержание: работа с листком «Мои особенности и преимущества», обсуждение в небольших группах. Обсуждение проблемы развития и роста.

Упражнение «Карта моей души».

Задача: знакомство с собой, формирование навыка глубокого и позитивного отношения к своей личности.

Содержание: рисунок на чистом листе либо на бланке с контурами территорий. По желанию можно показать рисунок группе и рассказать, что и где нарисовано. Если вам захочется делиться рисунками, процесс может затянуться и стать скучным для участников. Рисунки участникам хорошо взять себе и возвращаться к ним в дальнейшем (повесить над столом, например).

Завершение занятия.

Упражнение «Я – это ты. Ты – это я».

Задача: получение обратной связи от участников.

Содержание: участники коррекционно – развивающего занятия делятся на пары и рассказывают друг другу обо всем, что считают необходимым за определенный промежуток времени. Партнеры могут задавать друг другу любые вопросы. После общения в парах участники представляют друг друга, взаимно обмениваясь ролями. Обсуждение игры:

1. Что легче сделать: рассказать о себе или о других?
2. Как Вы себя чувствовали, когда Вы представляли партнера?
3. Как Вы себя чувствовали, когда Вас представлял партнер?
4. В каких случаях мы чувствуем стеснение, а в каких – уверенность?

Рефлексия занятия.

Ритуал прощания.

На контрольном этапе экспериментального исследования нами была повторно проведена методика диагностика уровня самооценки подростков с помощью методики «Самооценка» С.А. Будасси.

Показатели уровней самооценки подростков в экспериментальной группе после проведения коррекционно – развивающей программы значительно изменились.

Подростки, имеющие неадекватно низкий уровень самооценки до начала эксперимента составляли 6,6 % (2 учащихся), а после проведения коррекционно – развивающей программы – 0 %. Это свидетельствует об улучшении общего

эмоционального состояния учащихся и повышении уверенности в себе, они смогли преодолеть чрезмерную робость и скованность.

Число подростков, имеющих низкий уровень самооценки, также сократилось, если до эксперимента оно составляло 13,3 % (4 учащихся), то после – 6,6 % (2 учащихся). Повысилось количество испытуемых, обладающих уровнем самооценки ниже среднего, до проведения эксперимента оно составляло – 20 % (6 учащихся), после – 23,3 % (7 учащихся). После проведения экспериментального воздействия значительно увеличилось число подростков, имеющих средний (адекватный) уровень самооценки, до воздействия число учащихся составляло – 20 % (6 учащихся), а после – 33,3 % (10 учащихся). Изменилось количество испытуемых, обладающих уровнем самооценки выше среднего, до эксперимента оно составляло – 16,6 % (5 учащихся), после – 20 % (6 учащихся). Тенденция к увеличению числа испытуемых отмечена и при анализе высокого уровня самооценки, до эксперимента учащиеся с высокой самооценкой составляли – 13,3 % (4 учащихся), после – 16,6 % (5 учащихся). Анализ неадекватно высокого уровня самооценки показал снижение количества испытуемых, обладающих данным уровнем, до эксперимента – 10 % (3 учащихся), а после – 0 %.

Далее, для подтверждения гипотезы нами так же был проведен сравнительный анализ показателей уровней самооценки подростков в контрольной группе на констатирующем и контрольном этапе эксперимента.

Показатели уровней самооценки подростков в контрольной группе на контрольном этапе эксперимента изменились незначительно.

Подростки, имеющие неадекватно низкий уровень самооценки до начала эксперимента составляли 6,6 % (2 учащихся), а после 3,3 % (у одного испытуемого уровень самооценки повысился с неадекватно низкого до низкого).

Подобная тенденция была отмечена при анализе среднего (адекватного) уровня самооценки (у одного испытуемого на констатирующем этапе эксперимента был выявлен уровень самооценки выше среднего, а на контрольном этапе его самооценка соответствовала среднему уровню).

Наличие незначительных изменений уровней самооценки подростков в контрольной группе, возможно объяснить естественным ходом психического развития учащихся, а так же включенностью в межличностные отношения в референтную группу.

Значения таких уровней самооценки подростков как неадекватно низкий (0 %), низкий (3,3 %), неадекватно высокий (0 %) в экспериментальной группе после проведения коррекционно – развивающей программы ниже, чем в контрольной. А значения таких уровней самооценки подростков в экспериментальной группе как ниже среднего (23,3 %), среднего (33,3 %), выше среднего (20 %) значительно повысились. Это свидетельствует о том, что после проведения коррекционно – развивающей программы у подростков улучшилось общее эмоциональное состояние, самооценка повысилась и у большинства учащихся вошла в пределы оптимального, адекватного уровня. Подростки стали чувствовать себя более уверенными, стали более объективно оценивать свои возможности, ставить перед собой цели соответствующие их способностям. Они приобрели и развили навыки самопрезентации в группе, к оценке достигнутого стали подходить не только со своими мерками, но и стараться предвидеть, как к этому отнесутся другие люди: товарищи по работе и близкие. Иными словами, адекватная самооценка является итогом постоянного поиска реальной меры, т.е. без слишком большой переоценки, но и без лишней критичности к своему общению, поведению, деятельности, переживаниям.

Сравнительный анализ результатов контрольного этапа экспериментального исследования является основанием для утверждения о том, что коррекционно – развивающая программа, направленная на формирование адекватной самооценки подростков в экспериментальной группе является целесообразной и эффективной.

Заключение

На основании проведенного экспериментально – психологического исследования можно сделать следующие выводы:

1. Для подростков, принимавших участие в экспериментальном исследовании, в большей степени был характерен средний (адекватный) уровень самооценки. Таким учащимся присуще правильное соотнесение своих возможностей и способностей, критическое отношение к себе, стремление реально смотреть на свои неудачи и успехи, умение ставить перед собой достижимые цели, которые можно осуществить на деле.

Меньшее количество подростков на констатирующем этапе эксперимента обладало неадекватно низким уровнем самооценки. Такие учащиеся очень неуверенны в себе, робки, имеют низкий уровень притязаний, в силу этого не могут реализовать свои способности. Они требовательны к себе и еще более требовательны к другим, не прощают ни одного промаха или ошибки, склонны постоянно подчеркивать недостатки других. Такая чрезмерная критичность приводит к повышенной конфликтности, в основе которой лежит защитная реакция социального характера.

2. После проведения в рамках формирующего этапа эксперимента коррекционно – развивающей программы в экспериментальной группе качественно изменились уровневые характеристики самооценки. Количество подростков, имеющих неадекватно низкий уровень самооценки, стало меньше. Это свидетельствует об улучшении общего эмоционального состояния учащихся и повышении уверенности в себе, они смогли преодолеть чрезмерную робость и скованность. Число подростков, имеющих низкий уровень самооценки, также сократилось. Повысилось количество испытуемых, обладающих уровнем самооценки ниже среднего. После проведения экспериментального воздействия значительно увеличилось число подростков, имеющих средний (адекватный) уровень самооценки. Изменилось количество испытуемых, обладающих уровнем самооценки выше среднего. Тенденция к увеличению числа испытуемых отмечена и при анализе высокого уровня самооценки. Анализ неадекватно высокого уровня самооценки показал снижение количества испытуемых, обладающих данным уровнем.

3. Показатели уровней самооценки подростков в контрольной группе на контрольном этапе эксперимента изменились незначительно.

Таким образом, составленная нами коррекционно – развивающая программа способствовала изменению уровней самооценки подростков. Подростки стали способны вырабатывать обоснованное, опирающееся на реальные факты отношение к самому себе и набору своих качеств; у них сформировалась система эффективной самооценки и навыки совладания с оценками других, включая внутреннего «самокритика». Это приводит к уверенности в себе, смелости, наличию дерзаний, возможности реализовать свои способности. Подростки научились ставить перед собой цели, которые не ограничиваются решением обыденных задач. Учащиеся стали менее критичны к себе, менее требовательны к другим, научились прощать промахи или ошибки.

На основании полученных результатов экспериментального исследования нами были разработаны следующие рекомендации педагогам и школьным психологам:

1. при диагностике личности подростков следует особое обращать внимание на уровень самооценки;

2. учитывать влияние самооценки подростков на другие сферы его личности, в частности, на выбор стратегии реагирования в конфликтах, стиля общения со сверстниками, особенностями процесса социализации и т.д.;

3. учитывать возрастные особенности и новообразования подросткового периода в рамках воспитательного и образовательного процессов;

4. при составлении коррекционно – развивающих программ необходимо учитывать индивидуально – психологические особенности подростков, тем самым, исключив обобщенность использования программ воздействия.

Литература:

1. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М., 2012. – 430 с.
2. Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка. – М.: Знание, 2010. – 47 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. – М.: Институт практической психологии, 2012. – 568 с.
4. Липкина А.И. Самооценка школьника. – М., 2013. – 164 с.

ӘОЖ 741.672

ҚАЗАҚ КОСТЮМДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҮЛГІЛЕРІ

Ералин Қ.Е.

(п.ғ.д., А. Ясауи атындағы ХҚТУ Дизайн және бейнелеу өнері кафедрасының профессоры, Түркістан қ.)

Ералина А.Қ.

(п.ғ.к., АӘУ Педагогика кафедрасының доценті, Шымкент қ.)

Ералина Ғ.Қ.

(п.ғ.к., ҚИПХДУ Психология және педагогика кафедрасы, Шымкент қ.)

Сабырова Ә.Қ.

(А. Ясауи атындағы ХҚТУ магистранты Түркістан қ.)

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының ұлттық киімдерінің әлемдік көркем мәдениеттен алатын орнын анықтау, ежелгі, дәстүрлі және қазіргі костюмдердің айырмасын, жалғастығын көрсету мақсаты көзделеді. Қазақ ұлттық костюмдері туралы шет ел этнограф – суретшілері салған бейнелері, ежелгі киім үлгілерінің көне нұсқалары, археологиялық қазба жұмыстарының негізінде табылған алтын адам киімі, қазақ арулары мен батырларының дәстүрлі киімі үлгілері, ұлттық салт – дәстүр мен көркемдік дәстүрге негіздерген киімдерді дизайнерлік жобалау бағыттары анықталады.

Түйінді сөздер: ежелгі костюм, дәстүрлі костюм, қазіргі костюм, киім үлгілері.

Аннотация

В статье раскрываются вопросы древнего и традиционного образца казахского костюма. Указывается основные источники для создания этнодизайнерского проекта по современному казахскому костюму. Определяются некоторые качественные показатели в процессе создания проекта этнодизайнерской новой изделий.

Ключевые слова: костюм древнего, традиционный образец костюма, современные костюмы, образцы одежды.

Annotation

The article reveals the questions of the ancient and traditional sample of the Kazakh costume. The main sources for creating an ethno – design project on modern Kazakh costume are indicated. Some qualitative indicators are determined in the process of creating a project for new ethno – design products.

Key words: ancient costume, traditional costume model, modern costumes, clothes apparel.

Кіріспе

Әлемдік өркениеттің дамуындағы қазақ мәдениетінің, оның ішінде қазақ халқының ұлттық киімдерінің орнын анықтау маңызды өнертанымдық проблема болып табылады. Қазақ костюмі ұлтымыздың көркем мәдениетінен ерекше орын алатын бұйым. Қазақ костюмдері халықтың тұрмыстық қажеттіліктеріне байланысты туындаған, адамды ыстық пен суықтан қорғауға, әсем етіп көрсетуге арналған мүмкіндік пен шеберлер еңбегінің нәтижесі ретінде танылады. Біз ақсақалын ардақтаған, салт – жоралғысын салмақтаған жұрттың ұрпағымыз.

Зерттеу әдістері

Қазақтың ұлттық костюмінің қалыптасуы мен дамуын зерттеудегі маңызды проблема, қазақ киімінің ежелгі формаларының үлгілерін табу мен оның көркемдік ерекшеліктерін өнертанымдық тұрғыда тану, оларды әлем халықтарына таныстыру, даму жолдарын көрсету – қазақтың өнертанымдық зерттеулеріне үлес қосатын ерекше бағыт болып табылады. Қазақтың ұлттық костюмдері, қысқы, жазғы, көктемгі және күзгі болып, ерлер мен әйелдер киімдері, балалардың, қыз бен жігіттің киімдері болып анықталады. Сонымен қатар, батырлар мен аңшылардың, салтанат пен мереке киімдері болып жіктеледі. Қазақ костюмдері туралы шетел этнограф – суретшілері Н. Аткинсон, В. Краплет, А. Мартов, Е.Стасовтардың салған суреттерінен иллюстрацияларынан, графикалық туындыларынан қазақтың ежелгі киім үлгілерінің көне нұсқаларын байқауға болады. Мұнан соңғы көне үлгілер, Пазырық қорғанынан табылған алтын адамның киімі де, бізге сол кездегі ежелгі киім үлгілерін елестетеді. Бірқатар киім үлгілерінің ежелгі нұсқаларының көріністері археологиялық қазба жұмыстарының негізінде табылған білезік, қапсырма т.б. алтын мен күмістен жасалған әшекей бұйымдардан да адам бейнесін және сол бейнедегі ежелгі киім үлгілерін байқау қиын емес [1, 19 – 266.].

Қазақ арулары мен батырларының дәстүрлі киім үлгілері қазақтың батырлар жырларында шеберлікпен сомдалған. Бұл жырларға арқау болған Айман – Шолпан, Қыз Жібек, Құртқа, Гулбаршын киген ұлттық костюмдер қазақ сұлуларының қайталанбас бейнелері асқақтата көрсетілген. Сол сияқты Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Төлеген сынды батырлардың сипаттаған киімдері ұлттық көркемдік дәстүр үлгісін көрсетеді. Қазақ арулары мен батырлары киімдер үлгісінің бірқатары Ә. Қастеев, Е. Сидоркин, К. Баранов, Қ. Телжанов, Т. Ордабеков сынды көрнекті суретшілердің өнертанымдық, көркем шығармашылық бағыттағы ізденістерінің нәтижесі болып табылады. Көне ұлттық киім үлгілерін қазіргі тарихи – өлкетану және өнер мұражайларынан көруге болады. Қазақ жерінде айдауда болған жылдары шетел суретшілерінің бірқатар суреттері өмір шындығынан алынған шынайы суреттер салумен айналысқан. Украинаның суретшісі Т. Шевченко қазақ жерінде ересек адамдармен қатар балалардың суреттерін салған. Ол суреттерден қазақтардың күнделікті қиетін тұрмыстық және шаруашылық киімдері шынайы бейнеленген. Поляк суретшісі К.Залецкийдің қазақ жерінде ХУІІІ ғасырда болған кездегі салған суреттеріненде қазақ халқының ұлттық костюмдерінің үлгілерін көруге болады [2, 14 – 166.]. Қазақтың көрнекті ғалымы, этнограф, зертеуші Ш. Уәлиханов кезінде «Боранбай», «Тезек төре» портреттерінде ер адамдардың ұлттық киіміндегі көріністері бейнеленген. М.Әуезовтың «Абай жолы» романында Абайдың, Құнанбайдың, Айғанымның тағы басқа да, көптеген кейіпкерлердің киім үлгілеріне тартымды суреттеме берген. Осы роман кейіпкерлерінің көркем образы халық суретшісі

Е. Сидоркиннің «Абайды оқығанда» атты көркем графикалық шығармасында шынайы көрсетілген. Мұнда ерлер мен әйелдердің, байлар мен сұлтандардың, сал – серілердің мерекелік киім үлгілері шынайы бейнесімен көз тартады. Қазақ арулары мен батырларының, сал – серілерінің, би – болыстарының ұлттық костюмдерінің көне үлгілерін анықтауда, кино мен театр өнері сурет шеберлерінің орны бөлек. Солардың ішінде Ш. Аймановтың «Қыз Жібек» фильміндегі ұлттық костюмі ерекше көз тартады. Бұл фильмдегі көріністерде Қыз Жібек пен Төлегеннің, Шеге мен Қаршығаның, жауынгерлер мен арулардың киім үлгілері сол уақыт тыныс тіршілігінен хабардар етіп, көрушіге ерекше әсемдік сезімін сыйлайды. Сондай – ақ, «Көшпенділер» фильміндегі жауынгерлердің киім үлгілері бабаларымыздың ерлігімен қатар, әсемдік талғамын жоғары болғанын паш етеді. «Ақан сері» фильміндегі сал – серілердің киім үлгілері ұлттық костюм жасаудағы қазақ шеберлерінің жоғары талғам иесі болғандығын айғақтайды. Сонымен қатар, даңқты суретші Қ. Телжановтың «Көкпар», белгілі суретші А. Тұрсыновтың «Аударыспақ» атты кескіндемелік шығармаларында ұлттық ойындарға қатысқан ер жігіттердің киімдері, қазақтың басқада дәстүрлі киім үлгілері молынан көрініс табады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқының көрнекті ғалымы Ә. Марғұлан қазақ костюмін жинап, зерттеуге үлкен үлес қосқан. Оның қазақ халқының ежелгі костюм үлгілерін жинап, оларды жүйелеп, көркемдік ерекшеліктерін танып білу үшін көпшілік қауымға ұсынған альбомы бар. Бұл еңбек дәстүрлі қазақ костюмдерінің түрлерін, формаларын, түстері мен композициялық шешімдерін, көркем безендіруі мен қолданылған материалдар арсеналын танып білуге толық мүмкіндік береді. Ә. Марғұланның еңбектерінде қазақ даласында ісмерлермен қатар киімді тігуді жоғары дәрежеде меңгерген тігіншілердің болғанын дәлелдейді. Олардың қатарында балалардың киімдерінен бастап, салтанат киімдеріне дейін пішіп, тігіп халыққа қызмет еткен бірқатар шеберлердің есімдері атап көрсетілген. Бай қазақтар тек қана тапсырыс берушілер болған, орындалған жұмыстың ақысын олар шеберге малмен немесе мал өнімдерінің азық – түлігімен төлеген. Ең бағылы да, қымбат киімдер хандар, сұлтандар және бектерге арнап тігілген. Қазақ халқының ұлттық киімдерінің көркемдігі денеге қонымдылығымен, өлшемдерінің дене мүшелеріне сәйкестігімен, түр – түсінің тұтыну мазмұнымен, сұраныспен байланыстылығымен сипатталады. Қазақтың дәстүрлі киімдерін зерттеп, олардың көркемдік ерекшеліктерін, өзі жасаған эскиздерінде шебер көрсете білген ерекше тұлға, қазақтың тұңғыш рет әйелдер арасынан шыққан суретші А. Ғалымбаеваның есімімен байланысты. Ол өзі жасаған дәстүрлі қазақ ұлтының киімдерінің эскиздер жинағын альбом етіп шығарған. Көпшілік қауымға арналған бұл эскиздер жинағы, қазақ халқының ұлттық киімдер үлгісін жан – жақты көрсете алатын мүмкіндігі бар жұмыс нәтижесі. Бұл еңбек қазақ халқының дәстүрлі ұлттық киімдерінің дамуына үлкен ықпал етіп, танымдық міндетті қазірге дейін атқарып, келе жатқан өміршең еңбек.

Қазақ сән үлгілеріндегі ерекше костюм – бойжеткеннің киімі. Қазақтың сұлу қыздары кестелі ою – өрнектерімен көмкерілген, асыл тастармен безендірілген сәукеле, қамзол, қос етек көйлек пен аяқ – киім бойжеткеннің бет әлпетіне ерекше ажар беріп, дене келбетін ерекше көріктендіріп, тартымды ете түскен. Ұлттық костюмнің дизайнерлік жобасын жасау үдерісінде қазіргі шеберлер халықтың салт – дәстүріне, ырым – тиымдарына ерекше көңіл аударуда. Мысалы: адамның күші алақаннан шығып кетпесін деп, білезік тағып жүрген. Сақина, сырға тіл – көзден қорғауға қолданылған, ерлер көлемді үлкен жүзік таққан. Бұл аталғандар ұлттық киімнің қосымшасы ретінде қабылданған. Қалыңдық киімін оның шашбау, алқа, білезік, қапсырма, сақина, сырға сияқты аксессуарлардан бөліп қарауға болмайды. Мұны ұлттық костюмінің сән

үлгілерін жасауда қолданылатын ұстаным ретінде тануға болады. Қазақ эпосындағы Гүлбаршын, Құртқа, Баян сұлу, Айман Шолпан, Қыз Жібек сынды сұлулардың бет – жүзі мен дене сұлулығын асқақтатып көрсететін бірлік олардың әдемі пішіліп, әдемі тігілген киімдерімен қатар, алтын мен күмістен жасалған безендіру элементтері болған. Батырлар жырларындағы ақындар мен жыраулардың суреттеген қазақ сұлуларының киген киімдері, ежелгі қазақ қыздарының дәстүрлі киімдерінің сән үлгілері ретінде тануға болады. Бұл аталған көрсеткіштерге киімді безендіруге қолданылатын ою – өрнектер, камзолға тігетін қапсырма, бас киімге тағатын үкі, киім жағасына қолданатын, бөрік жиегіне тігілетін қымбат бағалы аң терілері, қазақтың дәстүрлі киіміне ерекше сән беріп тұрған. Қазақ халқының көрнекті суретшілері халық мұрасын зерттеу нәтижесінде ұлттық костюмдер эскиздерін көптеп жасаған. Бұлардың қатарында кинофильмдер мен сахна актерлеріне арнап жасалған суретші С. Романовтың «Құлагер» атты эскизін, суретші Г. Исмайлованың «Қыз Жібек» фильміне арнап салған ұлттық костюм эскиздерін айту орынды. Қазақ костюмінің дамуына ерекше үлес қосқан кино мен театр суретшілері болды. Олардың ішінде Г. Исмайлова, Ә. Исмайлов, С. Романов, А. Ғалымбаевалардың есімдерін ерекше атауға болады. Олар батырлардың, сал – серілердің, абыз аталар мен абзал аналардың костюмдерінің эскиздерін жасауы, олардың қазақ сән өнеріне қосқан ерекше үлесі ретінде танылады.

Егеменді Қазақстан кезеңі қазақ костюмінің дамуына жол ашқан белгілі кезең. Бұл кезеңде ұлттық костюм тарихын зерттеуге, халықтың киім үлгілерін жаңаша жасауға, оларды этнодизайнерлік жобалауға көңіл бөлінді, киім дизайнерлерін даярлау ісі қолға алынды. Қазақ елінің билері мен хандары және сұлтандарының кескіндемелік, мүсіндік портреттері жасалды. Томирис пен Атилла бейнесі жасалды, ұлттық теңге бетіне қазақ елінің даңқты қоғам қайраткерлерінің портреттері салынды. Егеменді Қазақстан кезеңіндегі қазақ костюмінің дамуы, өзіндік ерекшеліктерімен сипатталатын кезең болып табылады. Еліміздің Егемендік алуы, қазақ костюмінің дамуына жол ашты. Ұлттық костюмдердің даму тарихын зерттеу басталды, халықтың киім үлгілерін жаңаша жасаған жобалары пайда болды, кәсіби киім дизайнерлерін даярлау ісі дами түсті. Қазақ ою – өрнек шебері Ғ. Иляев, С. Қасиманов, С. Төленбаев, М. Өмірбекова, Ұ. Әбдіғаппарова жасаған ою – өрнектер үлгісі, ұлттық киімді безендіру ісіне кеңінен қолданыла бастады.

Қазақ костюмі тарихының дамуына үлес қосқандардың қатарынан мәдениеттанушылар ерекше орын алады. Бұлардың қатарынан С. Қасиманов, Х. Арғынбаев, М. Мұханов, Т. Тәжімұратов, Ғ. Иляев, С. Төленбаев, Қ. Әміргазин, Д. Шокпаров есімдерін құрметпен атауға болады. Олар ұлттық костюмдердің көркемдік ерекшеліктерін қоғам дамуымен байланысты қарастырып, олардың ерекшелігін ашуға үлкен үлес қосты. Ұлттық костюмді қалпына келтіру, дизайнерлік жоба жасауда қолдану, дизайнның кәсіби мамандарын даярлау ісі жалғаса түсті. Ұлттық кәсіби киім дизайнерлерін даярлау ісіне Г. Ибрайшина, С. Асанова, Б. Оспанов, С. Жолдасбекова, Е. Асылханов, С. Бейсенбаев қомақты үлес қосты. Қазақтың дәстүрлі костюм үлгілерін заманауи талаптарға сай қайта жаңғыртуда, оқу – әдістемелік құралдар даярлауда киім дизайнері С. Асанова еңбегі ерекше бағаланады [3, 25 – 27б.]. Ұлттық костюмнің дамуына қазіргі қазақ дизайнерлері жаңа технологияларды шығармашылығында шеберлікпен қолданыуымен, ұлттық салт – дәстүрге құрылған композициялық ерекше үлгілерді өмірге әкелуімен, Қазақстандық дизайн кеңістігінде көрнекті орын алады. Олардың дизайнерлік жобаларында ұлттық ою – өрнектермен, асыл тастармен өрнектелген кестелер, жартастағы таңбалар, салт – дәстүрлер көріністері, көркемдік элемент ретінде кең көлемде қолданыс тапқан. Көптеген

дизайнерлер ән мен би ансамбльдеріне арналған костюмдерге эскиз салуда. Қазақ дизайнері Балнұр Асанова шығармашылығы классикалық костюм, препопорте үлгілерін жасап, салтанат киімдеріне кесте, шынжыр, біз, кесте қолдануымен ерекшеленеді. Құралай Нұрқаділова шығармашылығы ою – өрнектермен безендірілген ұлттық киім, күнделікті киім, мектеп формасын жасауға бағытталса, Берік Исмайлов шығармашылығы әншілер мен бишілерге сахына киімдерін тігуге бағдар ұстайды. Айда Кауменова шығармашылығы әншілердің сахына киімдерін ұлттық стильде жобаласа, Айя Бапани шығармашылығы жүннен ұлттық костюмдер тігіп, оған кестені безендіру элементі ретінде кең қолданады. Жадыра Сахиева шығармашылығы сахына киімдері мен бишілер костюмдерін жобалау, Лария Жағамбаева шығармашылығы ұлттық костюмді жобалау бағытын ұстайды. Белгілі әншілер Бибігул Төлегенова, Роза Рымбаева, Мақпал Жүнісова, Майра Илиясава, Гүлнұр Оразымбетова, Мадина Садуақасова, Алтынай Жорабаева, Айгүл Иманбаевалардың сахыналық костюмдері, осы аталған киім дизайнерлерінің ұлттық сән үлгісін негізге ала отырып жасаған, этнодизайнерлік жобаларының материалда орындалған тігу нәтижесі болып табылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ ұлттық киімдерінің үлгілерін іздеу, табу және оларды сараптау, бізге әлемдік көркем мәдениеттен қазақтың дәстүрлі және қазіргі костюмдерінің алатын орнын анықтауға, ежелгі дәстүрлі және қазіргі костюмдердің айырмаларын көрсетуге мүмкіндік туғызды. Қазақ ұлттық костюмдері туралы мәліметтер шет ел этнограф – суретшілері салған суреттерінен, археологиялық қазба жұмыстарының негізінде табылған материалдардан, Ш.Уәлиханов салған графикалардан, әдеби шығармалардағы сипатталған дәстүрлі костюмдердің көркем көріністерін негізге алуға болатыны айқындалды. Қазақтың дәстүрлі киімдерін дизайнерлік жобалау барысында ерлер мен әйелдердің, байлар мен сұлтандардың, сал – серілердің, жыраулардың, сұлу бикештердің киім үлгілері, қазақ эпосындағы «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды», «Қамбар батыр» бейнелелері, «Гүлбаршын», «Құртқа», «Баян сұлу», «Айман Шолпан», «Қыз Жібек» сынды сұлулардың киімдерін негізге алуға болатыны көрінді. Қазақ дизайнерлері жобаларында ұлттық салт – дәстүрге құрылған дизайнерлік жобалау бағыттарына басымдық берілгенін белгілі болды. Қазақ ұлттық киімдерінің түп нұсқаларын табу мен костюм дизайнының дамуын зерттеу бізге, қазіргі костюмнің болашағын айқындауға бағыт – бағдар беріп, оның жалғастығын табу жолдарын көрсетеді.

Әдебиет:

1. Ералин Қ. Қазақстан бейнелеу өнері. Түркістан: Туран, 2009 – 220 б.
2. Ералин Қ, Ералина Ғ. Дизайн негіздері. Түркістан: Туран, 2013 – 122 б.
3. Асанова С. Қазақтың ұлттық киімдері. Алматы: Атамұра, 1995 – 160 б.

УДК 372.4

**РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГА ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УСЛОВИЕ ОБУЧЕНИЯ
В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ****Жамантаева К.К.***(АО НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР По СКО)***Шадрина Е.Н.***(КГУ «Медвежинская средняя школа», СКО, район М. Жумабаева)***Андатпа**

Мақалада жаңартылған білім беру жағдайында педагогтің даму мәселелері қарастырылады. Авторлар оқушыларға өзіндік түрде білім алуға үйрететін мұғалім баяндаушыдан мұғалім бағыт берушіге дейін педагог ролінің мазмұнындағы өзгрістерге назар аударады. Бұл мақсатқа жететін, бәсекеге қабілетті, сандық технологиялармен қамтылған ойланатын адамды қалыптастыру үшін қажет.

Түйінді сөздер: жаңартылған білім беру бағдарламасы, рефлексивті ой – толғаулар, саралау әдіс, құзіретті тәсіл, оқыту ортасы.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы развития педагога в условиях внедрения обновленной программы образования. Авторы уделяют внимание на изменения в содержании роли педагога от учителя – информатора в учителя – координатора, который направляет детей самостоятельно добывать знания. Это необходимо для того, чтобы сформировать думающего человека, целеустремленного, коммуникабельного, конкурентно способного, владеющего «цифровыми» технологиями в современном мире знаний.

Ключевые слова: обновленная программа образования, рефлексивные размышления, компетентностный подход, дифференцированный подход, среда обучения.

Annotation

The article deals with the development of the teacher in the context of introducing an updated education program. The authors pay attention to changes in the content of the role of the teacher from the informant teacher to the coordinator teacher, which directs the children to independently acquire knowledge. This is necessary in order to form a thinking person, purposeful, communicative, competently able, owning «digital» technologies in the modern world of knowledge.

Key words: an updated education program, reflexive reflections, competence approach, different approach, learning environment.

Введение

Стержневой фигурой в обеспечении успешности обучения учеников является учитель. Убеждения человека имеют огромное влияние на его действия. Убеждения педагога в большей степени влияют на стиль преподавания, нежели его знания, в итоге убеждения в процессе обучения влияют на все, что он делает в классе. Уверенность в том, как надо преподавать предметы сильнее учебника или какой – либо методики.

Пришел «цифровой» век, век стремительных действий. Мы стоим у порога кардинальных перемен в преподавании, использовании новых технологий, реализации новых стандартов. По сути, цель обновления, на наш взгляд, является научить детей учиться, уметь лавировать в потоке информации, принимать самостоятельные креативные и быстрые решения. Но главное мы должны знать к чему в итоге должны прийти, какие навыки и умения должны приобрести наши ученики. Настоящий государственный общеобязательный стандарт начального образования определяет

требования к уровню подготовки обучающихся начального звена. В Государственном общеобязательном стандарте начального образования есть существенные изменения в требованиях к уровню подготовленности. Например в математике расширился терминологический ряд «координатный луч», «доля числа», «обыкновенная дробь», «смешанное число», «градусная мера угла», «развернутый угол», «смежный угол», «процент», «множество», «симметрия», «информация», «объект», «файл», «папка», «ярлык», «модель», «компьютерная сеть», «Интернет»; смысл операций «пересечение» и «объединение» множеств. По предмету естествознание учащимся необходимо понимать: основы процесса фотосинтеза; отдельные свойства света; некоторые физические силы и причины их возникновения; отдельные виды энергии; состав и свойства наиболее распространенных веществ на Земле и т.д. Расширились и проверяемые мыслительные навыки: знание, понимание, применение, анализ, синтез и оценка. В результате для формирования данных навыков нам самим необходимо ими владеть в совершенстве. И вот здесь наши убеждения сыграют немало важную роль в переходе на обновленное содержание образования. Без саморазвития невозможно двигаться вперед, почему бы не использовать накопившийся опыт для открытия нового мышления, отойти от традиционных взглядов. Однако думаю, не легче будет и молодым специалистам на рубеже перехода от старых хорошо работающих методик к новым, еще только апробирующимся технологиям. Опытному педагогу будет легче, совмещая уже проверенные методики и современные технологии получить хороший результат, чем молодому специалисту, обученному только на новых технологиях.

Начиная свою педагогическую деятельность у педагога формируется убеждение, что успех учеников зависит от его профессионализма. На протяжении всего времени работы в школе учитель постоянно работал и продолжает работать над собой. Но иногда что – то получалось, что – то не получалось, но стойкое желание доказать себе, что можно быть хорошим учителем и другом своих учеников заставлял и заставляет постоянно учиться, развиваться, совершенствоваться. В современном образовательном пространстве учитель обращается за помощью к опытным педагогам, ходит на их уроки, находит в интернете интересные приемы и методы преподавания, читает профессиональную литературу, спрашивает совета у коллег, налаживает контакт с родителями (даже плохие родители могут быть хорошими учителями), наблюдает за учащимися, за их реакцией на утверждения, просьбы учителя.

Эффективная помощь для саморазвития приносят рефлексивные размышления учителя над своими уроками. Почему это упражнение получилось хорошо, а другое наоборот? Как подбирать упражнения для конкретного ученика, предвидеть его ответ, его ход мысли, его затруднения? Как совместить на уроке запросы учеников с их разными умственными возможностями? Как мотивировать желание хорошо учиться? Как рационально распределить учебное время? Как удачно сбалансировать учебную нагрузку на уроке и дома, что бы ни навредить здоровью детей? И так далее.

Еще бы хотелось отметить что, учитель начальных классов воспитывает и учит детей на личном примере. Недаром говорят; «..полезно посмотреть на себя со стороны». Поэтому, имея при этом возможность, необходима видеосъемка своих уроков. Увидев свои привычки со стороны, педагог понимает над чем тебе надо поработать, ведь учитель всегда на виду, за тобой наблюдают несколько пар глаз. Необходимо контролировать свою речь, эмоции. Однако надо убедиться, что дети должны в педагоге видеть живого человека с различными эмоциями, настроением.

В последнее время на курсах повышения квалификации педагогических кадров в АО «НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по СКО учебные занятия мотивируют слушателей.

Именно на курсах педагоги для себя очень многому учатся и многое для себя разъясняют. Наблюдается формирование теоретической базы в обосновании своих практических действий в учебном процессе, появляется уверенность в своих высказываниях. И они убеждаются, что время глобальных реформ и изменений в образовании неизбежно. Чтобы быть востребованным надо быть более гибким и научиться применять свой накопившийся опыт для познания нового мышления.

Учитель – исполнитель, учитель – информатор должен перерасти в координатора процесса обучения, который способен совершенствоваться, получая импульс от одной единственной идеи до множества идей, синтезировать и в дальнейшем пополнять и углублять знания учащихся таким образом, чтобы ученики могли воспроизводить и самостоятельно формировать идеи. Компетентностный подход подразумевает самостоятельное постижения смысла обучения учеником, через активное участие ученика в своем обучении зарождается его ответственность за свое обучение. Именно научить ученика учиться и хотеть учиться вот важнейшая задача современного педагога. Именно из – за среды, в которую попал ученик и осознается его ответственность за обучение. А эту среду и создает учитель на своем уроке.

Как создать нужную среду для развития каждого ученика? Во – первых ученик должен себя комфортно чувствовать на уроке. Учителя используют разные учебные игровые моменты, учитывая возраст своих учеников, хотя хочу заметить, что взрослые тоже любят игровые моменты. Ведь можно со смыслом покидать снежки или запускать бумажные самолетки. Во – вторых ребенок должен знать реальную картину своего познания, правильная обратная связь должна быть нацелена не на личность, а на его знание и понимание. Она не должна быть формальной (понял – не понял), своим ученикам я задаю вопрос, а почему ты так, думаешь, почему даешь себе такую оценку, докажи, обоснуй. В – третьих обязателен дифференцированный подход, задания подобранные согласно уровня развития ученика, задания находящиеся в зоне его ближайшего развития. В – четвертых для формирования коммуникативных навыков применяю групповую и парную работу, объединяю по группам и парам всегда согласно поставленным целям.

Нужно отметить что, уметь радоваться ошибкам учащихся, так как эта ошибка может поставить «проблему» перед классом, радоваться любым вопросам учащихся, так как это проявление интереса, а он побуждает к познанию. Каждое высказывание ребенка с интересом выслушиваю, при этом стараюсь направить его размышления в тему урока. Учитель учит слушать и слышать не только учителя, но и друг друга, учит анализировать поведение, чувства, логику поведения не только на поступках литературных героев, но и своих, своих товарищей, взрослых. Очень часто педагогу придется обращаться к учащимся за предоставлением личных рассуждений, сопровождающимися конкретными фактами и аргументами. Так как в программе обновления содержания аргументирование является педагогическим инструментом, а значит его нужно применять в педагогическом процессе.

Заключение

В заключении хочется отметить, что приоритеты в преподавании направлены на индивидуализацию обучения, активизацию учения, стимулирование инициативы и роста творческих возможностей.

Новое мышление педагога должно быть выстроено на основе самоисследования и самоизменения. Государство поставило перед нами педагогами новую задачу – сформировать думающего человека, целеустремленного, коммуникабельного, конкурентно способного, владеющего «цифровыми» технологиями, мобильного. Без знания новых стандартов, без овладения современными технологиями обучения, без

умения выстраивать отношения в новой образовательной среде учителю не место в сфере образования. Как подчеркнул Глава государства Н. Назарбаев, созданная единая образовательная система должна быстро отреагировать на структуру изменения рынка труда через внедрение принципа обучения в течение всей жизни.

Так как именно педагог помогает ребенку достичь максимального успеха в развитии и усвоении знаний, обрести новую ответственность перед самим собой, ответственность за свое будущее.

Литература:

1. Валежная Л.С. Учитель в современном образовательном пространстве //Вопросы психологии. – М.: 2009. № 6. – С. 96.
2. Дробышева Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Просвещение, 2011. – с 298.
3. Зайцева А.В. Избранные психологические труды. – Москва:Поиск, 2010. – с.146.
4. Цукерман Г.А. Инновации в мировой педагогике. – Рига, Эксперимент, 2008. – с. 315.

УДК 372.834:340.114.5:37.035

**ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ЧАСТЬ ПРАВОВОЙ
КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА**

Мазурчук Н.И.

*(к.п.н., кафедра педагогики, ФГБОУ ВО, УрГПУ, г. Екатеринбург,
Россия, Mazurchuk-nina@rambler.ru)*

Мазурчук Е.О.

*(ассистент, кафедра психологии образования, ФГБОУ ВО, УрГПУ,
г. Екатеринбург, Россия, MazurchukE@yandex.ru)*

Хохлов А.А.

*(воспитатель курса суворовцев, ЕкСВУ, г. Екатеринбург, Россия,
alexey-chochlov@mail.ru)*

Аңдатпа

Осы мақалада ұсынылған сипаттамасы құқықтық мәдениетін және құқықтық мәдениет, білім алушылардың. Көрсетілген, олардың мәдениеттегі рөлі қоғам мен құқықтық мәдениет – қоғам. Ерекше назар авторлары бөледі қарастыру өзара байланыста болып, қоғамның құқықтық мәдениетін және құқықтық мәдениетін. _Моделі әзірленді, құқықтық мәдениет, білім алушылардың. Негізінде зерттеу барысында алынған деректер дәлелденген өзара байланысты мәдениет, қоғам, құқықтық мәдениет қоғамның құқықтық мәдениетін және құқықтық білім алушылардың.

Түйінді сөздер: мәдениет қоғамның құқықтық мәдениеті қоғамның құқықтық мәдениеті, білім алушылардың, модель құқықтық мәдениет, білім алушылардың.

Аннотация

В данной статье представлена характеристика правовой культуры личности и правовой культуры обучающихся. Показана их роль в культуре общества и правовой культуре общества. Особое внимание авторы уделяют рассмотрению взаимосвязи правовой культуры общества и правовой культуры личности. Представлено описание разработанной и теоретически обоснованной структурной модели правовой культуры обучающихся. На основе полученных в ходе исследования данных доказана взаимосвязь культуры общества, правовой культуры общества, правовой культуры личности и правовой культуры обучающихся.

Ключевые слова: культура общества, правовая культура общества, правовая культура обучающихся, модели правовой культуры, обучающиеся.

Annotation

This article presents characteristics of legal culture and legal culture of school children. Shown their role in the culture of society and the legal culture of the society. Special attention is paid to consideration of interaction between legal culture and legal culture of personality. Presents description of the developed and theoretically grounded structural models of legal culture of school children. On the basis of the study data proved the relationship between culture, legal culture, legal culture and legal culture of school children.

Key words: the culture of the society, legal culture, legal culture of school children, the model of the legal culture of school children.

Введение

Процессы, происходящие в современном обществе, все чаще обсуждаются с использованием такого понятия, как «правовая культура». К настоящему моменту накоплен обширный научный опыт осмысления и трактовки его сущности, содержания и структуры. Наиболее значимым становится его присутствие в рассмотрении вопросов организации целостного образовательного процесса. Это свидетельствует о том, что «правовая культура» как понятие теории государства и права прочно входит в понятийный ряд педагогики и образования в виде понятий «правовая культура школьника», «правовая культура студентов» и т.п.

Однако для нас принципиально важно разобраться с родовым понятием «правовая культура» и отметить тот факт, что его содержание неразрывно связано с культурой общества и со свойственными данному обществу материальными и духовными достижениями, сознанием, менталитетом и т.п. Анализ текущего периода подсказывает, что в теоретическом обосновании правовой практики ведущую роль играет ценностная составляющая, а правовая культура общества представляет собой систему ценностей, приобретенных обществом в области права и имеющих отношение к правовой действительности данного общества: уровню правового сознания, режиму правового порядка и законности, юридической практики, состояния законодательства. С точки зрения Н.Л. Коршуновой [9], любое научное знание, лишённое ценностного содержания, угрожает его гуманистической сущности.

Правовая культура, как и культура общества, является динамичным явлением, что свидетельствует об их историческом характере и общественной природе:

- на каждом отрезке развития общества формируется культура, свойственная данному историческому этапу;
- смена типов государства и права, преобразования в обществе, трансформация системы права – залог нового типа правовой культуры.

Содержательный анализ правовой культуры представляет ее как систему овеществленных и идеальных элементов, относящихся к сфере действия прав, их отражению в сознании, чувствах и поведении людей. Тогда правовая культура – это высокий уровень овладения человеком системой правовых знаний, ценностей и способов оценки, правовой деятельностью. Делая акцент на структурных компонентах, можно говорить о правовой культуре как о степени развития правового сознания, правовых эмоций, правового поведения и волевых проявлений личности [10].

В данном контексте правомерно возникает вопрос о соотношении правовой культуры общества и правовой культуры личности. В наиболее широком, философском, контексте правовая культура личности рассматривается как часть культуры общества. Е.В. Аграновская определяет правовую культуру личности как элемент общей культуры общества, представляющий специфический способ человеческого существования в правовой сфере: способы правового регулирования отношений, формы взаимодействия субъектов общественных отношений, их социальное отношение к явлениям правового порядка [1].

В «узком» контексте правовая культура личности – часть правовой культуры нации, расы, класса, общества. Она напрямую зависит от жизненного опыта личности, уровня ее юридического образования, правовых навыков и определяет ее юридически значимое поведение.

По мнению Е.В. Аграновской, правовая культура личности выражается в овладении основами юридических знаний, ценностном отношении к закону, праву, сознательном соблюдении норм права, в понимании социальной, юридической ответственности, в нетерпимости к нарушениям правовых норм, в борьбе с ними. Структурно правовую культуру она рассматривает в виде системы правовых представлений, убеждений, оценочных суждений, которые определяют правовое поведение [1].

Подчеркивая фактор ценности в определении правовой культуры личности, Т.А. Артеменко отмечает, что правовая культура личности – это не просто овладение основами юридических знаний, а отношение к праву и, прежде всего, уважение правовых норм и принципов. Следовательно, не каждому человеку, обладающему правовым сознанием, присуща правовая культура, которая не может быть представлена без учета ценностной и деятельностной составляющих [2]. Отсюда, по мнению И.Г. Смолиной, правовая культура личности – это глубокое знание и понимание основ права, ответственное исполнение его предписаний как осознанной необходимости и внутренней потребности. Это единство правовых знаний, правовых чувств и правового поведения [14]. При всем этом, нельзя забывать о движении социума в сторону информационного общества, где знание – подлинная ценность и капитал [9].

Усиливая гуманистическую направленность правовой культуры личности, Н.И. Матузов и А.В. Малько отмечают, что она охватывает все правовые ценности, существующие в данное время в данной стране, выражает этику взаимоотношений субъектов общественной жизни с правом, законами, другими юридическими феноменами [12]. Обращает на себя внимание и этическая сторона вопроса, связанная с наличием у личности этического потенциала.

Методы исследования

В рамках нашего исследования мы на основе анализа сущности, содержания и структуры понятий «культура общества», «правовая культура общества», «правовая культура обучающихся» подтвердили факт их наличия в понятийном ряду педагогики и образования, выявили родовое понятие, установили зависимость между ними. На основе моделирования представили наглядно – образную характеристику правовой культуры обучающегося.

Результаты исследования

Теоретические знания, полученные нами в исследованиях разного типа, в том числе и в исследованиях на стыке разных наук, позволили нам резюмировать:

- правовая культура личности неразрывно связана с культурой общества и правовой культурой общества, при этом, системообразующим началом выступает культура общества;
- целостное видение правовой культуры личности позволяет выделить в ее основании фактор ценности, подчеркивающий гуманистическую природу рассматриваемого социально – педагогического явления;
- как интегративное качество, правовая культура личности включает правовые знания, правовые чувства, определяющие правовое отношение, и правовое поведение [11].

Опираясь на предложенные структурные компоненты правовой культуры личности, мы детализировали имеющиеся знания и выделили в структурной модели

правовой культуры обучающегося 5 компонентов: эмоционально – волевой, ценностно – мотивационный, личностный, когнитивный, деятельностно – операциональный (Рис.1).

Эмоционально – волевой компонент – самоорганизованность, самоконтроль, саморегуляция.

Ценностно – мотивационный компонент, выделяет ориентир на приоритет общечеловеческих, личностных ценностей, выработанных человечеством.

В личностном компоненте структурной модели правовой культуры среди качеств, характеризующих развитие потенциалов, выделяют:

– широта эрудиции, наблюдательность, интегративность мышления, любопытство, любознательность, внимательность, интеллектуальная развитость, инициативность, самостоятельность, способность критического осмысления событий (*познавательный потенциал*);

– гуманизм, гражданственность, ответственность, порядочность, справедливость, патриотизм, честность, уважительность, отзывчивость, дисциплинированность, душевность, эмпатия, терпимость, чувство долга, духовность, оценки поступков нравственных и безнравственных (*духовно – нравственный потенциал*);

– тактичность, общительность, коммуникабельность, культура и адаптивность речи, открытость, уравновешенность (*коммуникативный потенциал*);

– вежливость, толерантность, аккуратность, эстетический вкус, гармоничность (*этический и эстетический потенциал*);

– психологическое и физическое здоровье, психическая адекватность (*валеологический потенциал*).

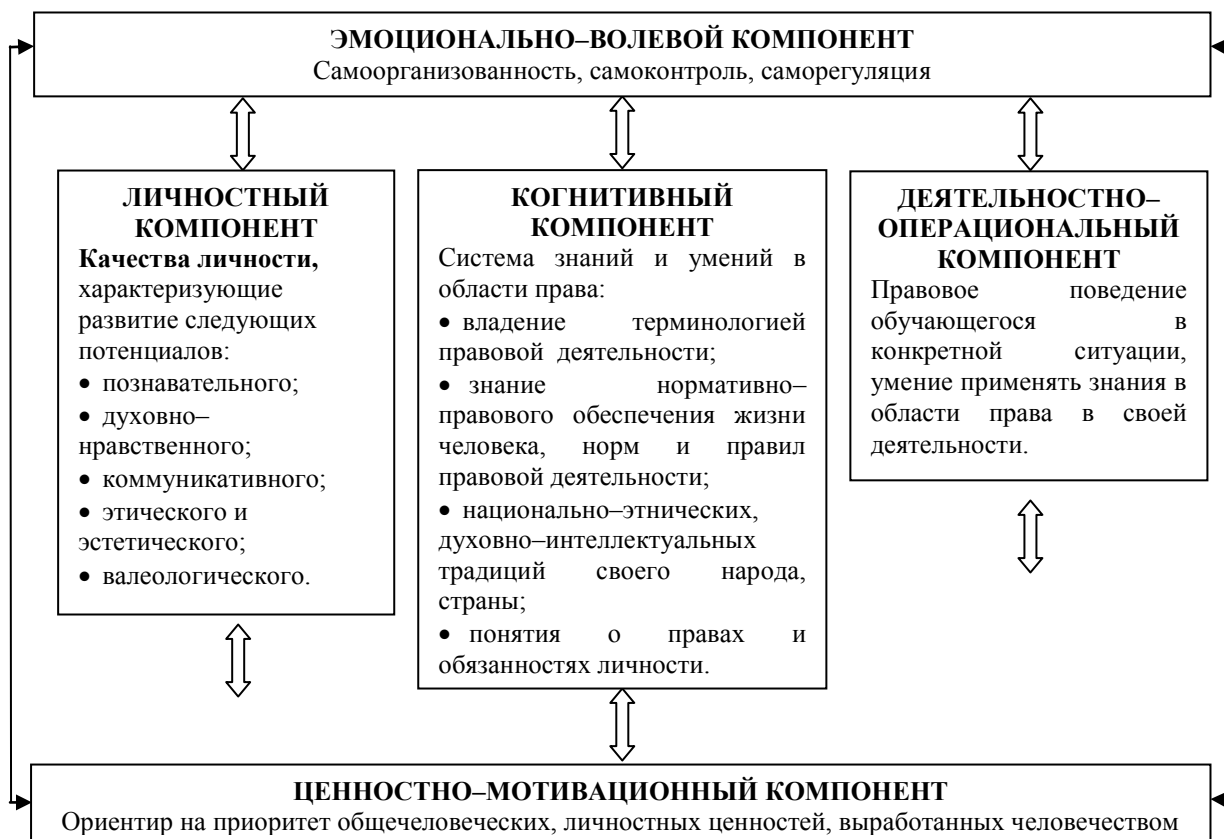

Рисунок 1 Структурная модель правовой культуры обучающихся

Когнитивный компонент правовой культуры характеризуется системой знаний и умений в области права: владение терминологией правовой деятельности, знание нормативно – правового обеспечения жизни человека, норм и правил правовой деятельности, национально – этнических, духовно – интеллектуальных традиций своего народа, страны, понятия о правах и обязанностях личности.

Деятельностно – операциональный компонент отображает правовое поведение личности в конкретной ситуации, умение применять знания в области права в своей деятельности (Рис.1).

Заключение

Следовательно, проведенный содержательный анализ позволяет утверждать, что правовая культура обучающихся является частным проявлением правовой культуры личности. Являясь сложносоставной структурной единицей, она входит в состав правовой культуры общества.

Литература:

1. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности /Отв. ред. Е.А. Лукашева; АН СССР, Ин – т государства и права. – М. : Наука, 1988. – 144 с.
2. Артеменко Т.А. Некоторые вопросы политической правовой культуры в деятельности должностных лиц исполнительной власти //Административное право и процесс. – 2007. – № 4. – С. 25 – 28.
3. Васильев Ф.П., Булатова Л.А. Современное правовое воспитание как необходимый фактор в образовательной политике России //Административное право и процесс. 2013. – № 4. – С. 45 – 46.
4. Гурьянов Н.Ю. Правовая культура: сущность, структура, социальные функции // Автореф. Дис. канд.филос.наук. – Чебоксары. 2007. – С. 21.
5. Детская правовая школа: актуальные вопросы правового воспитания несовершеннолетних: методические рекомендации / сост.: Ю.А. Якушева, Г.Х. Батынова. – Сургут: Изд – во бюджетного учреждения Ханты – Мансийского автономного округа – Югры «Методический центр развития социального обслуживания». 2013. – С. 5.
6. Евтушенко И.И. Формирование правовой культуры старшеклассников во внеучебной деятельности // Социально – гуманитарные знания :научно – образовательное издание. – М. 2012. – № 4. – С. 356.
7. Кириченко О.В. Из опыта использования инновационных технологий в воспитании правовой культуры школьников // Психолого – педагогические проблемы инновационных процессов в образовании. Вып. VII: Сб. науч. трудов. / Науч. ред. д – р пед. н., проф. И.И. Легостаев, д – р пед.н., проф. С.Ю. Сенатор. – М.: Академии педагогических и социальных наук. Московский государственный гуманитарный университет им. М.А. Шолохова, 2012.
8. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. – М.: ИКЦ МарТ; Ростов н/д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
9. Коршунова Н.Л. Проблема сопряжения познавательного и ценностного ракурса теоретической деятельности в области педагогики //Понятийный аппарат педагогики и образования : сб. науч. тр. Вып.5 /отв. ред. Е.В. Ткаченко, М.А. Галагузова. – М. : Гуманитар. Изд. центр ВЛАДОС, 2017. – С. 55 – 57.
10. Ксенофонтова А.Н., Генишер Е.С. Возможности гуманитарных образовательных технологий в воспитании правовой культуры студента // Перспектива: сб. статей молодых ученых. – Псков: Изд – во ПГПИ им. Кирова, 2011. – № 5. – С. 218 – 227.
11. Мазурчук Н.И., Хохлов А.А. Технология формирования правовой культуры суворовцев во внеурочной деятельности // Традиции и инновации в педагогическом образовании: сборник научных трудов 3 международного круглого стола (Екатеринбург, 8 апреля 2017г.) / науч. ред. Ю.Н. Галагузова ; Урал. гос. пед. ун – т – Екатеринбург : [б.м.], 2017. – С. 109 – 113.
12. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
13. Самыгин П.С. Правовая культура молодежи в контексте модернизации правовой системы России // Социально – гуманитарные знания. – 2005. – № 4. – С. 208 – 216.
14. Смолина И.Г. Правовая культура избирательного процесса в Российской Федерации. – Новосибирск : Наука, 2007. – 172 с.

УДК 1174

**ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГОВ
ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ****Сексембаева А.К.***(старший преподаватель кафедры ДВНО, ФАО «НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по СКО)***Жусупова М.К.***(заведующая, ГККП д/д «Снежинка»)***Аңдатпа**

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуы жаңа сапалық деңгейге көшуіне байланысты инновациялық технологиялар әзірлеусіз жүзеге асырылуы мүмкін емес. Дәстүрлі әдістердің орнына баланың танымдық дамуын жандандыруға бағытталған оқытудың белсенді әдістері келіп отыр. Осы өзгермелі жағдайында мектепке дейінгі білім берудегі педагогі қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар кең спектрінде қандай бағдарда жұмыс жасауын білуі керек.

Түйінді сөздер: Мектепке дейінгі білім беру, дәстүрлі әдістер, қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар.

Аннотация

Развитие дошкольного образования с переходом на новый качественный уровень не может осуществляться без разработки инновационных технологий. На смену традиционным методам приходят активные методы обучения и воспитания, направленные на активизацию познавательного развития ребенка. В этих изменяющихся условиях педагогу дошкольного образования необходимо уметь ориентироваться в широком спектре современных педагогических технологий.

Ключевые слова: инновационные технологии, дошкольное образование, активные методы обучения и воспитания, современные педагогические технологии.

Annotation

The development of preschool education with the transition to a new qualitative level can not be carried out without the development of innovative technologies. The traditional methods are replaced by active methods of teaching and education aimed at enhancing the cognitive development of the child. In these changing conditions, the teacher of preschool education needs to be able to navigate in a wide range of modern pedagogical technologies.

Key words: innovative technologies, preschool education, active methods of teaching and upbringing, modern pedagogical technologies.

Качественный рост человеческого капитала в Казахстане – это, прежде всего, образование и здравоохранение. Необходимо внедрять в процесс обучения современные методики и технологии, повышать качество педагогического состава, создавать независимую систему подтверждения квалификации, расширять доступность образования.

Н.А. Назарбаев

Введение

Современная ситуация в казахстанском дошкольном образовании характеризуется интенсивным поиском путей обновления его содержания, созданием оригинальных методов и средств воспитания и обучения, применением новых форм организации педагогического процесса. В Послании Президента Республики Казахстана Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года сказано «улучшить качество человеческого капитала, где, прежде всего, должна изменить роль системы

образования, учебные программы должны быть нацелены на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации. Наша задача – сделать образование центральным звеном новой модели, экономического роста». Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и в практике учебно – воспитательного процесса.

Развитие дошкольного образования с переходом на новый качественный уровень не может осуществляться без разработки инновационных технологий. На смену традиционным методам приходят активные методы обучения и воспитания, направленные на активизацию познавательного развития ребенка. В этих быстро меняющихся условиях педагогу дошкольного образования необходимо уметь ориентироваться в широком спектре современных педагогических технологий.

Все выше сказанное и составило предпосылки для совершенствования профессионального мастерства педагогов нашей дошкольной организации образования. Поиск новых форм и методов педагогической работы, способствующих повышению уровня профессиональной компетентности, привел к тому, что в практике нашего дошкольного образования стали широко использоваться современные интерактивные, коммуникативные и игровые технологии.

Практика показывает, что внедрение новых форм методического сопровождения учебно – воспитательного процесса позволяет повысить уровень качества образования и мастерство педагогов, которые, в свою очередь, широко используют в своей работе инновационные образовательные технологии.

В дошкольной организации введены в практику следующие образовательные технологии:

- *здоровьесберегающие технологии;*
- *технологии проектной и исследовательской деятельности;*
- *музейная педагогика и игровые технологии;*
- *критическое мышление.*

Дошкольное образование является первым звеном в системе непрерывного образования. В постоянно меняющихся условиях окружающего мира необходимо научить ребёнка способности к анализу существующей ситуации и самостоятельному принятию решения.

Существует много методов обучения и воспитания детей, необходимо выбирать более эффективные средства на основе современных методов и новых интегрированных технологий.

Одним из перспективных методов является *метод проектной деятельности*. Этот метод поддерживает детскую познавательную активность, которая помогает получить ребёнку позитивный опыт реализации собственных замыслов, поиска новых, нестандартных действий, основанных на оригинальности мышления, поддержать инициативу ребёнка и оформить ее в виде культурно – значимого продукта. Любой проект – продукт сотрудничества детей, воспитателей и родителей. Проект предполагает решение задач познавательного, творческого характера, экспериментальной деятельности и развития коммуникативных навыков общения.

Педагогами ДО были внедрены следующие инновационные проекты:

1. *«Полиглотики»*

В связи с процессами глобализации и интеграции в условиях поликультурного общества, особое значение приобретает умение понимать других и толерантно относиться к культурному, в том числе языковому, многообразию нашего общества. Знакомство со вторым языком как можно в более раннем возрасте и отраженной в нем культурой рассматриваются как «инвестиция» в дальнейшее благополучие и

качественное развитие ребенка. Именно этим объясняется увеличение количества дошкольных организации с полилингвальным обучением, и нашим педагогическим коллективом был разработан проект *«Полиглотики»*, применение трехязычия в обучении дошкольников.

2. *«Ключик»*

В условиях нашего региона возрастает социальная и педагогическая значимость сохранения здоровья ребенка. Как отмечает Всемирная организация здравоохранения, определяет здоровье «как состояние полного физического, духовного и социального благополучия, а не только как отсутствие болезней и физических дефектов», поэтому в последние годы дошкольными организациями, активно применяются здоровьесберегающие технологии в режиме дня.

В проекте ресурсного центра по сохранению и укреплению здоровьесберегающих технологий – *«Ключик»*, нашими педагогами уделяется большое внимание организации и педагогической поддержке формирования у детей полезных привычек, установок на здоровый образ жизни, понимание ценности здоровья и способах его сохранения.

3. *«Тьюторка»*

Для формирования культуры мышления, развития умений и навыков исследовательского поведения можно использовать методы которые предлагает Савенков А.И.

С помощью исследовательского метода (проекта *«Тьюторка»*) дети дошкольного возраста сами добывают информацию об изучаемых объектах или явлениях, а педагоги делают процесс обучения максимально эффективным и более полно удовлетворяющим естественную любознательность дошкольников. Данная форма работы обеспечивает лично – ориентированное взаимодействие в работе взрослого и ребёнка (вместе, на равных, как партнёров), создавая при этом такую атмосферу, которая позволила бы каждому ребёнку реализовать свою любознательную и познавательную активность. Ожидается, что в процессе такой активности сформируются различные интеллектуальные умения, которые очень важны для дальнейшего обучения в школе например такие как умение анализировать, сравнивать, обобщать, устанавливать причинно – следственные связи.

4. *«Шанырақ», «Тұған ел», «Ұлттық қазына»*

Изменения происходящие сегодня в нашем в казахстанском обществе вызвали изменения и в социальном заказе общества к образовательным учреждениям. Образование ставит и главное, решает задачи развития личности, превращает тем самым в действенный фактор развития общества. В этих условиях очевидно заметна неотложность решения проблемы воспитания патриотизма у подрастающего поколения, т.к. патриотическое воспитание направлено на формирование и развитие личности, обладающей качествами гражданина – настоящего патриота Родины. Данные задачи решают следующие проекты: *«Шанырақ», «Тұған ел», «Ұлттық қазына»*.

В ходе реализации проектного метода, также предусматривается внедрение новых инновационных программ и учебно – методических пособий. Особенность данной деятельности в том, что с наряду с проведением научно исследовательской работой можно выявить талантливых и всесторонне развитых детей; обновляется учебно – педагогический процесс дошкольной организации; обеспечивается самостоятельное развитие каждого ребенка в соответствии с его личными и возрастными особенностями.

Одной из формой организации детской деятельности в я/с «Снежинка» является *музейная педагогика* то есть создание мини – музеев в групповых комнатах в условиях сада, данный вид работы активно используется и нашими педагогами.

Ведущий сотрудник музея истории Лондона С.Фокс как нельзя лучше определил социокультурную значимость музея. По его словам, музей располагает тем, что выше всякой конкуренции, истинными ценностями. Только разумное сочетание традиций и новшеств ведет к прогрессу.

Наша деятельность осуществлялась в три этапа, которые включают в себя:

1. Подготовку и анализ ископаемых данных.
2. Создание собственной концепции музея.
3. Разработку конкретных практических мероприятий по реализации идейного замысла.

Наиболее рациональным подходом к организации музея в дошкольной организации, является разработка педагогическим коллективом *программы «Триединство»*.

Положительные стороны применения музейной педагогики в детском саду:

– Музей это не только научно – просветительское учреждение, но и центр культуры, решающий задачи развития и воспитания личности.

– Гармоничная и правильная организованная работа музея, созданная с помощью специалиста, всегда производит сильное впечатление и дает мощный результат.

– Музейно – педагогический процесс обеспечивает приобретение детьми целого ряда различных умений и навыков: развитого визуального мышления, изложения и оценки самостоятельных суждений, интерпретации зрительных образов в условиях возросшего потока внешней визуальной информации и др.

– Организованные в тандеме коллективом дошкольной организации, родителями и детьми, такие музеи не только становятся предметом гордости детского сада, но и приносят ощутимые результаты в области воспитания и образования дошкольников.

– В мини – музеях проводятся тематические занятия, занятия – посиделки, фольклорные праздники, отмечаются календарные даты связанные с обрядами и традициями народов. Родители дошкольной организации отмечают, что у детей с применением музейной педагогике значительно расширился кругозор, пополнился словарный запас.

В практике современных дошкольных организаций внедряются разные педагогические технологии обучения. Одной из методик, при помощи которой можно решить задачи, поставленные в стандарте, является *технология развития критического мышления*. Данная методика представляет собой целостную систему, это не критика, а совершенное, взаимодополняющее мышление, которое научит детей собирать информацию, анализируя ее, используя необходимые сведения.

Дошкольник должен стараться критически мыслить, выражать и доказывать свое мнение. Это даст ему возможность расширить свой кругозор, критически мыслить, неординарно думать, проявлять интерес к обсуждаемой теме и позволяет ему совершенствовать творческие способности. Наряду с этим индивидуальные, парные и групповые работы с воспитанниками благотворно влияют на выражение собственного мнения во время дискуссии, учат уметь слушать и оценивать мнение других, думать, перед тем как отвечать, уважать мнение и права товарищей, коллектива.

Педагоги нашей дошкольной организации в организованной учебной деятельности применяют следующие методы – приемы: «Вырази свою мысль», «Кубик», «Работа с рисунком», «Что напутал художник», игра «Сказка» и м.д.

Внедрение вышесказанных технологий в инновационной деятельности позволит педагогам дошкольных организаций:

- наиболее полно воспитать сознательное отношение дошкольников к собственному здоровью;
- сформировать личность дошкольника, владеющего навыками познавательной деятельности, умеющего понимать целостную картину мира и использовать информацию для решения жизненно–важных проблем;
- позволяет воспитывать и обучать воспитанников в духе времени.

Работа педагогов в инновационной деятельности

Повышение качества инновационной деятельности в дошкольной организации находится в прямой зависимости от профессионального уровня педагогических кадров.

Основными признаками инновационной деятельности педагога дошкольной организации являются:

- Готовность педагога совершенствовать свою деятельность, инновационные потребности.
- Педагог должен любить детей, свою работу, быть человеком мыслящим, способным к анализу и творческой переработке новых знаний.
- Творческие способности проектировать, моделировать и выдавать новые представления и идеи в практических формах.
- С целью мотивации педагогов на профессиональное развитие и повышение профессиональной компетентности, подведения и выявления результатов своей педагогической деятельности, распространения и обобщения педагогического опыта через конкурсы, семинары, мастер – классы и т.д.

Постоянное совершенствование педагогического процесса требует от педагогов дошкольной организации непрерывного поиска новых методов и средств воспитания и обучения.

Работа с родителями в инновационной деятельности

Детский сад, является открытой образовательной системой, осуществляет интеграцию общественного и семейного воспитания дошкольников со всеми категориями родителей:

- с семьями воспитанников детского сада;
- будущими родителями.

Инновационными и эффективными формами сотрудничества с родителями являются групповые семинары, круглый стол, диспуты, практикумы, тренинги для родителей, ролевые игры и м.д.

Инновационные формы предполагают активную позицию родителей, партнерство с педагогами, инициативность в процессе сотрудничества и побуждения к действиям и применению в семейной среде.

Важное условие при применении инновационных форм является сочетание форм с наглядностью, потому что это способствует повышению уровня педагогических знаний родителей, побуждает их пересматривать неправильные методы и приемы домашнего воспитания.

Направления нашей дошкольной организации по взаимодействию с семьями воспитанников следующие:

- защита прав в семье и детском саду;
- воспитание, развитие и оздоровление детей;

- детско – родительские отношения;
- взаимоотношения детей со сверстниками и взрослыми;
- подготовка детей старшего дошкольного возраста к обучению в школе.

Задачи, которые ставят педагоги в работе с родителями, являются:

- знакомство семьи с помощью «Паспорта семьи»;
- привлечение родителей к активному участию в деятельности дошкольной организации (разработка и реализация проекта на базе группы);
- изучение семейного опыта воспитания и обучения детей;
- просвещение родителей в области педагогики и детской психологии;
- работа по повышению правовой и педагогической культуры родителей.

Об эффективности взаимодействия дошкольной организации с родителями свидетельствуют:

- проявление у родителей интереса к содержанию образовательного процесса с детьми;
- возникновение дискуссий, диспутов по их инициативе;
- ответы на вопросы родителей ими самими; приведение примеров из собственного опыта;
- увеличение количества вопросов к педагогу, касающихся личности ребенка, его внутреннего мира;
- стремление взрослых к индивидуальным контактам с воспитателем;
- размышление родителей о правильности использования тех или иных методов воспитания;
- повышение компетенции родителей в осознании ценности дошкольного периода детства как базы для всей последующей жизни их ребенка.

Заключение

Положительные результаты в воспитании детей достигаются при умелом сочетании разных форм сотрудничества, при активном включении в эту работу всех членов коллектива дошкольной организации и членов семей воспитанников.

Результаты:

- сформирована единая педагогическая позиция по отношению к ребенку, как субъекту собственного развития, создан коллектив единомышленников;
- сформировалась мотивационная готовность к апробации новых форм, видов и содержания детской деятельности;
- квалифицированный педагогический, стабильный кадровый потенциал, прошедший аттестацию сада и курсы по новым технологиям;
- изучение и выборочное введение в жизнь дошкольной организации инноваций: новые формы работы, альтернативные учебно – методические комплексы, технологии, программы;
- инновационные педагогические технологии позволило педагогам достигать целей обучения путем развития личности каждого дошкольника, и в дальнейшем способствуют их успешному обучению в школе;
- средства инновационного обучения позволяют рационально и эффективно использовать учебное время: повысить интерес у детей и активность дошкольника;
- определена система взаимодействия с семьей, учителями школ, прочими социальными институтами.

Таким образом, необходимо помнить о том, что деятельность по внедрению различных образовательных изменений – это деятельность по развитию самой дошкольной организации.

Инновационное пространство является одним из важнейших элементов в системе развития образования, повышает качество и эффективность образовательного и воспитательного процессов.

Можно с уверенностью сказать, что в настоящее время наша дошкольная организация находимся на этапе активного формирования и внедрения инноваций.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года.
2. Миллер Л.И. Проектный метод в организации деятельности дошкольной организации. – Мектепке дейінгі тәрбие стандарттарын дайындау мәселелері жөніндегі халықаралық конференцияның материалдары. Астана 2007г., с. 80 – 83.
3. Касымова М.С. Проектная деятельность в детском саду// Бала мен балабақша Ребенок в детском саду. – 2015. – № 5 С. 10 – 11.
4. Фомина Н.А. Формирование основ здорового образа жизни// Управление ДОУ, – 2006. – № 4. – С. 9 – 14.
5. Утемисова С.Б. Организация инновационной деятельности// Справочник руководителя дошкольной организации. – 2013. – № 7 (19) С.70 – 77.
6. Тарханова Т.А. Организация музея в образовательном учреждении// Справочник руководителя дошкольного учреждения. – 2008. – № 7 С.33 – 39.
7. Кулманова Ш.Т. Развитие критического мышления // Справочник руководителя дошкольной организации. – 2013. – № 11 (23) С.90 – 92.
8. С.К. Исмагулова, Н.К. Ткаченко, Д.Ф. Исмагулов. Творческая педагогика.2009 г.
9. Семенова Т.М. Детское экспериментирование как средство познавательного развития дошкольников. / Т.М.Семенова // Детское экспериментирование как средство познавательного развития дошкольников. «Дошкольная педагогика». – 2012. – № 10. – 72 с.
10. Кузнецова Е.Б. Инновации в управленческой деятельности руководителя ДОУ // Управление ДОУ, 2009. – № 4. С. 10 – 11.
11. Майер А.А. ДОУ как открытая развивающаяся система // Управление ДОУ. – 2006. – № 8. С. 8 – 10.
12. Струнилина Н.А. Взаимодействие ДОУ с семьями воспитанников// Справочник руководителя дошкольного учреждения. – 2008. – № 7 С. 39 – 43.

УДК 37.013.42

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА КОЛЛЕДЖА С ДЕТЬМИ – СИРОТАМИ И ДЕТЬМИ, ОСТАВШИМИСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Синягина Т.Н.

(магистр педагогики и психологии, социальный педагог, Петропавловский гуманитарный колледж им. М. Жумабаева, г. Петропавловск, tanya-sinyaya_89@mail.ru)

Аңдатпа

Бұл мақалада колледждің әлеуметтік педагогының жетім және ата – анасының қамқорлығынсыз қалған балалары, оның негізгі бағыттары мен ерекшеліктері бар жұмыс жүйесі қарастырылады.

Түйінді сөздер: жетім балалар, ата – анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, әлеуметтік педагог, әлеуметтік және психологиялық қызмет.

Аннотация

В данной статье рассматривается система работы социального педагога колледжа с детьми – сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей, ее основные направления и особенности.

Ключевые слова: дети – сироты, дети, оставшиеся без попечения родителей, социальный педагог, социально – психологическая служба.

Annotation

This article deals with the system of work of the social pedagogue of the college with orphans and children left without parental care, its main directions and features.

Key words: orphans, children left without parental care, social educator, social and psychological service.

Введение

В рамках основных направлений деятельности социально – психологической службы колледжа, нацеленной на оказание социально – психологической помощи и созданиенеобходимых условий для дальнейшего развития личности ведется планомерная работа со студентами категорий «дети, оставшиеся без попечения родителей» и «дети – сироты».

Дети, оставшиеся без попечения родителей и дети – сироты – это смешанная социальная демографическая группа, включающая множество категорий, которые разнятся по степени социализации, социальному положению, личностным особенностям, специфики проявления социализации и имеющая характерные черты [1].

В колледж ежегодно поступают и обучаются дети, оставшиеся без попечения родителей и дети – сироты, с каждым новым учебным годом число студентов данных категорий неуклонно растет, что накладывает еще большую ответственность на преподавательский коллектив (Таблица 1).

Таблица 1 Контингент студентов

Учебный год	Количество студентов, оставшихся без попечения родителей и детей – сирот
2015 – 2016	34
2016 – 2017	39
2017 – 2018	49

Дети, оставшиеся без попечения родителей и дети – сироты являются особенно сложной категорией студентов. В процессе работы социальным педагогом решаются задачи, направленные на адаптацию детей к новым условиям обучения, предупреждение возникновения проблем связанных с посещением учебных занятий, профилактику возникновения правонарушений, сохранение прав социальной защиты в виде получения социальных выплат, стипендии, пособий, обеспечения горячим питанием, постановки в очередь на жилье, а также содействие будущему трудоустройству студентов.

Методы работы

Одним из факторов успешной адаптации студентов в колледже является систематическая посещаемость учебных занятий. В целях предупреждения проблем посещаемости учебных занятий ежедневно ведется контроль со стороны социально – психологической службы, кураторов групп. В случае выявления студентов пропускающих занятия без уважительной причины проводится заседание Совета по

профилактике правонарушений, выносится решение о поставке на внутриколледжный учет по категории «Пропуски учебных занятий» и продолжается контроль.

С целью осуществления данной задачи в 2017 – 2018 учебном году в работу был введен «Журнал учета посещения занятий студентами» (Рис 1). По итогам каждой недели в журнале ведется подсчет пропусков и анализируются их причины. Для подтверждения пропусков занятий студентами по уважительной причине у каждой группы заведена отдельная папка, в которой находятся медицинские справки, заявления и иные оправдательные документы студентов.

№ п.п.	Дата занятий			
	понедельник	вторник	среда	четверг
	Коль-во часов			
	Коллективные занятия			
	Фамилия и инициалы студента			
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14				
15				
16				
17				
18				
19				
20				
21				
22				
23				
24				

№ п.п.	Дата занятий		Всего пропущено		Примечание
	пятница	суббота	По уважительной причине	По неуважительной причине	
	Коль-во часов				
	Коллективные занятия				
	Фамилия и инициалы студента				
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					
17					
18					
19					
20					
21					
22					
23					
24					

Рисунок 1 Фрагмент журнала учета посещения

В целях профилактики правонарушений социальным педагогом совместно с инспектором ОЮП МПС УВД г. Петропавловск проводятся беседы в колледже и общежитии по соблюдению режима пребывания на улице несовершеннолетних студентов, ответственности за распитие спиртных напитков и курение в общественных местах, разъяснению законодательства Республики Казахстан и т.д.

Особенно важным и существенным в работе социально – психологической службы колледжа представляется направление в согласовании деятельности с полностью осиротевшими детьми и социальными сиротами – детьми – сиротами при живых родителях.

К данной категории детей относятся те дети, чьи родители в судебном порядке лишены родительских прав. Заботу о социальных сиротах берет на себя государство, либо близкие родственники, оформляя попечительство и опеку.

В 1987 году на Всероссийской учительской конференции академик А.А. Лиханов впервые обозначил понятие «социальное сиротство», заявив о 400 тыс. российских детей – сирот, 95 % из которых являются «сиротами при живых родителях» [1, с. 153].

Анализ показывает, что дети – сироты психологически не настроены на ожидание встречи с родителями, но они чтят память о родных, у них могли сохраниться, как правило, позитивные воспоминания о жизни в родной семье, они нуждаются в педагогически направленном участии, в специфических – по организационным формам и содержанию – способах социально – психологической поддержки.

Социальные же сироты настроены на взаимодействие и коммуникацию с родителями, которые их воспитанием не занимаются и по каким – либо причинам не заботятся о них либо положительно, либо отрицательно, что налагает определенный отпечаток на их психологическое здоровье и поведение.

При особенностях и некоторых различиях социальных сирот объединяет то, что все они не имеют родной семьи при живых родителях, не имеют модели правильного поведения в обществе и нормального семейного образа жизни. В большинстве своем дети, которые лишены родительского попечения, становятся заложниками стрессовой ситуации, которая оставляет глубокий след на судьбе каждого и отрицательно влияет на их психологическое, социальное и физическое здоровье.

В этой связи социальный педагог устанавливает доверительные отношения с детьми, часто проводятся беседы различного характера, коррекция поведения (при необходимости), работа с кураторами, опекунами, посещаются комнаты в общежитии для решения повседневных вопросов студентов с целью обеспечения комфортного обучения и проживания.

Согласно статье 122 пункта 4 Кодекса Республики Казахстан «О браке, супружестве и семье» опекунами или попечителями лиц, нуждающихся в опеке и попечительстве и находящихся в соответствующих организациях образования, медицинских организациях, организациях социальной защиты населения, являются администрации этих организаций [2]. На основании этого, директор колледжа является законным представителем детей, оставшихся без попечения родителей и детей – сирот в целях защиты их прав и интересов, образования и воспитания ему делегируется весь спектр прав и обязанностей, которые есть у родителей. В свою очередь директор согласно доверенности делегирует данный спектр полномочий социальному педагогу, который представляет интересы в необходимых организациях и занимается социализацией данных студентов.

Хочется отметить, что в условиях государственных учреждений воспитание детей – сирот, к сожалению, осложняет процесс социальной интеграции и не обеспечивает их полноценного личностного развития. Чем в более длительной изоляции ребенок находится в учреждении, чем раньше он отрывается от родительской семьи, тем сильнее выражены деформации психического развития. К видам таких деформаций можно отнести: недостаточность мотивационной и эмоционально – волевой сфер, устойчивые формы потребительского и эгоцентричного отношения к жизни.

Работа социального педагога колледжа в тесном взаимодействии кураторов и всего педагогического состава направлена на формирование самоорганизации, собственной активности, способности в категориях социальной ответственности правоценить свои поступки, способности взаимодействовать жить в пространстве социальных правовых норм, профессиональной самореализации.

В целях успешности в обучении и обеспечения жизнедеятельности, студенты, относящиеся к категории детей, оставшихся без попечения родителей и детей – сирот ежемесячно получают стипендию.

Ежегодно выделяются средства для обеспечения детей – сирот из учреждений интернатного типа, круглых сирот мягким инвентарем и одеждой. Данная работа осуществляется под контролем социального педагога и кураторов групп для целевого использования выделяемых средств.

В обязательном порядке дети, оставшиеся без попечения родителей и дети – сироты обеспечиваются горячим питанием согласно Стандарта государственной услуги «Предоставление бесплатного питания отдельным категориям граждан, а также лицам, находящимся под опекой (попечительством) и патронатом, обучающимся и воспитанникам организаций технического и профессионального, послесреднего и высшего образования» утвержденного приказом Министра образования и науки

Республики Казахстан от 7 августа 2017 года № 396 и зарегистрированного в Министерстве юстиции Республики Казахстан 25 сентября 2017 года № 15744 [3].

При поступлении в колледж дети, оставшиеся без попечения родителей и дети – сироты при отсутствии у них недвижимости (справка ЦОН) в обязательном порядке ставятся в очередь на жилье – либо в г.Петропавловске, либо по месту жительства.

В качестве меры по социальной защите детей, оставшихся без попечения родителей и детей – сирот, колледж ведет работу по их трудоустройству. Студенты обучаются правильному составлению резюме, поддерживается контакт с работодателями по их трудоустройству. Также детям – сиротам выплачивается выпускное пособие.

Результаты работы

Таким образом, деятельность социального педагога колледжа направлена на обеспечение социальной защищенности выпускников. Социальная защищенность определяется наличием образовательной и социально – психологической готовности будущего выпускника к социальной самозащите, а также законодательной базой, гарантирующей права и льготы выпускников; ресурсным и организационным обеспечением ее реализации. Эффективность осуществления социальной самозащиты в первую очередь определяется уровнем готовности к самостоятельной жизни детей, оставшихся без попечения родителей и детей – сирот и их социальной компетентностью.

Заключение

Для ежедневной работы с детьми, имеющими статус «дети, оставшиеся без попечения родителей» и «дети – сироты» необходим жизненный, профессиональный опыт, помноженный на открытость новому опыту, готовность к личностному, профессиональному росту, терпимость.

Результатом совместной, планомерной работы всего коллектива колледжа является ситуация того, что у студентов формируется чувство личной ответственности за свою жизнь, и они начинают осознавать необходимость опоры в жизни на свои силы.

Литература:

1. Иванов А.В. Социальная педагогика: Учебное пособие. – М.: Издательско – торговая корпорация «Дашков и К», 2010. – 424 с.
2. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>.
3. https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/konstitutsionnyiy_s_troy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-V1700015744.

УДК. – 372881

**ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ОРИЕНТИРОВАННОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ**

Степаненко В.Г.

(магистр педагогических наук, преподаватель, кафедра «Иностранные языки», Северо – Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, vika.stepanenko.1967@mail.ru)

Сырымбетова Д.С.

(преподаватель, кафедра «Иностранные языки», Северо – Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, dinaras81@mail.ru)

Андатпа

Кәсіби бағытталған білім өзімен маңызды оқу бөлімін ұсынады. Осы білімді менгере отырып толық қарым – қатынас жасау мамандар үшін міндетті шарт болып қаралады. Шет тіліндегі кәсіби білім оқыту мазмұнының маңызды бөлігі болып табылады. Шет тілі серіктестермен ауызша және жазбаша қарым қатынастағы бір құралы ретінде қызмет етеді.

Түйінді сөздер: кәсіби білім, кәсіби – бағытталған оқыту, педагогикалық үдеріс, шет тілі, кәсіби өзара әрекеттестік.

Аннотация

Профессиональные знания на иностранном языке представляют собой важнейшую часть содержания обучения. Владение этими знаниями рассматривается как обязательное условие полноценного общения специалистов, для которых иностранный язык выступает как ещё одно средство полного и письменного общения с зарубежными партнерами.

Ключевые слова: профессиональные знания, профессионально – ориентированное обучение, педагогический процесс, иностранный язык, профессиональное взаимодействие.

Annotation

Professional knowledge in a foreign language represents the most important part of the content of an educational process. Possession of this knowledge is considered as an compulsory condition of full specialists' communication for whom the foreign language acts as one more means of oral and written communication with foreign partners.

Key words: professional knowledge, profession – oriented study, pedagogical process, foreign language, professional interaction.

Введение

В условиях внедрения новой модели образования в Республике Казахстан вновь возрос интерес к образованию как к процессу развития личности. Главной задачей казахстанской образовательной политики является обеспечение качества современного образования на основе сохранения фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства [1, 4].

«Перемены, происходящие в общественно – политической жизни страны за последние десятилетия, неизбежно повлекли за собой изменение нравственно – духовных ориентиров, идеалов, содержания всех форм общественного сознания» [1, с.8].

Значимость создания условий для компетентной, социально – активной личности, внедрения инновационных технологий в педагогический процесс вуза обусловлена и

требованиями, отраженными в государственных документах (Концепция языковой политики Республики Казахстан [2, с. 5], Концепция развития иноязычного образования в РК [3, с. 4], Государственная программа «Образование» [4, 5], Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года [6, с. 104], Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы [7, с. 29], Концепция непрерывного педагогического образования [8, с. 34], в которых определены задачи системы образования по «созданию необходимых условий для получения качественного образования, направленного на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики» [9, 15].

В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы отмечается, что задачами системы образования РК являются: развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности, внедрение и эффективное использование новых технологий обучения [7, 12].

Определение стратегических приоритетов современного казахстанского вузовского образования вызывает необходимость изменения приоритетов в педагогическом процессе вуза, в частности, нового взгляда на профессиональную подготовку в бакалавриате. Это меняет цели, подходы, понимание образовательных задач педагогического процесса в целом [10, с. 100; 11, с. 150].

Процесс совершенствования системы образования связан с важнейшими изменениями в теории и практике педагогического процесса. Наблюдается изменение образовательной парадигмы, разрабатывается новое содержание образования, на место традиционных способов подачи информации приходит обязательное взаимодействие преподавателя со студентом [12]. В рамках изучения методики профессионально – ориентированного обучения и воспитания организуются научные дискуссии и споры, в них затрагивается сфера технологий и инноваций в обучении [10]. Появляются новые концепции, в рамках которых изучаются перемены, происходящие в подходах к теории, методике и технологии обучения. Но однозначным остается тот факт, что педагогический процесс в вузе должен быть, прежде всего, профессионально – ориентированным [13, с. 21].

Однако, организация профессионально – ориентированного обучения в высшей школе не представлена в полной мере из – за присутствующих нерешенных проблем, связанных, что особенно важно, с его научно – методическим обеспечением.

В настоящее время профессиональная деятельность специалистов практически во всех областях наполнена непрофессиональными или надпрофессиональными компонентами и умениями осмысления и анализа результатов, использования компьютером, базами и банками данных, владением иностранным языком, что должно быть отнесено к общеобразовательной подготовке. А это означает, что профессиональная школа начинает выполнять функции продолжения общего образования молодежи [13, 16].

Нравственной составляющей любой системы образования называется требование, состоящее в том, чтобы подготовка личности соответствовала нуждам развивающейся общественной практики. Проблема профессионально – ориентированного обучения предполагает специальное и постоянное рассмотрение и каждое новое поколение студентов заставляет по – иному подходить к её решению.

В связи с этим процесс обучения в вузе требует такой организации, при которой студент становился бы субъектом образовательной деятельности. Особое внимание при

таком подходе уделяется развитию индивидуальности студента (М.В. Кларин [13], М.А. Кусаинова [14], О.А. Абдуллина [15]).

Т. Кошеров [16], А. Джалмурзинова [16], Ж. Кошкаров [17], Г. Лекерова [18], А. Килибаев [18]). Исследованиями учёных (Н.Д. Хмель, Н.Н. Трегубова, Г.Е. Санай, К.С. Кудайбергенова) доказано, что профессионально – ориентированные знания и способы деятельности эффективно влияют на дальнейшее становление личности будущего специалиста, позитивно мотивируя ее к овладению профессией.

Современное состояние высшего образования с определенными направлениями его развития выдвигает новейшие требования к профессиональной подготовке выпускника и его качествам как личности. В числе важнейших – прочные профессиональные знания и умения, установка на гибкое их использование, инициативность, коммуникабельность, творческая активность, готовность к непрерывному саморазвитию.

Конкурентоспособность современного специалиста связана не только с его высокой квалификацией в сфере профессии, но и готовностью находить решение профессиональных задач в условиях иноязычной коммуникации. В связи с этим Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования [5, с.59] обязывает учитывать профессиональную специфику при изучении иностранного языка, его ориентации на реализацию задач будущей профессиональной деятельности выпускников.

Присутствие лингвистических знаний дает возможность выпускнику высшей школы быть в курсе всего нового, что появляется в его профессиональной области, вооружает его достижениями мировой науки, помогает использовать их в своей практике [2, 10].

Таким образом, учебный предмет «Иностранный язык», являясь интегративным по своей цели и междисциплинарным по предметному содержанию, обязан способствовать расширению образовательного кругозора студентов, социализации личности будущих специалистов, подготовке их к жизни в условиях многонационального и поликультурного мира [3, с.5].

В изученных нами научно – педагогических исследованиях иностранный язык как учебный предмет рассматривается с различных позиций: роль иностранного языка в формировании личности (А.М. Стояновский, Г.Е. Ведель, Л.В. Величкова); обучение иностранному языку как средству общения (Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез); формирование коммуникативной культуры в процессе обучения (О.И. Иванова).

Вместе с тем, анализ психолого – педагогической литературы по интересующей нас проблеме, изучение опыта работы преподавателей кафедры иностранных языков, анкетирование студентов неязыковых факультетов вуза свидетельствуют, что предмет общеобразовательного блока «Иностранный язык» воспринимается большим количеством обучающихся как общеобразовательный, не имеющий связи с будущей профессиональной деятельностью.

Неразработанность методологических подходов к организации обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей, факторов, критериев и показателей эффективности профессионально – ориентированного обучения дает основание полагать, что профессионально – ориентированное обучение иностранному языку студентов неязыковых специальностей на сегодня является необходимой и актуальной проблемой.

Таким образом, объективно существует ряд противоречий, требующих решения:

– между необходимостью реализации обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей и эмпирически сложившейся практикой функционирования педагогического процесса вуза;

– между сознанием специалистами разных областей производства необходимости повышения эффективности языковой профессиональной подготовки и недостаточной мотивацией изучения иностранного языка студентами неязыковых специальностей вузов;

– между необходимостью научно – методического обеспечения учебного процесса при обучении иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов и степенью его оснащенности.

Решение указанных противоречий легло в основу проблемы нашего исследования, заключающейся в выявлении психолого – педагогических проблем и создании модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей в условиях педагогического процесса вуза.

Требования практики и недостаточная разработанность проблемы позволили определить тему исследования: «Психолого – педагогические проблемы обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей».

Цель исследования – теоретическое обоснование психолого – педагогических проблем и создание модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей в условиях педагогического процесса вуза.

Объект исследования – процесс обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей.

Предмет исследования – содержание обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей

В процессе исследования мы придерживались следующей гипотезы: если обучение иностранному языку студентов неязыковых специальностей осуществлять с применением модели профессионально – ориентированного обучения иностранному языку, которая включает в себя:

– овладение языковыми профессиональными знаниями (умение ориентироваться в грамматических структурах; лексических единицах профессиональной направленности);

– готовность к речевому профессиональному общению (владение разными видами речевой деятельности на базе профессионально – ориентированной лексики; умение реализовать свои профессиональные потребности в иноязычном профессиональном общении с помощью многообразных языковых средств);

– готовность к самостоятельной профессиональной деятельности в условиях иноязычного профессионального общения (мотивация, познавательная и творческая активность обучающихся), то это предполагает повышение качества их профессиональной подготовки в целом, так как происходит организация и осуществление деятельности адекватной получаемым знаниям.

Для достижения поставленной цели и проверки рабочей гипотезы в исследовании были поставлены следующие задачи:

1. изучить научно – педагогические основы обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей;

2. изучить проблемы профессионально – ориентированного обучения в общей структуре педагогического процесса вуза;

3. разработать теоретическую модель обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей;

4. проверить опытно – экспериментальным путем эффективность модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов.

Методологической основой исследования являются:

– законодательные и нормативные документы Республики Казахстан в области высшего образования;

– труды отечественных и зарубежных ученых по философии, педагогике, психологии, технологизации педагогического процесса;

– совокупность философских, психолого – педагогических положений, раскрывающих концептуальные подходы профессионально – ориентированного обучения в высшей школе.

Методы исследования

Для решения поставленных в исследовании задач использовалась совокупность методов:

– теоретических: анализ философской, психолого – педагогической и методической литературы и нормативной документации; системно – функциональный анализ в сочетании с моделированием, синтез, обобщение;

– эмпирических: метод экспертных оценок, изучение педагогического опыта, наблюдение, тестирование, анкетирование, ранжирование, беседа, педагогический эксперимент; изучение продуктов учебной деятельности обучающихся;

– статистических: математическая и статистическая обработка полученных результатов в ходе исследования.

Результаты исследования

Обобщая вышеизложенное, приходим к выводу о том, что именно обучение профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей способствует формированию, развитию и трансформации мотивации студентов, которая, в свою очередь, позволит сделать иностранный язык неотъемлемой частью профессиональной и познавательной деятельности будущего специалиста.

Определив мотивацию обучающихся, для нашего исследования важно было выяснить факторы учебной успешности студентов, участвующих в опытно – экспериментальной работе, а также выявить субъективную оценку обучающихся качества проведения с ними учебных занятий по реализации модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей.

Большинство опрошенных (98 %) положительно относятся к реализации в учебном процессе вуза модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку.

Преимуществом данного обучения, по мнению 65 % респондентов, является возможность получения профессионально – значимой информации и для (45 %) приобретение новых знаний по специальным дисциплинам. Для 67 % опрошенных профессиональная направленность учебного материала оказывает наибольшее влияние на их мотивацию к изучению иностранного языка и для 72 % респондентов влияет на успешность учебной деятельности при изучении данной дисциплины.

Оценивая свой уровень знаний, полученных при изучении профессионально – ориентированного иностранного языка 35 % респондентов отнесли себя к низкому уровню обученности; 55 % – к среднему и 20 % – к высокому.

Подводя итог результатам эксперимента, следует отметить, что 93 % студентов желали бы продолжить курс изучения профессионально – ориентированного иностранного языка, около 2 % респондентов высказались против продолжения данного курса и 5 % – находятся в затруднительном положении.

Проведенный анкетный анализ выявил положительное отношение студентов к обучению профессионально ориентированному иностранному языку, высокий уровень мотивации к изучению иностранного языка с профессиональной направленностью. Также в результате исследования получены следующие заключения и выводы:

1. В настоящее время в системе высшего образования наметилось объективное противоречие между потребностью организации обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей и эмпирически сложившейся практикой функционирования педагогического процесса вуза.

2. Мы склонны считать, что одним из способов решения указанного противоречия может стать создание и реализация в учебном процессе модели профессионально – ориентированного обучения иностранному языку на неязыковых факультетах вузов, эффективность, которой обеспечат определенные педагогические условия.

3. Обучение профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов представляет собой процесс, направленный на формирование активной и творческой личности будущего специалиста, способного успешно применять лингвистические знания в профессиональной деятельности, и предполагающий приобретение специальных знаний и навыков, способствующих его профессиональному развитию в различных областях науки и производства. Данный процесс предполагает не только обучение иностранному языку как средству общения и передачи студентам социально и профессионально значимой информации, но и формирование многоязычной личности готовой к межкультурному общению.

4. Уровни овладения иностранным языком в контексте профессионально – ориентированного обучения раскрываются в следующих критериях и конкретизирующих их показателях:

– наличие языковых профессиональных знаний (владение грамматическими структурами; лексических единиц профессиональной направленности);

– готовность к речевой профессиональной коммуникативной деятельности (владение разнообразными видами речевой деятельности с использованием профессионально – ориентированной лексики; готовность реализовывать свои профессиональные потребности в иноязычном профессиональном общении с помощью различных языковых средств);

– готовность к самостоятельной профессиональной деятельности в условиях иноязычной профессиональной коммуникации (мотивация, познавательная и творческая активность обучающихся).

5. Модель обучения профессионально – ориентированному иностранному языку реализует в себе собой дидактическую систему, нацеленную на раскрытие и применение механизма языковой профессиональной подготовки студентов неязыковых специальностей вузов и способствующую научному обоснованию организационных подходов к формулировке целей обучения, отбору и конструированию содержания иноязычного обучения, отбору форм, методов и средств обучения, определению результатов обучения и его коррекции.

6. Модель включает в себя психологический, педагогический и лингвистический уровни.

7. Реализация данной модели происходит посредством специально спроектированной технологии обучения, которая представляет собой совокупность разнообразных средств учебной деятельности для гарантированного получения результатов обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов.

Заключение

В ходе изучения теоретических основ обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей мы исходили из следующих позиций:

– обучение профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов представляет собой процесс, направленный на формирование активной и творческой личности будущего специалиста, способного успешно применять лингвистические знания в профессиональной деятельности, и предполагающий приобретение специальных знаний и навыков, способствующих его профессиональному развитию в различных областях науки и производства. Данный процесс предполагает не только обучение иностранному языку как средству общения и передачи студентам социально и профессионально значимой информации, но и формирование многоязычной личности готовой к межкультурному общению.

Уровни овладения иностранным языком в контексте профессионально – ориентированного обучения раскрываются в следующих критериях и конкретизирующих их показателях:

– наличие языковых профессиональных знаний (владение грамматическими структурами; лексическими единицами профессиональной направленности);

– готовность к речевой профессиональной коммуникативной деятельности (владение разнообразными видами речевой деятельности с использованием профессионально – ориентированной лексики; готовность реализовывать свои профессиональные потребности в иноязычном профессиональном общении с помощью различных языковых средств);

– готовность к самостоятельной профессиональной деятельности в условиях иноязычной профессиональной коммуникации (мотивация, познавательная и творческая активность обучающихся);

– модель обучения профессионально – ориентированному иностранному языку реализует в себе дидактическую систему, нацеленную на раскрытие и применение механизма языковой профессиональной подготовки студентов неязыковых специальностей вузов и способствующую научному обоснованию организационных подходов к формулировке целей обучения, отбору и конструированию содержания иноязычного обучения, отбору форм, методов и средств обучения, определению результатов обучения и его коррекции;

– модель включает в себя психологический, педагогический и лингвистический уровни;

– реализация данной модели происходит посредством специально спроектированной технологии обучения, которая представляет собой совокупность разнообразных средств учебной деятельности для гарантированного получения результатов обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов.

При анализе содержательной стороны учебников и учебных пособий по изучению иностранного языка студентами неязыковых специальностей мы смогли выявить общие положительные и отрицательные характеристики существующих пособий по обучению иностранному языку в вузе на неязыковых специальностях.

К положительным характеристикам мы отнесли:

- коммуникативную направленность используемых учебников;
- соответствие содержания учебного материала поставленным целям и принципам обучения ;
- возможность обучения сразу нескольким видам речевой деятельности и потенциальные возможности развития самостоятельной учебной деятельности студентов на основе существующих упражнений, требующих работы в самостоятельном режиме.

К отрицательным характеристикам мы отнесли:

- полное отсутствие теоретической и практической базы по целенаправленному профессионально – ориентированному обучению;
- отсутствие специальных упражнений и рекомендаций профессионально – ориентированного характера, необходимых для успешного осуществления самостоятельной учебной деятельности;
- отсутствие упражнений либо методических приемов, направленных на повышение мотивации к выполнению того или иного задания, на создание положительного эмоционального настроя, на осуществление того или иного вида учебной деятельности, на внутреннюю заинтересованность и дальнейшее совершенствование в изучении иностранного языка;
- отсутствие методов и приемов комплексного формирования различных видов умений, конечной целью развития которых станет успешное овладение профессионально – ориентированным иностранным языком;
- на основе существующих учебников сложно осуществлять профессионально– ориентированное обучение иностранному языку студентов неязыковых специальностей вуза.

Существуют несколько способов решения возникающих трудностей:

- использовать на занятиях по иностранному языку материалы, знакомящие с базовыми понятиями специальности, так как часто преподаватели–предметники не уделяют достаточно внимания основам профессии;
- на занятиях по иностранному языку создавать ситуации, в которых студенты могли бы использовать полученные теоретические знания по специальности для решения практических проблем;
- использовать материалы, уже известные студентам, но представленные с другой точки зрения.

Для доказательства этих установок нами был разработан и осуществлен эксперимент на базе Северо – Казахстанского государственного университета имени Манаша Козыбаева.

В эксперименте были задействованы студенты факультета естественных наук и спорта, студенты инженерно – технического факультета, студенты факультета информационных технологий.

Всего в эксперименте участвовало 80 студентов первого и третьего курсов указанных выше факультетов.

Экспериментальное исследование проводилось на третьем курсе факультета естественных наук и спорта, факультете информационных технологий и инженерно –

техническом факультете, так как именно на этом этапе обучение носит профессионально – ориентированный характер.

Важным итогом проведенной работы мы считаем и тот факт, что 97 % опрошенных высказали твердую уверенность в применении полученных знаний и навыков в дальнейшей учебной и профессиональной деятельности.

Подводя итоги опытно – экспериментальной работы, проведенной в рамках настоящего исследования, мы можем утверждать, что использование обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей позволяет повысить у обучающихся показатели готовности к речевому профессиональному взаимодействию и к творческой профессиональной деятельности.

Таким образом, полученные результаты подтверждают результативность разработанной нами модели обучения профессионально – ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей, что и являлось целью опытно – экспериментальной работы, проведенной в рамках настоящего исследования.

Литература:

1. Указ Президента Республики Казахстан о Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011 – 2020 годы № 110 от 29 июня 2011 года. // СПС «Юрист».
2. Концепция языковой политики Республики Казахстан от 07.11.1996 // СПС «Юрист».
3. Концепция развития иноязычного образования в РК. Концепция утверждена Советом УМО на базе КазУМОиМЯ им. Абылай хана от 25.02.2006 г. // СПС «Юрист».
4. Государственная программа «Образование» от 30. 09. 2000г / Сборник законодательных актов «Образование в Республике Казахстан». – 2-ое изд. в 3-т., т.1 / Под ред. М. М. Кузембаева. – Алматы: Билим, 2003. – 216 с.
5. Образовательные стандарты общего и среднего образования Республики Казахстан: состояние, поиск и перспективы. – Астана: Фолиант, 2003. – 59 с.
6. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года // Образование. – Астана: Фолиант, 2000. – № 1. – С. 82 – 104.
7. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы. – Астана: Фолиант, 2010. – 29 с.
8. Концепция непрерывного педагогического образования. В сб.: Программы университетов и педагогических институтов – Алматы: МОН РК, АГУ им. Абая, 2000. – 34 с.
9. Закон об инновационной деятельности./Сборник законодательных актов «Образование в Республике Казахстан». – 2 – ое изд. в 3 – т., т.1 /Под ред. М.М. Кузембаева. – Алматы: Билим, 2003. – С. 81 – 86.
10. Кусаинов А.К. Развитие образования: проблемы и перспективы. – Алматы: «Изд – во ROND&A», 2005. – 280 с.
11. Антология педагогической мысли Казахстана / Сост. К.Б. Жарикбаев, С.К. Калиев. – Алматы: Рауан, 1995. – 512 с.
12. Божович Л.И. Проблемы формирования личности/Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Изд – во института практ. психологии: Воронеж НПО «МОДЭК», 2004. – 352 с.
13. Кларин М.В. Личностная ориентация в непрерывном образовании // Педагогика. – М.: Просвещение, 1996. – № 2. – С. 14 – 21.
14. Кусаинова М.А. Индивидуализация процесса обучения как средство повышения уровня знаний учащихся: Автореф. дис. канд. наук. – Алматы: Билим, 1997. – 24 с.
15. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. Для педагогических специальностей высших учебных заведений. – М.: Просвещение, 2001. – 139 с.
16. Кошеров Т., Джалмурзинова А. Пути совершенствования учительского мастерства в современных условиях//Высшая школа Казахстана. – Алматы: Билим, 2002. – № 1. – С. 38 – 42.
17. Кошкарров Ж. Программа – 2030 в системе высшего образования // Вестник высшей школы

Казахстана. – Алматы, 1998. – № 2. – С. 115 – 127.

18. Лекерова Г., Килибаев А. Психолого – педагогические основы формирования мотивов профессиональной деятельности // Высшая школа Казахстана. – Алматы: Билим, 2002. – № 1. – С. 57 – 61.

УДК 372.853

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В ШКОЛЕ ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ

Усеинов Б.М.

*(к.ф-м.н., доцент, кафедра физики, СКГУ им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск)*

Нуржанова А.Э.

*(кафедра физики, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск,
aislu.nurzhanova07@gmail.com)*

Аңдатпа

Осы мақалада Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы білім беру жүйесінің негізгі кезеңдері сипатталады.

Сондай – ақ, жаңартылған білім беру мазмұнының 7 – сыныптарда «Механикалық қозғалыс» тарауы бойынша жетілдірілген әдістемесінің бір нұсқасы ұсынылған. Сабақ оқушылардың сабақ барысында танымдық белсенділігін арттыру мақсатына бағытталған.

Түйін сөздер: әдістеме, жаңартылған білім беру мазмұны, физика, механикалық қозғалыс.

Аннотация

В данной статье описываются основные моменты современной системы образования в Республике Казахстан. Также предложен один из вариантов усовершенствованной методики по обновленному содержанию образования в 7 классах по разделу «Механическое движение». Урок направлен на повышение познавательной активности учащихся в ходе урока.

Ключевые слова: методика, обновленное содержание образования, физика, механическое движение.

Annotation

This article describes the main points of the modern education system in the Republic of Kazakhstan. Also there was suggested one of the options of the advanced technique according to the updated content of education in the 7th grade under the section «Mechanical movements». The aim of the lesson is to improve students' cognitive activity during the lesson.

Key words: methodology, the updated content of education, physics, mechanical movement.

Введение

В соответствии с Государственной программой развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 – 2019 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205, основными направлениями работы по повышению качества образования являются обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям; удовлетворение потребности учащихся в получении образования, обеспечивающего успех в быстро меняющемся мире; формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан.

Сегодня образование вступило в стадию фундаментальных реформ, основу которых составляет принципиально новое мышление.

Школы страны учатся по обновленной системе образования. По словам Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева, к 2020 году переход на 12 – летнюю модель обучения будет полностью завершён. «Для этого планируется построить не менее двухсот школ за счет средств республиканского бюджета и столько же – за счет местных бюджетов», – заявил Глава государства в послании народу Казахстана.

Переход на обновление содержания образования предъявляет новые требования к работе в рамках компетентного подхода к образованию, обеспечение педагогов здоровьесберегающими технологиями, формирование готовности работать в условиях возросшей индивидуализации образовательного процесса. Обновление структуры образования заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления школьников.

Предлагаемая к рассмотрению программа обновления образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях созданной коллаборативной среды, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе осуществления должны реализовываться межпредметные связи. Кроме перечисленного обязательным является использование ИКТ, диалоговое обучение, осуществляться методы исследования и своевременное реагирование на потребности учащихся.

С сентября 2019 года в 10 и 11 классах Республики Казахстан и по четырем предметам (физика, химия, биология, информатика) преподавание будет вестись на английском языке. Этот шаг безусловно является одним из самых сложных и ответственных видоизменений в системе среднего образования.

Для более четкого понимания рассмотрим в чем разница между методикой преподавания физики по старой программе и по обновленной программе содержания.

По старой методике в начале учебного процесса изучался теоретический материал, то есть читалась лекция, затем проводились практические и лабораторные работы.

По обновленной программе на уроках физики, учащиеся учатся не просто проводить эксперименты, но и осуществлять сбор, запись и анализ данных; построение графиков зависимости и нахождение градиента; нахождение погрешностей, в том числе с помощью метода Корнфильда; определение факторов, влияющих на проведение эксперимента и предложение путей его улучшения. Благодаря этому, каждый учащийся получает возможность самостоятельно пройти по исследовательскому пути и прийти к выводу того или иного физического закона.

В связи с такими кардинальными изменениями в системе образования нами предложена усовершенствованная методика преподавания физики по обновленной программе содержания в 7 классе по разделу «Механическое движение».

Рассмотрим разработку урока по теме «Механическое движение и его характеристики».

Таблица 1 План урока

<i>Раздел долгосрочного плана: (7.1 В): Скорость /Speed</i>		<i>Школа: НСШ № 31 ФИО учителя: Нуржанова А.Э.</i>	
<i>Дата:</i>		<i>Количество присутствующих:</i>	
<i>Класс: 7__</i>		<i>отсутствующих:</i>	
<i>Тема урока</i>	<i>Механическое движение и его характеристики Mechanical motion and its characteristics</i>		
<i>Цели обучения, которые достигаются на данном уроке (ссылка на учебную программу)</i>	<p>7.2.1.1 понимать физический смысл терминов – траектория, путь, перемещение, скорость, средняя скорость;</p> <p>7.2.1.2 понимать относительность механического движения;</p> <p>7.2.1.5 различать прямолинейное равномерное и неравномерное движение;</p>		
<i>Цели урока</i>	<p>Все учащиеся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Будут понимать физический смысл терминов: траектория, путь, перемещение, скорость, средняя скорость. • Понимать относительность механического движения. • Различать прямолинейное равномерное и неравномерное движение. <p>Большинство учащихся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Будут выражать из формулы другие неизвестные. <p>Некоторые учащиеся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Решать задачи на английском языке. 		
<i>Критерии успеха</i>	<ul style="list-style-type: none"> • учащиеся понимают смысл терминов: траектория, путь, перемещение, скорость, средняя скорость • приводят примеры относительности механического движения • различают прямолинейное равномерное и неравномерное движение; 		

<p><i>Языковые цели</i></p>	<p><i>Pupils can:</i> <i>Terminology:</i> <i>Trajectory, path, displacement, speed, average speed</i> Траектория, путь, перемещение, скорость, средняя скорость Useful expressions for dialogs and letters: We consider that ... The body moves if Trajectory is a line Movement is a vector.</p>	
<p><i>Привитие ценностей</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Воспитание академической честности; • Привитие у учащихся чувства ответственности; <p><i>Знание и понимание ГГ:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Глобализация и независимость <p><i>Ценности ГГ:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Забота об окружающей среде и стремление к устойчивому развитию <p><i>Навыки ГГ:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Уверенность в себе и навыки рефлексии 	
<p><i>Межпредметные связи</i></p>	<p><i>Связь с математикой</i></p>	
<p><i>Предварительные знания</i></p>	<p>Векторные и скалярные величины; формулу скорости; единицы измерения скорости, расстояния, времени.</p>	
<p><i>Ход урока</i></p>		
<p><i>Запланированные этапы урока</i></p>		
<p>Начало урока 5 мин</p>	<p><i>Позитивный настрой(1 мин)</i> Проверочная работа на знание правил сложения векторов. <u>Задание1. Сложить попарно векторы (все возможные варианты)</u></p>	<p><i>Ресурсы</i></p>

<p>2 мин</p>	<p><u>2. Приведите примеры скалярных величин:</u></p> <hr/> <p><u>3. Приведите примеры векторных величин:</u></p> <hr/> <table border="1" data-bbox="504 385 1264 689"> <thead> <tr> <th><i>Критерий</i></th> <th></th> <th></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Различает скалярные и векторные величины</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Приводит примеры скалярных и векторных величин</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Умеет складывать коллинеарные вектора</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table> <p>На слайде показано движение вагонов. Задание. Подумайте какие из тел в данном случае движутся? А какие покоятся? На какие существенные моменты вы обращали внимание? Чтобы ответить на вопрос? Обсуждение в парах. Обсуждение класса. Постановка темы и задач урока: 1) узнать, что понимают под механическим движением, его характеристики; 2) уметь объяснять относительность движения.</p>	<i>Критерий</i>			Различает скалярные и векторные величины			Приводит примеры скалярных и векторных величин			Умеет складывать коллинеарные вектора			<p><i>Ресурсы</i></p>
<i>Критерий</i>														
Различает скалярные и векторные величины														
Приводит примеры скалярных и векторных величин														
Умеет складывать коллинеарные вектора														
<p>Середина урока 15 мин</p> <p>15 мин</p>	<p>Поиск ответов на вопросы в тексте (стр.64 – 66, 78 – 82).</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Что такое механическое движение? 2. Что понимают под системой отсчета? 3. Что такое материальная точка? 4. Что понимают под траекторией? 5. Что такое путь и перемещение? <p>Обсуждение результатов самостоятельной работы. На доске картинка. Как определить среднюю скорость движения ученика?</p> <p>The diagram shows a horizontal line representing a path. On the left is a house labeled 'HOME'. Below it, 'v₁' and 't₁' are indicated. The first segment of the path is labeled 's₁'. An asterisk (*) marks the point where the student gets on a bus. The second segment is labeled 'v₂' and 't₂'. The bus is labeled 'BUS'. The second segment of the path is labeled 's₂'. On the right is a school building.</p> <p>В обсуждении коснуться быстроты движения тела. Ввести понятие скорости, средней скорости, расчетные формулы. Решить задачу для конкретного ученика. Ученик идет со скоростью 2 м/с до остановки от дома 5 минут. Затем едет на автобусе со скоростью 36 км/ч 15 минут. Определите путь и среднюю скорость ученика.</p>	<p>Презентация</p>												

	<p>1. В движущемся вагоне пассажирского поезда на столе лежит книга. В покое или движении находится книга относительно:</p> <p>а) стола; б) рельсов; в) пола вагона; г) телеграфных столбов?</p> <p>2. Какую траекторию при движении описывает центр колеса автомобиля относительно прямолинейной дороги?</p> <p>3. Consider the movement of the ends of the minute and hour hands of the clock. What is common between these movements? How do they differ from each other?</p> <p>4. The cyclist moves evenly and rectilinearly. What is the trajectory of the wheel rim points relative to the bicycle frame?</p> <p>5. Which parts of a bicycle in straight – line motion describe straight – line trajectories relative to the road, and which ones are curvilinear?</p> <p>№ 133</p> <p>Удобнее всего оформить результат в виде таблицы</p> <table border="1" data-bbox="598 1048 1244 1348"> <tr> <td>Траектория – прямая линия</td> <td>Траектория – кривая линия</td> </tr> <tr> <td>Кабины лифта</td> <td>Спортсмена на беговой дорожке на дистанции 3000 м</td> </tr> <tr> <td>Дождевых капель в безветренную погоду</td> <td>Карандаша, когда им пишут</td> </tr> </table> <p><i>Решение расчетных задач.</i> <i>Обратить внимание на оформление задач.</i></p>	Траектория – прямая линия	Траектория – кривая линия	Кабины лифта	Спортсмена на беговой дорожке на дистанции 3000 м	Дождевых капель в безветренную погоду	Карандаша, когда им пишут	
Траектория – прямая линия	Траектория – кривая линия							
Кабины лифта	Спортсмена на беговой дорожке на дистанции 3000 м							
Дождевых капель в безветренную погоду	Карандаша, когда им пишут							
<p>Конец урока 3 мин</p>	<p>Обобщение и систематизация материала, изученного на уроке домашнее задание: прочитать §11,15,16. Из задачника стр. 23 задание 159</p>	<p>Презентация Задачник</p>						
<p><i>Дифференциация – каким образом Вы планируете оказать больше поддержки? Какие задачи Вы планируете поставить перед более способными учащимися?</i></p>	<p><i>Оценивание – как Вы планируете проверить уровень усвоения материала учащимися?</i></p>							

<p><i>Учащиеся будут:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • понимать определение механического движения, относительность движения <p>Знать, что такое траектория, материальная точка;</p> <ul style="list-style-type: none"> • знать обозначения и единицы измерения пути, перемещения, скорости, средней скорости; <p>Вспомнят формулу для расчета скорости.</p> <p><i>Большинство учащихся будут:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • уметь объяснять относительность механического движения; • рассчитывать скорость, среднюю скорость; <p><i>Некоторые учащиеся будут:</i></p> <p>Уметь складывать или вычитать скорости при относительном движении;</p>	<p><i>Проведением проверочной работы в начале урока, при решении задач в конце.</i></p>	<p><i>Здоровье и соблюдение техники безопасности</i></p>
--	---	--

<p><i>Рефлексия по уроку</i></p> <p>Были ли цели урока/цели обучения реалистичными?</p> <p>Все ли учащиеся достигли ЦО?</p> <p>Если нет, то почему?</p> <p>Правильно ли проведена дифференциация на уроке?</p> <p>Выдержаны ли были временные этапы урока?</p> <p>Какие отступления</p>	<p>Используйте данный раздел для размышлений об уроке. Ответьте на самые важные вопросы о Вашем уроке из левой колонки.</p>	<p>Смена видов деятельности, подбор доступного материала</p>
---	---	--

были от плана?		
----------------	--	--

Заключение

Таким образом, в данной статье нами предложен один из вариантов усовершенствованной методики по обновленному содержанию образования в 7 классах по разделу «Механическое движение», и планируется проведение педагогического эксперимента в школах г. Петропавловска. Данная методика нацелена на эффективное обучение в 7 классах по разделу «Механическое движение» с частичным применением английского языка.

Литература:

1. Основы методики преподавания физики /Под ред. Перышкина А.В., Разумовского В.Г., Фабриканта В.А. – М.:Просвещение, 1983. – 398 с.
2. Государственный Общеобязательный Стандарт Образования Республики Казахстан 2017 год [Officialwebsite]. – Режим доступа:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080> (ссылка активна на 03.12.17).
3. Педагогика: учебник для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей/Под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 2008. – 576 с.
4. Ефремов О.Ю. Педагогика: Краткий курс. – СПб.: Питер, 2012. – 256 с.: ил. – (Серия «Краткий курс»).
5. Краевский В. В. Методология педагогики: Пособие для педагогов – исследователей. – Чебоксары: Изд – во Чуваш, ун – та, 2001. – С. 91 – 119.
6. Инструктивно – методическое письмо 2017 – 2018 учебный год [Officialwebsite]. – Режим доступа: [http://5.ai.kz/wp-content/uploads/2017/02/инструктивно – методическое – письмо – 2017 – 2018 – учебный – год.pdf](http://5.ai.kz/wp-content/uploads/2017/02/инструктивно-методическое-письмо-2017-2018-учебный-год.pdf) (ссылка активна на 07.12.17).
7. Морева Н.А. Современная технология учебного занятия / Н.А. Морева. – М.: Просвещение, 2007. – 158 с.
8. Сवादковский И.Ф. Введение в педагогику: курс лекций / И.Ф. Сवादковский. – М.: Академия, 2005. – 156 с.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ /
TECHNICAL SCIENCES**

UDC 666.29.052

**ELECTROCHEMICAL DEPOSITION OF CRACK – FREE COATINGS
ON BASE OF NI – W BINARY ALLOY****Tolstoguzov A.***(Centre for Physics and Technological Research (CeFITec), Dept. de Física da Faculdade de Ciências e Tecnologia (FCT), Universidade Nova de Lisboa, 2829 – 516 Caparica, Portugal)***Gololobov G.P.***(Ryazan State Radio Engineering University, Gagarin Str. 59/1, 390005 Ryazan, Russian Federation)***Suvorov D.V.***(Ryazan State Radio Engineering University, Gagarin Str. 59/1, 390005 Ryazan, Russian Federation)***Аңдатпа**

Ni – W қорытпасына негізделген пирофосфатты электролитті импульстік ток режимінде негізделген электрохимиялық жабудың негізгі ерекшеліктері зерттелді. 8,7 және 9,5 рН екі электролит пайдаланылды. Тұндыру 0.01 – 0.1 А / см² диапазонында өзгертін ток тығыздығымен жүргізілді және жұмыс циклі (салыстырмалы импульстік ұзақтығы) 20 – 100 % шегінде өзгерді. Беткі қабаттың морфологиясы, SEM, EDS және XRD көмегімен қаптамалардың элементтік және фазалық құрамы зерттелді. Эксперименттік жағдай анықталды, бұл максималды ток ағымына және жабудағы максималды W құрамына жетуге мүмкіндік береді. Импульстік ток режимі 6 мкм – нен астам қалыңдығымен жарықтарсыз жоғары сапалы қаптамаларды алуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: бинарлық қорытпасы Ni – W; сызаттарсыз жабу; импульстік ток электродтау; ағымдық шығу; пирофосфатты электролит.

Аннотация

Изучены основные особенности электрохимического осаждения покрытий на основе сплава Ni – W в импульсном токовом режиме с использованием пирофосфатного электролита. Использовались два электролита с pH 8,7 и 9,5. Осаждение осуществлялось с плотностью тока, изменяющейся в диапазоне 0,01 – 0,1 А/см², а скважность (относительная длительность импульса) изменялась в пределах 20 – 100%. Морфологию поверхности, элементный и фазовый состав покрытий изучали с помощью SEM, EDS и XRD. Были определены условия эксперимента, позволяющие достичь максимального выхода по току и максимального содержания W в покрытиях. Установлено, что импульсный токовый режим позволяет получать высококачественные покрытия без трещин толщиной более 6 мкм.

Ключевые слова: бинарный сплав Ni – W; покрытие без трещин; импульсное токовое электроосаждение; выход по току; пирофосфатный электролит.

Annotation

The main features of electrochemical deposition of the coatings based on Ni – W alloy in the pulse current mode using pyrophosphate electrolyte was studied. Two electrolytes with pH of 8.7 and 9.5 were used. The deposition was carried out with the current density varied in the range of 0.01 – 0.1 A.cm⁻², and the duty cycle (the relative pulse duration) was changed within 20 – 100 %. The surface morphology, elemental and phase composition of the coatings were studied by SEM, EDS and XRD. The experimental conditions allowing to reach maximum of the Faradaic efficiency and W – content in the coatings are determined. It was found that the pulse current mode enabled to fabricate high – quality coatings without cracks at a thickness greater than 6 μm.

Key words: Ni – W binary alloy; cracks – free coating; pulse current electrodeposition; Faradaic efficiency; pyrophosphate electrolyte.

Introduction

Electrodeposited metal and alloy coatings are widely employed in order to increase surface hardness, electroconductivity, wearability, corrosive and electroerosive resistance, to provide necessary decorative properties, etc. Among them molybdenum and tungsten alloys with metals of the iron group, in particular Ni – W alloys, are regarded as very promising electrolytic coatings possessing high operating characteristics, especially electroerosive resistance [1 – 3]. Microhardness of these alloys depends on the relative W – content and can reach 4.5 – 7 GPa. After the heat treatment its value increases to 9 – 10 GPa.

Binary Ni – W coatings have prospects to become a good substitution for hard chromium plating. As compare with Cr coatings, Ni – W coatings keep hardness at elevated temperatures and exhibit higher corrosive and wear resistances [4, 5]. Besides, deposition of Ni – W coatings is nontoxic and environmentally friendly process [6, 7], and it is less power – consuming [8] as against Cr electroplating technology.

The field of application of Ni – W electrodeposited coatings is vast enough [9]. For example, the proper corrosion resistance of these alloys has made their application possible as hard coatings [10 – 19]. It is known [20 – 22] that Ni – W alloys exhibit catalytical activities [20 – 22] and can be employed as catalysts for oxidation of exhaust gases of internal combustion engines.

In electrical contacts, it is necessary to have effective barrier layers against corrosion and diffusion. Because nanocrystalline Ni – W can improve the corrosion resistance, minimize contact wear, and significantly reduce the formation of intermetallic compounds, resulting from interlayer diffusion at interfaces, these alloys with 15.8 at. % of tungsten can be considered as reasonably effective barriers for electronic/electrical contacts [23].

One of the main problem of electroplating technology is a high level of internal stresses in the deposited coatings causing their damaging (cracks). Using water – based electrolytes for Ni – W electroplating, one can observe significant hydrogen release resulting in the distortion of coating structure due to its hydrogen saturation, which provokes stress cracking of coatings. These cracks significantly influence on the operating characteristics of coatings, particularly on their corrosion resistance [9]. To avoid crack development, different methods are used like introduction of special additives to electrolytes, application of pulse current mode, employing of third coprecipitating metal, and deposition under supergravitation conditions [24].

In [24], an influence of the electrolytes with different ligands (citrate, glycine, triethanolamine, and their combinations) as well as the regimes of electrochemical deposition (DC and pulse mode with reverse current) on the level of internal stresses in Ni – W coatings were studied. It was shown that in all cases an internal stress in the coatings increases with the time passed from the beginning of deposition. To decrease internal stress, complex electrolyte contained three abovementioned ligands in equal proportions was proposed to use. Pulse – reverse current mode somewhat decreased such stresses but did not prevent their development with the course of time. At the same time, an adding of 1,3,6 naphthalene trisulfonic acid and insertion of chloride ions in electrolyte by means of partly replacing of nickel sulfite for its chloride compound along with application of the pulse – reverse current mode significantly reduce the probability of cracks development in coatings. However, in that case the coatings

exhibit high surface roughness and rather low W – content (ca. 7 – 9 at. %), which limits their range of application.

It was shown [25] that electrochemical deposition of Ni – W alloys from citrate electrolyte under the conditions of high gravitation (within the range of 101 – 256 g) suppress the cracks development. An effective removing of hydrogen bubbles off the coating surface by means of increased the Archimedean force is considered as the main mechanism responsible for an improving of the coatings quality.

Comparative study on electrochemical deposition of Ni – W alloys from citrate electrolyte under DC and pulse current (PC) modes was carried out in [26]. It was revealed that PC mode promotes an increase of W content as compared to DC mode, and significant decrease of the surface roughness of coatings was achieved under the duration of cathode pulse of 1 millisecond (at the ratio of cathode pulse duration to the pause as 1/10).

Well – proved citrate electrolytes on base of organic ligands glycine and triethanolamine are widely employed for the fabrication of Ni – W coatings. However, their use is not always possible due to the aggressive interaction of citrate and citric acid with substrate materials.

The main disadvantages of these electrolytes are the following:

- deterioration of the coatings adhesion due to the formation in electrolyte the products of anodic oxidation of ligands ions;
- presence in the coatings carbon – containing organic impurities, which can cause carbon diffusion towards the surface of coatings;
- rather low stability of the electrolyte composition.

Among various electrolytes with inorganic ligands pyrophosphate electrolytes can be employed for the production of coatings on base of refractory metals, including Ni – W coatings. The main advantages of such electrolytes are their stability, an absence of anodic oxidation of ligands ions, high scattering power, an ability to produce «smooth – faced» coating (of low surface roughness), carbonless composition of electrolytes, and environmental safety. However, the features of electrochemical deposition of Ni – W alloys from pyrophosphate electrolytes are insufficiently investigated. For example, in [27, 28] the deposition of these alloys in DC mode was studied but the presence of surface cracks in coatings was revealed.

The present work purposes the studying electrochemical deposition of N – W binary alloys by using pyrophosphate electrolytes in pulse current mode and, basing on the results of this study, the revealing of main features of the fabrication of crack – free coatings.

Experimental

2.1. Plating bath chemistry

Binary N – W alloy was electrochemically deposited from pyrophosphate – ammonium electrolyte [28] containing $\text{NiSO}_4 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (nickel sulfate hexahydrate) 0.2 M, Na_2WO_4 (sodium tungstate) 0.2 M, $\text{K}_4\text{P}_2\text{O}_7$ (potassium pyrophosphate) 0.6 M, and $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ (ammonium sulfate) 0.15 M. All these components are dissolved in bi – distilled water with resistivity of 1 MOhm.cm. Two electrolytes with different pH, namely, 8.7 and 9.5, were used. Such choice is determined by the range of electrolyte stability (8.5 – 10.0) and by significantly difference in the ligand content of electrolytes depending on pH value [28]. This value was adjusted by means of adding H_2SO_4 (0.1 M solution) and NaOH (0.1 M solution). Pyrophosphate ions $\text{P}_2\text{O}_7^{4-}$ form complex ions with Ni^{2+} ions of $\text{Ni}(\text{P}_2\text{O}_7)_2^{6-}$ composition, and an addition of NH_4^+ ions significantly increases the Faradaic efficiency [27]. The volume in each experiment was 250 ml.

2.2. Operating conditions

A usual two – electrode cell was used in our experiments. As substrates, oxygen – free copper Cu – DHP plates by size of $1 \times 2 \text{ cm}^2$ with a thickness of 1 mm were employed. Substrates were polished by means of a felt circle without any abrasive and then were degreased in the solution containing NaOH and Na_2CO_3 with concentration of $100 \text{ g}\cdot\text{l}^{-1}$ for each component at the temperature of $70 \text{ }^\circ\text{C}$. Before electrochemical deposition substrates were immersed in 15 % solution of HCl for 30 s and then were washed in bi – distilled water. As an anode, a platinum plate of a 4 cm^2 in square was used. The current density was ranged within $0.01 - 0.1 \text{ A}\cdot\text{cm}^{-2}$, and both DC and PC modes were applied. The pulse repetition period did not change and was 100 ms; the cathode pulse duration varied within 20 – 50 ms, and the pause duration are chosen in the range of 50 – 80 ms. A potentiostat IPC Pro 3A by Volta (Saint – Petersburg, Russian Federation) was employed to provide the electrical currents during electrodeposition.

The electrolyte's temperature in our experiments was $55 \pm 1 \text{ }^\circ\text{C}$. It was provided by means of a magnetic stirring with heating C – MAG HS 7 digital by IKA (USA) using the feedback via a temperature sensor PT1000 by Thermometrics (USA). Stirring of the electrolyte was not used.

2.3 Characterization techniques

Microstructural images were collected using a scanning electron microscope JSM – 6610LV by JEOL (Japan) equipped with an energy dispersive X – ray microanalyzer INCA X – MAX by Oxford Instruments (England) allowed determining quantitative elemental composition of the coatings. We used a 30 keV acceleration potential in our experiments. The thickness of coatings was determined by means of cross – section microstructural measurements on SEM images. Relative accuracy of these measurements was estimated within the range of $\pm 3.5 \%$. Phase composition of the coatings was studied by X – ray diffractometer D8 Discover by Bruker (Germany) at the Research Center «Physics and technology of micro – and nanostructures» by the Institute for Physics of Microstructures Russian Academy of Science (Nizhny Novgorod, Russian Federation).

Results and discussion

During our experiments more than 150 coatings of different thickness using two electrolytes with pH of 8.7 and 9.5 were produced and studied. The electrochemical deposition was carried out in DC and PC modes for different current densities.

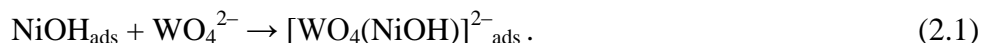
Below we consider the chemical reactions taking place in the course of Ni – W deposition from pyrophosphate electrolyte [27, 28].

The nickel reduction occurs via three – stage reaction:

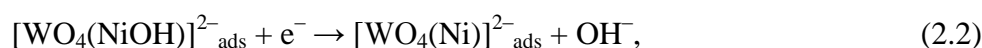

At the first stage, complex pyrophosphate ion $[\text{Ni}(\text{P}_2\text{O}_7)_2]^{6-}$ interacts with hydroxide ion OH^- which results in the formation of complex ion $[\text{Ni}(\text{OH})(\text{P}_2\text{O}_7)_2]^{3-}$. This ion is adsorbed on the surface of the growing coating. At the second stage, it is reduced to NiOH, which in turn is reduced to metallic nickel.

In accordance with [28], coprecipitation of tungsten occurs via the chemical reaction resulting in the formation of cluster heterometallic compound containing Ni – W bond:

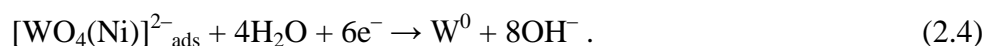
This compound is reduced by means of one of the reactions:

or

In the compounds formed, the W – O bond is very weak, and these compounds are reduced to tungsten on the cathode:

Representative scanning electron microscopy (SEM) images of Ni – W coatings produced in DC mode with different current densities are presented in Fig. 1. Inserts in the upper right corner in both panels of this figure show energy dispersive X – ray spectra (EDS). The pH in both cases was 9.5, and a thickness of the coatings was ca. 6 μm . On these figures, one sees a rather dense net of microcracks on the surface resulting either due to hydrogen embrittlement or from residual stresses [29, 30]. This net is formed in stochastic manner and coincides with globule boundaries, but only for some fragments. Also, the number of cracks and W – content increase with an increase in the current density. As mentioned in [1, 2, 28] such coating of a thickness bigger than 5 μm is practically impossible to prepare without cracks using DC mode.

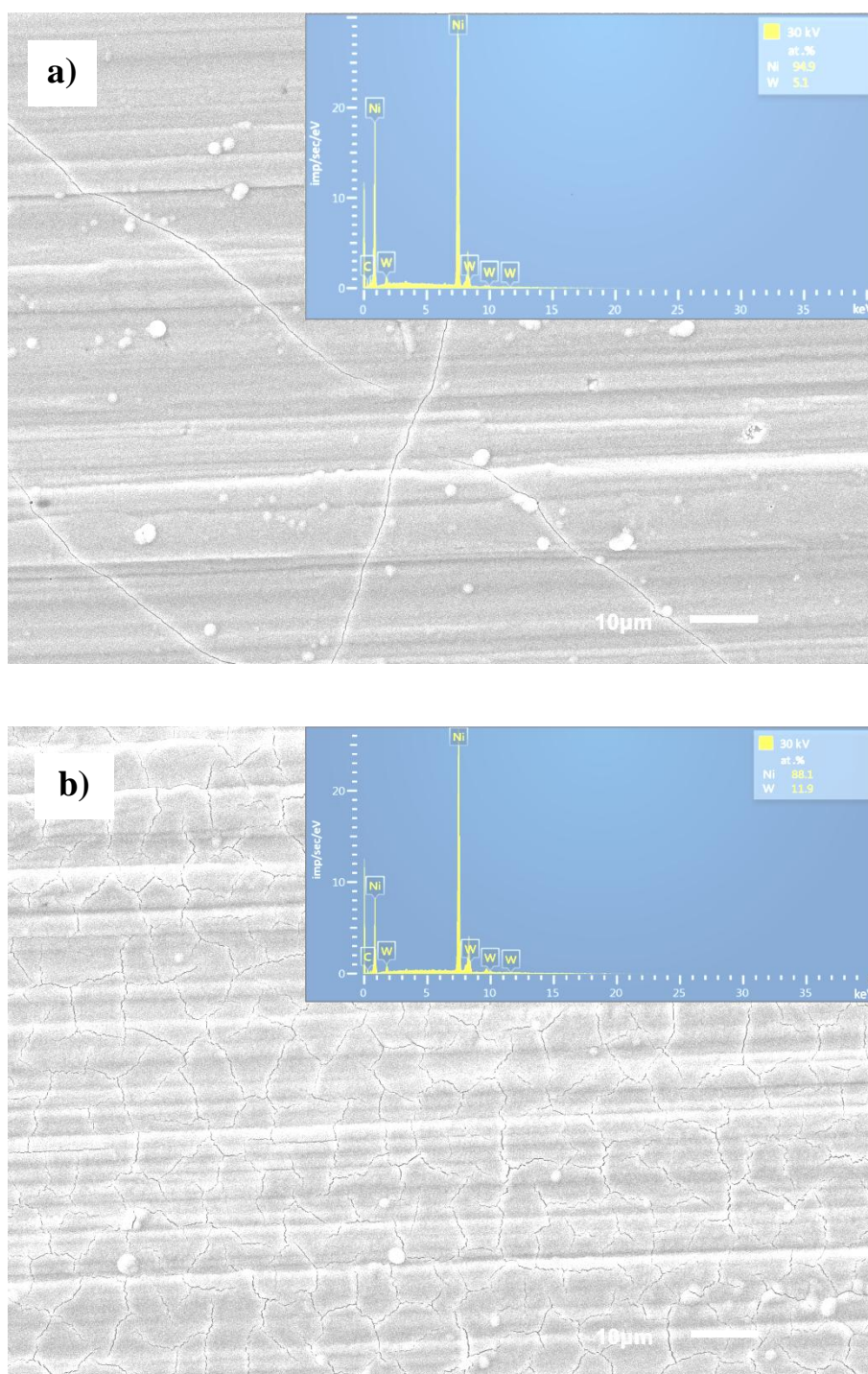

Fig. 1 SEM images of Ni – W coatings produced in DC mode with different current densities, $A \cdot cm^{-2}$: a) 10^{-2} , b) 5×10^{-2} . An insert in the upper right corner in both panels shows EDS spectra

3.1. An influence of the conditions of electrochemical deposition on the Faradaic efficiency and W – content in the coatings

To study an influence of the cathode current density on the Faradaic efficiency (FE) and W – content in coatings, we fabricated a set of the coatings under the conditions of constant charge passed through electrolyte.

The Faradaic efficiency was estimated in accordance with

$$\eta = \eta_W + \eta_{Ni} = \frac{w_W \Delta m / E_W}{q} + \frac{w_{Ni} \Delta m / E_{Ni}}{q}, \quad (3)$$

where η_W is the component of the FE for W, η_{Ni} is the component of the FE for Ni, E_W is the electrochemical equivalent for the six – valent W equal $0.318 \cdot 10^{-3}$ g/C, E_{Ni} is the electrochemical equivalent for the bivalent Ni equal $0.304 \cdot 10^{-3}$ g/C, Δm is the mass of coating (in g), w_W is the relative mass content of W in alloy, w_{Ni} is the relative mass content of Ni in alloy, q is the charge passed through electrolyte calculated as

$$q = \int I(t) dt, \quad (4)$$

where I is the working current, and t is the time of deposition.

Figs. 2 and 3 exhibit the dependencies of the Faradaic efficiency and W–content measured in the different current modes for electrolytes with the pH of 8.7 and 9.5, respectively. Relative accuracies of the FE and W – content measurements were $\pm 2.5\%$ and $\pm 1.5\%$, respectively.

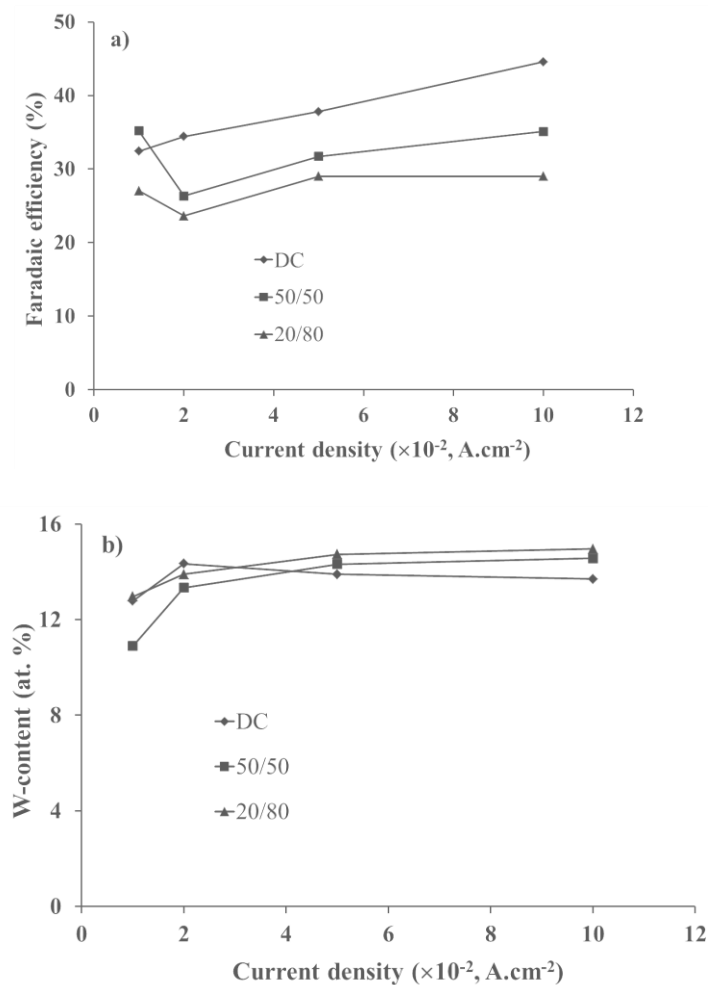

Fig. 2 Faradaic efficiency (a) and W – content (b) in Ni – W alloys versus the cathode current density in DC and the pulse current modes with the different duty cycles (50 % and 80 %). The pH of electrolyte is 8.7

For electrolyte with pH 8.7 in PC mode a decrease in the Faradic efficiency of 20 – 30 % was observed in comparison with DC mode (Fig. 2a). Within the current density of $0.02 - 0.1 \text{ A.cm}^{-2}$ for both modes the monotonic rise of the FE values was revealed, but a decrease of the duty cycle (the relative pulse duration) results in the decreasing of FE. Such dependencies can be explained by the fact that for pH ranged from 8.5 to 9.5 the Faradaic efficiency exhibits an increase with the increasing of pH value, and the current density rise provokes the rise of the pH value in the near – cathode area. Contrariwise, a decrease of the duty cycle reduces pH value of electrolyte at this area.

For both modes the weak dependence of W – content on the cathode current density was observed (Fig. 2b). In comparison with DC mode, in the pulse current mode a certain increase in W – content occurs in alloy. At the same time, a decrease of the duty cycle leads to an increase in W – content, which can be explained by the restoration of the concentration of W – containing ligand ions in the near – cathode layer due their diffusion during the pauses between pulses.

An evident difference of the dependencies presented in Figs. 2 in the range of small densities of the cathode current ($0.01 - 0.02 \text{ A.cm}^{-2}$) as against the current range discussed above indicates the transition to the other kinetics of electrochemical reactions occurred in that range.

For electrolyte with pH of 9.5 the FE dependencies showed more complex character (Fig. 3a). However, for both current modes they look similar: a decrease in the range of $0.01 - 0.02 \text{ A.cm}^{-2}$, then, a rise in the range of $0.02 - 0.05 \text{ A.cm}^{-2}$, and, finally, again a decrease in the range of $0.05 - 0.1 \text{ A.cm}^{-2}$. Two contrary reasons can be responsible for the maximum in the intermediate current range: on one hand, an increase of the current density results in a rise of pH value in the near – cathode layer, which increased the FE, and, on the other hand, an increase in the current density leads to the depletion of the near – cathode layer and to decrease in the concentration of ligand metal ions in it, which in turn decreases the FE. The use of PC mode for a given electrolyte leads to an increase in the Faradaic efficiency, and its value also increases with the decreasing of the duty cycle. It can be explained by more effective restoration of the concentration of ligand metal ions in the near – cathode area due to diffusion occurring during the pauses between pulses.

For PC mode in the current density ranged within $0.03 - 0.1 \text{ A.cm}^{-2}$, a higher W – content in the coating is achieved as compared to DC mode (Fig. 3b). A decrease in the duty cycle results in an increase of this content, and for the given experimental conditions maximum W – content of 8.2 at.% is provided at the duty cycle of 20 % and the cathode current density of 0.05 A.cm^{-2} .

To compare the results obtained for electrolytes with pH 8.7 and 9.5, one can see that lower pH value enables higher W – content in alloy, namely, 12 – 14.5 at. % as against 4.5 – 8.5 at.%, respectively. However, the FE of electrolyte with pH 9.5 is higher than in case of pH 8.7, in 2 – 3 times for the pulse current mode. For DC mode the more complex character of the FE dependencies is revealed: in the range of $0.01 - 0.05 \text{ A.cm}^{-2}$ the FE for pH 9.5 increases in 1.2 – 1.6 times, and, on the contrary, in the range of $0.08 - 0.1 \text{ A.cm}^{-2}$ it decreases in 1.4 – 1.8 times.

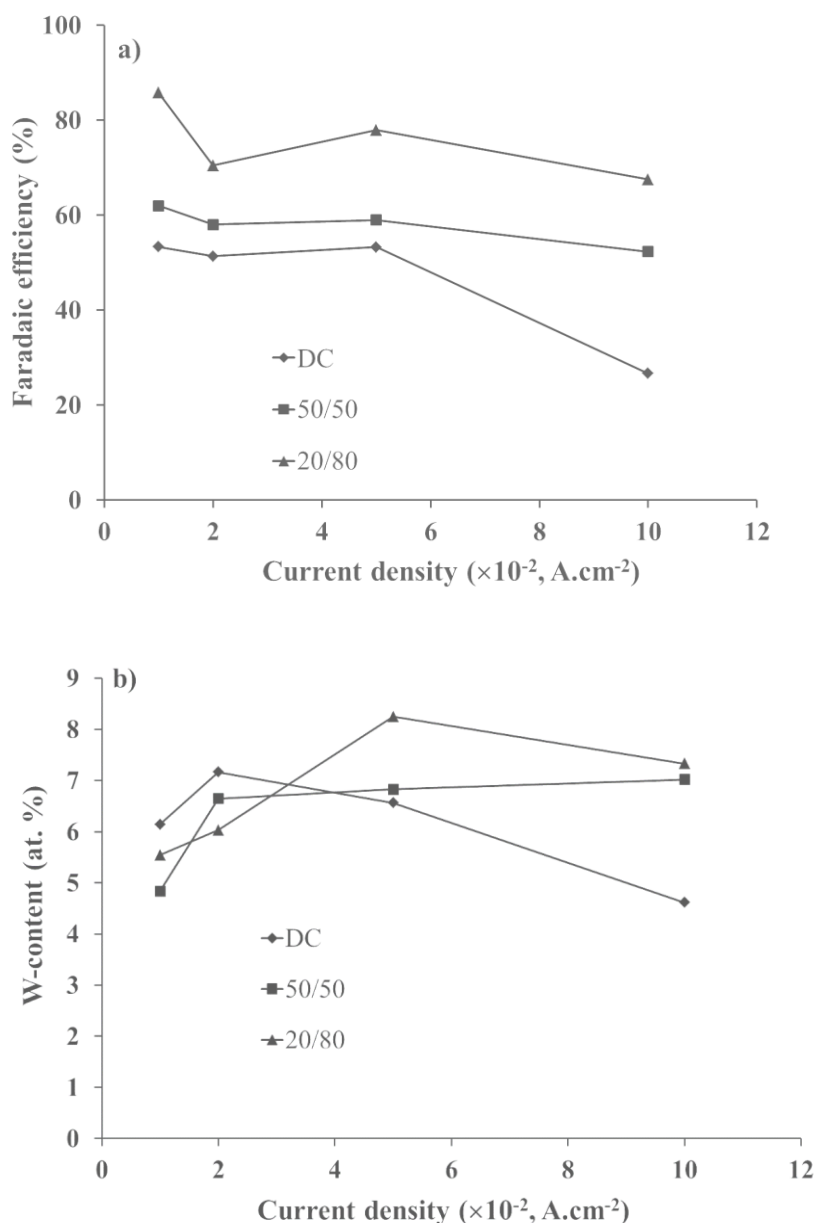

Fig. 3 Faradaic efficiency (a) and W – content (b) in Ni – W alloys versus the cathode current density in DC and the pulse current modes with the different duty cycles (50% and 80%). The pH of electrolyte is 9.5

3.2. An influence of the conditions of electrochemical deposition on the morphology and microstructure of the coatings

Fig. 4 shows representative SEM images of Ni – W coatings made using electrolytes with pH 8.7 (Fig. 4a) and pH 9.5 (Fig. 4b). In both cases the duty cycle was chosen to be 20 %, and the current density was 0.05 A.cm $^{-2}$. The coatings possessed characteristic metallic luster and good adhesion to the substrate. Surface microstructure of the coatings differs from each other. The coating produced in electrolyte with pH 8.7 (Fig. 4a) exhibits smaller numbers of separately located globules, the dimension of which is ranged within 0.5 – 3 μ m, and in case of electrolyte with pH 9.5 (Fig. 4b) the globular structure is more pronounced.

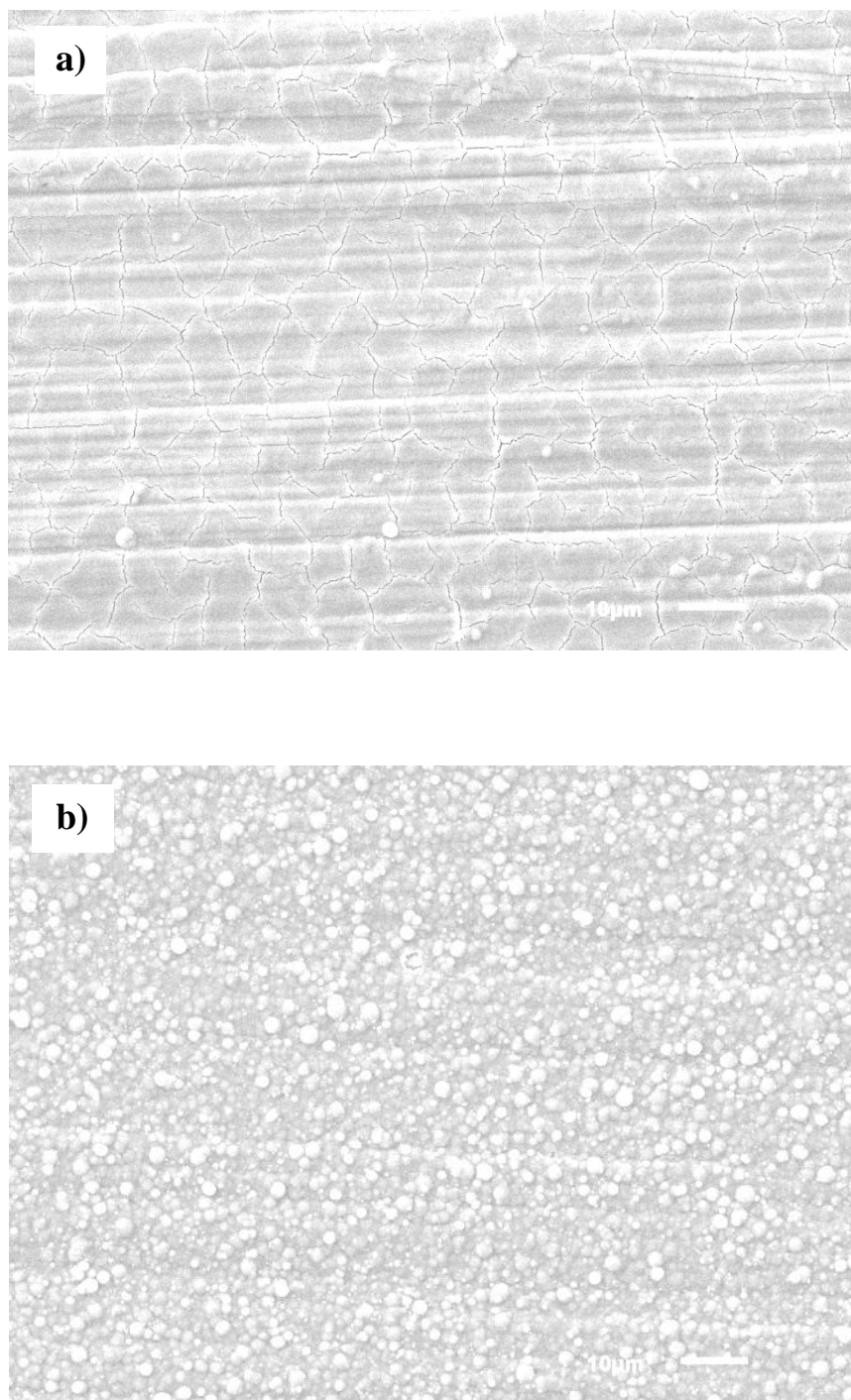

Fig. 4 SEM images of Ni – W coatings of a 5 μm in thickness made using PC mode in electrolytes with different pH: a) 8.7, b) 9.5

An influence of the cathode current density on coating microstructure was studied for the coating produced in electrolyte with pH 9.5 (Fig. 5). An increase of the current density leads to an enlargement of the lateral dimensions of globules, from the values of 0.3 – 1.5 μm at 0.01 A.cm⁻² to 1 – 3 μm at 0.05 A.cm⁻². At that, the number of globules slightly decreases. With a great degree of probability, this is due to the local amplification of electric field and,

correspondingly, the current density on the surface of globules, which ensures a rapid growth of their dimensions [27]. It can be mentioned that noticeable growth of globule dimensions ceases after the reaching the current density of 0.05 A.cm^{-2} (Figs. 5c, d). For the coatings produced in electrolyte with pH 8.7 such a regularity was not found. Also, the duty cycle does not contribute in a great extent in the development of surface microstructures.

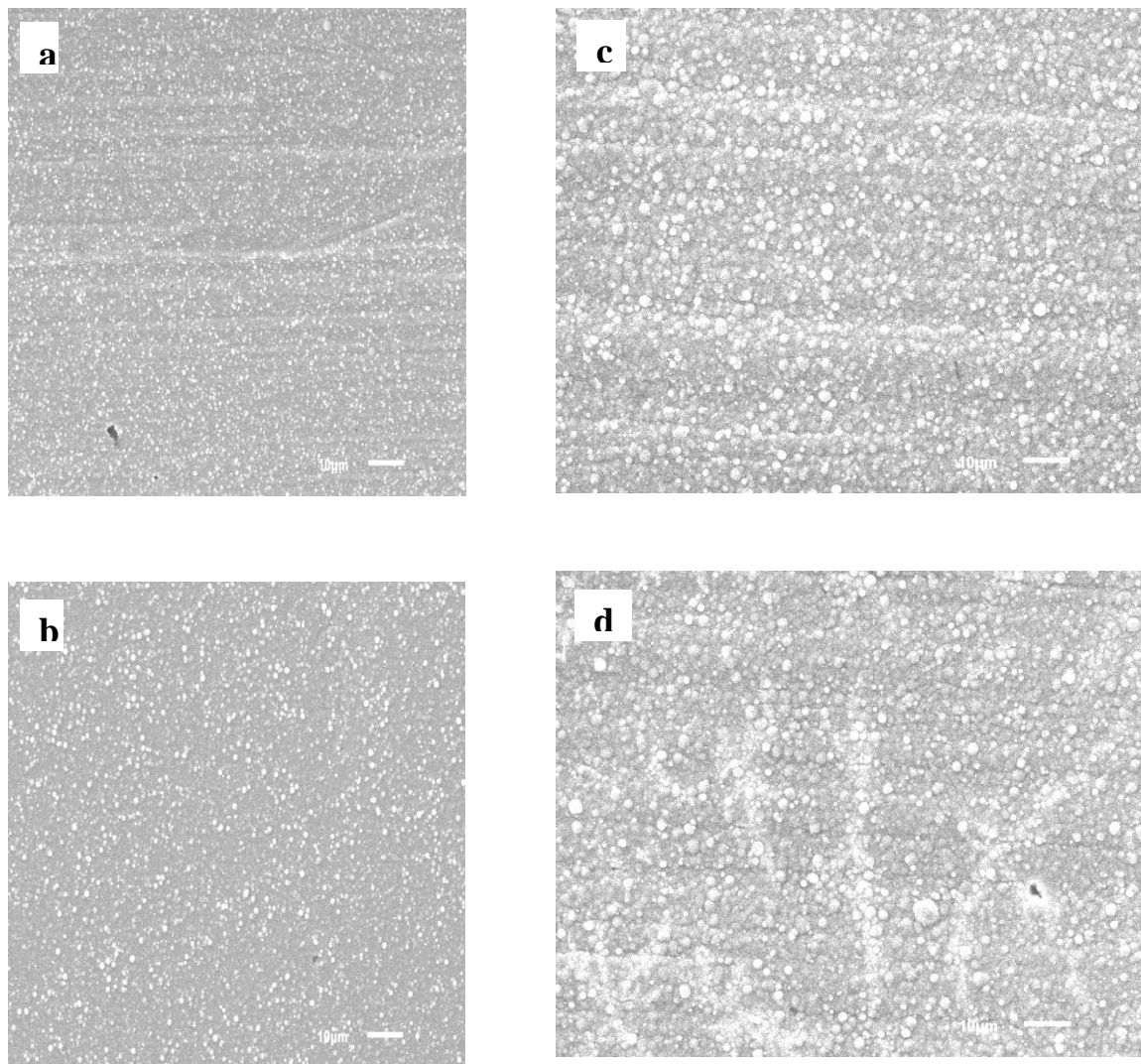

Fig. 5 SEM images of Ni – Wcoatings of a 5 μm in thickness made in electrolyte with pH 9.5 in PC mode with different current densities, A.cm^{-2} : a) 0.01, b) 0.02, c) 0.05, d) 0.1

To study phase composition and revealing of oxides and intermetallic inclusions in Ni – W coatings, X – ray diffraction (XRD) analysis was carried out. The samples were prepared in PC mode with the different current densities using electrolytes of pH 8.7 and 9.5. The lines of Cu (from the substrate) and of the solid solution of W in Ni with f.c.c. lattice were observed, which is an agreement with the data published in [28, 31]. The lines of the solid solution were significantly broadened due to small dimensions of crystalline grains. Using these data, an average size of the regions of coherent scattering of Ni – W phase was estimated to be 8 – 10 nm for all the samples studied.

X – ray diffraction patterns shown in Fig. 6 were obtained for the N – W coatings produced in PC mode using electrolytes with pH 8.7 (the sample #94) and pH 9.5 (the sample #96). The current density was 0.05 A.cm^{-2} for both samples. One can see that the lines related to Ni – W phase are different for these samples, and the shift of the lines is greater for those measured at bigger diffraction angles. In our opinion, this fact indicates the difference in the lattice spacing and in $\text{Ni}_{1-x}\text{W}_x$ composition too, both of which, as found above, depend on pH of electrolyte. Also, no lines indicated the presence of the other crystalline phases (oxides, nitrides, intermetals) were observed.

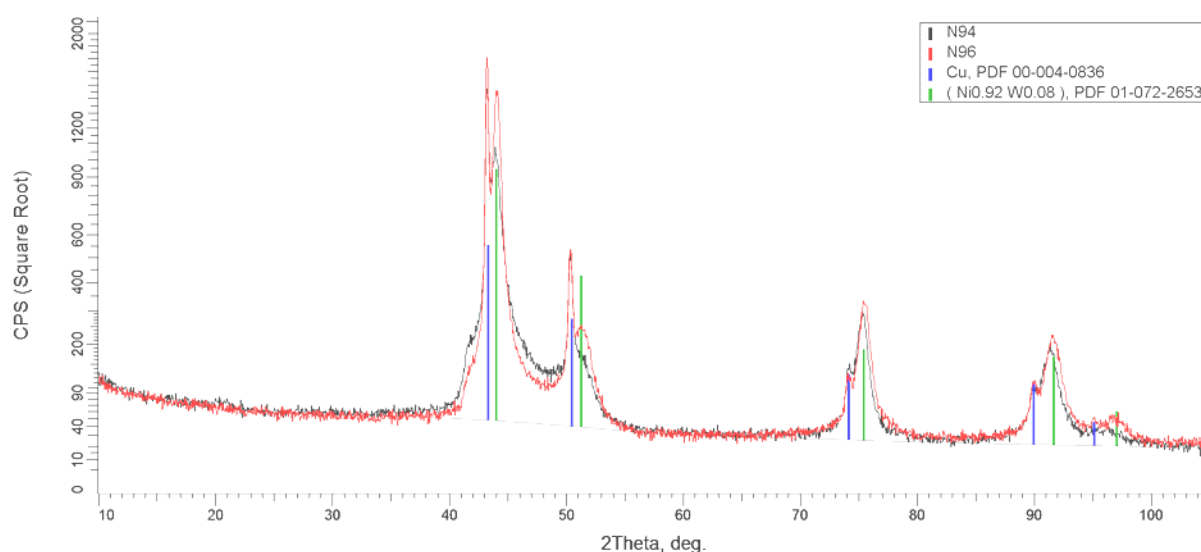

Fig. 6 X – ray diffraction patterns obtained for N – W coatings produced in the pulse current mode using electrolytes with pH 8.7 (the sample #94) and pH 9.5 (the sample #96). Thickness of the coatings in both cases was $5 \mu\text{m}$

3.3. Preparation of crack – free coatings with maximum thickness

To study the preparation of crack – free coatings with maximum thickness, a set of samples in identical experimental conditions with a stepwise increasing deposition time for each subsequent sample was fabricated. The beginning of crack formation was determined from SEM images. It was found that in the pulse current mode the thickness of crack – free coatings is significantly (in a few times) bigger than in DC mode. Fig. 7 shows the maximum coating thickness versus the duty cycle (the duty cycle of 100 % corresponds to DC mode). The experiments were conducted with the constant current density of 0.05 A.cm^{-2} for electrolytes with pH 8.7 and 9.5, and the thickest crack – free coating was obtained for electrolyte with pH 9.5 at the duty cycle of 20 %. This result can be explained by lower hydrogen content in the coating due to its effective removal off the coating surface during the pauses between pulses.

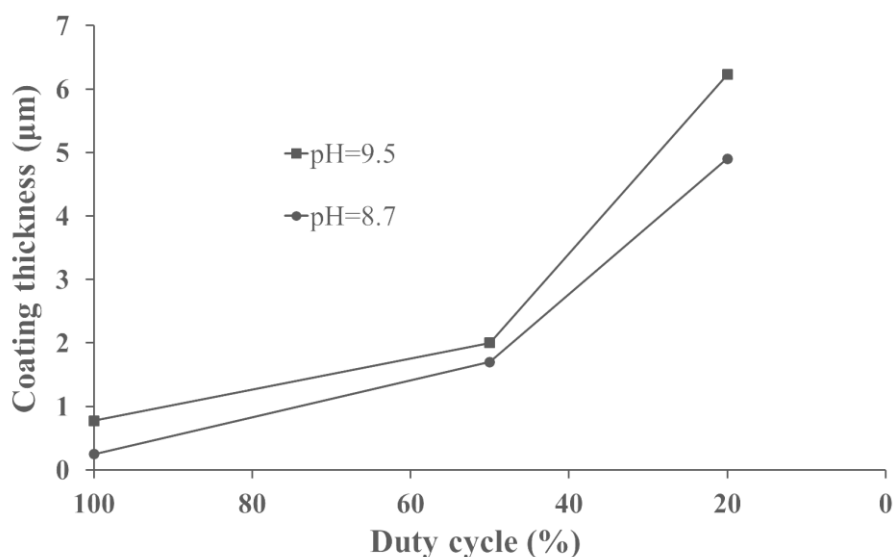

Fig. 7. The maximum thickness of crack – free coatings versus the duty cycle (the duty cycle of 100% corresponds to DC mode). The current density was 0.05 A.cm^{-2}

Conclusion

The conducted studies have shown that the crack – free coatings of binary Ni – W alloy with a thickness more than $6.2 \mu\text{m}$ can be deposited using pyrophosphate electrolyte in the pulse current mode with duty cycle of up to 20 %. It was found that under the experimental conditions determined in this work, it is possible to fabricate high – quality coatings with rather homogenous and fine – crystalline structure (with the crystallites dimensions of 8 – 10 nm) without oxides, nitrides and intermetallic inclusions.

The following conclusions and recommendations on electrochemical deposition of binary Ni – W alloy using pyrophosphate electrolyte are formulated in order:

1. The greatest Faradaic efficiency is reached for electrolyte with maximum stable pH value of 9.5. In that case, the optimal duty cycle is 20 %.
2. The greatest W – content is reached for electrolyte with lower pH value of 8.7. At that, the dependences of W – content on the current density and duty cycle are rather weak.
3. The surface morphology of coatings fabricated in electrolyte with pH 9.5 exhibits developed globular structure. An increase in the current density from 0.01 A.cm^{-2} to 0.05 A.cm^{-2} leads to an increase in the dimensions of individual globules in the range from $0.3 - 1.5 \mu\text{m}$ to $1 - 3 \mu\text{m}$, which is accompanied by a certain decrease in their number.

Literature:

1. Yamasaki T, «High – strength nanocrystalline Ni – W alloys produced by electrodeposition.» *Mater. Phys. Mesh.* 1 127 – 132 (2000).
2. Eliaz N, Sridhar TM, Gileadi E, «Synthesis and characterization of nickel tungsten alloys by electrodeposition.» *Electrochim. Acta* 50 2893 – 2904 (2005).
3. Sriraman KR, Ganesh Sundara Raman S, Seshadri SK, «Corrosion behavior of electrodeposited nanocrystalline Ni – W and Ni – Fe – W alloys.» *Mater. Sci. Eng. A* 460 39 – 45 (2007).
4. Jones A, Hamann J, Lund A, Schuh C, «Nanocrystalline Ni – W alloy coating for engineering applications.» *Plat. Surf. Finish.* 97 52 – 60 (2010).
5. Wasekar NP, Sundararajan G, «Sliding wear behavior of electrodeposited Ni – W alloy and hard chrome coatings» *Wear* 342 – 343 340 – 348 (2015).
6. Brooman E, «Corrosion performance of environmentally acceptable alternatives to cadmium and chromium coatings: Chromium – Part II» *Met. Finish.* 98 39 – 45 (2000).

7. Kirihara S, Umeda Y, Tashiro K, Honma H, Takai O, «Development of Ni – W alloy plating as a substitution of hard chromium plating» *Trans. Mater. Res. Soc. Jpn.* 41 35 – 39 (2016).
8. He F – j, Wang M, Lu X, «Properties of electrodeposited amorphous Fe – Ni – W alloy deposits.» *Trans. Nonferrous Metals Soc. China* 16 1289 – 1294 (2006).
9. Allahyazadeh MH, Aliofkhaezai M, Rezvanian AR, Torabinejad V, Sabour Rouhaghdam AR, «Ni – W electrodeposited coatings: Characterization, properties and applications.» *Surf. Coat. Technol.* 307 978 – 1010 (2016).
10. Lee HB, «Synergy between corrosion and wear of electrodeposited Ni – W coating» *Tribol. Lett.* 50 407 – 419 (2013).
11. Udompanit N, Wangyao P, Henpraserttae S, Boonyongmaneerat Y, «Wear response of composition – modulated multilayer Ni – W coatings» *Adv. Mater. Res.* 1025 – 1026 302 – 309 (2014).
12. Amadeh A, Harsij sani M, Moradi H, «Wear behavior of carbon steel electrodeposited by nanocrystalline Ni – W coatings.» *Int. J. ISSI* 6 14 – 19 (2009).
13. Hosseini M, Abdolmaleki M, Ebrahimzadesh H, Seyed Sadjadi S, «Effect of 2 – butyne – 1, 4 – diol on the nanostructure and corrosion resistance properties of electrodeposited Ni – W – B coatings» *Int. J. Electrochem. Sci.* 6 1189 – 1205 (2011).
14. Obradovic M, Stevanovic J, Despic A, Stevanovic R, Stoch J, «Characterization and corrosion properties of electrodeposited Ni – W alloys» *J. Serb. Chem. Soc.* 66 899 – 912 (2001).
15. Chianpairot A, Lothongkum G, Schuh CA, Boonyongmaneerat Y, «Corrosion of nanocrystalline Ni – W alloys in alkaline and acidic 3.5 wt.% NaCl solutions» *Corros. Sci.* 53 1066 – 1071 (2011).
16. Alimadadi H, Ahmadi M, Aliofkhaezai M, Younesi SR, «Corrosion properties of electrodeposited nanocrystalline and amorphous patterned Ni – W alloy» *Mater. Des.* 30 1356 – 1361 (2009).
17. Yang Y, Zhang Y, Zhang Y, Yan B, Mo F, «Corrosion properties of ultrasonic electrodeposited nanocrystalline and amorphous patterned Ni – W alloy coatings» *Mod. Phys. Lett. B* 27 1341007 – 1 – 1341007 – 7 (2013).
18. [18] Sassi W, Dhouibi L, Berçot P, Rezrazi M, Triki E, «Effect of pyridine on the electro – crystallization and corrosion behavior of Ni – W alloy coated from citrate – ammonia media» *Appl. Surf. Sci.* 263 373 – 381 (2012).
19. Yang FZ, Guo YF, Huang L, Xu SK, Zhou SM, «Electrodeposition, structure and corrosion resistance of nanocrystalline Ni – W alloy» *Chin. J. Chem.* 22 228 – 231 (2004).
20. Metikoš – Huković M, Grubač Z, Radić N, Tonejc A, «Sputter deposited nanocrystalline Ni and Ni – W films as catalysts for hydrogen evolution» *J. Mol. Catal. A Chem.* 249 172 – 180 (2006).
21. Hristova E, Mitov M, Rashkov R, Arnaudova M, Popov A, «Sulphide oxidation on electrodeposited Ni – Mo – W catalysts» *Bulg. Chem. Commun.* 40 291 – 294 (2008).
22. Kawashima A, Akiyama E, Habazaki H, Hashimoto K, «Characterization of sputter deposited Ni – Mo and Ni – W alloy electrocatalysts for hydrogen evolution in alkaline solution» *Mater. Sci. Eng. A* 226 905 – 909 (1997).
23. [23] Do TK, Lund A, «A reliability study of a new nanocrystalline nickel alloy barrier layer for electrical contacts» *Proc. 56th IEEE Holm Conf. on Electric Contacts, Charleston, USA, Oct. 2010*, 73 – 81.
24. Mizushima I, Tang PT, Hansen HN, Somers MA, «Residual stress in Ni – W electrodeposits» *Electrochim. Acta* 51 6128 – 6134 (2006).
25. Wang M, Wang Z, Guo Z, «The structure evolution and stability of Ni – W films electrodeposited under super gravity field» *Mater. Lett.* 64 1166 – 1168 (2010).
26. Zemanova M, Krivosudska M, Chovancova M, Jorik V, «Pulse current electrodeposition and corrosion properties of Ni – W alloy coatings» *J. Appl. Electrochem.* 41 1077 – 1085 (2011).
27. Vasko AT, *Electrochemistry of molybdenum and tungsten*. Naukova Dumka, Kiev, 1977 (in Russian).
28. Krasikov AV, Krasikov VL, «Mechanism of nickel – tungsten alloy electrodeposition from pyrophosphate electrolyte» *Izvestiya SPbGTI* 36 12 – 23 (2016) (in Russian).
29. Suvorov DV, Gololobov GP, Tolstoguzov AB, Karabanov SM, Tarabrin DY, Rybin NB, Stryuchkova YM, Serpova MA, Korotchenko VA, «Electrodeposition of Ni – W gradient coatings.» *J. Phys.: Conf. Ser.* 857 012047 (2017).
30. Zhu L, Younes O, Ashkenasy N, Shacham – Diamand Y, Gileadi E, «STM/AFM studies of the evolution of morphology of electroplated Ni/W alloys» *Appl. Surf. Sci.* 200 1 – 14 (2002).
31. N.P. Lyakishev, Diagrams of the state of double metal systems, Mashinostroenie, Moscow, 2001, p. 872 (in Russian).

ӘОЖ 728.1

ҚҰРЫЛЫС ҚҰРЫЛЫМДАРЫНА ӨРТТЕН ТҮСЕТІН ӘСЕРДІ БАҒАЛАУ

Берикбаева М.А.

(магистр, «Көлік және машина жасау» кафедрасының аға оқытушысы, М. Козыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл қаласы, meruert_tptk@mail.ru)

Аңдатпа

Өрттен кейін құрылыс құрылымдарында күйреп бұзылуға немесе әрі қарай пайдалануға мүмкіндіксіз қосымша жүктемелер мен әсерлер пайда болады. Өрттен кейін құрылыс құрылымдарын қалпына келтіру әдістерінің мүмкіндігін қорытындылау үшін, міндетті түрде техникалық және фактылы жағдайын бағалау қажет. Бұл қорытындылау ғимараттар мен құрылымдарды шынайы тексеру негізінде орындалады.

Қазіргі кезде уақыттың әр кезеңінде өңделген осы аумақтың бірнеше техникалық реттеулері бар. Олардың әр қайсысы құрылыс құрылымдарының жағдайын зерттегенде және бағалағанда белгілі аспектіні қамтиды.

Түйінді сөздер: сенімділігі, көтергіш қабілеті, өміршеңдігі, жергілікті өрт, өрт сөндіру жүктемесі, өрт секция, риск.

Аннотация

При пожарах возникают дополнительные нагрузки и воздействия, которые могут привести к разрушению или невозможности дальнейшей эксплуатации строительных конструкций. После пожара необходимо оценить фактическое техническое состояние строительных конструкций, чтобы сделать заключение о возможности и методах их восстановления. Это заключение выполняется на основании натурного обследования здания и конструкций.

В настоящее время существует несколько технических регламентов в этой области, разработанных в разные периоды времени. Каждый из них охватывает определенные аспекты обследования и оценки состояния строительных конструкций.

Ключевые слова: надежность, несущая способность, живучесть, локальный пожар, пожарная нагрузка, пожарная секция, риск.

Annotation

When fires occur the additional load and impact, which can lead to the destruction or the impossibility of further exploitation of building structures. After the fire, it is necessary to assess the actual technical condition of building structures in order to make a conclusion about the possibility and methods of their restoration. This conclusion is carried out on the basis of a full – scale examination of the building and structures.

Currently, there are several technical regulations in this field developed in different periods of time. Each of them covers certain aspects of the survey and assessment of the state of building structures.

Key words: *zuverlässigkeit, load bearing function, robustness, localized fire, fire load, fire compartment, risk.*

Кіріспе

Өрт шығуы экономикаға айтарлықтай зиян келтіреді және жиі адамдардың өліміне әкеледі. Елдің ауқымында өрттен туындаған тікелей және жанама материалдық залал ондаған болуы мүмкін, ал содан кейін жүздеген миллион доллар. Ресми статистикаға сәйкес, тұрғын үйлердегі өрттердің саны 60% дейін, қоғамдық – 10%, өнеркәсіптік қоймаларда – 30% – ды құрайды. Өртболған жағдайда, әдетте, ғимараттар мен ғимараттардың бұзылуына әкеп соғатын қосымша жүктемелер мен әсерлер болады. Оттан зардап шеккен және қоршайтын конструкцияларға әсер ететін қолайсыз факторларға мыналар жатады: жоғары температура, газдар мен жану өнімдерінің қысымы, құлдырау коқыстарынан динамикалық жүктеме және температураның күрт

ауытқуы. Бұл жағдайда өрт, ғимараттардың әртүрлі бұзылуына әкеліп соғуы мүмкін немесе одан әрі пайдаланудың мүмкін еместігіне әкеп соғуы мүмкін: жүк көтеру қабілетінің жоғалуы – құлау немесе жол бермеу; семсерлесу қабілетінің жоғалуы (тұтастығы) – құрылымдарда немесе буындарда сызаттар немесе тесіктер арқылы қалыптастыру; жылу оқшаулау қабілетін жоғалту.

Өрттен кейін ғимараттардың жай – күйін олардың қалпына келтіру мүмкіндіктері мен тәсілдері туралы қорытынды жасау үшін бағалау қажет. Бұл қорытынды ғимарат пен құрылымдардың сауалнамасы негізінде жасалады. Осыған байланысты өрттен, жалпы ғимараттар мен құрылыстардан бүлінген құрылыс құрылымдарын бағалау әдістемесін әзірлеу өте өзекті мәселе. Өрттен кейін ғимараттар мен құрылыстарды тексеру ерекше құзыреттілікті қажет етеді. Мұнда басты мәселе құрылысшыға жоғары температура әсерінің әсерін дұрыс бағалау болып табылады. Жоғары температураны бетонға, арматураға және құрылыс конструкцияларына әсер ету мәселесі КазМИРР институтында көптеген жылдар бойы зерттелді.

Үлкен деректер банкі жиналды. Зерттеу нәтижелері ағымдағы ғимараттар мен өрт қауіпсіздігі стандарттарына енгізілген және зерттеу тәжірибесінде қолданылады.

Эксперттік жұмыстар, құрылысты ғылыми – техникалық қамтамасыз ету, мәні бойынша, ғимараттар мен құрылыстардың сенімділігі инженерлік теориясын дамыту саласындағы ғылыми зерттеулер болып табылады. Ғимараттар мен құрылыстарды сараптау процесінде эксперименттер толық көлемде, оның ішінде инженерлік ізденістер, конструкцияларды сынау және өлшеу, геомониторинг деректерін талдау, соның ішінде қоршаған ортаны пайдалану және қоршаған ортаға мониторинг жүргізу. Алынған мәліметтер негізінде оның жұмыс істеуінің нақты схемасын, нақты геометриялық және беріктік сипаттамаларын ескере отырып, зерттелетін объектінің кернеу – шиеленіс жағдайын және болжанған кезеңде осы күйдегі өзгерістердің үлгісін анықтауға мүмкіндік беретін модель әзірленеді. Жобалау кезеңінде геотехникалық жүйенің элементтерінің теориялық сенімділігі қойылған. Әр элементтің физикалық сенімділігін өндіруде және құрылыста тұтастай жүйе.

Геотехникалық жүйенің нормативтік сенімділігі осы құрылымның қалыпты жұмысын қамтамасыз ететін белгілі бір кезең ішінде сыртқы әсер етудің бүкіл денесін (нормативтік жүктемелерді, табиғи және климаттық және техногенді әсерді) қабылдау қабілеті ретінде түсініледі. Қолданыстағы объектілер үшін теориялық, физикалық және нормативтік сенімділіктің алдын – ала белгіленген деңгейінде жұмыс сенімділігін қамтамасыз ету аса маңызды болып табылады. Сенімділіктің осы түрі жүйенің жұмыс істеу шарттарымен анықталады. Жүйенің қалыпты және белгілі бір регулятивті кезең ішінде пайдаланудың белгілі бір дәрежесінде жарамдылығы оның сенімділігін қамтамасыз етудің негізгі талаптары болып табылады. Яғни, геотехникалық жүйенің сенімді сенімділігі кезінде нормативтік мерзім ішінде бұрынғы операциялық көрсеткіштерді сақтай отырып, көрсетілген функциялардың барлық элементтерін орындаудың техникалық мүмкіндіктері түсініледі.

Жалпы алғанда, геотехникалық жүйенің сенімділігі белгілі бір режимдерде және жұмыс жағдайларында қажетті функцияларды орындауға қабілеттілігін сипаттайтын барлық параметрлердің мәндерін белгіленген лимиттерде уақытында сақтау қасиеті ретінде анықталуы мүмкін. Бұл анықтамада тағайындалған функциялардың үздіксіздігі атап өтіледі, бұл әсіресе техногендік факторлардың ықпалымен уақыт сипаттамалары айтарлықтай өзгере алатын геотехникалық жүйелер үшін аса маңызды. Бұдан басқа, геотехникалық жүйелер үшін маңызды «белгіленген лимиттер» ұғымы бар. Жеке элементтердің сәтсіздігі бар күрделі жүйе оның тиімділігін сақтай алады. Ерекшелік – бұл іргетас сияқты маңызды элементтің сәтсіздігі.

Сенімділік – геотехникалық жүйенің ең маңызды және күрделі сипаттамаларының бірі. Құрылыс үшін, оның функционалдық мақсаттары мен жұмыс жағдайларына байланысты, сенімділік қасиеттердің комбинацияларынан тұрады: сенімділік, күтім, ұзақ мерзімділік және сақтау.

Қорытындылай келе, өрттен зардап шеккен жүктеме алатын құрылыс құрылымдарының сараптамалық нәтижелері бойынша қалпына келтіру жобасын әзірлеу үшін жобаны ұйымдастыру үшін қажетті мынадай деректер ұсынылуы керек:

- жаңаларын ауыстыруға, қалпына келтіруге немесе нығайтуға қажет құрылымдардың тізбесі;
- өрттен кейін темірбетон конструкцияларындағы бетонның беріктік сипаттамалары және арматурасы;
- конструкторлық схемадағы, жүктеме құрылымдарының мөлшерлері мен өлшемдері дизайнмен салыстырғанда өзгереді;
- толығымен немесе ішінара бұзылған құрылымдардың «бұғатталуын» талдау, сондай-ақ жүктемелі конструкцияларды қалпына келтіру және нығайту әдістері туралы негізделген ұсыныстар;
- бұзылыстары бар жартылай бұзылған құрылымдардың схемалары және олардың сипаттамалары.

Зақымдалған бетон және темір бетон конструкцияларына жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу кезінде келесі ережелер сақталуы керек. Ең алдымен жойылған элементтерді, сондай – ақ олардың бөліктерін жою қажет. Нақты жағдайға байланысты бұл жұмыстар механикалық, жарылғыш, жылулық әдістермен жүзеге асырылуы мүмкін. Отқа зақымданған мойын тіректердің конструкцияларынан бетонның бетіндегі қабаттар қолмен балғамен бұзылады. Бетонның жарылған қабаты қабаттың қысымы 3 МПа – дан аспайтын болады. Бұл әлсіз қабат, әдетте, 500 ° С немесе одан жоғары температураға ұшырайды.

Темір бетон конструкцияларын жөндеуден бұрын, ескі бетон контактілерінің жаңа бөліктерімен байланыстары реактивті немесе термоформалау әдісімен өңделеді. Қаптамалар 2 – 3 сағат бұрын қолданылғанда, өңделген беттердің сумен кейінгі кең көлемді сулануы жүргізіледі.

Тегістеу қабаты өңделген бетке 20 мм – ден аспайтын қалыңдығы мен бір сатысында қолданылады. Жөнде портландцементте цемент пастасы, ерітінді, бетонмен, сұйық шыныға негізделген ерітіндімен, полимерлік цемент ерітіндісімен немесе бетон мен жүзеге асырылады.

Темір бетон конструкцияларының жойылған бөліктеріне жөндеу қосылыстарын қолдану жұмыстың көлеміне және механикаландырылған әдіспен немесе қолмен бар жерлерге байланысты жүзеге асырылады. Бұл жағдайда бетон қабатын бетондау кезінде үзілістер 1 сағаттан аспауы керек.

Бұрғылау немесе дәнекерлеу алдында барланған нығыздағыштар мен біріктірілген бөлшектерді механикалық немесе химиялық тазалау керек. Құрылғыны, ғимаратты немесе құрылысты қалпына келтіруді жобалау кезінде химиялық әдістерді арматуралауға арналған арматураларды және іріктірілген бөлшектерді негіздеу керек. Үлкен уақты және жаңа бетон қабатының салыстырмалы түрде аз қалыңдығын көрсеткенде оны Портландцемент негізіндегі кеңейтетін қосылыстармен бүрку немесе бүрку ұсынылады. Жалпы алғанда, созылмалы цементте ерітіндінің немесе бетонның бетон және темір бетон конструкцияларын жөндеу ұсынылады. Ескірген бетонның тік, көлбеу немесе көлбеу жазықтықтағы ескі және жаңа бетондардың қажетті адгезиясын қамтамасыз ету үшін жаңа немесе акрил желімінің силиконнан жасалған жұқа қабатын қолданыңыз. Осыдан кейін, бөлемделместен бұрын, тығыздаудағы жаңа бетонның

қабаты дірілмен қойылады. Полимерлік ерітінділерді қолдану, өрт салдарынан алынған бетон және темір бетон конструкцияларының ақауларын жою үшін орынды, мысалы:

- кез келген ашуені мен жарықтар;
- бетон қабатын қорғаныш қабатының қалыңдығынан төмен тереңдікке дейін жою;
- арматураның ашық бөліктері бар бетонға және басқа да зақымдануға.

Полимерлі ерітінділер шиеленіс және қысу кезінде жоғары созылу күшіне ие (тиісінше 25 МПа және 1000 МПа). Олар ескібетонға (5 МПа – ғадейін), қышқылдардың, сілтілердің, мұнай өнімдерінің тұрақты әсеріне төзімділігі жоғары. Полимерлік ерітінділер коррозиялық газдар мен сұйықтықтарға өткізбейді, соққыларға және динамикалық әсерлерге төзімділікке, қайталанатын жөндеу уақыттарын қысқартуға және емдеуден кейінгі бетінің сапасына кепілдік береді. Полимерлік ерітінділерді дайындау үшін эпоксидті шайырлар, мономерлер, пластификаторлар, қаттызаттар (бастамашылар және полимерлеу үдеткіші), толтырғыштар, сондай – ақ еріткіштер және басқа қосалқы материалдар пайдаланылады. Полимерлік ерітінділердің компоненттерінің қасиеттері, сондай – ақ оларды сақтау және тасымалдау шарттары, тиісті стандарттар талаптарына сәйкес болуы керек. Полимерлік ерітінділердің түсі нитроцеллюлозада, полиэфирде, акрилде және эпоксидті негіздерде зауыт өндірісінің лак – бояу материалдарымен жасалады.

Полимерлі құрамды силлабельді толтыруға арналған – олардың судан, шаңнан, кірден және басқа шетелдік қоспалардан босату. Бұл үшін әдетте металл щеткалары, скреперлер және су мен майлар қосындыларын қолданатын қысылған ауамен соққылар қолданылады. Жарықтар 15°C жоғары температурада емделген полимерлі композициялармен толтырылады. Саңылаулардың ені мен орналасу орнын, сондай – ақ құю композицияларына байланысты композицияны гравитация арқылы немесе инъекциялық қондырғы арқылы азықтандыру әдісі қолданылады. Полимерлі қосылыстарды көлбеу сызаттарға жоғарыдан қаратып, майдың арқасында жарықтың бүкіл ұзындығы бойымен кернеу арқылы жүзеге асырылады. Егер жарық жарып кетсе, оны цемент құмды ерітіндісімен, гипспен немесе қағаз немесе шыны жамылғылардың жапсырмаларымен толтырып, содан кейін балқытылған парафин, сұйық шыны немесе эпоксидті желіммен жабу керек. Мұндай инжекторлар ішкі диаметрі 5 – 10 мм, ұзындығы 40 – 50 мм болатын металл түтік болып табылады, оның бір жағында 40 – 50 мм диаметрі бар шайба дәнекерленген. Инжекторлар жарықтар ең көп ашылатын жерде орнатылады. Инжекторды орнатқаннан кейін және оларды бекітілген желімді толықтай сығып болған соң, жарықшақты тығыздаңыз. Жоғары қысыммен полимерлі композицияны жеткізу үшін қолданылған кезде, инжекторлар арасындағы жарықтар 30 – 50 мм ені бар шыны – талшықтардың жолақтарын жағу арқылы тығыздалады. Полимердің композициясын сызаттарға енгізу жарықшаның жабылғаннан кейін 2 – 3 сағаттан кейін басталады.

Пішіндер қысымның астындағы сызаттарға енгізіледі, содан кейін төменгі инжектордан төменгі инжектордан жеткізілетін шлангті, тығыздалған сифоннан және компрессордан тұратын инъекциялық қондырғы арқылы кейінгі қозғалысы. Инъекция 0,05 – 0,15 МПа қысымымен басталады, оны біртіндеп 0,3 – 0,5 МПа дейін жеткізеді. Дайындалған полимерлік композициямен жұмыс істеу ұзақтығы оның өміршеңдік кезеңдерінен аспауы керек. Жұмыстың соңында барлық механизмдер мен құрылғылар еріткішпен (ацетон, толуол немесе сода қосылған ыстық су) жуады. Жарықтарды толтыратын композицияны тазартқаннан кейін инжекторлар мен тығыздағыш материалдардың жолақтары жойылады.

Полимерлік қосылыстармен жарықтандырылған бетон және темірбетон конструкцияларын пайдалану жұмыстың аяқталуынан 24 сағат өткен соң басталуы мүмкін. Полимерлік ерітінділерді қатайту кезінде ауаның температурасы 15°C төмен болмауы керек. 20°C жоғары температурада қатайтылған кезде құрылымның жұмысын 20 – 15 сағатқа қысқарт. Полимерлік ерітінділердің арқасында бетонның кез – келген тереңдігіне, шұңқырларға, алдын – ала құрастырылған элементтердің қосылыстарындағы бос орындарға және басқа да ұқсас деформацияларға шағылыстыру, шабуылдау, жинау, бетонды жою жүргізіледі.

Жылу кезінде зақымданған темір – бетон конструкцияларын қалпына келтіру үшін кәдімгі дәстүрлі күшейту әдістері қолданылады. Алайда күшейтудің осы әдістерін таңдағанда және іске асырғанда, өрт шығу кезінде темірбетон зақымдану ерекшелігін ескеру керек. Арматуралық құрылымдардың элементтері және олардың интерфейстерінің түйіндері статикалық есептеулердің нәтижелері бойынша тағайындалады. Жұмысты бастамас бұрын, арматураланған конструкцияларды түсіру немесе олардың қауіпсіз тіректерін және бекітпелерін қою қажет. Қайта өрілген учаскелер немесе элементтер сынған құрылыммен бетонның бүлінген бөліктерінен босатылып, қоқыс, шаңнан тазарып, қысыммен сумен жуылады. Арматура әсеріне ұшыраған және оны бетонға жабыстырумен терең және елеулі зақымдар болған жағдайда, қосымша торлар, қысқыштар немесе бұрыштық арматура орнатылады. Бетон кескінін қалпына келтіру үшін ол оны төсеу кезінде бетонның мұқият шоғырлануымен құюдағы қаңылтырда қолданылуы мүмкін. Зақымдалған темірбетонды бағандарды келесі жолдармен нығайтуға болады:

- темірбетон қабатын бір жақты, екі жақты немесе үш жақты күшейту;
- бағананың жабық монолитті темірбетонды көйлектері;
- әртүрлі конструкциялардың металл клиптері.

Бағаналардың бөлігін бір, екі немесе үш жақты кеңейту кезінде, қосымша бойлық арқалығымен бұдырлар, «үйректер», шорттар және қысқыштар арқылы қолданыстағы байланысты болады.

Темірбетон бағандарын нығайтудың негізгі тәсілі бойлық арқалықтар мен қысқыштармен немесе спиральді орамалдармен нығайтылған темірбетон көйлектерінің құрылысы болып табылады. Көйлектер құйма немесе бетонға боялған. Кәдімгі бетонмен қабырғаның қабырғаларының қалыңдығы кемінде 5 см, ал қару – жарақпен – кемінде 3 см болуы керек. Спираль арматурасымен күшейтілген бағанның бұрыштары бетондау алдында қиылысады. Рамадағы қадамдық қысқыштар қосымша бойлық арқалықтың 10 диаметрінен артық болмауы керек. Бағананың жоғарғы және төменгі бөлігінде, ұзындығы колоннаның көлденең қимасының ең кішкентай өлшеміне тең секциядағы қабаттасуы немесе негізі бар түйіннің қиылысында, қысқыш қадам екі есе азаяды.

Егер бағандарда жергілікті бүлінулер орын алса, арматуралық бокстың бағанның ең кіші көлденең қимасының ұзындығы үшін екі бағытта байпаспен бүлінген бөлімге орнатылуы керек, бірақ кемінде 50 см.

Темір бетон бағандары металл қыстырғыштармен күшейтіледі. Сонымен қатар, осындай қысқышты күшейтілген бағанмен үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін шаралар көзделген. Әдетте, колоннаның қимасының бұрыштарында орнатылған болат бұрыштарынан жасалған клиптер колоннаның биіктігіндегі белгілі бір қадаммен көлденең пластиналық қабырғалармен бірге қолданылады және біріктіріледі. Металл корпусының тік тармақтары колоннаның биіктігі бойынша 50 – 80 см аралығындағы орналасуымен дәнекерлеу пластиналары, шорттары, «үйректер» және бүктемелер арқылы колоннаның қимасының бойлық бұрыштық ядросына қосылады, темір тордың

темір элементтері мен темірбетонды колоннаның корпусы арасындағы мұқият белгіленеді. Сығылған қапсырмалар мен қақпақтардың жоғарғы белбеуінің элементтері темірбет түйініне жақын орналасқан темірбетон күрте немесе металл қысқышпен нығайтылуы мүмкін. Темірбетон корпусы көлденең қысқыштары немесе спиральды жарасы бар бойлық шыбықтармен күшейтілуі мүмкін. Қадам қысқыштары қосымша бойлық арқалықтың 10 диаметріне тең. Костюм түйіндерінің тораптарының қиылысында, қысқыштардың қадамы екі есе азайды. Бұл жағдайда металл қыстырғыштар ерітіндінің корпусында немесе жоғарғы белбеуінде орналастырылған бұрыштардан немесе арналардан жасалған және қысқыштармен немесе бұрандалы байланыстармен тығыз түрде басып шығарылған. Осыдан кейін көлденең қаңқалық табақшалар тордың бойлық элементтеріне дәнекерленген болады. Қабықтарды күшейтілген элементпен біріктіруді қамтамасыз ету үшін торда жұмыс дәнекерлеудің соңғы бөліктерімен орындалады, бұл тордың түйіндеріне ерекше назар аударады. Бөренелердің үстіңгі қайраңының шұңқырларын күшейту үшін темір бетон кеңейтімдері немесе металл бетонды қыстырғыштар қолданылады. Қалыптастырудың қосымша бойлық арқалығы шорттарды, бүктемелерді, «үйректерді» немесе мөртабандардың көмегімен ұзын бойлық арқалықтарды күшейтуге байланысты. Бетондау бетонның мұқият тығыздалуымен құюға арналған. Бетон тор екі жағынан тұрады, олар әр жағынан жоғарғы шельфтің шұңқырларын жабады және оларға болттар арқылы қысылады. Сөренің жоғарғы жиегі үстіндегі арналар арасындағы барлық кеңістік мұқият бекітілген.

Көлденең қимада жеткіліксіз мойынтіректерді көтеру қабілеті жетпейтін тіректер мен тіректердің тірек аудандарын нығайтуды тірек учаскелерінің бүйірлік беттерінде орнатылатын қосымша керілген қыстырғыштар көмегімен жүзеге асыру ұсынылады. Қысқыштардың кернеуі қысқыштарды бұрандалы ұштарында бұрандаларды қатайту арқылы жұппен жүзеге асырылады. Егер тіреуіштерді қысқыштарға күшейтетін болсақ, торлар екі тірек беттеріне бекітіледі және мойынтіректер қосымша арматурамен нығайтылады. армированием.

Егер өрттің әсерінен арқалықтардың, пучкалардың, арқалықтардың бойлық қабырғаларының ұзындықты қабырғаларының, төменгі белбеуі немесе труссалардың созылған шеститтері жеткіліксіз болса, осы конструкциялардың арматурасы әр түрлі тығыздағыштармен орындалуы мүмкін. Құрылымның екі жағында жұппен орналасқан, штангаларды, пучкаларды және плиталардың бойлық жиектерін нығайту үшін, әдетте, штанганың арматураланған болаттан тұзу немесе қылшақтығы. Шиеленісті күшейту конструкциялардың түптеріне оларға бекітілген қатаң тірек элементтері арқылы беріледі. Қысқартулардың қалаған мәніне кернеуі болттардың жіптердің бұрандалы ұштарына немесе электрлік қыздыру және қыздырылған жылтырақтарды қатайту арқылы тікелей қатайтылады.

Трусаның төменгі белбеуін және шиқылдардың созылған шүмектерін нығайту үшін белгілі бір мәнге шиеленісетін сызықты штангалар пайдаланылады. Төменгі белдеудегі керілген күштер төменгі белдеудің бетіне оның ұштарында орнатылған тірек бөліктері арқылы ауыстырылады. Арнайы қыстырғыштармен тығыздау штангалары қысқыштың төменгі белдеуінің аралық түйіндерімен байланысады. Тығыздағы ұзартқыштың күшейтілген күштері тордың жоғарғы белдеуіндегі төменгі белдеудегі төменгі жиекке тораптың үстіңгі жиегіне жақын орналасқан арнайы бөліктер арқылы беріледі.

Сығылған бетонды едәуір бұзылған жағдайда және қабыршықталған тақтайшаларды жұмыс күшейтудің әлсіреуі кезінде плиталарды бөлшектеу және ауыстыру мүмкін болмаса, бұрылыс сәулесі құрылымы немесе I – барлар табақшаның

астында төменнен ауыстырылады. Бұл жоба шұғыл темір бетон тақтасында барлық жүктемені қабылдайды. Бұл жағдайда темірбетон плиталарын қаптауға арналған сәулелену арматуралау жүйесінің жүктемесі қажет. Қуатты және темірбетон және темірбетон конструкцияларында тиісті ҚНЖЕ және МЕСТ талаптарына сәйкес болуы керек. Өртпен бүлінген ғимараттар мен құрылыстарды тексеру ағымдағы ұсыныстарға сәйкес жүзеге асырылады [15].

Біріншіден келесі мақсатта алдын – ала тексеру жүргізіледі:

- адамдардың онда болуын, сондай – ақ технологиялық процесті оның мақсаттарына сәйкес орындау мүмкіндігін және жағдайын анықтау;
- адамдарға, толық немесе елеулі бұзылған құрылымдарға қауіпті аймақтарды анықтау, жою немесе қорғау;
- өрттің салдарын толық жою жөніндегі қосымша шаралар туралы шешім қабылдау;
- алдын – ала материалдарды дайындау және құрылымдардың егжей – тегжейлі зерттеуін жүргізу үшін жұмыстарды орындау (өртті сипаттайтын мәліметтер, жаяу құрылғылар, баспалдақтар, жарықтандыру орындары).

Объектіні алдын – ала қарауды комиссия: кәсіпорын әкімшілігінің өкілі (комиссия төрағасы), өрт қадағалау өкілі, инженер – құрылысшы, қауіпсіздік техникасы жөніндегі инженер, электрик және газ маманы кіреді. Бұл комиссия өрт болған ғимараттарды, ғимараттардың ғимараттарын және жалпы ғимаратты үздіксіз зерттеуді жүргізеді. Алдын ала сараптама жүргізу барысында комиссия арнайы кестенін жасайды, ол мынаны көрсетеді:

- Ғимараттар мен құрылыстардың жобалары мен учаскелеріне сілтеме жасаған үй-жайлардың орналасқан жері;
- өрт сөндіру кезінде толық немесе ішінара жойылған;
- жоюдың қысқаша сипаттамасы;
- ғимараттың, оның ішінде құрылымдарда және олардың астында зерттелген бөліктерінде адамдарды табу мүмкіндігі.

Сонымен қатар, құрылымдарды әрі қарай жан – жақты тексеру үшін комиссия өрт туралы қажетті ақпаратты алуға тиіс, оның ішінде:

- өртті анықтау уақыты;
- қарқынды күйдірудің басталу уақыты (алау);
- өртті толығымен жою уақыты;
- өрт кезінде қатты күйдірудің ұзақтығы (өрттің температурасының төмендеуі басталғанға дейін қарқынды өрттің басталуынан анықталады);
- өртті сөндіру құралдарын қолдану;
- өрттің шыққан жері;
- өрттің ортасынд ең жоғарғы орташа температурасы.

Зерттеудің осы кезеңінде комиссия орман құрылысын жасауды және егжей-тегжейлі шолу жүргізу үшін қамтуды қажет ететін орындарды анықтайды. Комиссия жұмысының қорытындысы бойынша комиссия алдын – ала тексеруді дайындайды, ол өрт болған кәсіпорын директоры бекітеді. Темір бетон конструкцияларын жоғары температурадан кейінгі сараптаманы тәжірибелі сарапшыға ие аккредиттелген ұйым жүзеге асырады.

Темір бетон конструкцияларын егжей – тегжейлі тексеру келесі мақсаттарда жүзеге асырылады:

- өрт болған кәсіпорынның әкімшілігін құрастыру және беру, ғимаратты одан әрі пайдалану мүмкіндіктері туралы қорытындылар, оны қалпына келтіру қажеттілігі мен мүмкіндігі;

– конструкциялардың құрылымдық сұлбасының өзгеруіне, олардың өлшемдері мен өлшемдеріне байланысты жоғары температура жұмыс істейтін конструкциялардың материалдың беріктігі туралы қажетті мәліметтер алу.

Ғимарат құрылымдарын егжей–тегжейлі зерттеу арқылы сарапшы өрт нәтижесі болып табылатын құрылымдардың бұзылуын және бұзылуын ғана емес, сонымен бірге қолданыстағы стандарттардың жобалау талаптарының кез келген сәйкессіздіктерін де түзетеді. Бұл сондай–ақ бұл құрылымдарды күшейтуге немесе оларды жаңадан ауыстыруға себеп болуы мүмкін.

Мойындау қабілетіне және бұрынғы пайдалану қасиеттеріне сәйкес кемшіліктер мен зақымдарды алған құрылымдар олардың санаттарына сәйкес келесі санаттардың бірін де жіктелуі мүмкін:

I дәреже – қалыпты жағдай. Элементтер мен қиамалардағы жүктеме есеп бойынша мүмкіндіктен аспайды. Қалыпты пайдалануға кедергі болатын және көтергіш қабілетін, ұзақмерзімділігін төмендететін дефекттер мен залалдар жоқ;

II дәреже – қанағаттандыратын жағдай. Көтергіш қабілеті мен пайдалану шарттарына қарай I дәрежеге сәйкес келеді. Құрылымның ұзақмерзімділігін төмендететін дефекттер мен залалдар бар;

III дәреже – қалыпты пайдалануға жарамайтын жағдай. Құрылым басылып кеткен немесе көтергіш қабілетінің төмендегенін көрсететін дефекттер мен залалдар бар. Сонымен қатар, есептеулер мен анализ нәтижесінде оның күштеме (қажет кезде түсіру, сақтандыру тірегін орнату немесе басқа қауіпсіздік шараларын жасау) кезіндегі тұтастығына кепілдік беруге болады.

IV дәреже – апатты жағдай. Яғни, III дәрежеде сияқты, бірақ есептеулер мен дефекттер анализі кезінде күшейген жағдайда құрылымның тұтастығына кепілдік берілмейді., әсіресе күйреу мүмкіндігі жоғары болған жағдайда. Адамдарды мүмкін болатын бұзылу зонасынан шығару, жедел түрде босату, сақтандыру тіректерін құру және басқа да қауіпсіздік шараларын жасау керек.

Егер құрылым III дәрежеге жатса, онда оны түбегейлі қосымша зерттеу қажет.

Өрттен зақымдалған құрылымдарды зерттеуді келесі алгоритммен жүргізу керек:

- өрт параметрлерін бағалау;
- өрт кезінде бетон мен арматураның максималды қызу температурасын анықтау;
- өрттен кейін арматура мен бетон дефекттері мен беріктігін анықтау.

Өрт кезінде бетонның максималды температурасын тәжірибелі жолмен анықтауға болады. Осы жағдайда аттестацияланған зертхана жағдайында бетон үлгілерін зерттейді (беткі қабаттарынан кесіп алынған, массасы 100 – 200 г бетон бөліктері) , өрт орынынан алынған темірбетон құрылымдары [2].

Бетон беріктігін анықтау қорытындысы үлгілер алынған құрылым қалыңдығының орташа беріктігін ғана сипаттайды. Құрылымнан үлгі жасау орны мен олардың жалпы санын эксперт анықтайды.

Құрылымның беткі қабатының бетон беріктігін қалыпты жағдайда пластикалық деформация әдісімен анықтауға болады.

Жарықтар ашылуының енін ең максималды ашылған жерінен өлшейді, және созылған арматура деңгейінде 24 есе үлкейтетін МБП – 2 микроскопы және оптикалық лупа көмегімен өлшейді.

Жарықтар тереңдігін ине және жіңішке сымдар, сонымен қатар ультрадыбыстық импульстық әдіспен анықтайды.

Арматураның барлық ашық дәнекерленген жіктерін және қосалқы бөлшектерді көзбен бағалайды. Осы бойда жіктің түрін және параметрлерін жік ұзындығын,

биіктігін және олардың жобаға сәйкестігін анықтайды; өрттен кейінгі дефекттер (жарықтар, қабаттану). Қажет жағдайда металл балқымасынан химиялық анализ түрінде талдау жүргізеді.

Бетонда ені 0,5 мм арматура жігі орнында жарық бар болған жағдайда, жік жағдайы мен оған 5 – 10 см ұзындықта жанасатын арматураға бағалау жүргізеді.

Өрттен зардап шеккен бетонның беріктігі мен дефектілігіне салыстырмалы баға беру үшін эталон ретінде ғимараттың өрт болмаған жерлеріндегі бетонның аналогты құрылымдарын қабылдаған дұрыс. Осы жағдайда эталонды бетонның беріктігі мен дефектілігін және оның маркасының(классының)жобаға сәйкестігін анықтау қажет.

Көтергіш құрылымдардың майысуы мен сәйкес келмеушілігін өлшеу үшін заманауи геодезиялық аспаптар кешенін қолданады.

Өрттен кейінгі темірбетон құрылымдарының көтергіш қабілеті өрттен кейінгі бетон мн арматура беріктігін өлшеудің орындалатын нормалары арқылы есептеледі.

Құрылымның белгіленген факттік техникалық жағдайы өрт ошағының орналасу аймағына байланысты орындалады. Ғимараттың немесе еден үстінің ең көп өртенген жердің IV дәрежелі құрылымның қатты бұзылуы оның ең көп ұзақтылығы мен жоғары температурасы. Осы жағдайда бөлмедегі температура 900°C – ден кем емес болады, ал өрт ұзақтығы 0,75 сағаттан кем емес.

Бұзылмаған, дефекттерсіз құрылымдар (I және II дәрежелі), өрт аз тиген аймақтарда орналасады. Бұл жағдайда бөлмедегі температура 500°C жоғары болмауы тиіс.

Өрт болған жерге зерттеу жүргізгеннен кейінгі аттестацияланған эксперт жұмысының қорытындысы техникалық қорытынды болып табылады. Онда өрттен бұзылған ғимаратты ликвидациялау немесе қалпына келтіру, құрылымдарды қалпына келтіруге қажетті барлық материалдар болу керек.

Қорытындылай келе, әрбір жобаға, тұтастай ғимараттарға қатысты нақты тұжырымдар жасалуы керек.

Қорытындыда болу керек:

- өрт туралы ақпарат (өрттің пайда болу уақыты, оның ұзақтығы, өрт кезінде қатты өрттің уақыты, өрттің себебі, өрттің орналасқан жері, өртте болған бөлмедегі ең жоғарғы температура мәні);
- өрт сөндіру агенттері туралы ақпарат;
- ғимараттың мінездемесі (аты, жылы, жоспары бойынша өлшемдер, едендер саны, бөлмелер саны және олардың қысқаша сипаттамасы, сындарлы схемасы);
- құрылымдардың сипаттамалары (өлшемдері, құрылымның материалы, оның құрылымдық сипаттамалары, құрылыстың сызбасы, стандартты сызбалардың атауы мен нөмірі);
- құрылымға жүктеменің сипаттамасы (концентрацияланған, біркелкі бөлінген, статикалық, динамикалық, оның мәні);
- бетон жылыту және құрылымдық арматураның температурасын сипаттау (арматураны және бетонды жылытудың максималды температурасы, жылыту ұзақтығы);
- құрылыстың көлденең қимасы бойынша температураны бөлу;
- бетонның сипаттамалары және қыздырудан кейін арматура (олардың беріктігі, сызаттардың бар болуы және т.б.);
- өрттен кейінгі құрылыстың сипаттамалары (қиғаштықтар, сызаттардың ашылуының ұзындығы мен ені, тіректер, буындар және т.б.);
- өрттен кейінгі конструкциялардың өткізгіш қабілеттілігі;
- өрттен кейін ғимараттың және құрылымдардың жобалау схемасын өзгерту;

- одан әрі пайдалануға жарамсыз құрылымдардың тізбесі;
- одан әрі пайдалану үшін жарамды құрылымдардың тізбесі, бірақ оларды пайдалану кезінде оларға әсер ететін жүктемені күшейту немесе азайтуды талап ететін;
- бетон және арматураны қалпына келтіру және ауыстыру үшін кішігірім жөндеу жұмыстарын жүргізу қажет құрылымдардың тізбесі;
- арматураланбаған және жөндеуден тыс жұмыс істеуге жарамды құрылымдардың тізбесі;
- конструкцияларды қалпына келтіру, күшейту немесе бөлшектеу әдістері бойынша ұсыныстар;
- қауіпсіздік техникасы және өрт сөндіру жабдықтары бойынша ұсыныстар.

Ғимараттар мен құрылыстарды қалпына келтіруге арналған жобаны әзірлеу барысында өрттен кейінгі конструкциялардың сырғу қабілеті, шағылыстыруы және жарыққа төзімділігі анықталуы тиіс.

Жүк таситын құрылыс конструкцияларының өртке қарсы тұрақтылығын есептеу келесі кезендерді қамтиды:

- ықтимал өрт сценарийлерін таңдау;
- тиісті жобалық өрттерді анықтау;
- конструкциялардың температуралық өсуін есептеу (жылу есептеу техникасы).

Құрылымның механикалық сипаттамаларын анықтаған кезде, механикалық әсерлердің тікелей нәтижелерін, термиялық әсерлерді және материалдардың қасиеттеріне байланысты өзгерістерді, сондай-ақ жанама механикалық әсерлерін ескеру керек.

Отқа төзімділікті есептеу EN 1991 жылға сәйкес термиялық және статикалық есептеулерге әсер етуді қамтиды. Өрттегі конструкцияларға әсері ерекше болып жіктеледі.

Есептелген өрт сценарийлері төтенше жағдайды жобалау жағдайын жасауды болжайды, мүмкін өрт сценарийлері және олармен байланысты өрт қауіптерін талдау негізінде жасалады.

Басқа да шұғыл салдарларға байланысты арнайы өрт қауіпі туындаған жағдайда, бұл қауіптер жалпы қауіпсіздік тұжырымдамасын жасау кезінде ескеріледі. Есептелген өрт өрт сөндіргіштегі дизайн отының әрбір сценарийі бойынша бағаланады. Егер құрылыстарда ұлттық нормалар өртке қарсы тұру талаптарына сай болса, стандартты өрт, егер өзгеше көрсетілмесе, реттеу ретінде қабылданады. Жекелеген дизайндағы жылу есептемесін есептеу кезінде есептелетін өрттің орны оған қатысты көрсетіледі. Сыртқы құрылымдар үшін қасбеттерде және жабындарда (шатырларда) өрт салдарынан болған әсер ескеріледі.

Конструкциялық өртке байланысты келесі әдістер пайдаланылады:

- номиналды температура режимін пайдалану кезінде жеке дизайндағы жылу есептегішті есептеу салқындату фазасын ескерместен белгілі бір уақыт кезеңі ішінде жүзеге асырылады;
- барлық жанғыш беттердің толық қатысуымен өртті модельдеу кезінде отынның жалпы ұзақтығы, соның ішінде салқындату фазасы үшін жеке дизайндағы жылу есептегіші есептеледі.

Термотехникалық және статикалық есептеулер бір мезгілде орындалады.

Отқа төзімділік келесі шарттармен расталады:

уақытша параметрлерде

$$t_{fi,d} \geq t_{fi,requ} \quad (1)$$

беріктік параметрлерінде

$$R_{fi,d,t} \geq E_{fi,d,t} \quad (2)$$

Температуралық параметрлерде:

$$\Theta_d < \Theta_{cr,d}, \quad (3)$$

Мұндағы:

$t_{fi,d}$ – отқа төзімділіктің есептік шегі;

$t_{fi,requ}$ – отқа төзімділіктің қажетті шегі;

$R_{fi,d,t}$ – өрт кезінде уақыт моментіндегі әсердің есептік қорытындысы t ;

$E_{fi,d,t}$ – өрт кезінде уақыт моментіндегі әсердің есептік қорытындысы t ;

Θ_d – материалдың есептік температурасы;

$\Theta_{cr,d}$ – материалдың есептік ақтық температурасы.

Жылу әсерлері құрылым бетіне қорытындылайтын жылу ағыны арқылы беріледі \dot{h}_{net} , Вт·м⁻². Өрт кезінде құрылымға әсер ететін қорытындылайтын жылу ағыны \dot{h}_{net} , Вт·м⁻², конвекция және сәулелену жылуөткізгіштігі есебімен анықтайды:

$$\dot{h}_{net} = \dot{h}_{net,c} + \dot{h}_{net,r}, \quad (4)$$

Мұндағы: $\dot{h}_{net,c}$ – конвекция жылуөткізгіштігінен келетін қорытындылайтын жылу ағыны;

$\dot{h}_{net,r}$ – сәулелену жылуөткізгіштігінен келетін қорытындылайтын жылу ағыны.

Конвекция жылуөткізгіштігінен келетін қорытындылайтын жылу ағыны Вт·м⁻² мына формуламен анықталады:

$$\dot{h}_{net,c} = \alpha_c \cdot (\Theta_g - \Theta_m), \quad (5)$$

мұнда α_c – конвекция жылуөткізгіштігінің коэффициенті, Вт·м⁻²·К⁻¹;

Θ_g – құрылым жанының температурасы, °С;

Θ_m – құрылым бетінің температурасы °С.

Сәулелену жылуөткізгіштігінен келетін қорытындылайтын жылу ағыны Вт·м⁻² мына формуламен анықталады:

$$\dot{h}_{net,r} = \Phi \cdot \varepsilon_m \cdot \varepsilon_f \cdot \sigma \cdot ((\Theta_r + 273)^4 - (\Theta_m + 273)^4), \quad (6)$$

мұнда Φ – сәулеленудің бұрыштық коэффициенті;

ε_m – құрылым бетінің күй дәрежесі;

ε_f – жалын дәрежесі (өрт);

$\sigma = 5,67 \cdot 10^{-8}$ Вт·м⁻²·К⁻⁴ – тұрақты Стефан – Больцман;

Θ_r – өрт сәулеленуінің тиімді температурасы, °С;

Θ_m – құрылым бетінің температурасы, °С.

Жалынға бөленген құрылым үшін, өрттің тиімді сәулелену температурасы Θ_r жақын маңдағы Θ_g орта температурасына тең деп санауға болады

Беттің температурасы Θ_m EN 1992 – EN 1996 және EN 1999 өрт сөндіру бөліктерінің режиміне сәйкес құрылымды жылу техникалық есептік нәтижесі болып табылады.

Құрылым маңындағы орта температурасын Θ_g номиналды температуралық режимді пайдалану немесе өрт модельдері көмегімен анықтайды.

Стандартты температуралық тәртіп мынадай формуламен анықталады:

$$\Theta_g = 20 + 345 \lg(8t + 1), \quad (7)$$

мұнда Θ_g – құрылым маңындағы орта температурасы, °C;

t – уақыт, мин.

Конвекция арқылы жылу беру коэффициенті $\alpha_c = 25 \text{ Вт} \cdot \text{м}^{-2} \cdot \text{К}^{-1}$ қабылданады
Сыртқы өрттің температуралық тәртібін мынадай формуламен анықтайды:

$$\Theta_g = 660 \cdot (1 - 0,687e^{-0,32t} - 0,313e^{-3,8t}) + 20, \quad (8)$$

мұнда Θ_g – құрылым маңындағы орта температурасы, °C;

t – уақыт, мин.

Конвекция арқылы жылу беру коэффициенті $\alpha_c = 25 \text{ Вт} \cdot \text{м}^{-2} \cdot \text{К}^{-1}$ қабылданады.

Өрттерді модельдеу шектеулі көлеммен белгіленген физикалық параметрлерге негізделген оңайлатылған модельдер арқылы жүзеге асырылады.

Көлемді өрт үшін уақыт функциясы ретінде температураны бөлу біркелкі (орташа көлем), жергілікті өрт үшін – біркелкі емес деп есептеледі.

Өрттің оңайлатылған үлгілері үшін конвекция арқылы жылу беру коэффициенті былай қабылданады: $\alpha_c = 35 \text{ Вт} \cdot \text{м}^{-2} \cdot \text{К}^{-1}$

Газ ортасының температурасы нақты өрт сөндіру және желдету жағдайларын міндетті түрде ескеретін физикалық параметрлер негізінде есептеледі

Сыртқы конструкциялар үшін радиацияның нәтижесінде алынған жылу ағыны өрт секциясынан және тесіктерден пайда болатын жалыннан компоненттерді қосу арқылы анықталады.

Көлемді тұтану мүмкін болмаса, жергілікті өрттің жылу әсерлері есептеуде нәтиже береді.

Өрттің жалпы үлгілері ескереді:

- орта (газдар) қасиеттері;
- салмақ алмасу;
- жылу алмасу (энергетикалық алмасу).

Келесі модельдердің бірі қолданылады:

– уақытқа байланысты үй – жайдағы біртекті температураны бірдей бөлу негізіндегі бір аймақты үлгілер;

– екі қабатты пайдалану негізіндегі екі аймақты модельдер: жоғары температураны бөлу және біркелкі температура мен қалыңдығы уақытқа байланысты және біртекті, уақытқа байланысты төмен температурамен;

– өрттің ұзақтығына және кеңістіктік орналасуына байланысты бөлме температурасының көтерілуін анықтайтын есептік газ – динамикалық (өріс) модельдер.

Конвекция арқылы жылу беру коэффициентіне жол беріледі $\alpha_c = 35 \text{ Вт} \cdot \text{м}^{-2} \cdot \text{К}^{-1}$.

Жергілікті өрттегі құрылымның ұзындығы бойынша температура таралуын дәл есептеу үшін екі аймақ үлгісіндегі модельден алынған нәтижелер мен жергілікті өртті бағалау тәсілдері тіркесімі қарастырылуы мүмкін.

Төменде келтірілген жағдайларды қоспағанда, соққы әсерімен (мысалы, күштер мен сәттер) көрсетілген өрттің температуралық өзгеруіне байланысты қолданылатын және шектейтін кеңею және деформациялар ескеріледі:

- әсерлерді елемеу мүмкін немесе олардың әсері қолайлы болып табылады;

– соққы консервативті схеманы және шекаралық жағдайларды таңдау арқылы және / немесе өрт қауіпсіздігінің белгіленген талаптарды толық есепке ала отырып ескеріледі.

Жанама әсерді бағалау ескереді:

– құрылымның өзіндік шектеулі жылулық кеңеюі (мысалы, көп қабатты құрылымдық жүйелердің қатты қабырғалары бар бағандар);

– статикалық түрде анықталмаған құрылымдардағы температураның кеңеюі (мысалы, кесілмеген жабын плиталар);

– ішкі кернеулерді тудыратын көлденең қималардағы температуралық градиенттер;

– көрші құрылымдардың температуралық кеңеюі (мысалы, үстіңгі қабаттың немесе бекітілген кабельдердің кеңеюіне байланысты жылжып кету);

– өртке арналған бөліктен тыс басқа құрылыстарды қозғайтын құрылымның жылу кеңеюі.

Жанама өрт соққыларының есептік мәндері $A_{ind,d}$ тиісті өрттің әсерінен және EN 1992 – EN 1996 және EN 1999 берілген материалдардың термомеханикалық сипаттамаларының есептік мәндері негізінде анықталады.

Өрттің стандартты температуралық режимі үшін өртке қарсы қорғаныс талаптары белгіленсе, іргелес құрылымдардан жанама әсерлер ескерілмейді.

Қорытынды

Құрылымдарға әсер ету қалыпты температура режимінің жай–күйі үшін қарастырылады. Төтенше жағдайлардағы өрттің жағдайында қаралатын ауыспалы әсерлердің тән мәндері EN 1990 сәйкес келеді.

Есептегі жану есебінен тиімді жүктемені азайту назарға алынбайды. Қар жүктемесін бағалау кезінде қарды балқытуды есепке алу мүмкіндігі әр жағдайда жеке–жеке белгіленеді. Өндірістік үрдістердің ықпалы ескерілмейді.

Төтенше жағдайдың жобалық жағдайына қарай өрт кезінде туындауы мүмкін қосымша әсерлер, мысалы, құрылымдық элементтердің немесе ауыр техниканың құлдырауына байланысты динамикалық әсер ескеріледі.

Өрттің әсер етуі нәтижесінің есептік мәнін алу үшін $E_{fi,d,t}$ механикалық әсердің тіркесімі төтенше жағдайды есептеу жағдайына EN 1990 сәйкес жүргізіледі.

Бастапқы айнымалы әсердің Q_1 есептелген мәні жиі $\psi_{2,1}Q_1$ деп немесе балама ретінде, $k\psi_{1,1}Q_1$ вази – тұрақты ретінде есептеледі.

Егер өрттің жанама әсері есепке алынбайтын болса, әсер етудің нәтижесі әсерді уақытты біріктіруге арналған құрылымдарды есептеу $t=0$ арқылы анықталады.

Бұл әсердің нәтижесі $E_{fi,d}$ өрттің бүкіл ұзақтығында тұрақты болғанда қабылдануы мүмкін. Өрт кезіндегі әсер ету нәтижесі қалыпты температурада алынған нәтижелерді пайдалана отырып анықталуы мүмкін:

$$E_{fi,d} = E_{fi,d} = \eta_{fi} \cdot E_d, \quad (9)$$

мұнда E_d – EN 1990 сәйкес негізгі сәйкестіктен әсер етудің тиісті есептік нәтижесі;

$E_{fi,d}$ – өрт кезіндегі әсер ету нәтижесіне сәйкес тұрақты есептеу мәні;

η_{fi} – EN 1992 – EN 1996 мен EN 1999 анықталатын келтірілген коэффициент.

Кестелік деректер үшін жүктеме дерегі мына формула бойынша белгіленеді:

$$E_{fi,d,t} = \eta_{fi,t} \cdot R_d, \quad (10)$$

мұнда R_d – қалыпты температурадағы элементтің есептік кедергісі, EN 1992 – EN 1996 и EN 1999 сәйкес анықталған ;

$\eta_{fi,r}$ – өрт кезіндегі жүктеме деңгейін есептеу коэффициенті.

Әдебиет:

1. Кропачев П.А. Контроль качества, обследования и испытания в строительстве: Учебное пособие, Караганда: Изд – во КарГТУ, 2016.
2. Кропачев П.А., Мухаметжанова А.Т., тунгышбаева С.Ж. Ғимараттар мен үймереттердің беріктігі, қауіпсіздігі және бақылауы: техникалық қадағалау: Учебное пособие, Караганда: Изд – во КарГТУ, 2016.
3. Кропачев П.А., Мухаметжанова А.Т. Ғимараттар мен үймереттердің беріктігі, қауіпсіздігі және бақылауы: апаттардың себептерін анықтау: Учебное пособие, Караганда: Изд – во КарГТУ, 2016.
4. Кропачев П.А., Мухаметжанова А.Т. Ғимараттар мен үймереттердің беріктігі, қауіпсіздігі және бақылауы: физикалық тозуын бағалау: Учебное пособие, Караганда: Изд – во КарГТУ, 2016.
5. Технический регламент «Общие требования к пожарной безопасности» Постановление Правительства Республики Казахстан от 16.01.2009 года № 14 «О пожарной безопасности».
6. Технический регламент «Требования к безопасности зданий и сооружений, строительных материалов и изделий», утвержденный Постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 ноября 2010 года № 1202.
7. Технический регламент «Требования по оборудованию зданий, помещений и сооружений системами автоматического пожаротушения и автоматической пожарной сигнализацией, оповещения и управления эвакуацией людей при пожаре», утвержденный Постановлением Правительства Республики Казахстан от 29.08.2008 года №7 96.
8. СН РК 1.04 – 09 – 2012 «Обследование и оценка технического состояния зданий и сооружений».
9. РДС РК 2.01 – 05 – 2012 «Положение о расследовании причин аварий зданий, сооружений, их частей и конструктивных элементов».
10. СН РК EN 1990:2002+A1:2005/2011 «Основы проектирования несущих конструкций».
11. СН РК EN 1991 – 1 – 7:2006/2011 «Воздействие на несущие конструкции. Часть 1 – 7. Общие воздействия – «аварийные воздействия».

УДК 533.9: 537.5

**АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ
ПЛАЗМЕННОГО ФОКУСА В КИЛОДЖОУЛЕВОМ ДИАПАЗОНЕ**

Усеинов Б.М.

(к.ф. – м.н., доцент, кафедра физики, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск)

Бекжанова Р.Ж.

(магистрант, кафедра физики, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск,

email: zhussupova01@gmail.com)

Аңдатпа

Осы жұмыста зерттелген негізгі электрлік параметрлері плазмалық фокус. ВАС плазмалық фокус және графика тербелістер өзгерістер ток күшін LC контуры кестелері келтірілген. Плазмалық фокус назарындағы өрістердің қысқаша сипаттамасы ерекшеліктері берілген.

Жұмыс бүгінгі күні өзекті болып табылады және сұранысқа ие.

Түйінді сөздер: реактор, килоджоуль диапазоны, плазмалық фокус, ток күші, кернеу, индуктивтілік, LC – контур.

Аннотация

В данной работе исследованы основные электрические параметры плазменного фокуса. Приведены графики ВАХ плазменного фокуса и графики колебания изменения силы тока в LC контуре. Дана краткая характеристика особенностям полей возникаемых в плазменном фокусе. Работа на сегодняшний день является актуальной и востребованной.

Ключевые слова: реактор, килоджоулевый диапазон, плазменный фокус, сила тока, напряжение, индуктивность, LC контур.

Annotation

In this paper the basic electrical parameters of plasma focus are investigated. The graphs of CVC plasma focus and graphs of fluctuations in the current in the LC circuit. Gives a brief description of the features of the field arising in the plasma focus. Work today is actual and demanded.

Key words: reactor, kilojoule range, plasma focus, current, voltage, inductance, LC circuit.

Введение

Экспериментальный управляемый термоядерный реактор, исследуемый в данной статье относится к килоджоулевым установкам. Сократим влияние постоянной индуктивности контура на величину разрядного тока, поместив батарею конденсаторов в вакуумную камеру без разрядника и токопроводящих проводов, как показано на Рисунке 1.

Предлагается 2 способа запуска установки по данной схеме: вначале в вакуумную камеру напускается газ до определённого давления и затем постепенно подаётся напряжение. При определённом соотношении напряжении и давления газа в камере в соответствии с кривыми Пашена произойдёт разряд и образуется плазма; при втором способе сначала подаётся напряжение на конденсаторную батарею и затем давление постепенно уменьшается до определённого значения и произойдёт пробой с образованием токовой плазменной оболочки [1].

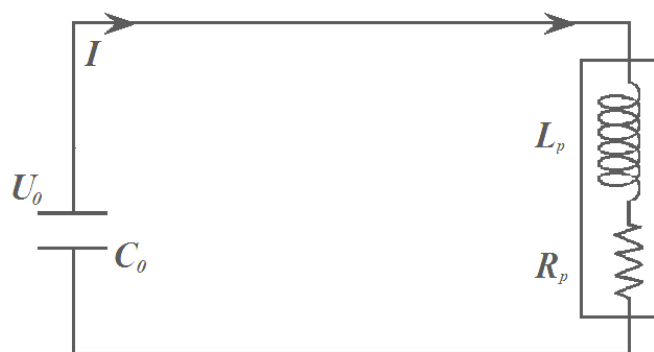

Рисунок 1 Эквивалентная схема установки ПФ без разрядника и токопроводящих проводов

пренебрегая индуктивностью рабочей камеры и плазменного столба, индуктивность разряда килоджоулевых установок ПФ определяется индуктивностью батареи и подводящих проводов. Для нахождения амплитуды тока для такого LC-контура, запишем закон сохранения энергии для данной цепи:

$$\frac{CU_m^2}{2} = \frac{LI_m^2}{2} + \frac{CU_0^2}{2},$$

где $\frac{CU_m^2}{2}$ – полная энергия, запасённая в батарее конденсаторов, $\frac{LI_m^2}{2}$ – энергия магнитного поля, $\frac{CU_0^2}{2}$ – оставшаяся энергия конденсаторной батареи вследствие его неполной разрядки. Если учесть, что вся конденсаторная батарея разрядилась, то есть $\frac{CU_0^2}{2} = 0$, то получим:

$$\frac{CU_m^2}{2} = \frac{LI_m^2}{2}, \quad (1)$$

Из уравнения (1), выразим максимальный разрядный ток:

$$I_m = \sqrt{\frac{CU_m^2}{L}} = U_m \sqrt{\frac{C}{L}}. \quad (2)$$

С учётом того, что все конденсаторы одинаковы имеем

$$I_m = \sqrt{\frac{CU_m^2}{L}} = U_m \sqrt{\frac{nC_1}{L}}, \quad (3)$$

где C – это ёмкость конденсаторной батареи, C_1 – это ёмкость одного конденсатора, n – число конденсаторов, L – индуктивность конденсаторной батареи, проводящих проводов и проводов и плазмы. Таким образом, индуктивность всей системы складывается из постоянной индуктивности и динамической составляющей $L = L_p + L_D$. Теоретическая оценка индуктивности в нашей модели дало значение индуктивности 10^{-7} Гн.

Расчёты приведённые по формуле (2) для различного числа конденсаторов приведены на Рисунке 2.

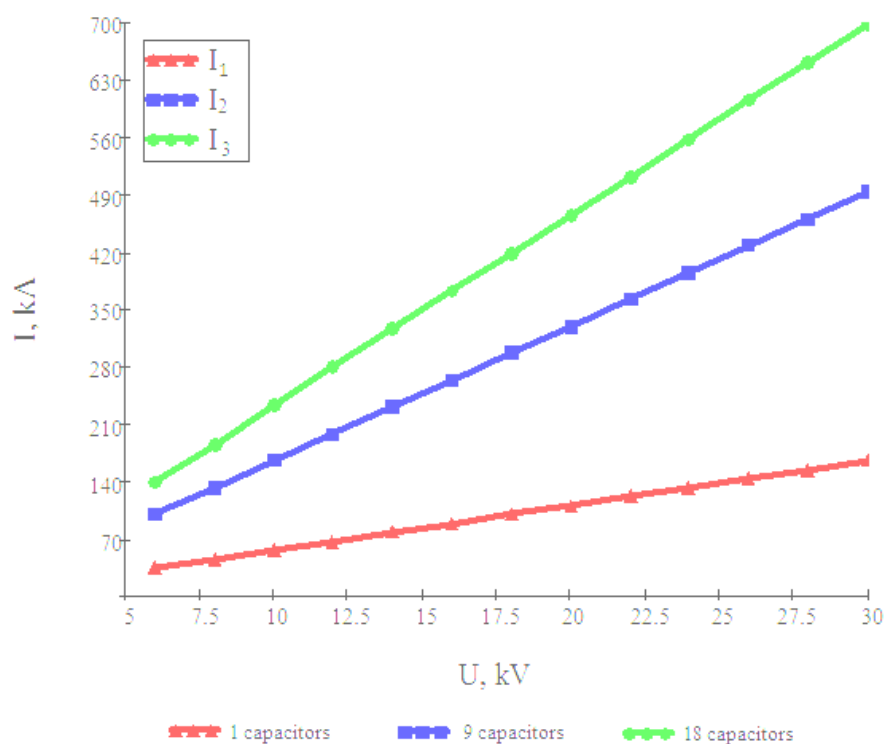

Рисунок 2 График зависимости силы тока от напряжения

Из Рисунка 2 следует 2 вывода:

- с увеличением напряжения ток растёт почти линейно;
- чем больше ёмкость, тем больше сила тока.

Результаты реального эксперимента по исследованию зависимости силы тока от напряжения представлены на Рисунке 3.

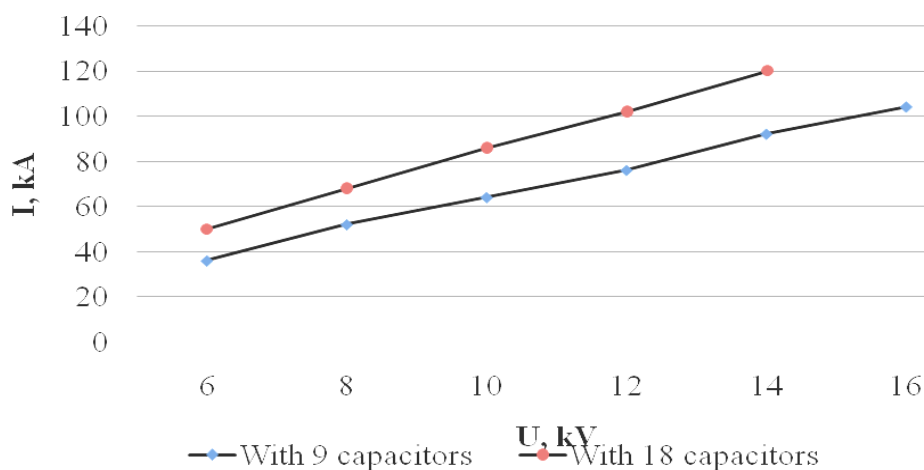

Рисунок 3 Зависимость разрядного тока от напряжения при различном числе конденсаторов

Индуктивность всей системы можно выразить из формулы (3):

$$L = \frac{U^2 n C_1}{I_m^2}. \quad (4)$$

Значения индуктивности, найденные по формуле (4), представлены на Рисунке 4.

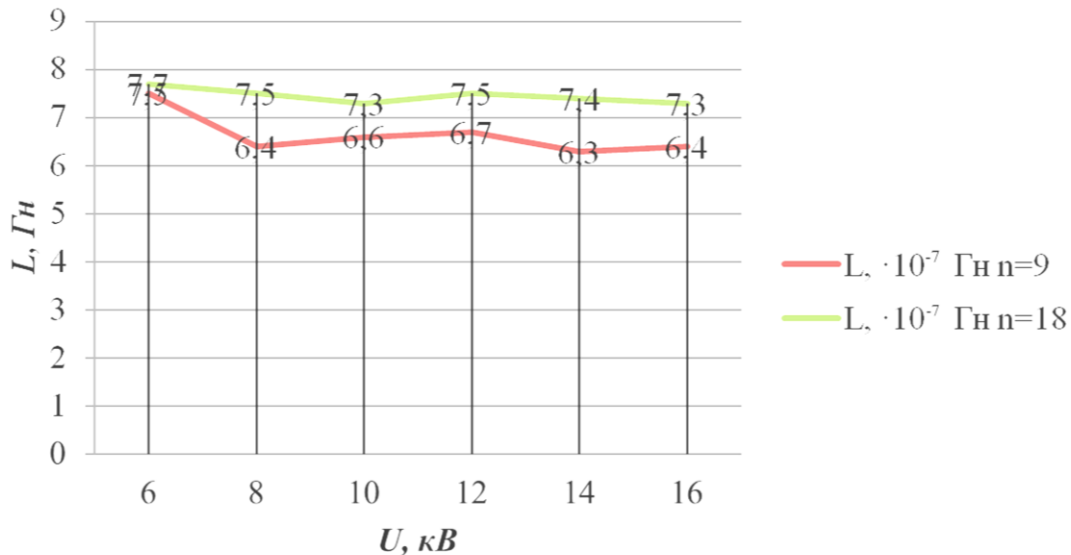

Рисунок 4 Индуктивность всей системы

Из анализа данных Рисунка 4 следует, что с ростом емкости конденсаторной батареи (с увеличением числа конденсаторов) в два раза динамическая индуктивность увеличилась на $0,8 \cdot 10^{-8}$ Гн.

Таким образом, индуктивность всей системы складывается из постоянной индуктивности (конденсаторов, соединительных проводов и т.др.) равной на $6,5 \cdot 10^{-7}$ Гн и динамической индуктивности плазмы равной 10^{-7} Гн, т.е. индуктивность в реальном эксперименте должна быть $7,5 \cdot 10^{-7}$ Гн. На рисунке 5 показано сравнение экспериментальных и теоретических результатов [2].

Ток, протекающий через пинч, характеризует то количество энергии, запасенной в данном плазменном индуктивном накопителе, которое может быть преобразовано в мощные потоки частиц с высокой эффективностью, а напряжение на пинче может характеризует энергию, которую имеют частицы этих потоков [3]. Знание этих двух величин важно для определения полного энергосодержания потоков заряженных частиц.

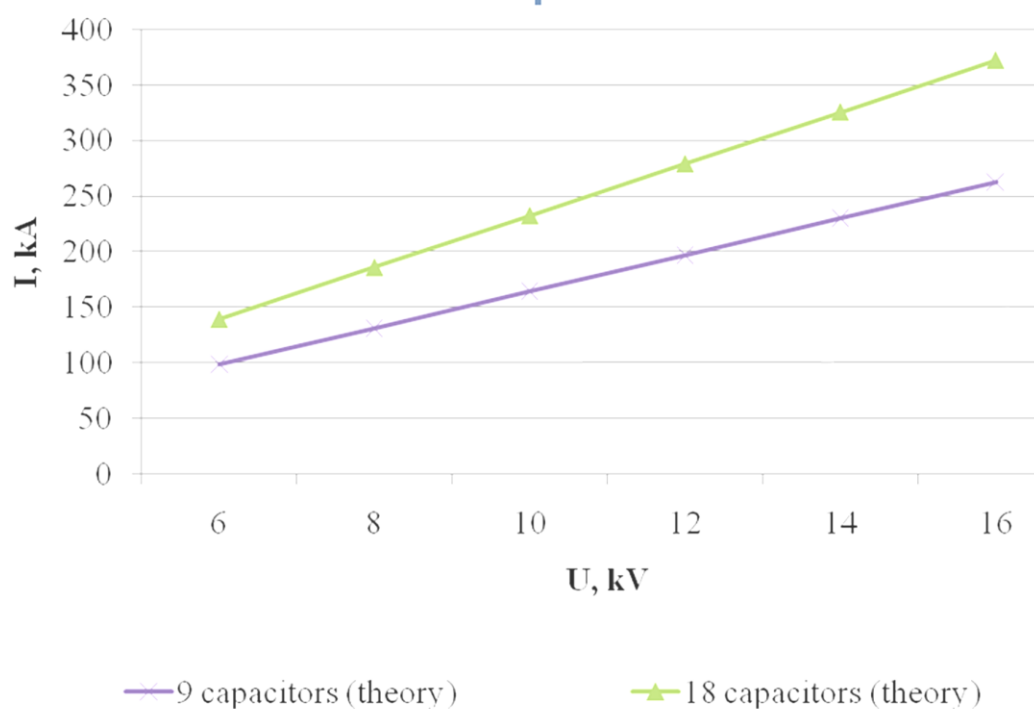

Рисунок 5 Сравнение теоретических результатов

При радиальном сжатии индуктивность ПФ резко возрастает, что приводит к тому, что в цепи делителя происходит повышение напряжения. Начало повышения напряжения принято считать за начало радиального сжатия токовой плазменной оболочки [4].

Увеличение емкости конденсаторной батареи влечет за собой увеличение продолжительности разряда, что приводит к увеличению геометрических размеров разрядной камеры. В результате индуктивность в разрядной камере становится больше индуктивности конденсаторной батареи и как, следствие увеличение емкости не влияет на повышение силы тока это реализуется в установках с мегаджоулевой энергетикой.

В ходе проведения эксперимента величина разрядного тока определялась поясом Роговского и формула для определения тока выглядит как трансформатор тока:

$$I = \frac{nU_0}{R},$$

где n число витков катушки, U_0 величина измеренного напряжения на выходе катушки, и R сопротивление. В данном случае число витков $n = 2000$.

С помощью этого трансформатора тока были получены осциллограммы тока и его производной при напряжении заряда конденсаторной батареи от 6 до 16 кВ, и определены значения амплитуды разрядного тока. На Рисунке 6 приведены осциллограммы тока и его производной.

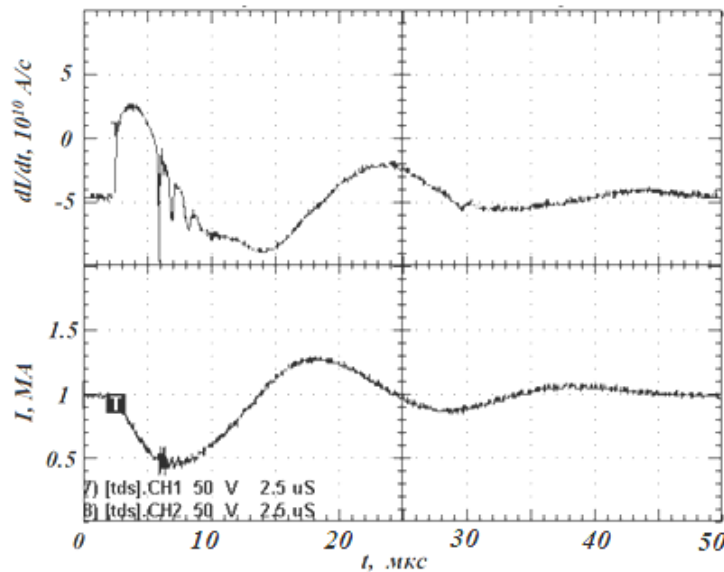

Рисунок 6 Осциллограммы тока и его производной

Расчеты проводились по формуле:

$$I(t) = I_0 e^{-\alpha t} \sin \omega t, \quad (5)$$

где t – время, I_0 – амплитуда тока, α и ω – параметры, подлежащие определению из экспериментальной кривой. Так как отношение $\omega = 2\pi/T$, где T период осцилляций, из осциллограмм определяем значение $\omega = 3,14 \cdot 10^5$ рад/с. Тогда период T составил 20 микросекунд.

Для определения параметра α , были рассмотрены значения тока в первых двух локальных максимумах экспериментальной кривой тока. Взяв t_2 как время второго локального максимума, и t_1 как время первого локального максимума, подставив их в формулу (5), определим отношение:

$$\frac{I(t_2)}{I(t_1)} = \frac{e^{-\alpha t_2}}{e^{-\alpha t_1}} = e^{-\alpha(t_2-t_1)} = e^{-\alpha T} = \eta,$$

где разность $(t_2 - t_1)$ равна периоду T , и η есть отношение тока. Решение для расчета α будет

$$\alpha = \frac{-\ln \eta}{T} = \frac{-\ln\left(\frac{5}{12,5}\right)}{20 \mu s} = 4,58 \cdot 10^4 \text{ c}^{-1},$$

Найденные параметры подставим в форму (5), для оценки разрядного тока. Продифференцировав уравнение (5) по времени найдем производную тока:

$$\frac{dI}{dt} = I_0 e^{-\alpha t} (\omega \cos \omega t - \alpha \sin \omega t).$$

Синусоиды разрядного тока и его производной, построенные по результатам расчета при $T_1=20$ мкс, $\omega=3,14 \cdot 10^5$ рад/с и сравнение экспериментальных и теоретических значений разрядного тока и его производной представлены на рисунке 7.

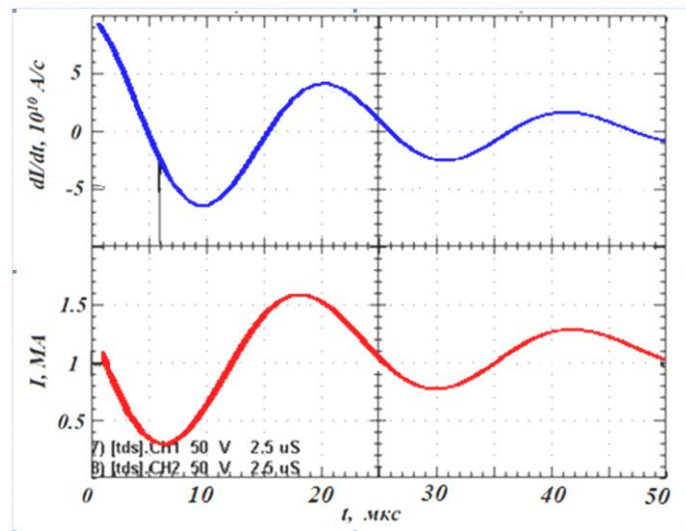

Рисунок 7 Сравнение экспериментальных и теоретических значений разрядного тока и его производной ($T_1=20$ мкс)

Установлено что наибольшее совпадение теоретических и экспериментальных результатов при $T=30$ мкс. На рисунке 8 приведены сравнение экспериментальных значений и результатов расчета разрядного тока и его производной $T_2=30$ мкс, $\omega=2,09 \cdot 10^5$ рад/с.

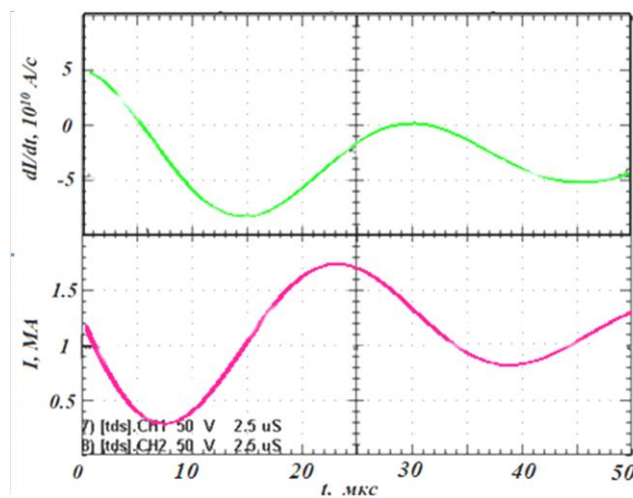

Рисунок 8 Сравнение экспериментальных и теоретических значений разрядного тока и его производной ($T_2=30$ мкс)

Особенностью установок типа плазменный фокус является зависимость нейтронного выхода от энергии E , запасенной в конденсаторной батарее, и соответственно, от величины разрядного тока в момент пинчевания I_p [5]:

$$Y_n = 10E^2, \quad (6)$$

$$Y_n = 10^{-13} I_p^4 \quad (7)$$

Для установок ПФ килоджоульного диапазона можно пренебречь индуктивностью разрядной камеры и плазменного столба, и тогда индуктивность разряда будет определяться индуктивностью батареи и подводящих проводов [6]. Величина максимального тока разряда, для данных установок находится по формуле (2), с учетом того, что энергия запасенная в конденсаторной батарее равна:

$$E = \frac{CU_m^2}{2} \Rightarrow CU_m^2 = 2E,$$

уравнение (2) примет следующий вид:

$$I_m = \sqrt{\frac{2E}{L}}, \quad (8)$$

Выразив из уравнения (8) энергию, и подставив полученное выражение в уравнение (6), получим:

$$Y_n = 2,5 \cdot I_m^4 L, \quad (9)$$

Из уравнения (9) следует, что нейтронный выход для установок с килоджоульной энергетикой определяется величиной максимального тока разряда.

Вычислим величину нейтронного выхода для экспериментальной установки, конденсаторная батарея, которой состояла от 9 до 18 конденсаторов типа ИК-50, каждый емкостью 3 мкФ, индуктивностью 10^{-7} Гн. Максимальное напряжение на батарее 30 кВ.

Максимальный нейтронный выход для установки с конденсаторной батареей емкостью 27 мкФ (9 конденсаторов) составил $1,5 \cdot 10^9$ нейтрон/импульс, а для батареи емкостью 54 мкФ (18 конденсаторов) $5,9 \cdot 10^9$ нейтрон/импульс.

Заключение

Что касается мегаджоулевого диапазона связь между током и энергией установки уже не определяется соотношением (2), а нейтронный выход не зависит от энергии. При постоянном напряжении зарядки батареи рост энергии сопровождается увеличением количества параллельно включенных конденсаторов и приводит к падению индуктивности батареи. А увеличение ёмкости конденсаторной батареи приводит к увеличению длительности разряда и к увеличению длины электродов разрядной камеры. Увеличение длины электродов разрядной камеры неизбежно так, как необходимо сохранение условия согласования момента прихода токовой оболочки к оси установки с максимумом тока [7]. В итоге соотношение между величинами L_c и L_t становится обратным килоджоульному диапазону, то есть $L_c \ll L_t$. Более того, при

дальнейшем увеличении ёмкости батареи уже не происходит повышением тока разряда, вследствие увеличения индуктивности камеры. Максимальное значение тока разряда в этом случае определяется индуктивностью камеры, а не конденсаторной батареи. Происходит насыщение тока разряда, и соответственно насыщение нейтронного выхода.

Литература:

1. Физическая энциклопедия [Электронный ресурс]: база данных. – Режим доступа: <http://allchem.ru/pages/physic/2842> (актуальна на 16.02.18).
2. Плазменный фокус. Физическая энциклопедия. В 5 – ти томах. – М.: Советская энциклопедия. 1988. – С. 1437.
3. Бурцев В.А., Грибков В.А., Филиппова Т.И. Высокотемпературные пинчевые образования. Физика плазмы Т. 2 Итоги науки и техники ВИНТИ. – М., 1981. – С. 226 – 230.
4. Крауз В.И., Войтенко Д.А., Митрофанов К.Н., Мялтон В.В., Аршба Р.М., Астапенко Г.И., Марколия А.И., Тимошенко А.П.. Исследование параметров плазменных потоков и их распространения в фоновой плазме в установках типа «плазменный фокус» с различной конфигурацией разрядной системы. ВАНТ. Сер. Термоядерный синтез Т. 38. – 2015. Вып. 2. – С. 19 – 31.
5. Лукьянов С.Ю. Горячая плазма и управляемый ядерный синтез. – Наука, 1975 г. – 398 с.
6. Итоги науки и техники: физика плазмы. Т. 5, под ред. В.Д. Шафранова. – М.: ВИНТИ, 1984. – 282 с.
7. Макеев Н.Г., Румянцев В.Г., Черёмухин Г.Н. Разработка и исследование сферических камер с плазменным фокусом [Электронный ресурс]: персональный сайт. – Режим доступа: <http://davaiknam.ru/text/issledovanie-sfericheskikh-kamer-s-plazmennim-fokusom> (актуальна на 20.02.18).

В журнале публикуются статьи о результатах научных исследований и критические обзоры по тематическим направлениям: педагогические науки, гуманитарно – социальные науки, технические науки, естественные и сельскохозяйственные науки.

Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, и актуальность научного содержания работ. Не допускается **плагиат**. Оригинальность полученных статей проверяется с использованием системы антиплагиата.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Рукописи статей опубликованных ранее или переданных в другие издания, не принимаются.

Представляя текст работы для публикации в Вестнике, авторы гарантируют, что: их работа полностью оригинальная и в случае использования работ других авторов сделаны соответствующие библиографические ссылки; работа ранее не была опубликована; представленная рукопись не рассматривается для публикации в редакции другого издания; публикация одобрена всеми авторами и негласно или явно ответственными органами, где проводилась работа; если статья будет принята, она не будет опубликована в другом месте в той же форме на английском или любом другом языке, в том числе в электронном виде без письменного согласия владельца авторских прав.

Представленные материалы для опубликования должны содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области физики, математики, механики, информатики, биологии, медицины, геологии, химии, экологии, общественных и гуманитарных наук и др., ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях. Для опубликования принимаются полностью завершённые исследовательские работы, которые представлены четко и лаконично. Также в Вестнике публикуются краткие сообщения о новых и важных для научного сообщества разработках (объем 2–3 страницы). Критические обзоры принимаются после поручения главным редактором или ответственным секретарем выпускаемой серии. Авторы, предоставляющие критические обзоры, сначала обращаются к главному редактору или ответственному секретарю данной серии. Статьи, не отвечающие по содержанию и по оформлению к публикации не принимаются и не возвращаются авторам.

Представленные статьи рецензируются не менее чем двумя независимыми учеными по научному направлению. Выбор рецензентов и окончательное решение о публикации принимает редколлегия выпускаемой серии.

Текст статьи должен включать:

- **Введение**, которое дает вводную информацию, касающуюся темы статьи; описывает цель и задачи исследования, актуальность и новизну.
- **Методы исследования**. В данном разделе описывается последовательность выполнения.
- **Исследования**. Обосновывается выбор используемых методов; материалы, приборы, оборудование и другие условия проведения экспериментов/наблюдений.
- **Результаты исследования**, представляющие фактические результаты исследования (текст, таблицы, графики, диаграммы, уравнения, фотографии, рисунки).

- **Дискуссию**, содержащую интерпретацию полученных результатов исследования, включая: соответствие полученных результатов гипотезе исследования; ограничения исследования и обобщение его результатов.
- **Заключение**, которое содержащее краткие итоги разделов статьи без повторения формулировок, приведенных в них.
- **Литературу**.

Статьи предоставляются в Департамент науки, НМиПЛО (e-mail: vestnik_skgu@mail.ru) в электронном формате, оформленные по образцу (Приложение 1), в соответствии со следующими техническими требованиями:

Текст статьи объемом 5 – 10 страниц (для кратких сообщений 2 – 3 страницы) должен быть набран в редакторе Word, шрифтом Times New Roman, с одинарным интервалом. Параметры страницы: формат А4, поля – по 2,5 см со всех сторон.

Статья начинается с индекса **УДК** заглавным, жирным шрифтом, 12 пт, по левому краю. Через одну строку размещается название статьи по центру без переносов, без красной строки, без точки, заглавными, жирными буквами, 12 пт.

На следующей строке – фамилии и инициалы авторов обычным жирным шрифтом, 12 пт, по центру без переносов, без красной строки. На следующей строке в скобках указываются должность, ученое звание, место работы (университет, кафедра, город) и e – mail автора (– ов), по центру, курсивом, 12 пт. Точные данные ответственного автора, который будет вести переписку на всех этапах публикации. Нужно указать полный почтовый адрес. Дополнительно предоставляются его (ее) контактные данные (с кодом страны и региона).

Через две строки по центру следует слово **Аннотация** жирным шрифтом 10 пт, затем текст обычным шрифтом 10 пт, по ширине с абзацем 1 см. Аннотации должны быть представлены на трех языках (казахский, русский, английский), через одну строку друг от друга. Аннотация должна отражать проблематику статьи, цели, методы проведения и результаты работы, область применения результатов, выводы.

После аннотации требуется написать ключевые слова (5 – 8 слов и словосочетаний).

Через две строки следует основной текст статьи обычным шрифтом 12 пт, по ширине, с красной строки – 1 см. Ссылки на научные источники обязательны, их следует указывать в квадратных скобках порядковым номером, по мере упоминания, в соответствии со списком использованной литературы, например: [1].

Рисунки, фотографии и графические материалы должны быть сгруппированы, иметь четкое качество изображения.

Через две строки по центру следует слово **Литература** жирным шрифтом 10 пт, без абзаца. Список литературы оформляется простым шрифтом, 10 пт, с абзацем 1 см, следующим образом:

1. Иванов А.А. Процессы протаивания грунта // Доклады НАН РК. – 2007. – № 1. – С. 16 – 19.
2. Петров А.Ф. Теплообмен в дисперсных средах. – М.: Гостехиздат, 1994. – 444 с.
3. Наурызбаев А.С. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // Мат – лы междунар. научн. конф. «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии». – Алматы: Дайк – Пресс, 2006. – С. 10 – 17.

Статьи, не отвечающие по содержанию и оформлению вышеперечисленным требованиям, к публикации не принимаются и не возвращаются авторам.

М. Қозыбаев атындағы СҚМУ хабаршысы

Меншік иесі: ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті» ШЖҚ РМК. № 13405 – Ж есепке алу туралы күәлігін 2013 жылдың 25 ақпанында ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі берген.

Басылуға 25.06.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 60×90 1/8. Times гарнитурасы.
Кілемі 32,5 б.т. Таралымы 100 дана. Кітап-журнал қағазы. Тапсырыс №189.
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ баспаханасында басылды. 150000, Петропавл қ., Пушкин к., 86.

Вестник СКГУ имени М.Козыбаева

Собственник: РГП на ПХВ «Северо-Казахстанский государственный университет имени Манаша Козыбаева» МОН РК. Свидетельство о постановке на учет № 13405 -Ж от 25 февраля 2013 г. выдано Министерством культуры и информации РК.

Подписано в печать 25.06.2018 г. Формат 60×90 1/8. Гарнитура Times.
Объём 32,5 усл.печ.л. Тираж 100 экз. Бумага книжно-журнальная. Заказ №189.
Отпечатано в СКГУ им. М. Козыбаева. 150000, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86.

Bulletin of the M. Kozybayev NKSU

Owned by Republican State Enterprise «Manash Kozybayev North Kazakhstan State University».
Certificate no.13405-Ж issued by Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
on 25 February, 2013.

Signed for publishing on 25.06.2018. Size: 60x90 1/8. Font type: Times. Volume: 32,5 conventional lists.
Number of copies: 100. Order no. 189. Printed on office paper by M. Kozybayev NKSU Press,
86, Pushkin street, Petropavlovsk, Kazakhstan, 150000.